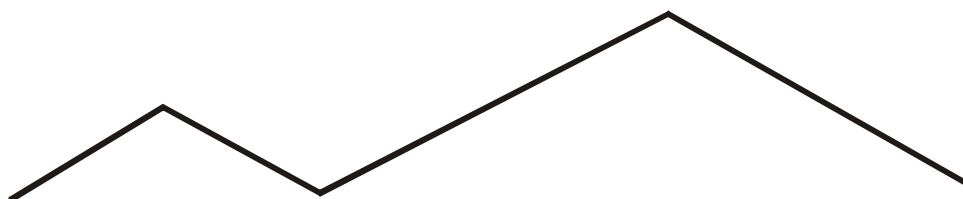

РЕГИОН И МИР

научно-аналитический журнал

том XII, № 2, 2021

*Журнал включен
в реестр научных периодических изданий
Высшей аттестационной комиссии Республики Армения и
в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ)*

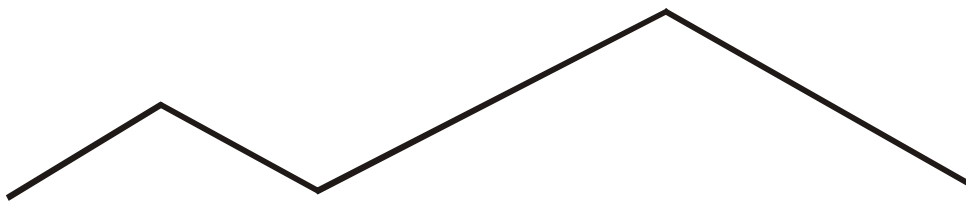
Общественный институт политических
и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона

ՏԱՐԱԾԱՔԵՐՉԱՆ ԵՎ ԱՅԵԽԱԲԷ

գիտավերլուծական հանդես
հատոր XII, № 2, 2021

REGION AND THE WORLD

scientific-analytical journal
volume XII, № 2, 2021

Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական
եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ
Public Institute of Political and Social Research
of Blacksea-Caspian Region

Редакционный совет:

Андриасян Л.Г. (главный редактор), Погосян /Хахбакян/ Г.Г. (зам. главного редактора), Царукян Ж.А. (ответственный секретарь), Андриасян Т.Л., Ваградян М.Г., Исагулян Г.С., Манукян С.Ф., Меликсетян А.Ф., Паносян Н.Ж., Саргсян С.Т., Шакарянц С.Э., Погосян Ш.Г.

Редакционная коллегия:

Аветисян Г.Г. (д.и.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения), **Айвазян А.М.** (д.п.н., Центр стратегических исследований “Арагат”, Армения), **Айвазян Н.А.** (д.ю.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения), **Аллен С.** (д.п.н., профессор, Университет им. Дж. Мейсона, США), **Багратян Г.А.** (д.э.н., профессор, Армянско-Российский университет, Армения), **Бостанджян В.Б.** (д.э.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения), **Григорян Э.Р.** (д.ф.н., профессор, Армения), **Демоян Г.А.** (д.и.н., Армения), **Дюббен А.** (Франко-российский аналитический центр “Обсерво”, Франция), **Егизарян А.А.** (д.э.н., Ереванский государственный экономический университет, Армения), **Захаров В.А.** (к.и.н., Институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Россия), **Кожокин Е.М.** (д.и.н., профессор, Московский государственный институт международных отношений – университет, Россия), **Корнилов А.А.** (д.и.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия), **Мелконян А.А.** (д.и.н., профессор, академик НАН РА, Институт истории НАН РА, Армения), **Миронов А.Н.** (д.ю.н., профессор, Российская Академия Народного Хозяйства и Государственной Службы при Президенте РФ, Россия), **Надеин-Раевский В.А.** (к.ф.н., Институт политических и социальных отношений Черноморско-Каспийского региона, Россия), **Панибратцев А. В.** (д.ф.н., профессор, Московский государственный технический университет гражданской авиации, Россия), **Пахомов В.Г.** (д.ю.н., профессор, Российский государственный социальный университет, Россия), **Петросян Г.М.** (Нагорно-Карабахская Республика), **Редкоус В.М.** (д.ю.н., профессор, Институт государства и права Российской академии наук, Россия), **Решетников Л.П.** (к.и.н., председатель наблюдательного совета телекомпании “Царьград”, Россия), **Романовская В.Б.** (д.ю.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия), **Сваранц А.А.** (д.п.н., Россия), **Сергунин А.А.** (д.п.н., профессор Санкт-Петербургский государственный университет, Россия), **Шалян Ж.** (Центр анализа и прогнозов Министерства иностранных дел, Франция), **Якушик В.М.** (д.п.н., профессор, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины, Украина).

Адрес редакции: РА, Ереван, 3 пр. Тиграна Меца, д. 9,

Тел. (+374 93) 944-440, (+374 93) 868-797,

Сайт: www.geopolitika.am; эл.почта: blacksea-caspian@mail.ru

ՏԱՐԱԾԱՇՁԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀ

գիտավերլուծական հանդես

Խմբագրական խորհուրդ՝

Անդրիասյան Լ.Հ. (գլխավոր խմբագիր), Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գ.Հ. (գլխ. խմբագրի տեղակալ), Ծառուկյան Ժ.Ա. (պատասխանատու քարտուղար), Անդրիասյան Թ.Լ., Վահրադյան Մ.Գ., Իսագուլյան Գ.Ս., Մանուկյան Ս.Ֆ., Մելիքսեթյան Ա.Ֆ., Փանոսյան Ն.Ժ., Սարգսյան Ս.Թ., Ծաքարյանց Ս.Է., Պողոսյան Շ.Գ.

Խմբագրական կոլեգիա՝

Ավետիսյան Հ.Գ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/, **Արվազյան Ա.Մ.** /բ.գ.դ., «Արարատ» ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան/, **Արվազյան Ն.Ա.** /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/, **Արին Ս.** /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, Ջ. Մելսոնի անվ. համալսարան, ԱՄՆ/, **Բազրախյան Հ.Ա.** /տ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայ-ռուսական համալսարան, Հայաստան/, **Բոստանջյան Վ.Բ.** /տ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/, **Գրիգորյան Է.Ռ.** /փ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայաստան/, **Դանիսյան Հ.Ա.** /պ.գ.դ., Հայաստան/, **Դյուրյեն Ա.** /«Օրսեոլ» ֆրանկո-ռուսական վերլուծական կենտրոն, Ֆրանսիա/, **Եղիազարյան Ա.Ա.** /տ.գ.դ., ԵՊՀ, Հայաստան/, **Զախարով Վ.Ա.** /պ.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/, **Կոժոկին Ե.Մ.** /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Միջազգային հարաբերությունների Մոսկովյան պետական ինստիտուտ-համալսարան, Ռուսաստան/, **Կորնիլով Ա.Ա.** /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/, **Մելքոնյան Ա.Ա.** /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/, **Միրոնով Ա.Ն.** /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի ազգային տնտեսության և պետական կառավարման ակադեմիա, Ռուսաստան/, **Նադիրյան-Ռախսկի Վ.Ա.** /փ.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/, **Պանիբրատցև Ա. Վ.** /փ.գ.դ., պրոֆեսոր, Մոսկովյան քաղաքացիական ավիացիայի պետական տեխնիկական համալսարան, Ռուսաստան/, **Պախուտով Վ.Գ.** /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի պետական սոցիալական համալսարան, Ռուսաստան/, **Պետրոսյան Գ.Մ.** /Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն/, **Ռեդկուս Վ.Մ.** /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ՌԳԱ Պետության և իրավունքի ինստիտուտ, Ռուսաստան/, **Ռեշետնիկով Լ.Պ.** /պ.գ.թ., «Ցարգրադ» հեռուստաընկերության դիտորդական խորհրդի նախագահ, Ռուսաստան/, **Ռոմանովսկայա Վ.Բ.** /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/, **Սարգսյանց Ա.Ա.** /բ.գ.դ., Ռուսաստան/, **Մելքոնյան Ա.Ա.** /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, Սանկտ-Պետերբուրգի պետական համալսարան, Ռուսաստան/, **Շալյան Ժ.** /Արտաքին գործերի նախարարության Վերլուծության և կանխատեսման կենտրոն, Ֆրանսիա/, **Յակուշիկ Վ.Մ.** /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, Ուկրաինայի կենսատնտեսության և բնության կառավարման ազգային համալսարան/:

Խմբագրության հասցեն՝ ՀՀ, Երևան, Տիգրան Մեծի 3-րդ նրբ, տ. 9

Հեռ. (+374 93) 944-440, (+374 93) 868-797,

Կայք՝ www.geopolitika.am, էլ.փոստ՝ blacksea-caspian@mail.ru

Editorial council:

Andriasyan L.H. (Editor-in-chief), Poghosyan /Khaghbakyan/ G.H. (Vice-editor), Tsarukyan J.A. (Responsible secretary), Andriasyan T.L., Vahradyan M.G., Isagulyan G.S., Manukyan S.F., Meliksetyan A.F., Panosyan N.J., Sargsyan S.T., Shakaryants S.E., Poghosyan Sh.G.

Editorial team:

Avetisyan H.G. (Doctor of Historical Sciences, professor, Yerevan State University, Armenia), **Ayvazyan A.M.** (Doctor of Political Sciences, Center of Strategic Research "Ararat", Armenia), **Ayvazyan N. A.** (Doctor of Law, Professor, Yerevan State University, Armenia), **Allen S.** (Doctor of Political Sciences, professor, George Mayson University, USA), **Bagratyan H.A.** (Doctor of Economic Sciences, professor, Armenian-Russian University, Armenia), **Bostanjyan V.B.** (Doctor of Economic Sciences, Professor, Yerevan State University, Armenia), **Grigoryan E.R.** (Doctor of Philosophical Sciences, professor, Armenia), **Demoyan H.A.** (Doctor of Historical Sciences, Armenia), **Dubien A.** (Observatoire franco-russe, France), **Eghiazaryan A.A.** (Doctor of Economic Sciences, Yerevan State Economic University, Armenia), **Zakharov V.A.** (Candidate of Historical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia), **Kojokin E.M.** (Doctor of Historical Sciences, professor, MGIMO-University, Russia), **Kornilov A.A.** (Doctor of Historical Sciences, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia), **Melkonyan A.A.** (Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of NAA RA, Institute of History, Armenia), **Mironov A.N.** (Doctor of Law, professor, The Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration, Russia), **Nadein-Raevsky V.A.** (candidate of Philosophical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia), **Panibrattsev A. V.** (Doctor of Philosophy, professor, Moscow State Technical University of Civil Aviation, Russia), **Pakhomov V.G.** (Doctor of Law, professor, Russian State Social University, Russia), **Petrosyan G.M.** (Nagorno-Karabakh Republic), **Redkous V.M.** (Doctor of Law, professor, The Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences, Russia), **Reshetnikov L.P.** (Candidate of Historical Sciences, Chairman of the Supervisory Board of "Tsargrad" TV Station, Russia), **Romanovskaya V.B.** (Doctor of Law, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia), **Svarants A.A.** (Doctor of Political Sciences, Russia), **Sergunin A.A.** (Doctor of Political Sciences, professor, St. Petersburg State University, Russia), **Chaliand G.** (Center for Analysis and Forecasts of the Ministry of Foreign Affairs, France), **Yakushik V.M.** (Doctor of Political Sciences, professor, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Ukraine).

Adress: RA, Yerevan, 3rd line of Tigran Mets, 9

Phone: (+374 93) 944-440, (+374 93) 868-797,

Website: www.geopolitika.am; e-mail: blacksea-caspian@mail.ru

Для перепечатки или перевода опубликованных в журнале материалов необходимо разрешение редакции. Публикуемые материалы могут не отражать точку зрения редакции. Публикации платные.

ПОЛИТИКА

Զինված պայքարի ընթացքի և ելքի կախվածությունը պատերազմի քաղաքական նպատակներից

Հովհաննիսյան Հ. Հ.

ռազմական գիտությունների թեկնածու, գնդապետ,
ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ի ռազմավարական առաջնորդության և կառավարման հետազոտությունների
կենտրոնի ավագ դասախոս (Երևան, Հայաստան)
hayk.hovhannisyan79@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ պատերազմ, զինված պայքար, զինված պայքարի օրենքներ և օրինաչափություններ, քաղաքականություն, ռազմական գիտություն:

Зависимость хода и исхода вооруженной борьбы от политических целей войны

Оганесян Г. О.

Кандидат военных наук, полковник, старший преподаватель
Центра исследований стратегического руководства и управления НОИУ МО РА,
Национальный оборонный исследовательский университет МО РА (Ереван, Армения)
hayk.hovhannisyan79@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются закономерности вооруженной борьбы, вытекающие из общих законов войны, которые выражают основные связи и отношения главной решающей формы войны - вооруженной борьбы. Из ряда законов вооруженной борьбы в статье рассмотрен закон зависимости вооруженной борьбы от военно-политических целей войны и роль математики в его применении. Решительные военные действия войск являются следствием реализации решающих политических целей государства. Под решающими политическими целями в данном случае следует понимать цели, достижение которых существенно изменит политическую ситуацию в мире (регионе).

Ключевые слова. Война, вооруженная борьба, законы и закономерности вооруженной борьбы, политика, военная наука.

Dependence of the armed struggle process and state on the political goals of war

Hovhannisyan H. H.

PhD in Military Science, Col, Senior Lecturer,
Center for Research on Strategic Leadership and Management, NDRU MOD RA,
National Defense Research University, MOD, RA (Yerevan, Armenia)
hayk.hovhannisyan79@gmail.com

Abstract. The article conveys the rules of military struggle that proceed from the general laws of war. These rules, in their turn, specify the main relations and links within military struggle, the latter being the most prevalent and decisive form of warfare. Among the rules of military struggle in question are: the relationship between the political and military objectives of a war and the military struggle as well as the role of mathematics in the latter. The decisive behavior of troops in military struggle proceeds from the level of determination a state has in pursuing its political goals. Political goals, aligned with the relevant level of determination, should be treated in this context as a set of objectives that, once realized, will result in significant changes in the global (regional) political situation.

Key words. War, armed struggle, laws and regulations of armed struggle, policy, military science.

Պատերազմի ընդհանուր օրենքները արտահայտում են պատերազմի և հասարակական կյանքի այլ երևույթների միջև առկա առավել էական կապերն ու հարաբերությունները: Այդ օրենքներն են՝

- պատերազմի կախվածությունը գերիշխող դասի քաղաքական նպատակներից,
- պատերազմի ընթացքի և ելքի կախվածությունը հակամարտող կողմերի տնտեսա-

կան, գիտական, բարոյահոգեբանական և ռազմական ներուժներից [1, էջ 100]:

Պատերազմի ընդհանուր օրենքներից բխում են զինված պայքարի օրենքները, որոնք արտահայտում են պատերազմ վարելու գլխավոր և վճռական ձևի՝ զինված պայքարի հիմնական կապերն ու հարաբերությունները: Զինված պայքարի օրենքների շարքից մենք կդիտարկենք պատերազմի ռազմաքաղաքական

նպատակներից զինված պայքարի կախվածության օրենքը և վերջինիս կիրառման հարցում մաթեմատիկայի դերը:

Չինված պայքարի օրենքները իրենց դրսևորումն են գտնում ռազմական գիտության յուրաքանչյուր բաղկացուցիչ մասում: Ըստ այդմ, ռազմարվեստի տեսությունում, զինված ուժերի շինարարության տեսությունում, զորքերի օպերատիվ և մարտական պատրաստության տեսությունում դրանք գործում են այդ տեսությունների հետազոտության առարկայի բովանդակությանը և բնույթին համապատասխան: Չինված պայքարը նկարագրելու և դրա զարգացումը կանխատեսելու նպատակով դեռ 18-րդ դարում իրականացվել են մաթեմատիկական եղանակների կիրառման փորձեր: Դրանք հիմնականում կապված են Հ.Լյուդի և Հ.Բյուլովի անունների հետ: Լյուդը փորձում էր հետազոտել մարտի ընթացքի և ելքի վրա ազդող տարբեր գործոնների միջև քանակական կապը: Բյուլովը շարունակելով Լյուդի սկսած հետազոտությունները, զգալիորեն ընդարձակեց ռազմարվեստում մաթեմատիկայի կիրառման շրջանակները: Սակայն այդ հետազոտությունները ունեին լուրջ թերություններ և 19-րդ դարի սկզբին կորցրեցին իրենց նշանակությունը: Բյուլովի տեսությունները հետագայում քննադատության էին արժանացել Նապոլեոնի, Կաուզլիցի, Լեերի, Ժոմինիի և այլ ռազմական գործիչների ու տեսաբանների կողմից: Սակայն հարկավոր է նշել, որ մաթեմատիկական մեթոդները իրենց արժանի տեղը գտան ռազմարվեստում և դրանում մեծ դերակատարություն ունեցավ Ֆ. Լանչեստերը: Անգլիայի զիտական պարբերականներում 1914-1916 թթ. հրապարակված մի շարք հոդվածներում իսկ այնուհետև նաև իր «Ինքնաթիռները պատերազմում» գրքում Լանչեստերը կատարեց ռազմագիտական հիմնախնդիրների քանակական վերլուծության առաջին լուրջ փորձը [2, էջ 38]:

Այդ աշխատությունում նա փորձեց մաթեմատիկական արտահայտություններով ցույց տալ «հաղթանակի, քանակական գերազանցության և սպառազինության գերազանցության միջև փոխադարձ կապը», իսկ դուրս բերված դիֆերենցիալ հավասարումները ստացան Լանչեստերի հավասարումներ անվանումը: Մաթեմատիկական հաշվարկների հիման վրա Լանչեստերը ցույց տվեց մարտի դաշտում ավիացիայի դերի բարձրացման անխուսափելիությունը, ինչպես նաև առաջարկեց մաթեմատիկական հավասարումներ, որոնք արտահայտում էին զենքի տարբեր տեսակներ կիրառելու պայմաններում զորքերի կորուստների կախվածությունը զորաշարվածքի խտությունից:

Մարտական գործողությունների հետազոտման մաթեմատիկական եղանակները առավել լայն կիրառում ստացան երկրորդ համաշխար-

հային պատերազմի ընթացքում: Դա պայմանավորված էր զինված պայքարի բնույթի փոփոխությամբ, որը իր հերթին հետևանք էր քսաներորդ դարի սկզբի գիտության և նորագույն տեխնոլոգիաների հեղափոխական զարգացման: Գիտության նման զարգացումը իր դերակատարումն ունեցավ զինված պայքարի բոլոր ոլորտների վրա, ինչը դրսևորվեց հիմնականում հրաձգության հեռավորության և լիցքի կշռի զգալի ավելացումով, գրահատանկային միավորումների ստեղծումով և օպերացիաների (մարտի) վարման ընթացքում դրանց դերի կտրուկ աճով, օդային տարածքի նվաճումով և օդային գերակայության հաստատումով, կառավարման համակարգերի կատարելագործումով:

Այդ աշխատանքին աշխարհի շատ երկրներում ներգրավվեցին լավագույն մաթեմատիկոսները և գիտնականները, ովքեր մշակեցին նշանակետերի խոցելիության գնահատման եղանակները, իրականացրեցին հրաձգության արդյունավետության հետազոտություններ և ստեղծեցին կոնֆլիկտային իրավիճակների վերլուծության համար հատուկ մաթեմատիկական ապարատ: Սակայն սա ընդամենը նախապատմությունն էր ռազմական գիտելիքների մաթեմատիկականացման այն բուռն գործընթացի, որը սկսվեց միջուկային, հրթիռային զենքի, գերձայնային ավիացիայի, կառավարման ավտոմատացված համակարգերի և այլ միջոցների ներդրմամբ:

Չինված պայքարի օրենքներն ու օրինաչափությունները գրագետ կիրառելու համար անհրաժեշտ է ամբողջությամբ պատկերացնել դրանց դրսևորման հիմնական գծերը:

Աշխատանքում դիտարկել ենք մաթեմատիկայի կիրառումը զինված պայքարի օրենքներից մեկի՝ պատերազմի քաղաքական նպատակներից զինված պայքարի ընթացքի և ելքի կախվածության, հետազոտման ընթացքում:

Պատերազմի քաղաքական նպատակներից զինված պայքարի ընթացքի և ելքի կախվածությունը արտահայտվում է հատկապես ռազմավարական մասշտաբներում: Ուժերի հարաբերակցության անգամ խիստ անբարենպաստ պայմաններում, այլ հավասար պայմանների դեպքում, հաղթանակ է տոնում այն կողմը, որը վարում է արդարացի պատերազմ [3]: Պատերազմող պետությունների քաղաքականությունով և քաղաքական նպատակներով որոշվում է վերջինիս բնույթը, մասշտաբը և վարման ձևը:

Չինված բռնության և քաղաքականության հարաբերակցությունը հաստատուն չէ և կրում է փոփոխական բնույթ: Չորքերի վճռական մարտական գործողությունները հետևանք են պետության վճռական քաղաքական նպատակների իրականացման: Վճռական քաղաքական նպատակներ ասելով տվյալ դեպքում պետք է հաս-

կանալ այնպիսի նպատակներ, որոնց հասնելը էականորեն կփոփոխի աշխարհի (տարածաշրջանի) քաղաքական իրադրությունը:

Քաղաքականության և պատերազմի փոխկապվածության հիմնախնդրի մասին բավականին հետաքրքիր և յուրօրինակ մոտեցումներ ունեն Ա.Ա.Սվեչինը: Դրանց շարքին կարելի է դասել ռազմական գիտության կախվածությունը հասարակության տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական գործընթացներից, պետության քաղաքականության ազդեցությունը ռազմական դոկտրինի էության և բովանդակության վրա, ներքին և արտաքին քաղաքականության փոխազդեցությունը պատերազմի ժամանակ [4]:

Թշնամու հանդեպ վճռական հաղթանակի հասնելն առանց հարձակողական գործողությունների իրականացման հնարավոր չէ: Վերջիններս առավել արդյունք են տալիս ուժերի և միջոցների գերակայության դեպքում: Դիցուք զինված պայքարի վճռականությունը նշանակենք R տառով, ապա գործերի մարտական գործողությունների վճռականությունը կբնութագրենք.

r_1 ՝ գործերին առաջադրված վճռական խնդիրներով,

r_2 ՝ օպերացիաների վարման տարածքային մեծ թափով,

r_3 ՝ կիրառվող ուժերի և միջոցների մեծ քանակությամբ,

r_4 ՝ հարձակման բարձր տեմպերով,

r_5 ՝ գործերի գործողությունների ակտիվ հարձակողական բնույթով:

Այսպիսով, զինված պայքարի վճռականությունը, որպես զինված պայքարի գործոն, կարելի է ներկայացնել ընդհանուր տեսքի ֆունկցիոնալ կախվածությամբ՝

$$R = f_R(r_1, r_2, r_3, r_4, r_5),$$

որտեղ r_1, r_2, r_3, r_4, r_5 որոշող պարամետրերը իրենց հերթին բնութագրվում են զինված պայքարի քաղաքական նպատակներով:

Պատերազմների պատմությունը ամբողջությամբ հաստատել է քաղաքական նպատակներից մարտական գործողությունների ինտենսիվության և վճռականության կախվածության ընդհանուր օրինաչափությունների լինելությունը:

Մեծ Հայրենական պատերազմի ժամանակ բախվեցին երկու հակադիր գաղափարախոսություններ կրող պետություններ, ինչը ծայրաստիճան բարձրացրեց գործերի հարձակման վճռականությունն ու ինտենսիվությունը: Պատերազմի տարբեր փուլերում ռազմավարական հարձակումը դարձավ կողմերի ռազմավարական գործողությունների հիմնական և վճռական տեսակը: Չորքերին առաջադրվում էին հակառակորդի գործերի շրջապատման, մասնատման

և ոչնչացման խնդիրներ: Օպերացիաներին մասնակցելու նպատակով ներգրավվում էին մի քանի ռազմաճակատների, բանակների ուժեր և միջոցներ: Հաջողության գրավականն էր գրահատանկային և ավիացիոն խոշոր զորամիավորումների և միավորումների փոխհամաձայնեցված կիրառումը: Օպերացիաների խորությունը հասնում էր 500 - 600 կմ ($r_2 = 500 \div 600$ կմ): Հարձակման տեմպերը կազմում էին հրաձգային կազմավորումների համար 20 - 30 կմ ($r_4 = 20 \div 30$ կմ), իսկ տանկային կազմավորումների համար՝ մինչև 70 կմ ($r_4 = 70$ կմ) [5]: Օպերացիայի հանկարծակիության ապահովման նպատակով դրանք նախապատրաստվում էին խիստ զաղտնիության պայմաններում: Թե՛ խորհրդային և թե՛ գերմանական զորքերի հզոր հարվածների արդյունքում հակառակորդները կրում էին հսկայական չվերականգնվող կորուստներ:

Պատերազմի հազեցվածությունը ակտիվ ռազմական գործողություններով, այն է *ինտենսիվությունը* (I), բնութագրվում է

• օպերացիայի նախապատրաստման բարձր տեմպերով (i_1),

• գործերի կենտրոնացման և դեպի ելման դիրքեր առաջընթացման արագությունով (i_2),

• մարտական գործողությունների անընդհատությունով (i_3),

• կարճ դադարներով կամ առանց դադարների մի քանի օպերացիաների անցկացումով (i_4):

Ելնելով դրանից, գործերի մարտական գործողությունների ինտենսիվությունը, որպես զինված պայքարի գործոն, կարող ենք ներկայացվել ընդհանուր տեսքի հետևյալ ֆունկցիոնալ կախվածությունով՝

$$I = f_I(i_1, i_2, i_3, i_4),$$

որտեղ i_1, i_2, i_3, i_4 պարամետրերը իրենց հերթին բնութագրվում են զինված պայքարի քաղաքական նպատակներով:

Մարտական գործողությունների բարձր ինտենսիվությունը պայմանավորված է ցանկացած պայմաններում, առանց երկար օպերատիվ դադարների դրանց անընդհատ և ակտիվ վարումով, մինչև թշնամու վերջնական ջախջախումը: Չորքերի ինտենսիվ գործողությունները ապահովում են կարճ ժամկետներում նպատակներին հասնելը, զրկում են հակառակորդին ժամանակից և սեփական զորքերը կարգի բերելու, պահուստների զորաշարժի, վերախմբավորման և հակահարված հասցնելու հնարավորությունից, նյութատեխնիկական միջոցների մատակարարում իրականացնելուց, նոր բնագծերում դիմադրության ցուցաբերման հնարավորությունից:

Բարձր ինտենսիվության մարտական գործողությունների օրինակ են ծառայում տարբեր ժամանակաշրջաններում տեղի ունեցած բազ-

մաթիվ պատերազմներ, այդ թվում՝ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում անցկացված օպերացիաները, Իրաքում ԱՄՆ կողմից անցկացված «Հոլմ անապատում» օպերացիան, 2020 թ. դարաբաղյան երկրորդ պատերազմում ադրբեջանական զինված ուժերի իրականացված հարձակողական օպերացիան և այլն:

Վերլուծելով 20-րդ դարի պատերազմների բնույթը, գալիս ենք եզրակացության, որ դրանց փոփոխությունը ենթակա է պատերազմների ինտենսիվության աճի ընդհանուր պատմական միտումներին, ինչն իր հերթին կախված է պատերազմներում կիրառվող խոցման միջոցների արդյունավետության աճից և կողմերի քաղաքական նպատակների վճռականությունից:

Առաջատար պետությունների ռազմական դոկտրինների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գորքերի հաջող գործելու ապահովման, հետևաբար նաև պատերազմում քաղաքական նպատակներին հասնելու հիմնական միջոց է զանգվածային խոցման զենքը, որը գտնվում է քաղաքական ղեկավարության տնօրինման ներքո: Կառավարությունը իր զինանոցում ունենալով նման զենք, և հնարավորություն ունենալով կենտրոնացված կարգով կառավարելու այն՝ հնարավորություն ունի վճռական ազդեցություն ունենալ զինված պայքարի ընթացքի վրա, ապահովելով սեփական քաղաքական շահերի և նպատակների իրականացումը անգամ չկիրառելով այդ զենքը:

Այսպիսի պայմաններում պետության քաղաքական ղեկավարության կողմից պատեհաժամյա որոշումների ընդունման դերը զգալիորեն բարձրանում է: Պատերազմող պետության կառավարությունը այլ հարցերի հետ մեկտեղ պետք է որոշի.

- պատերազմ վարելիս վճռական դեր ունեցող պատերազմի քաղաքական նպատակները (P),

- պատերազմի ընդհանուր ռազմավարական պլանը, որն ուղղված է հակառակորդի արագ ջախջախմանը կամ հաշվարկված կլինի երկարատև պայքարի վարմանը և հակառակորդի հյուծմանը (S),

- մարտական գործողությունների վարման համար հատկացվող ռեսուրսները (Q):

Քաղաքականությունը, որոշելով պատերազմի ռազմավարական պլանը (S), սահմանում է զինված ուժերի գործունեության բնույթը, ձևերը և եղանակները, առաջիկա մարտական գործողությունների վճռականությունը և ինտենսիվությունը, պետության առջև ծառացած նպատակներին հասնելու ուժերն ու միջոցները: Ընդ որում, կարևոր է նշել, որ քաղաքականությունը (P) ոչ միայն բխեցվում է պատերազմով առաջ քաշված խնդիրներից (G_w), այլ հաշվի է առնում նաև հետպատերազմյա փուլի խնդիրները (G_{hw})

և ենթարկեցնում է պատերազմի վարումը այդ խնդիրներին: Քաղաքականության ազդեցությունը գորքերի մարտական գործողությունների վրա կարելի է արտահայտել հետևյալ գործոններով.

- զինված պայքարի մասշտաբները և դրանց հիմնական թատերաբեմերը (M),

- միջոցների կիրառման բնույթը, ձևերը և եղանակները (տարատեսակ օբյեկտների նկատմամբ տարբեր զինատեսակների սահմանափակված կամ չսահմանափակված կիրառում) (X),

- օպերացիաների և ամբողջ պատերազմի վարման բնույթը, հաշվի առնելով, որ ժամանակակից պայմաններում հատուկ է մարտական գործողությունների վարման բարձր ինտենսիվությունն ու վճռականությունը (I, R):

Այսպիսով, զինված պայքարի ռազմավարական պլանը կարելի է որոշել հետևյալ տեսքի ֆունկցիոնալով.

$$S = f_S(P, Q, G_w, G_{hw}, M, X, R, I):$$

Զինված պայքարի ռազմավարական պլանը (S) հիմնական գործոնն է, որն անմիջական ազդեցություն է թողնում զինված պայքարի ընթացքի և ելքի վրա, ինչը որոշվում է որոշակիորեն ընդհանրացված ցուցանիշով (W):

Այս դեպքում՝ $W = f_w(P, S)$ ֆունկցիոնալը, որն իր մեջ ներառում է պատերազմ վարելիս վճռական դեր ունեցող պատերազմի քաղաքական նպատակները (P) և պատերազմի ընդհանուր ռազմավարական պլանը (S), վերջնարդյունքում կորոշի զինված պայքարի ընթացքի և ելքի կախվածությունը քաղաքական նպատակներից:

Այս կախվածության կիրառման հարցում մաթեմատիկայի դերն է քանակական տվյալների նախապատրաստումը պետության ռազմաքաղաքական ղեկավարության կողմից թվարկված բոլոր հարցերով սկզբունքային որոշումների կայացման համար: Պատերազմի քաղաքական նպատակներից զինված պայքարի ընթացքի և ելքի կախվածությունը վերլուծելու և պրակտիկ կիրառելու համար ներգրավվող մաթեմատիկական ապարատը պետք է նախ և առաջ հաշվի առնի բարդ համակարգ ներկայացնող այդ գործոնների համալիր ազդեցությունը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Теория военного управления. Изд. Академии. 2016.
2. Военно-исторический журнал. № 8. – М. 1963.
3. Сисе, Х. Справедливая война? О военной мощи, этике и идеалах. – М., 2006.
4. Свечин, А.А. Стратегия. // Военный вестник. – М., 1927.
5. http://mil.ru/winner_may/history/more.htm?id=11983690@cmsArticle

Տժնա/Հանձնվել է՝ 20.02.2021
 Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 25.02.2021
 Принята/Ընդունվել է՝ 28.02.2021

Ադրբեջանի խորհրդարանական ընտրությունները ընդդիմության ճնշման համատեքստում

Դավիթյան Գ. Մ.

ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետ, Թյուրքագիտության ամբիոնի հայցորդ
«Բեթ Սենսեյշն» ՍՊԸ, Խորհրդատու (Երևան, Հայաստան)
garnik.davtyan3@gmail.com

Վերորոշ բառեր՝ Ադրբեջան, խորհրդարանական ընտրություններ, ընտրախախտումներ, զեկույց, միջազգային կազմակերպություն, ընդդիմություն, ճնշումներ, բողոք, դիտորդներ, սահմանափակում:

Парламентские выборы в условиях давления оппозиции в Азербайджане

Давтян Г. М.

ЕГУ Факультет Востоковедения, Соискатель кафедры тюркологии
ООО "Бет Сенсейшн", консультант (Ереван, Армения)
garnik.davtyan3@gmail.com

Аннотация. В статье анализируются парламентские выборы в Азербайджане, показано давление на оппозиционные партии, нарушения на выборах. Особенность работы заключается в том, что во время парламентских выборов власти Азербайджана прямо или косвенно препятствуют оппозиции, не позволяя ей полноценно участвовать в выборах. Новизна статьи – исследование парламентских выборов в Азербайджане в период 2003-2018 годов. В статье также содержатся замечания, критические замечания и предложения международных организаций.

Ключевые слова: Азербайджан, парламентские выборы, нарушения на выборах, отчет, международная организация, оппозиция, давление, протест, наблюдатели, ограничение

Azerbaijani parliamentary elections in the context of opposition pressure

Davtyan G. M.

YSU Faculty of Oriental Studies, Applicant of the Chair of Turkic Studies
"Bet Sensation" LLC, Consultant (Yerewan, Armenia)
garnik.davtyan3@gmail.com

Abstract. The article analyzes the parliamentary elections in Azerbaijan, shows the pressure on opposition parties, violations at the elections. The peculiarity of the work lies in the fact that during the parliamentary elections, the Azerbaijani authorities directly or indirectly impede the opposition, not allowing it to fully participate in the elections. The novelty of the article is the study of the parliamentary elections in Azerbaijan in the period 2003-2018. The article also contains comments, criticisms and suggestions of international organizations.

Keywords: Azerbaijan, parliamentary elections, election violations, report, international organization, opposition, pressure, protest, observers, restriction.

2003-2018թթ. ընթացքում Ադրբեջանում տեղի են ունեցել խորհրդարանական 4 ընտրություններ՝ 2005թ., 2010-ին, 2015թ., իսկ 2016թ. հունիսի 18-ին միայն Ադդաշ շրջանում տեղի էին ունեցել խորհրդարանական ընտրությունները, որը հետևանքն էր 2015թ. նոյեմբերի 1-ին տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրություններում հենց այդ շրջանում գրանցված մասայական ընտրախախտումները: Այս ընտրությունների վերաբերյալ հրապարակվել էին տարբեր միջազգային կազմակերպությունների զեկույցներ, մեամերանդումներ, այդ թվում ՄԻԵԴ-ի կողմից կայացրած որոշումներ և այլն:

Ուշադրության են արժանի նաև Ադրբեջանի 2005թ. նոյեմբերի 6-ին տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրությունները (Արդյունք-

ները տես Հավելված № 2-ում): Ինչպես նշված է Human Rights Watch միջազգային կազմակերպության մեմորանդումում [7], ադրբեջանական ընդդիմությունը սկսել է ավելի ու ավելի ապավինել միջազգային հանրության աջակցությանը՝ Վրաստանում, Ուկրաինայում և Դրոլդստանում վերջերս տեղի ունեցած բուռն քաղաքական իրադարձություններից հետո: Փաստաթղթում նշվում է, որ Ադրբեջանի իշխանությունները սահմանափակում են հավաքների ազատությունը՝ մերժելով ընդդիմադիր «Ազատություն» (Azadliq) դաշինքին հավաքներ անցկացնել մայրաքաղաքի կենտրոնում և որոշ շրջաններում: Տեղին կլինի նշել Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային դաշնագրի 3-րդ մասին 22-րդ հոդվածի 2-րդ

կետը [6, էջ 12], որում նշվում է, որ այդ իրավունքից (խոսքը հավաքներ անցակցնելու մասին է) օգտվելը ենթակա չէ ոչ մի սահմանափակման:

Մեմորանդումում նաև հետադարձ հայացք է դարձվում 2003թ. Ադրբեջանի նախագահական ընտրություններին: Նշվում է, որ կազմակերպված բողոքի ակցիաները կոպիտ ձևով ցրելը ընդդիմության մոտ առաջացրել է ահաբեկման մթնոլորտը՝ հատկապես ընդդիմադիր «Ազատություն» (Azadliq) դաշինքի մոտ: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ հագիվ թե ընդդիմությունը նոր բողոքի ակցիաներ իրականացնի: Ստորև Ձեր ուշադրությանն ենք ներկայացնում 2003թ. հոկտեմբերի 16-ին լուսնկարները:

An opposition protester screams as he is about to be beaten by security forces at Azadliq Square on October 16, 2003. A Human Rights Watch researcher witnessed security forces chase and surround opposition protesters before beating them unconscious in a show of brutal and excessive force.
© 2003 Turan Agency

Two men with police assistance beat and drag away a man on Azadliq Square.
© 2003 Peter Bouckaert/Human Rights Watch

Ադրբեջանում ընդդիմությանը պարբերաբար ճնշումների ենթարկելը, նրանց հետ իշխանության ոչ հավասար պայմաններում ընտրություններին մրցելը դարձել է քաղաքական ավանդույթ: Ինչպես նշել է Ադրբեջանի Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովում «Ազատություն» քաղաքական դաշինքի լիազոր ներկայացուցիչ Աֆրուզ Նիֆթալին, նրանց երեք

օր գրկել են ոչ միայն ուղիղ հեռարձակումներից, այլև ընդդիմության ներկայացուցիչներից պահանջել են ելույթից մի քանի ժամ առաջ հեռուստաալիքի ղեկավարությանը ներկայացնել իրենց ելույթների տեսանյութերը, որի դիտումից հետո միայն թույլատրել են դրանց ցուցադրումը ուղիղ եթերում: Բացի այդ, նախկինում կնքված համաձայնագրերով հեռուստաալիքը հրաժարվել է ընդդիմությանը վճարովի հիմունքներով եթերաժամ տրամադրել [8]:

Առավել հետաքրքիր է ԵԱՀԿ-ի ՉԼՄ-ների ազատության հարցերով զբաղվող Միկլոս Հարասթիի «Գնահատման այց Ադրբեջան. դիտարկումներ և առաջարկություններ» զեկույցը, որում Միկլոսը անդրադառնում է նաև AzTV-ին: Նա նշում է, որ հակասական է պետական հեռուստաընկերության միայն 2-րդ ալիքի վերակազմավորումը, որը «AzTV»-ի ֆինանսապես առավել թույլ ալիքն է: 2005 թ. մարտի նախագահի հրամանագրի համաձայն 1-ին ալիքը, ավելի զարգացած և տեխնիկապես առավել հագեցած լինելով, կմնան պետական սեփականություն ներքո: Այսպես կլինի նույնիսկ հակառակն այն փաստի, որ այն կդառնա բաժնետիրական ընկերություն, որի բաժնետոմսերի 49%-ը կմասնավորեցվի (նույն հրամանագրի հիման վրա, բայց ոչ լրատվամիջոցների մասին օրենքի համաձայն) [5, էջ 12]:

Խորհրդարանական ընտրություններում ոչ միայն սահմանափակվել են ընդդիմության քարոզարշավի հնարավորությունները, այլև զրանցվել են այլ խախտումների ու ընդդիմադիրներին ֆիզիկական բռնության ենթարկելու դեպքեր:

Ընտրությունների օրը զրանցվել են մի շարք խախտումներ, մասնաորապես, գաղտնի տաղավարներում, որտեղ անձը իրականացնում է իր քաղաքացիական պարտականությունը, հայտնաբերվել են exit-poll-ի կողմից իրականացված հարցումների վերաբերյալ տեղեկատվական նյութեր [1]:

2005 թ. Ադրբեջանի խորհրդարանական ընտրությունները ամփոփվով՝ նշենք, որ վերջինիս մասնակցել են ընդհանուր թվով 1,974,036 մարդ, որը կազմում է ընտրության իրավունք ունեցողների 42.22%-ը: Ընտրություններին իրենց թեկնածություններն են առաջ քաշել 2,062 մարդ, որոնցից ընտրապայքարի ընթացքում 476-ը ինքնաբացարկ են հայտնել, 39 թեկնածությունները չեղյալ են հայտատարվել դատարանի որոշմամբ, 2-ինը՝ Ադրբեջան Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը, ևս 2-ին էլ հանվել են ցուցակներից՝ թեկնածուների մահվան հիմքով [9]: Ընտրություններին մասնակցել են ինչպես իշխանական՝ Նոր Ադրբեջանի (Yeni Azərbaycan), այնպես էլ ընդդիմադիր Մուսավաթ (Müsavat), Ժողովրդա-

կան ճակատ (Xalq Cəbhəsi), Դեմոկրատական Azərbaycan (Demokrat) և այլ կուսակցություններ¹:

Ուսումնասիրման ենք ենթարկել 2010թ. նոյեմբերի 7-ի տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրությունները: Այս ընտրությունները, ինչպես նախկինում, այնպես էլ այս անգամ աչքի ընկան կոպիտ ընտրախախտումներով ու ընդդիմության ներկայացուցիչների նկատմամբ ճնշումներ իրականացնելով: Ինչպես նշված է ԵԱՀԿ-ի Միջազգային ընտրությունների դիտորդության նախնական արդյունքների և եզրակացությունների մասին հայտարարությունում, միջազգային դիտորդները հայտնել են լուրջ խախտումների, այդ թվում՝ ընթացակարգային չարաշահումների, ինչպես նաև քվեատուփերի լցումների բազմաթիվ դեպքերի մասին [4, էջ 11]: Միջազգային դիտորդները արձանագրել են լարվածության 63 դեպք ընտրատեղամասերում և դրանցից դուրս, քվեարկելու եկած ընտրողների վրա ազդելու 20 փորձ, և ահաբեկման 9 դեպք: 78 ընտրատեղամասերում հայտնաբերվել են չիազդրված անձինք և ընտրատեղամասերում՝ միջամտելու կամ գործընթացը ուղղորդելու 19 միջադեպ: Չեկուցվել են դիտարկված հաշվարկների ավելի քան մեկ քառորդի՝ զգալի ընթացակարգային սխալների և բացթողումների մասին [4, էջ 12]:

Անդրդառնալով Human Rights Watch միջազգային կազմակերպությանը՝ մեջբերենք 2010թ. Ադրբեջանում խորհրդարանական ընտրությունների վերաբերյալ զեկույցը: Փաստաթղթում խորը քննադատության է ենթարկվում Ալիևյան վարչակարգը՝ քաղաքական կուսակցությունների և վերջիններիս քաղաքական ազատ կամարտահայտման տեսակետները սահմանափակելու համար, որի արդյունքում խաթարվել է նախընտրական քարոզչությունը: Նոյեմբերի 7-ի խորհրդարանական ընտրությունները չեն համապատասխանել միջազգային չափանիշներին [3, էջ 1]:

Տպավորիչ էր նաև այն, որ հենց ընտրություններից առաջ 2010թ. սեպտեմբերի 30-ին հրապարակվեց Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի (Այսուհետ ՄԻԵԴ) Ֆյորա Քերիմովայի՝ ընդդեմ Ադրբեջանի Հանրապետությունը որոշումը: Որոշման համաձայն ՄԻԵԴ-ը մեղավոր էր ճանաչել Ադրբեջանին 2005 թ. խորհրդարանական ընտրություններում «Ազատություն» (Azadliq) դաշինքի թեկնածու Ֆյորա Քերիմովայի իրավունքները խախտելու մեջ: Այս դատական որոշումը ուներ և՛ նախազգուշացնող և՛ զսպող նշանակությունը: Որոշումով դատարանը նախազգուշացրել է, որ

ինչպես 2005թ, այնպես էլ 2010թ. հնարավոր է խախտվեն ընդդիմադիր թեկնածուների իրավունքները, սակայն միևնույն ժամանակ ցույց տվել, որ քաղաքական փոքրամասնությունները պաշտպանված են: Ֆյորա Քերիմովային իր թեկնածությունն էր դրել Սումգայիթի №42 ընտրատեղամասում: Թեև Ֆյորայի՝ ընտրություններում տարած հաղթանակը պայմանավորված էր ձայների մեծամասությամբ՝ համաձայն 35 տեղամասային ընտրական հանձնաժողովների արդյունքների, այնուամենայնիվ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը արդյունքները անվավեր էր ճանաչել [11]: Սակայն 5 տարի անց ՄԻԵԴ-ը որոշում կայացրեց: Որոշման համաձայն Ադրբեջանի իշխանությունները պետք է Ֆյորա Քերիմովային պատճառած նյութական վնասի համար վճարի 59,000 եվրո, բարոյական վնասի համար՝ 7,500 եվրո և 1600 եվրո՝ դատական ծախսերի համար [2, էջ 17]:

2005թ. խորհրդարանական ընտրությունների ընթացում թույլ տված խախտումների արդյունքում ալիևյան վարչակարգն արժանացել էր բուռն քննադատության, սակայն վերջինիս ոչինչ չխանգարեց, որ 2010թ. նոյեմբերի 7-ի Ադրբեջանի խորհրդարանական ընտրությունները անցկացնել նույն տրամաբանությամբ՝ խախտումներով, ինչը նախկինում էր կատարվել: Մուսավաթ կուսակցության նախագահ Իսա Դամբարը այս կապակցությամբ նշել է, որ օրենքի խախտումները շատ են եղել, և որ վերջինս նման ձևով անցկացված ընտրությունները աննորմալ է համարվում [12]:

Ադրբեջանի՝ 2010թ. նոյեմբերի 7-ի խորհրդարանական ընտրություններին մասնակցել են ընդհանուր թվով 2,442,365 մարդ, այսինքն՝ ընտրելու իրավունք ունեցողների 49.55%-ը:

Շարունակելով ուսումնասիրել Ադրբեջանի խորհրդարանական ընտրությունները անդրադարձել ենք նաև վերջին՝ 2015թ. (2016թ. միայն Ադդաշ շրջանում անց են կացել կրկնակի ընտրություններ) խորհրդարանական ընտրություններին: Ընտրություններին մասնակցելու համար ձևավորվեց «Ազատություն 2015» (Azadliq-2015) քաղաքական դաշինքը, որը բաղկացած է 8 ընդդիմադիր քաղաքական կուսակցություններից [13]: Դաշինքին անդամակցում էին Ադրբեջանի Ժողովրդական (Azərbaycan Xalq), Ազատություն (Azadliq), Կլասիկ ժողովրդական ճակատ (Klassik Xalq Cəbhəsi), Այդընլար (Aydınlar), Ազատ դեմոկրատներ (Azad Demokratlar), Քաղաքացի և զարգացում (Vətəndaş və İnkişaf), Մեծ Ադրբեջան (Böyük Azərbaycan) և Ադրբեջանի լիբերալ ժողովրդավարական (Azərbaycan Liberal Demokrat) կուսակցությունները:

¹ Ադրբեջանում գրանցված կուսակցությունները ցանկը կարող եք տեսնել հետևյալ հղմամբ՝ [10]

Ավելի ուշ՝ 2015թ. սեպտեմբերի 6-ին, Էքսերը հայտարարությամբ հանդես եկավ՝ նշելով, որ Արդարադատության նախարարությունը չի գրանցել Ազատ դեմոկրատներին, ինչի պատճառով էլ դուրս են գալիս դաշինքից [14]:

Ընտրություններին չմասնակցելու՝ բոյկոտելու կոչով հանդես եկան մի շարք կուսակցություններ, որոնց թվում էին «Ազատություն 2015» դաշինքի որոշ կուսակցություններ: Այս հանգամանք, իհարկե, չէր կարող ազդեցություն չունենալ դաշինքի հետագա գործունեության վրա: Այսպիսով, Ազատություն կուսակցության ղեկավար Էհմեդ Օրուչը հայտարարել է, որ երկրում ընտրություններին մասնակցելու համար չկա թափանցիկ միջավայր և հրաժարվել ընտրությունների մասնակցելուց: Նա հավելել է նաև, որ վերջիններս կառավարությունից խնդրել են քննարկել այս հարցերը, սակայն դրական պատասխան չեն ստացել [15]:

Ընտրություններին չեն մասնակցել նաև Ադրբեջանի Դեմոկրատական կուսակցությունը և Ժողովրդավարական ուժերի ազգային խորհուրդը: Վերջինս միևնույն ժամանակ նաև հայտարարել է, որ երկրում չեն կատարվել ազատ և արդար ընտրություններ անցկացնելու համար անհարժեշտ պայմանների կեսը, ինչի պատճառով էլ հրաժարվել են մասնակցել ընտրություններին [16]:

Ադրբեջանի՝ 2015թ. խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից կիրառված սահմանափակումների պատճառով դիտորդական առաքելություն իրականացնելուց է հրաժարվել ԵԱՀԿ-ի Ժողովրդավարական հաստատությունների և մարդու իրավունքների գրասենյակը կամ ԺՀՄԻԳ-ը [17]:

Ադրբեջանում ակնկալվող խորհրդարանական ընտրությունները տարին՝ 2015թ-ը, բարի չէր որոշ լրագրողների, ակտիվիստները և այլ ընդդիմադիրների համար: Քաղաքական դրդապատճառներով կալանավորման վառ օրինակներից է մարդու իրավունքների պաշտպան Լեյլա Յունուսի ու նրա ամուսնու՝ Արիֆ Յունուսովի դեպքը: Բաքվի դատարանը նրանց մեղադրել էր դավաճանության և տնտեսական հանցագործությունների մեջ: Դատախազը պահանջել էր Լեյլա Յունուսի համար, որը մեղադրվում էր տնտեսական հանցագործությունների մեջ, այդ թվում՝ խարդախության, հարկերից խուսափելու և ապօրինի բիզնեսի համար, 11 պատիժ, իսկ նրա ամուսնու համար, որը մեղադրվում էր խարդախության մեջ, 9 տարվա ազատազրկում: Սակայն դատարանի վճռով Լեյլա Յունուսը դատապարտվեց 8 տարի 6 ամիս, իսկ նրա ամուսինը՝ 7 տարվա ազատազրկման:

Այս կապակցությամբ Լեյլան հանդես էր եկել հայտարարությամբ՝ նշելով, որ ինքը

իրենց դեմ ուղղված բոլոր մեղադրանքները չի ընդունել ու դրանք քաղաքական դրդապատճառներ որակել [18]:

Նույն թվականի սեպտեմբերի 1-ին՝ ընտրություններից 2 ամիս առաջ, 7 տարի 6 ամիս ազատազրկման դատապարտվեց հետաքննող լրագրող Խեդիջա Իսմայլովան: Նրան մեղավոր էին ճանաչել հարկերից խուսափելու, ապօրինի բիզնես գործունեության և լիազորությունների չարաշահման մեջ:

Իսմայլովան հայտնի էր նրանով, որը բացահայտել էր լայն տարածում ունեցող կոռուպցիոն սխեմաները Ադրբեջանի իշխանական վերնախավում, մասնավորապես՝ նախագահական ընտանիքում [19]:

Ինչպես նախկին խորհրդարանական ընտրություններում, այնպես էլ այս անգամ, խորհրդարանական մեծամասնություն դարձավ իշխանական Յենի Ադրբեջան (Yeni Azərbaycan) կուսակցությունը: Ընտրություններին մասնակցել էին ընտրելու իրավունք ունեցողների 55.53% (Տես հավելված №2): Խորհրդարանական ընտրություններից հետո՝ 2015թ. նոյմբերի 17-ին, Ադրբեջանի ԿԸՀ-ն նիստ է հրավիրել ընտրությունների ժամանակ արձանագրված ընտրախախտումների վերաբերյալ [20]: Ավելի ուշ վերջինս հայտարարել է, որ չեղյալ է հայտարարվել Ադրբեջանի Ադդաշ շրջանում խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքները՝ քվեարկության ընթացքում գրանցված ապօրինությունների պատճառով: Այդ շրջանում կրկնակի ընտրություններ են նշանակվել, որն անցկացվելու է 2016թ. հունիսի 18-ին [21]:

Համաձայն ԿԸՀ-ի կողմից տարածված տեղեկության՝ ընտրություններին մասնակցել է ընտրելու իրավունք ունեցողների 57.93%-ը՝ 23,292 բնակիչ (Տես հավելված №2): Ընդհանուր առմամբ պատգամավորական աթոռի համար պայքար էին մղում 7 թեկնածուներ: Արդյունքում, Ադդաշ շրջանում իշխանական թևի ներկայացուցիչ Ջավիդ Օսմանովը ձայների 85,56% արդյունքով հաղթել է ընդդիմադիր Հույս (Ümid) կուսակցության ներկայացուցիչ Իգբալ Աղաձեին, ով սատցել էր ձայների 7.84%-ը [22]:

Ամփոփելով 2005, 2010, 2015թ և 2016թթ. Ադրբեջանում տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրությունները կարող ենք փաստել, որ Ադրբեջանում քաղաքական կուսակցությունները ենթարկել են տարբեր տեսակի ճնշումների:

Բողոքի ակցիա իրականացնելու դեպքում ցուցարարները ծեծվում կամ ձերբակալվում էին հորինված պատճառաբանությամբ, իբր թե այդ բողոքի ակցիանները հանրային վտագ էին ներկայացնում կամ վնասում էին բնակչության առողջությունը: Ձերբակալված ցուցարարներին տանում էին ծայրամասեր ու քիչ բնակեցված մասերում բաց թողնում, այդպիսով նրանց

հնարավորություն չտալով վերադառնալ հավաքատեղի ու շարունակել իրենց բողոքի ակցիան:

Համատարած էին նաև ընտրախախտումներ, որոնք ուղեկցվում էին լցոնումներով, ընտրողներին քվեարկելու համար նախատեսված վայր ուղեկցելով: Օգտագործվում էր այնպիսի թանաք, որը մեկ կամ երկու ժամ հետո վերանում էր անձնագրի վրայից, այդիսով անձին հնարավորություն տալով քվեարկել մի քանի անգամ: Կեղծվում էին նաև ստորագրություններ, լարվածության մթնոլորտ էր իրականացվում ընտրատեղամասերում, որը հարմար պայմաններ էր ստեղծում քվեառուփում լցնել ապօրինի ձեռք բերված և արդեն քվեարկված քվեաթերթիկներ:

Ընդդիմությունը հնարավոր բոլոր եղանակներով գրկում էին անվճար հեռուստա-

երթերից, ինչը ամրագրված է Ադրբեյջանի Ընտրական օրենսգրքով:

Զնայած միջազգային տարբեր կազմակերպությունների կոչերի, քննադատությունների ու առաջարկությունները, կառուցողական քաղաքական դաշտ ունենալու Ալիևյան վարչակարգը թելադրում էր սեփական խաղի կանոնները, ինչը հակասում էր Ադրբեյջանի և՛ միջազգային ձեռք բերված պարտավորություններին և՛ առողջ ու կայուն ներքաղաքական հարաբերություններ կառուցելուն: Ավելին, ամբողջ 15 տարվա ընթացքում սահմանափակվեցին ինչպես ընդդիմության ազատ կամարտահայտումը, այնպես էլ ստեղծվեցին այնպիսի պայամաններ, որ հետագա ընտրությունները ոչ հուսադրող կարգավիճակ ձեռք բերեին:

Հավելված № 2

Ադրբեյջանի Հանրապետության Խորհրդարանական Ընտրությունների Արդյունքների Ամփոփագիր 2005-2016թթ.

<u>Ընտրությունների անցկացման տարեթիվեր</u>	<u>Ընտրությանը մասնակցելու իրավունք ունեցող</u>	<u>Ընտրությանը մասնակցածներ</u>
2005թ. նոյեմբերի 6 [23]	4 675 572 100%	1 974 036 42.22%
2010թ. նոյեմբերի 7 [24]	4 928 594 100%	2 442 365 49.55%
2015թ. նոյեմբերի 1 [25]	5 211 765 100%	2 894 515 55.53%
2016թ. հունիսի 18*[26]	40203 100%	23292 57.93%

*- Ադրբեյջանի Ադալաթ շրջանում խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքները չեղյալ էին հայտարարվել, ինչի արդյունքում էլ 2016 թ. հունիսի 18-ին վերոնշյալ շրջանում նշանակվել են նոր ընտրություններ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. СНГ, Постановление Совет Межпарламентской Ассамблеи государств - участников Содружества Независимых Государств от 17 ноября 2005 г. №28, “Об участии представителей межпарламентской ассамблеи государств-участников СНГ в наблюдении за выборами в Милли Меджлис Азербайджанской республики”, Санкт-Петербург, 2005, Приложение 1 [SNG, Postanovlenie Sovet Mejporlamenskoj Assamblei gosudarstv-uchastnikov Sodrujestva Nezavisemix Gosudarstv ot 17 noyabrya 2005g. №28, “Ob uchastie predstavitelei mejparlamentskoj assamblei gosudarstv-uchastnikov SNG v nablyudenii za vyborami v Milli Mejli Azerbaidjanskoi respubliki”, Sank-Peterburg, 2005, Prilozhenie 1] [in russian]
2. European Court of Human Rights, “Case of Kerimova v. Azerbaijan”, Strasburg, 2010,
3. Human Rights Watch, “Azerbaijan”, USA, 2011
4. International election observation, “Statement of preliminary findings and conclusions”, Baku, 2010,
5. Organization for Security and Co-operation in Europe, The Representative on Freedom of the Media Miklós Haraszti, “Assessment Visit to Azerbaijan / Observations and Recommendations”, 2005.
6. United Nations, International Convention on Civil and Political Rights, New York City, 1966
7. <https://www.hrw.org/legacy/russian/reports/azerb/2005/elections.html>, “История повторяется: парламентские выборы в Азербайджане – 2005” (հասանելի է 30.03.2020, ժամը 17:37)
8. <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/83636/>, “Выступления кандидатов от оппозиции Азербайджана в прямом эфире возобновлены” (հասանելի է 01.04.2020, ժամը 20:05)
9. <https://obzor.city/news/34470>, “В Азербайджане пройдут выборы парламента страны”, (հասանելի է 01.04.2020, ժամը 21:34)
10. <http://www.msk.gov.az/uploads/partiyalar/2018/Umu miMelumat.php>, “Azərbaycan Respublikasında dövlət qeydiyyatına alınmış siyasi partiyalar haqqında məlumat” (հասանելի է 01.04.2020, ժամը 21:41)
11. <https://humanrightshouse.org/articles/human-rights-court-finds-azerbaijan-guilty-of-disrespecting-election-results/>, “Human rights court finds

- Azerbaijan guilty of disrespecting election results” ([http://ria.ru/20101107/293597901.html](#), “Партии разошлись в оценке прошедших выборов в парламент Азербайджана” ([http://ria.ru/20101107/293597901.html](#), 06.04.2020, ɖɑʊ̃r 21:48)
 12. [https://ria.ru/20101107/293597901.html](#), “Партии разошлись в оценке прошедших выборов в парламент Азербайджана” ([http://ria.ru/20101107/293597901.html](#), 04.04.2020, ɖɑʊ̃r 22:16)
 13. [https://report.az/siyasi-xeberler/daxili-siyaset/da-bir-nece-siyasi-partiya-azadliq-2015-adli-secki-b/](#), “Azərbaycanda 8 partiya "Azadlıq-2015" adlı seçki bloku yaradıb” ([http://report.az/siyasi-xeberler/daxili-siyaset/da-bir-nece-siyasi-partiya-azadliq-2015-adli-secki-b/](#), 10.04.2020, ɖɑʊ̃r 18:36)
 14. [http://www.telegraf.az/~telegraf/index.php/siyas%C9%99t/6347-cixib.html](#), “Azad Demokratlar Partiyası "Azadlıq-2015" seçki blokundan çıxıb” ([http://www.telegraf.az/~telegraf/index.php/siyas%C9%99t/6347-cixib.html](#), 10.04.2020, ɖɑʊ̃r 18:36)
 15. [https://musavat.com/news/siyaset/sechkinin-esas-muzakire-movzusu-boykot_293854.html](#), “Seçkinin əsas müzakirə mövzusu – boykot” ([https://musavat.com/news/siyaset/sechkinin-esas-muzakire-movzusu-boykot_293854.html](#), 10.04.2020, ɖɑʊ̃r 18:50)
 16. [https://www.bbc.com/russian/international/2015/10/151030_azeri_parliament_elections](#), “Что ждать от парламентских выборов в Азербайджане?” ([https://www.bbc.com/russian/international/2015/10/151030_azeri_parliament_elections](#), 10.04.2020, ɖɑʊ̃r 19:15)
 17. [https://www.osce.org/odihr/elections/azerbaijan/181611](#), “Restrictions imposed by Azerbaijan compel cancellation of parliamentary election observation mission, says ODIHR Director Link” ([https://www.osce.org/odihr/elections/azerbaijan/181611](#), 10.04.2020, ɖɑʊ̃r 20:18)
 18. [https://www.rferl.org/a/azerbaijan-leyla-arif-yunus-verdict/27187221.html](#), “Baku Court Sentences Activist Couple To Tough Prison Terms” ([https://www.rferl.org/a/azerbaijan-leyla-arif-yunus-verdict/27187221.html](#), 11.04.2020, ɖɑʊ̃r 16:00)
 19. [https://www.rferl.org/a/azerbaijan-khadjia-ismayilova-verdict/27220240.html](#), “Baku Court Jails Journalist Ismayilova For 7 1/2 Years, Sentence Condemned” ([https://www.rferl.org/a/azerbaijan-khadjia-ismayilova-verdict/27220240.html](#), 11.04.2020, ɖɑʊ̃r 16:18)
 20. [https://apa.tv/xeberler/msk-10-menteqede-seckilerin-neticelerini-legv-etdi-54526](#), “MSK 10 məntəqədə seçkilərin nəticələrini ləğv etdi” ([https://apa.tv/xeberler/msk-10-menteqede-seckilerin-neticelerini-legv-etdi-54526](#), 11.04.2020, ɖɑʊ̃r 16:54)
 21. [https://www.unikal.org/news/118726/msk-yeni-deputatin-senedlerini-mehkemeye-gonderdi](#), “MSK yeni deputatın sənədlərini məhkəməyə göndərdi” ([https://www.unikal.org/news/118726/msk-yeni-deputatin-senedlerini-mehkemeye-gonderdi](#), 11.04.2020, ɖɑʊ̃r 16:59)
 22. [https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/284402/](#), “На выборах по 90-му Агдашскому избирательному округу победил кандидат от правящей партии” ([https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/284402/](#), 11.04.2020, ɖɑʊ̃r 17:49)
 23. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının, “Üçüncü çağiriş Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkilər Protokolu”, Azərbaycan, 2005, s. 2
 24. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının, “Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkilər Protokolu”, Azərbaycan, 2010, s. 2
 25. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının, “Səsvermənin ümumi yekunlarına dair Protokolu”, Azərbaycan, 2015, s. 2
 26. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının, “Səsvermənin ümumi yekunlarına dair Protokolu”, Azərbaycan, 2016, s. 2
- Содана/*Şahin İslim* 15.03.2021
Рецензирована/*Qurbanmulla F* 18.03.2021

ПРАВО

ՀՀ խորհրդարանական կառավարման համակարգի իրավական անորոշություններն ու արդիականացման մարտահրավերները

ՀՏԴ: 342.4; 328

Ղեկնողյան Ռ. Վ.

քաղաքական գիտությունների թեկնածու (Երևան, Հայաստան)

robert.gh81@gmail.com

Հոդաբաշյան Շ. Գ.

Իրավաբան, ՀՀ արդարադատության ակադեմիայի ունկնդիր (Երևան, Հայաստան)

hodabashyanshushan@mail.ru

Հիմնաբառեր՝ Խորհրդարան, խորհրդարանականություն, սահմանադրություն, իշխող մեծամասնություն, վարչատարածքային կառուցվածք, դեկավար մարմինների գործառույթներ:

Юридические неопределенности и визовы модернизации системы парламентского управления РА

Гевондян Р. В.

Кандидат политических наук (Ереван, Армения)

robert.gh81@gmail.com

Одабашян Ш. Г.

Юрист, слушатель академии юстиции РА (Ереван, Армения)

hodabashyanshushan@mail.ru

Аннотация. Основная цель статьи исследование последствий перехода Армении к парламентской республике и обозначение контуров дальнейших развитий.

Задачи статьи следующие: представление основ парламентаризма; изучение основ парламентаризма в Армении; краткий анализ внутренних и внешних политических процессов после перехода Армении к парламентскому управлению; сравнительный анализ правового поля других стран с парламентским управлением и Армении; указание возможностей укрепления и модернизации парламентаризма в Армении.

В исследовании использованы политологические и юридические методы, которые включают историко-сравнительные метод, сравнительный и ситуативный анализ и тд.

Исследование показало, что в результате перехода к парламентскому управлению в системе гос. управления произошли кардинальные изменения, которые по объективным и субъективным причинам не всегда соответствовали общественному интересу. Для проведения сравнительного анализа мы выбрали 3 европейских демократических стран и одну страну юго-восточной Азии с авторитарным режимом управления. Сравнительный анализ с этими странами выявил недостатки системы правления Армении, которые нами были подчеркнуты и отделены.

В результате исследования был сделан вывод, что основные пути повышения эффективности парламентского управления РА состоят в провидении конституционно-правовых реформ, которые должны сочетаться с непрерывным мониторингом прикладных решений.

Ключевые слова: Парламент, парламентаризм, конституция, правящее большинство, административно-территориальное устройство, функции органов управления.

Legal uncertainty and challenge of modernization of the parliamentary governance system of RA

Ghevondyan R. V.

PhD in politics (Yerevan, Armenia)

robert.gh81@gmail.com

Hodabashyan S. G.

Lawyer, attendance of Academy of justice of the RA (Yerevan, Armenia)

hodabashyanshushan@mail.ru

Abstract. The aim of the article is the research of the results of Armenian transition processes to parliamentary governance and designation of contours of following developments.

Tasks of article are: to represent the parliamentarian basis; to explore the basis of parliamentarianism in Armenia; to analyze both internal and external political processes in Armenia after transition to parliamentary governance system; to make low-based comparative analysis among Armenian and other countries in the field of parliamentary governance system; to indicate to real possibilities for strengthen and modernization of parliamentarianism in Armenia.

In the research we used political and legal methods, which include the historical comparison method, comparative and situational analysis and so on.

The study has shown that as a result of the transition to parliamentary governance state system has undergone dramatic changes, which is sometimes not in the public interests. For the comparative analysis we have chosen 3 European democratic countries and one Asian authoritarian country, which all have parliamentary governance system. Comparative analyses have discovered the disadvantages of Armenian governance system, which we have emphasized and separated.

As a result of the research we have concluded that the basic ways to grow the effectiveness of parliamentary governance of Armenia consists of the constitutional and legal reforms, which should be merged with the continuously monitoring of practical solutions.

Key words: Parliament, parliamentarism, constitution, ruling majority, administrative division, functions of government bodies.

Ներածություն: Պառլամենտարիզմը հասարակության պետական կառավարման առանձնահատուկ համակարգ է: Այն բնութագրվում է իշխանությունների տարանջատմամբ՝ օրենսդրի, գործադիրի և դատականի, սակայն առկա է գործող համագգային ներկայացուցչական կառուցակարգի՝ խորհրդարանի գերակայություն [6, էջ 170]: Հաճախ պառլամենտարիզմը դիտվում են որպես պետական կառավարման համակարգ, որի պայմաններում օրենսդիր իշխանությունը ոչ միայն գերակշիռ դեր ունի օրենսդրական ոլորտում, այլև վերահսկում է գործադիր իշխանության գործունեությունը [14, էջ 224]:

Պառլամենտական հանրապետությունում իշխանությունների տարանջատման սկզբունքը գործնականում չի գործում մաքուր տեսքով, քանի որ իրավական տեսանկյունից օրենսդիր իշխանությունն օժտված է գերակայությամբ և ունի լայն լիազորություններ կառավարության գործունեությունը վերահսկելու համար: Սակայն գործնականում կառավարությունը պառլամենտի նկատմամբ ունի որոշիչ ազդեցություն, քանի որ կառավարությունը ներկայացնում է խորհրդարանական մեծամասնությունը, իսկ կառավարության ղեկավարը, որպես կանոն, պառլամենտական մեծամասնության քաղաքական ղեկավարն է ընտրվում [8, էջ 120]: Համամասն իրավիճակ է նաև Հայաստանի Հանրապետությունում խորհրդարանական կառավարման անցումից հետո: Թեև ՀՀ կառավարման համակարգն ունի խորհրդարանական կառավարմանը բնորոշ շատ հատկանիշներ, սակայն պատմական հիշողության և մշակութա-քաղաքակրթական յուրօրինակությանը համահունչ առկա են մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք գիտական ուսումնասիրման, բացահայտման և ընդհանուր արդյունավետության բարելավման ներուժ են պարունակում:

Խորհրդարանականության հիմքերը

Հայաստանում: Թեև Հայաստանում խորհրդարանականության (պառլամենտարիզմի) սաղմերը դիտարկվում են դեռևս քրիստոնեության ընդունման ժամանակաշրջանում [9, էջ 18], սակայն այդ երևույթն առաջին անգամ համակարգված ներկայացվել է «Որոգայթ փառաց» աշխատությունում: Այստեղ Հակոբ և Շահամիր Շահամիրյաններն առաջարկում են սպագա հայկական խորհրդարանական պետության կենսագործման ցանկալի կառուցվածքը, որտեղ առանցքային դեր է հատկացվում «Հայոց տուն» անվանումը կրող ներկայացուցչական պալատին [7]:

Հայաստանում խորհրդարանականության կիրառական առաջին օրինակը 1918 թվականն է, երբ անկախություն ստացած Հայաստանը հռչակվեց որպես խորհրդարանական պետություն: Բարձրագույն ներկայացուցչական մարմին հաստատվեց «Ազգային խորհուրդը», որի կազմում ընգրկվեցին տարբեր կուսակցությունների, ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներ և անկուսակցական գործիչներ: Խորհրդարանի 45 տեղերից 18-ը պատկանում էր իշխող ՀՅ դաշնակցություն կուսակցությանը: Հետագայում՝ 1919թ. հունիսին կայացած ընտրությունների արդյունքում ձևավորվեց «Ազգային ժողովը»: 80 ընտրված պատգամավորներից 72-ը դաշնակցական էին: Նոր խորհրդարանը պիտի դառնար Հայաստանի գերագույն իշխանական մարմինը [13]: Սկզբնական շրջանում խորհրդարանը վերահսկում էր կառավարության աշխատանքները: Սակայն արտաքին և ներքին բարդ իրավիճակը հետզհետե հանգեցրեց կառավարության ձեռքում իշխանության փաստացի կենտրոնացման: Անվերջանալի տարածքային վեճերն ու պատերազմները հարևան պետությունների հետ, ինչպես նաև բոլշևիստական հետամնաց Ռուսաստանի ճնշումները կանխորոշեցին

Հայաստանում խորհրդարանականության արմատավորման և զարգացման հարցում ժողովրդավարական բարեփոխումների անհնարինությունը: Իսկ անկախության կորստի և Խորհրդային Հայաստանի ձևավորման արդյունքում խորհրդարանի տեղն ու դերը պետական կառավարման համակարգում, ինչպես և ամբողջ ԽՍՀՄ-ում, դարձավ երկրորդական:

Այս պայմաններում խորհրդարանականության զարգացում ակնկալել հնարավոր չէր [9, էջ 19]: Թեև ՀԽՍՀ գերագույն խորհուրդը գոյություն ուներ և նույնիսկ ընտրովի մարմին էր, սակայն իրականում կառավարությունը ենթակա և հաշվետու էր միայն կոմունիստական կուսակցությանը: Օրենսդիր մարմինը վերահսկողական լծակների չէր տիրապետում: Ավելին. քանի որ ընտրությունները տեղի էին ունենում մրցակցության բացակայության պայմաններում, խորհրդարանը իրենից ներկայացնում էր բացառապես միակուսակցական մարմին: Սա նշանակում էր, որ խորհրդարանականության իմաստն ու ոգին որևէ կերպ չէին պահպանվում կամ հնարավորություն չուներին քաղաքական մշակույթի մաս դառնալու:

Խորհրդարանականության հաստատումը Հայաստանի Հանրապետությունում: Այլ առավելությունների հետ մեկտեղ՝ անկախությունը հնարավորություն ստեղծեց Հայաստանում հաստատել ժողովրդավարական արժեքներ: Նման արժեքների շարքում կարևորագույններից է խորհրդարանականությունը, այդ երևույթի թե՛ նեղ, թե՛ լայն իմաստով: Խորհրդարանականության արմատավորումն ու ամրապնդումը կարևորագույն հրամայական է Հայաստանի Հանրապետության զարգացման ճանապարհին:

Դեռևս 1990 թ.ին բազմակուսակցական համակարգի ձևավորման և իշխանության բաժանման սկզբունքների, ինչպես նաև ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի ալիքի հիման վրա ձևավորվեց լեգիտիմ գերագույն խորհուրդ, որն արտացոլում էր հասարակության շրջանում գոյություն ունեցող քաղաքական նախապատվությունները. «Հայաստանի Հանրապետության 1-ին խորհրդարանում դրվեցին խորհրդարանականության հիմքերը, Արևմուտքի խորհրդարանական փորձի տեղայնացման փորձեր արվեցին» [12, էջ 152]: Հետագա տարիներին վերանվանված խորհրդարանը՝ «Ազգային ժողովը», կախված ընտրությունների վրա տարբեր ուժերի ազդեցության մակարդակից, հասարակության նախապատվությունների ներկայացման տարբեր մակարդակ ուներ: Լճացման հետևանքով, ավտորիտարիզմի տարբեր պարունակող կառավարման պայմաններում անցկացվող ոչ միանշանակ ընտրությունների արդյունքները միայն մասնակիորեն են արտացոլել

քաղաքական ուժերի նկատմամբ իրական վստահության հարաբերակցությունը: Համապատասխանաբար՝ խորհրդարանականության զարգացման մակարդակը երկրում զգալի տատանումների է ենթարկվել:

1995թ.-ին սահմանադրության ընդունումը կանխորոշեց Հայաստանում խորհրդարանականության զարգացման ուղղությունը: Առաջին գումարման խորհրդարանի գործունեության ընթացքում հանրապետությունում դեռևս գոյություն չուներ միասնական էլիտա: Անցումային վերափոխումների տրամաբանությունը ենթադրում էր էլիտայի ձևավորման գործընթաց, ինչը պետք է ուղեկցվեր տարբեր էլիտաների միջև համաձայնության կնքմամբ: Հարկ է նկատել, որ 90-ականների կեսերին արդեն սկսեցին նկատվել էլիտայի ձևավորման երեք հիմնական ուղիները՝ մտավորականությունը, պատերազմից վերադարձածներն ու վերափոխված՝ ՀԽՍՀ նախկին կուսակցական գործիչները: Հետագա գործընթացներում ոչ միայն այս երեք հատվածները չդարձան համագործակցող և մրցակցող էլիտաներ, որոնք կարող էին ժողովրդավարական կառավարման համակարգում խորհրդարանականության հիմքով հավաքագրման անկախ ուղիներ հանդիսանալ, այլև տեղի ունեցավ ստվերային փոխհամաձայնության արդյունքում միաձուլում: Ընդ որում՝ միաձուլումը չուներ գաղափարական հենք, ինչն ակնհայտ դարձավ 1998 թ. ներպալատական հեղաշրջման ընթացքում. «...մեկ գիշերվա ընթացքում 1998 թ.-ին մեծամասնությունը փոխադրվեց ազատական դաշտից ազգայնական դաշտ: Միասնական գաղափարական հիմքը, որը սահմանափակում է խմբից խումբ տեղաշարժը, փաստորեն ՀՀ-ում բացակայում էր» [4, էջ 267]: Այսպիսով՝ ընթացիկ գործընթացները հիմնականում ուղղված էին իշխանության բյուրոկրատացմանը և նվազեցրին քաղաքական օրակարգում խորհրդարանի դերը: Որպես այս ամենի հետևանք՝ երկար տարիներ «Ազգային ժողովը» վերածվել էր կառավարության որոշումները հաստատող մարմնի, որտեղ բացակայում էր կարծիքների մրցակցությունը:

ՀՀ անցումը խորհրդարանական կառավարման: 2015 թ.-ին Հայաստանում կայացած սահմանադրական բարեփոխումների հանրաքվեի արդյունքում պետությունը կիսանախագահական կառավարման համակարգից անցում կատարեց խորհրդարանական կառավարման: Այս անցումը միայն ֆորմալ նշանակություն ուներ Հանրապետական կուսակցության կառավարման գերակայության և չկայացած կուսակցական համակարգի պայմաններում. «Փաստացի այսօր ստեղծվել է մի իրավիճակ, երբ ֆորմալ առումով անցում է կատարվում խորհրդարանական կառավարման մոդելին,

սակայն իրականում ունենում ենք նույն միանձնյա կառավարման մոդելը՝ փոխելով պաշտոնի անունը նախագահից՝ վարչապետ» [1]: Այնուամենայնիվ՝ մի շարք կարևորագույն իրողություններ արձանագրվեցին, որոնք էականորեն վերափոխեցին և՛ ներքաղաքական և՛ արտաքին քաղաքական հարաբերությունների բնույթը:

Որպես Հայաստանում խորհրդարանական կառավարման մոդելի առանցքային բաղադրիչ անհրաժեշտ է դիտարկել ՀՀ սահմանադրության 89 հոդվածի 3-րդ կետով ամրագրված՝ ընտրական օրենսգրքի միջոցով «կայուն խորհրդարանական մեծամասնության» երաշխավորման դրույթը [3]: Իշխող Հանրապետական կուսակցությունը, որի ներկայացուցիչներն էին սահմանադրական բարեփոխումների հիմնական կազմակերպողներն ու հեղինակները, բացատրում էր այս դրույթը կառավարման համակարգի կայունության ապահովման անհրաժեշտությամբ: Որպես հիմնական հիմնավորում՝ բերվում էր մեծամասնության կառավարության կայուն, կառավարելի և կարևոր ծրագրերի իրականացման հնարավորությունը [15, էջ 40]: Առավել խորքային առումով «կայուն մեծամասնությունը», շաղկապվելով 89-րդ հոդվածի 1-ին կետով ԱԺ պատգամավորների ոչ թե հստակ թվի, այլ նվազագույն թվի սահմանման հետ, հնարավորություն է տալիս ընտրական օրենսգրքի անկատարության օգտագործման հաշվին ձևավորել իշխանության համար որոշակի սահմաններում ցանկալի մեծամասնություն: Ազգային ժողովի ենթադրվող կազմը հարաբերականորեն կանխատեսելի էր դառնում: Հարկ է նկատել, որ 2015 թ.-ի սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում խորհրդարանը ՀՀ-ում իշխանության առաջնային մանդատ ունեցող միակ թեև է: Այսպիսով՝ «խորհրդարանական» կառավարման նոր համակարգը Հայաստանում որոշակիորեն հիշեցնում էր «կուսակցական» կառավարման խորհրդային մոդելը: Սակայն այս դեպքում հիմնական խնդիրը ոչ թե միակուսակցականությունն էր, այլև կուսակցական անկատար համակարգն ու հասարակությունում գաղափարական քաղաքական դիսկուրսի բացակայությունը:

Համանման պատկեր է նաև 2018 թ.ի ընտրությունների արդյունքում ձևավորված իշխանության պարագայում: «Իմ քայլը» դաշինքը ստացավ քվեների 70.42 տոկոսը, ինչի արդյունքում ունի սահմանադրական մեծամասնություն խորհրդարանում: «Կայուն մեծամասնության» դրույթի պահպանման շրջանակներում այդ ծավալը վերածվեց 88 պատգամավորական մանդատի, իսկ խորհրդարանի կազմը՝ 132 պատգամավորի: Հարկ է նկատել, որ նշված 88

պատգամավորների ճնշող մեծամասնությունը հանրությանն անհայտ մարդիկ էին, իսկ նրանց ԱԺ-ում հայտնվելը բացառապես կապված էր դաշինքի լիդերի՝ ՀՀ վարչապետի աննախադեպ լեգիտիմության հետ: Փաստորեն տեղի ունեցած գործընթացների արդյունքում, անհատի շուրջ համախմբման հենքով կուսակցական պատկանելիությունը կրկին գերակա նշանակություն ստացավ որոշումների կայացման համակարգի տրամաբանությունում: Գաղափարական հենքը ոչ միայն գործոն չի հանդիսացել էլիտայի տարբեր հատվածների փոխհամաձայնության գործընթացում, այլև ընդհանրապես բացակայել է իշխանության հիերարխիայի ձևավորման բոլոր փուլերում: Չարմանալի չէ, որ 2018 թվականից սկսած քաղաքական, տնտեսական, դատական և այլ ոլորտներում վերափոխումների հասարակական սպասումների հասցեատերը ոչ թե քաղաքական ուժը կամ տվյալ ոլորտի պատասխանատու մարմինն է, այլ կրկին անհատը՝ լեգիտիմության առաջնային կրող վարչապետը: Թեև արդեն հայտարարվել է, որ սահմանադրական նոր բարեփոխումների հայեցակարգում «կայուն մեծամասնության» դրույթը կվերացվի [5], սակայն հետպատերազմյան իրականությունում մեծ է արտահերթ խորհրդարանական ընտրությունների հավանականությունը, ինչը նշանակում է, որ հնարավոր է ևս մեկ գումարման ԱԺ-ի ձևավորում՝ համաձայն այդ դրույթի:

Փոփոխություններն ազդեցություն ունեցան նաև ՀՀ արտաքին քաղաքականության համատեքստում: Պետության ներկայացման հիմնական գործառնությունները փոխանցվեցին գործադիր մարմնի ղեկավարին՝ երկրորդային մանդատ ունեցող վարչապետին: Այս իրողությունը առավել զգալի ազդեցություն ունեցավ ՀՀ մասնակցությամբ տարածաշրջանային նախագծերում: Այս նախագծերի անդամ՝ հիմնականում կիսաբյուրոկրատական-հիբրիդային պետությունների նախագահական կոշտ կառավարմամբ ռեժիմների ներկայացուցիչների համար դժվար ընկալելի էր նախագահ - վարչապետ փոխհարաբերություններում դիրքերի հավասարության սկզբունքը:

Այս ամենով հանդերձ՝ ՀՀ խորհրդարանական կառավարման համակարգն այլևս իրողություն է: Մի շարք օրենսդրական առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ այն պարունակում է ինչպես այլ երկրների փորձի տեղայնացման, այնպես էլ նոր մոտեցումների օրինակներ:

Հայաստանի և այլ խորհրդարանական պետությունների համեմատական վերլուծությունը: Պառլամենտարիզմը որպես բարդ սոցիալ-քաղաքական, պատմաիրավական ֆենոմեն, իր դուալիստական իրավաքաղաքական

բնույթի և բազմաշերտ բովանդակային կառուցվածքի շնորհիվ, տարակարծությունների և տարաբնույթ մոտեցումների առարկա է դարձել ոչ միայն գիտության տարբեր ճյուղերի, այլև հենց իրավագիտական հարացույցի շրջանակներում: Ինչպես նշել է Ջ.Լոկը «Այն, ինչը մյուսների համար կարող է օրենքներ ստեղծել, անպայմանորեն նրանցից բարձր պետք է լինի: Օրենսդիր իշխանությունը պետք է բարձրագույն լինի, իսկ իշխանության մնացած ճյուղերը պետք է բխեն նրանից ու ենթարկվեն նրան» [11]:

Ստորև կքննարկենք խորհրդարանական հանրապետության առանձնահատկությունները Հայաստանի Հանրապետությունում՝ ընդհանուր գծերով համեմատական վերլուծության ենթարկելով Գերմանիայի, Ֆինլանդիայի, Սան-Մարինոյի և Մինգապուրի հիմնական օրենքներում ամրագրված կառավարման համակարգերի հետ:

Խորհրդարանը համարվում է ժողովրդի ներկայացուցչական մարմինը, որն ունի տարբեր անվանումներ՝ Հայաստանում Ազգային Ժողովն է, Գերմանիայում՝ Բունդեսթագը, Ֆինլանդիայում՝ Էդուսկունտան, Մինգապուրում՝ Պառլամենտը, Սան Մարինոյում՝ Մեծ գլխավոր խորհուրդը: Սրանք բոլորը միապալատ ներկայացուցչական մարմիններ են, սակայն պատմությանը հայտնի է նաև բիկամերալիզմը՝ երկպալատ համակարգը: ԱՄՆ 4-րդ նախագահ Ջեյմս Մեդիսոնը, առաջադրելով զսպումների և հակակշիռների մեխանիզմի միջոցով ներքին հսկողության գաղափարը, կարծում էր, որ գործադիր իշխանությունն իր էությանը պարզ է, և լիազորությունների շրջանակը՝ նեղ: Առավել քիչ են դատական իշխանության գործառնությունները: Նա տիրապետող էր համարում օրենսդիր իշխանությունը, որը ոչ միայն օրենքներ է ընդունում, այլև մուտք ունի գանձարան: Այդ պատճառով էլ հենց նրանից է բխում գլխավոր սպառնալիքն իշխանության այլ ճյուղերին: Հետևաբար՝ հանրապետության պայմաններում գլխավոր խնդիրը օրենսդիր իշխանությունից բխող սպառնալիքի վերացումն է: Հիմնահարցի լուծումը Մեդիսոնը համարում էր երկպալատ համակարգը, այսինքն՝ օրենսդիր մարմինը 2 պալատի բաժանելը [16]:

Պառլամենտական կառավարման ձևին բնորոշ հիմնական հատկանիշներն են.

1. Պետության գլուխը նախագահն է, որն ընտրվում է կամ պառլամենտի, կամ այլ հատուկ կոլեգիալ մարմնի կողմից.

2. Նախագահն օժտված չէ հանրային կառավարման լայն լիազորություններով, կամ օժտված լինելով նմանատիպ լիազորություններով՝ գործնականում դրանք չի կիրառում.

3. Գործադիր իշխանությունն ամբողջությամբ կենտրոնացած է կառավարության ձեռքում.

4. Պառլամենտը, բացի օրենսդիր գործառնությունից, օժտված է նաև լայն վերահսկողական և պետական մարմինների ձևավորման, պաշտոնատար անձանց նշանակման և ընտրության իրավասություններով.

5. Թեև կառավարության անդամներին ձևականորեն նշանակում է նախագահը, սակայն գործնականում նախագահը նշանակում է պառլամենտական մեծամասնության համար նախընտրելի թեկնածուներին և կառավարության կազմը հաստատվում է պառլամենտի կողմից.

6. Պառլամենտն օժտված է կառավարությանն անվստահություն հայտնելու լիազորությամբ, որի արդյունքում կամ ձևավորվում է նոր կառավարություն, կամ նախագահի կողմից պառլամենտն արձակվում է և անցկացվում են նոր ընտրություններ [8, էջ 120]:

Կառավարման պառլամենտական ձևի առանձնահատկությունները մեծապես կախված են նրանից, թե ինչպիսի կառուցվածքի ձև ունի տվյալ պետությունը, մասնավորապես՝ վարչատարածքային կառուցվածքը, պետության կենտրոնական և տեղական մարմինների միջև փոխհարաբերությունները: Փորձը ցույց է տվել, որ երկպալատ պառլամենտներն արդյունավետ գործում են դաշնային պետություններում, որտեղ վերին պալատը պետք է ներկայացնի դաշնության սուբյեկտների շահերը, իսկ ստորինը՝ ժողովրդի շահերը: Քննարկող երկրների շարքից Գերմանիան դաշնային խորհրդարանական հանրապետություն է՝ բաղկացած 16 վարչատարածքային միավորներից, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր Սահմանադրությունը, խորհրդարանը և կառավարությունը: Գերմանիայում գոյություն ունի նաև տարածաշրջանային ներկայացուցչական մարմին՝ Բունդեսռաթը, որը սխալմամբ շատ հաճախ անվանում են վերին պալատ, սակայն Գերմանիայի պառլամենտը միապալատ է և այն Բունդեսթագն է: Բունդեսռաթի միջոցով տարածաշրջաններն ընդամենը մասնակցում են Դաշնության կառավարմանն ու օրենսդիր գործունեությանը: Քննարկվող բոլոր երկրները պառլամենտական հանրապետություններ են՝ ժողովրդավարական պետաիրավական ռեժիմով և միայն Մինգապուրն է, որ ավտորիտար հանրապետություն է: Նշենք, որ պետաիրավական ռեժիմը պետության ձևի թերևս ամենակարևոր տարրն է և լինելով իշխանությունների, հասարակության և անհատի փոխհարաբերությունների կանխորոշիչ, ի գործ է փոխել և՛ կառավարման ձևը, և՛ պետական կառուցվածքի ձևը [10, էջ 148]:

ՀՀ-ում նախագահին ընտրվում է Ազգային ժողովի կողմից՝ 7 տարի ժամկետով, նույն անձը ՀՀ նախագահ կարող է ընտրվել միայն մեկ անգամ: Գերմանիայում նախագահին ընտրվում է հատուկ կոլեգիալ մարմնի՝ Դաշնային խորհուրդի կողմից՝ 5 տարի ժամկետով, նա չի կարող լինել ոչ կառավարության կազմի մեջ, ոչ էլ դաշնության կամ տարածաշրջանների օրենսդիր մարմնի կազմում: Մինգապուրում նախագահին ընտրվում է համապետական ընտրությունների միջոցով՝ 6 տարի ժամկետով: Նախկինում Մինգապուրում ևս նախագահին ընտրում էր պառլամենտը՝ 4 տարի ժամկետով, սակայն 1991 թվականի սահմանադրական փոփոխություններից հետո Մինգապուրն որդեգրեց նախագահի ընտրության այն տարբերակը, որն ավելի բնորոշ է կիսանախագահական կառավարման համակարգերին: Նույն կերպ Ֆինլանդիայում նախագահին նախկինում ընտրում էր հատուկ ընտրողների կոլեգիան, սակայն այժմ նախագահին ընտրվում է ուղղակի ընտրությունների միջոցով՝ 6 տարի ժամկետով: Ուղղակի ընտրությունների արդյունքում որոշակի լիազորություններ ավելացան նախագահի գործառնություններում, սակայն դրանք շարունակում են առավելապես կրել ներկայացուցչական բնույթ: Առավել հետաքրքրական է Սան Մարինոյի պետության ղեկավարի ընտրությունը, որտեղ պետության գլխի լիազորություններն իրականացնում են երկու կապիտան-ռեզենտները: Վերջիններս ընտրվում են ամեն 6 ամիսը մեկ Մեծ գլխավոր խորհրդի կազմից և միաժամանակ ղեկավարում են նաև գործադիր իշխանությունը, գործում են կոլեգիալության սկզբունքով և բոլոր որոշումները կայացնում են համաձայնեցնելով: Նույն անձը կարող է մինչև նույն պաշտոնում կրկին ընտրվել միայն 3 տարի անց: Կապիտան-ռեզենտների գործունեությունը վերահսկվում է հատուկ դատական մարմնի՝ ռեզենտների կոնսորցիումի կողմից: Սան Մարինոյի նախագահի ինստիտուտի առանձնահատկություններից է նաև այն, որ կապիտան-ռեզենտները հրատապության դեպքում Պետական կոնգրեսի (կառավարություն) հետ համաձայնեցնելով կարող են ընդունել հրամանագիր, որն օրենքի ուժ ունի, ինչը եռամսյա ժամկետում հաստատվում է Մեծ Գլխավոր խորհրդի կողմից:

ՀՀ-ում նախագահի հիմնական գործառնությունը Սահմանադրության պահպանումն է: Այդ գործառնության իրականացման երաշխիքները նախագահի վերկուսակցական, չեզոք և անաչառ լինելն է: Սահմանադրության պահպանման գործառնություն իրացնելիս նախագահը քսանմեկօրյա ժամկետում ստորագրում և հրապարակում է Ազգային ժողովի ընդունած օրենքը կամ էլ դիմում է Սահմանադրական

դատարան՝ Սահմանադրությանն օրենքի համապատասխանությունը որոշելու հարցով: Նախագահին ընդունում է Կառավարության հրաժարականը, վարչապետի առաջարկությամբ փոփոխություններ է անում Կառավարության կազմում: Նախագահին է նշանակում վարչապետին, սակայն ինչպես արդեն նշել ենք, դա ձևական բնույթ է կրում: Գերմանիայում և Մինգապուրում նախագահն ունի նաև վետոյի իրավունք, սակայն այս դեպքում էլ պառլամենտը ձայների 2/3-ով կարող է մերժել նախագահի վետոն: Գերմանիայում նախագահի առաջարկով Բունդեսթագն ընտրում է երկրի կանցլերի թեկնածուին, ում էլ այդ պաշտոնին նշանակում է նախագահը: Կանցլերն իրականացնում է Դաշնության կառավարումը և շատ հաճախ Գերմանիան անվանում են կանցլերական հանրապետություն: Մինգապուրում նախագահի լիազորությունները ևս ներկայացուցչական բնույթ ունեն, իր նախաձեռնությամբ նախագահը նշանակում է վարչապետին և հրաժարվում պառլամենտն արձակելուց, մնացած լիազորություններն իրականացնում է Կառավարության խորհրդով: Խոսելով խորհրդարանն արձակելու մասին՝ նշենք, որ ՀՀ-ում խորհրդարանը արձակվում է իրավունքի ուժով և այդ իրավասությունը վերապահված չէ որևէ մարմնի: Օրենքը մանրամասնում է նաև այդ իրավիճակները՝ մասնավորապես, երբ խորհրդարանն ի վիճակի չէ ընտրել վարչապետի կամ վարչապետ ընտրելուց հետո հավանություն չի տալիս կառավարության ծրագրին: Պառլամենտի արձակումն իրավունքի ուժով ընդհանուր առմամբ բնորոշ չէ խորհրդարանական կառավարման համակարգերին, որտեղ այդպիսի լիազորությամբ օժտված է նախագահը: Այսպես, Մինգապուրում պառլամենտը կարող է արձակվել Նախագահի կողմից՝ վարչապետի առաջարկությամբ: Գերմանիայում և Ֆինլանդիայում այդպիսի լիազորությամբ ևս օժտված է նախագահը:

Ընդհանուր առմամբ երկրի ղեկավարին են վերապահված նաև ներում, քաղաքացիություն շնորհելու կամ դադարեցնելու, պարգևատրումներ և պատվավոր կոչումներ, բարձրագույն դասային աստիճաններ շնորհելու իրավունքը, նա ունի որոշակի լիազորություններ նաև պաշտոնատար անձանց նշանակման գործընթացում, թեև դա ևս ձևական բնույթ ունի, ուստի ոչ բոլոր երկրներում է միատեսակ գործում: Սան Մարինոյում պետական պաշտոնների նշանակման, համաներման և ներում շնորհելու լիազորությունը պատկանում է Մեծ գլխավոր խորհրդին, Մինգապուրում և՛ ներումը, և՛ համաներումը միայն նախագահին, Գերմանիայում նախագահին է պատկանում միայն ներում շնորհելու իրավունքը, որը սակայն

կարող է փոխանցվել մեկ այլ մարմնի: ՀՀ-ում համաներման մասին օրենք ընդունում է Ազգային ժողովը կառավարության առաջարկությամբ, ներում շնորհում է նախագահը: Ինչ վերաբերում է նախագահի պաշտոնանկությանը, ապա ՀՀ-ում պաշտոնանկ անելու հիմքերի առկայության մասին եզրակացություն ստանալու համար Ազգային ժողովը պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ ընդունված որոշմամբ դիմում է Սահմանադրական դատարան: Համանման իրավական կարգավորում է նախատեսված նաև Գերմանիայի Սահմանադրությամբ:

Ի տարբերություն մի շարք երկրների սահմանադրությունների, ՀՀ Սահմանադրությունը Ազգային ժողովին նվիրված գլխի հենց սկզբում ամրագրում է Ազգային ժողովի տեղն ու դերը ՀՀ իրավական համակարգում՝ նշելով, որ Ազգային ժողովը ժողովրդի ներկայացուցչական մարմինն է և իրականացնում է օրենսդիր իշխանությունը: Այդպիսի իրավադրույթ պարունակում են նաև Գերմանիայի, Ֆինլանդիայի և Սինգապուրի Սահմանադրությունները, սակայն Սինգապուրի Սահմանադրությունն ամրագրում է, որ օրենսդիր իշխանությունը պատկանում է պետական իշխանության բարձրագույն մարմնին՝ միապալատ պառլամենտին և նախագահին: Մինչդեռ Սահմանադրության մեջ ուղղակիորեն ամրագրված չլինելու դեպքում պառլամենտի դերի մասին պատկերացում է կազմվում հիմնական օրենքների առանձին հոդվածների վերլուծությունից: Ազգային ժողովն ընտրվում է համամասնական ընտրակարգով՝ 5 տարի ժամկետով (Ֆինլանդիայում 4):

Պառլամենտական հանրապետություններում խորհրդարանի հիմնական գործառնությունները հանգում են հետևյալին.

1. Օրենքների ընդունում

ՀՀ-ում օրենսդրական նախաձեռնությունը պատկանում է պատգամավորներին, ԱԺ խմբակցություններին և Կառավարությանը: Հարկ է ընդգծել, որ պառլամենտարիզմի կարևոր դրսևորումներից է նաև այն, որ Կառավարությանն օրենսդրական նախաձեռնության իրավունք վերապահելով, միևնույն ժամանակ Սահմանադրությունն ամրագրում է, որ Կառավարությունն իր համար ընդունելի ուղղումներով օրինագիծը քվեարկության դնելու պահանջի իրավունք ունի միայն այն օրինագծերի դեպքում, որտեղ օրենսդրական նախաձեռնության բացառիկ իրավունքը պատկանում է իրեն, դրանով իսկ խորհրդարանին հնարավորություն տալով առանց Կառավարության անհարկի միջամտությունների իրականացնել իր բուն գործառնությունը: Խոսքը հետևյալ օրինագծերի մասին է՝ պետական բյուջե, համաներում, վարչատարածքային բաժանում, նախարարու-

թյունների ցանկ և Կառավարության գործունեության կարգ, միջհամայնքային միավորումների ստեղծում:

2. Կառավարության ղեկավարի ընտրություն

Խորհրդարանական կառավարման համակարգի առանձնահատկությունները առավել ցայտուն կերպով արտահայտվում են գործադիր իշխանության հետ փոխհարաբերություններում, որտեղ ներկայացուցչական մարմինը մեծ դերակատարություն ունի կառավարության ձևավորման և վարչապետի ընտրության հարցում, սակայն ոչ բոլոր երկրներում կարող է անմիջական ազդեցություն ունենալ կառավարության անհատական կազմի ձևավորման վրա: Օրինակ՝ Ֆինլանդիայի կառավարությունը անցնում է իր պարտականությունների կատարմանը պառլամենտական «հավանությունը» ստանալուց հետո միայն: Գերմանիայում նախարարներին առաջադրում և պաշտոնից ազատում է կանցլերը, պաշտոնի նշանակում է նախագահը: ՀՀ-ում թեև վարչապետին նշանակում է նախագահը, սակայն բոլոր դեպքերում վարչապետ է ընտրվում խորհրդարանական մեծամասնության ներկայացրած թեկնածուն, իսկ մնացած դեպքերում վարչապետի ընտրության մենաշնորհը պատկանում է խորհրդարանին: Այդպես է նաև Սինգապուրում, որտեղ վարչապետը, լինելով պառլամենտում հաղթող կուսակցության ղեկավար, փաստացի օժտված է որոշումներ ընդունելու մոնոպոլիայով: Սան Մարինոյում գործադիր իշխանությունն իրականացնում է Պետական կոնգրեսը կապիտան-ռեզենտների հետ միասին, որի անդամները ընտրվում են Մեծ գլխավոր խորհրդի կողմից 5 տարի ժամկետով: Ֆինլանդիայում գործադիր իշխանությունը պատկանում է նախագահին և Պետական խորհրդին: ՀՀ-ում վարչապետի ընտրություններն անցկացվում են անվանական քվեարկությամբ, ի տարբերություն Գերմանիայի, որտեղ ընտրությունն իրականացվում է գաղտնի քվեարկությամբ:

ՀՀ-ում գործադիր իշխանության համար պատասխանատու է բացառապես Կառավարությունը՝ խորհրդարանի վերահսկողության ներքո: ՀՀ նախագահը գործադիր իշխանության իրականացման հետ որևէ անմիջական կապ չունի: Վարչապետն ունի բավականին ուժեղ դիրք, ինչպես և գրեթե բոլոր խորհրդարանական կառավարման համակարգերում, բայց նա մշտապես գտնվում է խորհրդարանի վերահսկողության ներքո: ՀՀ-ում Ազգային ժողովը կարող է փոխարինել գործող վարչապետին՝ միաժամանակ նոր վարչապետի թեկնածու առաջադրելով: Սինգապուրում, եթե նախագահը համոզված է, որ վարչապետը չի վայելում պառլամենտի մեծամասնության վստահությունը, կարող է հայտարարել վարչապետի

պաշտոնի թափուր լինելու մասին կամ արձակել պառլամենտը

3. Կառավարության նկատմամբ վերահսկողություն

Ինչպես նշեցինք, խորհրդարանը օրենսդիր գործառնությունից բացի իրականացնում է նաև վերահսկողական գործառնություն, որն ուղղակիորեն ամրագրված է ՀՀ Սահմանադրությամբ, մասնավորապես Ազգային ժողովը վերահսկողություն է իրականացնում գործառնություն իշխանության նկատմամբ, ընդունում է պետական բյուջեն և իրականացնում Սահմանադրությամբ սահմանված այլ գործառնություններ (Սան Մարինո, Ֆինլանդիա, Սինգապուր): Գերմանիայում պետական բյուջեն հաստատում են Բունդեսթագն ու Բունդեսռաթը: ՀՀ Ազգային ժողովը վերահսկողություն է իրականացնում նաև պետական բյուջեի կատարման նկատմամբ և իրավասու է ընդունել ցանկացած որոշում պետական բյուջեի կատարման մասին Կառավարության կողմից ներկայացվող տարեկան հաշվետվության վերաբերյալ: Սինգապուրում այդպիսի գործառնությունը վերապահված է նախագահին:

Խորհրդարանի վերահսկողական գործառնություններում առանձնակի տեղ ունի վարչապետին անվստահություն հայտնելու իրավունքը: Վերահսկողությունը դրսևորվում է նաև նրանում, որ Ազգային ժողովն իրավասու է տեղեկատվություն ստանալ Կառավարության գործունեության վերաբերյալ ինչպես քննիչ հանձնաժողովների միջոցով, այնպես էլ հարցերի և հարցապնդումների եղանակով: Ի տարբերություն մի շարք երկրների, որոնք պառլամենտին իրավունք են տալիս պաշտոնական անել առանձին նախարարների, ՀՀ-ում հարցապնդման վերաբերյալ քննարկման արդյունքում Ազգային ժողովը կարող է միայն առաջարկել վարչապետին քննարկել Կառավարության առանձին անդամի հետագա պաշտոնավարման հարցը: Սինգապուրում նախագահը վարչապետի առաջարկությամբ կարող է պաշտոնավարումից ազատել առանձին նախարարների: Պետք է նշել նաև, որ պառլամենտական կառավարման համակարգերում քննիչ հանձնաժողովները մեծ դերակատարություն ունեն ինչպես պառլամենտի վերահսկողական ֆունկցիայի իրացման, այնպես էլ պառլամենտական փոքրամասնության իրավունքի տեսանկյունից, քանի որ քննիչ հանձնաժողովում տեղերը բաշխվում են խմբակցություններում ընդգրկված պատգամավորների թվի համամասնությամբ և ստեղծվում են պատգամավորների ընդհանուր թվի առնվազն մեկ քառորդի պահանջով:

Պառլամենտն օժտված է քննարկելու ցանկացած հարց, որը մտնում է կառավարության իրավասության մեջ, սակայն բոլոր դեպքերում

վերջնական որոշումը կայացնում է կառավարությունը:

ՀՀ պառլամենտարիզմի առանձնահատկություններից է նաև այն, որ մի կողմից ժողովուրդն ընտրում է ներկայացուցչական մարմին, որը պատասխանատվություն է կրում ներկայացվողի առջև, մյուս կողմից ներկայացուցչական մարմինը կաշկանդված չէ ներկայացվողի հրամայականով և շատ հաճախ մոտեցումներն ու կամքը կարող են չհամընկնել: Ստացվում է, որ ժողովուրդը ևս պատասխանատվություն է կրում իր ընտրության համար: Հիշյալը բխում է նաև Սահմանադրությամբ ամրագրված պատգամավորների հրամայական մանդատով կաշկանդված չլինելու և խղճով ու համոզմունքներով առաջնորդվելու դրույթից: Միևնույն ժամանակ սա չի նշանակում, որ պատգամավորների գործողությունները պետք է լինեն հայեցողական, բոլոր դեպքերում դրանք պետք է լինեն հիմնավորված և արտահայտեն ժողովրդի շահերը:

Ամփոփում: ՀՀ խորհրդարանական կառավարման համակարգի կայացման գործընթացը դեռևս նախնական սաղմնավորման փուլում է: Կուսակցական համակարգի անկատարությունն ու անբավարար օրենսդրական միջավայրը հնարավորություն չեն տալիս պառլամենտարիզմի հիմնադրությունների զարգացման, ինչին պիտի միտված լինի ՀՀ հասարակական-քաղաքական միտքը: Առաջընթացի հնարավոր ուղղություններից կարող է լինել նախագահի ինստիտուտին վերահսկողական առարկայական լիազորությունների պատվիրակումը, ինչի համար կարելի է դիտարկել Ֆինլանդիայի և Գերմանիայի խորհրդանախարարական համակարգերի առանձին բաղադրիչները: Ուշագրավ է և դիտարկման արժանի նաև Սինգապուրում նախագահի կողմից բյուջեի կատարման նկատմամբ վերահսկողության դրույթը: Իսկ Սան Մարինոյում կապիտան-ռեզենտների կողմից օրենքի ուժ ունեցող հրամանագրի ընդունումը, որը հետագայում ենթակա է վավերացման, կարելի է դիտարկել որպես ճգնաժամային իրավիճակների հանգուցավորման հնարավոր մեխանիզմ:

Մեկ այլ կարևորագույն հրամայական է սահմանադրական փոփոխությունների միջոցով «կայուն մեծամասնության» դրույթի վերացումն ու ընտրական օրենսգրքի համապատասխան բարեփոխումը: Խորհրդարանական մշակույթի արմատավորման առաջնություն դրույթներից է ձևավորվող խորհրդարանում հասարակության նախապատվություններին համահունչ հարաբերակցության ապահովումը, ինչը հնարավոր չէ ամբողջապես ապահովել այս դրույթի գործարկման պայմաններում: Ավելին. «կայուն մեծամասնության» դրույթը վճռական ազդեցու-

թյուն է գործում նաև իշխանության ձևավորման վրա այն դեպքերում, երբ խորհրդարան անցած ուժերից որևէ մեկը մեծ տարբերությամբ հաղթում է մյուսներին, սակայն չի հատում 51 տոկոսի սահմանը: Այս իրողությունը հակասության մեջ է ժողովրդավարության և խորհրդարանականության հիմնասյուների՝ մեծամասնության իշխանության գաղափարի հետ:

Պառլամենտի ինստիտուտը լոկ ներկայացուցչական մարմնի առկայություն կամ օրինաստեղծ աշխատանքի տեխնոլոգիան չէ: Այն հասարակական փոխհամաձայնության մշակույթ է և ենթադրում է պառլամենտական ժողովրդավարության անհրաժեշտ և բավարար միջավայրի առկայություն [2, էջ 68]:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Աֆրիկյան Ռ.**, «Խորհրդարանական» կոչվող վարչապետական կառավարումը՝ <https://fir.am/2462>
2. **Հակոբյան Հ.**, Պառլամենտը և պառլամենտարիզմը Հայաստանի Հանրապետությունում, Եր., 2007, էջ 68
3. ՀՀ սահմանադրություն <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=102510>
4. **Մարգարյան Մ.**, Զաղաքական Էլիտան և ժողովրդավարական անցման առանձնահատկությունները ՀՀ-ում, Եր., «Պետական ծառայություն», 2006:
5. Մշակվող սահմանադրական գլխավոր փոփոխություններից «կլինի կայուն մեծամասնության դրույթի վերացումը» <https://www.azatutyun.am/a/30710279.html>
6. **Մուրադյան Հ.**, Արտասահմանյան երկրների սահմանադրական իրավունք, Եր., 2011թ.
7. Որոգայթ https://hy.wikipedia.org/wiki/Որոգայթ_փառաց
8. Պետության և իրավունքի տեսություն: Ուսումնական ձեռնարկ/գիտ. խմբ.՝ Ա. Ղամբարյան, Մ. Մուրադյան, Եր., 2014
9. **Սուվարյան Յու.**, Պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման զարգացման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում / Յու. Մ. Սուվարյան և ուրիշներ. – Եր.: Տնտեսագետ, 2014
10. **Վաղարշյան Ա.**, Պետության և իրավունքի տեսություն-1, Եր., 2013:
11. **Локк Дж.**, Два трактата о правлении https://www.civisbook.ru/files/File/Lokk_Traktaty_2.pdf
12. Парламентаризм в государствах – участниках Межпарламентской Ассамблеи Содружества Независимых Государств: сб. статей/ под общ. ред. С. Л. Ткаченко, Д. Г. Гладыя. СПб: Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ, 2017. с. 152.
13. Первая республика Армения это: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1783602>
14. Энциклопедический юридический словарь. 2-е издание. М., 1998.
15. **Cheibub J. A., Limongi F.**, From Conflict to Coordination: Perspectives on the Study of Executive-Legislative Relations/Revista Ibero-Americana de Estudos Legislativos, RIEL, Belo Horizonte, 2010, N 1.
16. Constitution Hall Pass: “The Legislative Branch” <https://constitutioncenter.org/constitutiondayassets/files/legislative-branch-transcript.pdf>

Տժննդ/Հանձնվել է՝ 10.02.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 16.02.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 25.02.2021

Разрушительное воздействие COVID-19 на услуги в области репродуктивного здоровья: международно-правовой анализ

Петросян В. А.

*Российско-Армянский (Славянский) университет,
аспирант кафедры Международного и европейского права
veronika05petrosyan@gmail.com*

Ключевые слова: COVID-19, услуги в области репродуктивного здоровья, охрана материнства, контрацепция, аборт, правозащитные органы.

COVID-19-ի կործանարար ազդեցությունը վերարտադրողական առողջության ծառայությունների վրա. միջազգային իրավական վերլուծություն

Պետրոսյան Վ. Ա.

*Հայ-Ռուսական (Սլավոնական) համալսարան,
Միջազգային և եվրոպական իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ
veronika05petrosyan@gmail.com*

Ամփոփում. Սույն գիտական հոդվածը նվիրված է վերարտադրողական առողջության ծառայությունների վրա COVID-19-ի կործանարար ազդեցության ուսումնասիրությանը՝ միջազգային իրավական վերլուծության միջոցով: Հոդվածում հեղինակը առանձնացնում է վերարտադրողական առողջության ոլորտում COVID-19 համաճարակի առավել բացասական ազդեցության ենթարկված ծառայությունների երեք կատեգորիա՝ արդյունների, հակաբեղմնավորիչ միջոցների և որակյալ մայրական առողջապահության հասանելիությանը: Հոդվածի նպատակն է բացահայտել COVID-19 համաճարակի արդյունքում վերարտադրողական իրավունքների որոշակի խմբի իրացման խնդիրները:

Վճռորոշ բառեր՝ COVID-19, վերարտադրողական առողջության ոլորտում ծառայություններ, մայրության պաշտպանություն, հակաբեղմնավորում, արդյուն, իրավապաշտպան մարմիններ:

The destructive impact of COVID-19 on reproductive health services: an international legal analysis

Petrosyan V. A.

*Russian-Armenian (Slavonic) university,
PhD student of the Department of International and European Law
veronika05petrosyan@gmail.com*

Abstract. This scientific article is devoted to the study of the destructive impact of COVID-19 on reproductive health services by conducting an international legal analysis. In the article, the author identifies three categories of reproductive health services that are most affected by the negative impact of COVID-19 – access to abortion, contraception, and quality maternal health care. The purpose of the article is to identify the problems of implementing a certain group of reproductive rights that have arisen as a result of the COVID-19 pandemic.

Keywords: COVID-19, reproductive health services, maternal health, contraception, abortion, human rights bodies.

Глобальная пандемия заразного заболевания COVID-19, вызванного коронавирусом SARS CoV-2, была объявлена Всемирной организацией здравоохранения (далее - ВОЗ) 11 марта 2020 года в результате динамичного развития эпидемии во многих странах и континентах [1]. Начало COVID-19 и принятые правительствами ряд строгих мер контроля оказали серьезное негативное воздействие как на отдельные лица, так и на общество в целом. В течение этого пандемического периода коронавируса общества испытывают ограничения активности, плохое психи-

ческое здоровье, потерю родственников, опасные для жизни условия, безработицу, более низкий доход и разлуку с семьей или партнерами [2]

Пандемия коронавирусной болезни COVID-19 оказала катастрофическое воздействие на систему оказания медицинской помощи людям всех возрастов, но беременные женщины сталкиваются с особыми проблемами [3]. Беременность, роды и послеродовое состояние – очень важный период в жизни женщины, ее здоровье в этот период именуется материнским здоровьем [4].

Услуги в сфере охраны материнства – родовая помощь, родовспоможение и послеродовая помощь, могут играть ключевую роль в предотвращении проблем материнского здоровья. Такие проблемы как ограничение передвижения и беспокойство по поводу заражения COVID-19 выступают в качестве барьеров для женщин, которые пытаются получить доступ к услугам по охране материнского здоровья во время коронавируса. В Нью-Йорке многие беременные женщины выражали страх перед посещением больниц для родов из-за боязни заразиться [5]. Тревога и страх перед посещением больниц во время пандемии привели к тому, что многие женщины стали принимать решение об изменении плана родов и стали планировать роды на дому. Точно так же, в развивающихся странах, таких как Бангладеш и Непал, все больше женщин стали предпочитать рожать дома [6].

Международные эксперты по правам человека ясно дали понять, что в разгар кризиса услуги в области репродуктивного здоровья по-прежнему имеют важное значение, и государственные меры реагирования на пандемию должны уважать права человека отдельных лиц, включая права на жизнь, здоровье, сексуальное и репродуктивное здоровье, неприкосновенность частной жизни, физическую неприкосновенность, равенство и недискриминацию, а также свободу от жестокого, бесчеловечного и унижающего достоинство обращения [7].

Многие государства предпринимают похвальные меры по смягчению негативных последствий кризиса для прав женщин в целом, однако, репродуктивные права и здоровье женщин часто остаются пренебреженными. Кризис COVID-19 и вытекающие из него ограничения затрудняют доступ женщин к необходимой информации, услугам и товарам в области сексуального и репродуктивного здоровья. В частности, это касается абортов, в том числе, медикаментозного аборта, доступа к противозачаточным средствам, качественного медицинского обслуживания матерей.

В соответствии с руководящими указаниями международных и региональных правозащитных органов и документов, во время пандемии COVID-19 должны предоставляться следующие услуги в области репродуктивного здоровья:

1. Своевременный доступ к безопасным и легальным абортам и послеабортной помощи.

Сопутствующие последствия COVID-19 могут серьезно подрывать доступ к услугам по проведению абортов, что связано с ограничениями на поездки, экономическим спадом, который толкает людей в более нестабильное финансовое положение, а потенциал системы

здравоохранения становится все более ограниченным. Меры, подрывающие доступ к абортam, заставляют женщин совершать небезопасные аборты или пользоваться услугами на поздних сроках беременности, тем самым подвергая риску свою жизнь и здоровье. Как недавно заявили сто неправительственных организаций в Европе, доступ к абортam стал более трудным в государствах, которые ввели запреты и ограничения на поездки [8].

Своевременный доступ к безопасным абортam имеет важное значение для сохранения жизни и здоровья беременных женщин. Договорные органы ООН по правам человека неоднократно подчеркивали, что доступ к аборту является одним из прав женщин. Всемирная организация здравоохранения и Межучрежденческая рабочая группа по охране репродуктивного здоровья в кризисных ситуациях ясно дали понять, что даже в чрезвычайных ситуациях помощь при абортam имеет важное значение для предотвращения материнской смертности и заболеваемости и защиты права на достойную жизнь и поэтому должна оставаться доступной [9].

Международные правозащитные организации давно признали связь между ограничительными законами об абортam, высоким уровнем небезопасных абортов и материнской смертностью [10]. В замечании общего порядка № 36 «О праве на жизнь» Комитет по правам человека подтвердил, что государства обязаны обеспечивать, чтобы женщины не делали небезопасных абортов в рамках предотвращения предсказуемых угроз праву на жизнь [11]. Для того, чтобы обеспечить эффективный и безопасный доступ к абортam, государства обязаны устранять как правовые, так и административные барьеры на пути оказания услуг по абортam, включая доступ к медицинскому аборту.

2. Доступ к качественному материнскому здравоохранению.

Так как ресурсы перераспределяются с целью борьбы с пандемией, очень важно, чтобы все женщины имели доступ к качественному материнскому здравоохранению, свободному от принуждения, насилия и дискриминации. Чрезвычайные ситуации и нехватка ресурсов часто выступают предвестниками нарушений прав человек в связи с охраной материнства, таких нарушений как жестокое обращение с женщинами во время родов или отсутствие информированного согласия. Подобные нарушения непропорционально сильно затрагивают исторически маргинализированные группы населения, такие как расовые и этнические меньшинства, инвалиды, люди, живущие с ВИЧ, а также бедные или сельские женщины [12].

На данный момент не существует четких доказательств того, что COVID-19 оказывает неблагоприятное воздействие на беременных женщин. Тем не менее, следует принимать во внимание физические и иммунные изменения, происходящие во время и после беременности. Крайне важно, чтобы все женщины имели доступ к безопасным родам, непрерывному дородовому и послеродовому уходу.

Беременность может нести в себе повышенные риски во время кризисных ситуаций, и соответственно COVID-19 может создавать новые барьеры для оказания услуг по охране материнского здоровья, следовательно, правительства обязаны учитывать данное обстоятельство при разработке мер по борьбе с пандемией. Чтобы поддержать позитивные результаты в области охраны материнства в контексте кризиса COVID-19, эксперты по правам человека настоятельно призвали правительства проводить политику, гарантирующую беременным доступ к высококачественному, подтверждающему права человека медицинскому обслуживанию [13]. Всемирная организация здравоохранения подтвердила, что «все женщины имеют право на безопасный и позитивный опыт родов, независимо от того, есть ли у них подтвержденная инфекция COVID-19» [14].

3. Своевременный доступ к средствам контрацепции.

Противозачаточные средства имеют ключевое значение для здоровья женщин, расширения их прав и возможностей, в том числе реализации репродуктивных прав. Предоставление современных контрацептивов, консультаций и услуг, включая экстренную контрацепцию, является жизненно важным компонентом и должно быть доступно при принятии мер для борьбы с пандемией. Закрытие границ и ограничения поставок производителей отрицательно сказываются на импорте и наличии в стране контрацептивов и иных лекарственных средств для охраны материнства. Подобные обстоятельства могут иметь опасные последствия для жизни и отменить достижения в обеспечении всеобщего доступа к репродуктивному здоровью, который включает также доступ к средствам контрацепции. Доступ к контрацептивам также имеет важное значение для того, чтобы женщины имели возможность самостоятельно принимать решения касательно своей жизни и своего тела, следовательно доступ к противозачаточным средствам не должен быть ограничен во время пандемии.

Гарантирование доступа к контрацепции может смягчить краткосрочные требования к системе здравоохранения, которые могут возникнуть в

результате незапланированной беременности. Государства должны обеспечить доступ к информации и услугам по контрацепции в качестве важнейшей меры, позволяющей женщинам избежать нежелательной беременности, которая может оказать значительное воздействие на их жизнь и здоровье [15]. Международные и региональные правозащитные органы согласны с тем, что обеспечение доступа к противозачаточным средствам имеет решающее значение для осуществления основных репродуктивных прав [16].

Органы по правам человека, включая Комитет по ликвидации дискриминации, Комитет по экономическим и культурным правам и Комитет по правам ребенка, согласны с тем, что репродуктивное здоровье является жизненно важным компонентом основных медицинских услуг, которые должны продолжаться во время пандемии COVID-19 [17]. Региональные правозащитные органы также подчеркивают важность доступа к услугам в области репродуктивного здоровья во время пандемии. Специальный докладчик африканской комиссии по правам человека и народов по вопросу о правах женщин в Африке выступил с заявлением, в котором призвал африканские государства «принять принцип равенства во всех ответных мерах, связанных с COVID-19, обеспечивая при этом особую защиту женщин посредством доступа к услугам сексуального и репродуктивного здоровья» [18]. Межамериканская комиссия по правам человека также выпустила руководство, призывающее государства «гарантировать доступность и продолжение услуг в области сексуального и репродуктивного здоровья во время пандемического кризиса» [19]. Кроме того, Всемирная Организация Здравоохранения также относит репродуктивное здоровье к категории «высокоприоритетных» основных услуг и настоятельно призывает страны поддерживать доступ к услугам в области репродуктивного здоровья на протяжении всей пандемии COVID-19 [20]. Исходя из этого, предоставление услуг в области репродуктивного здоровья является необходимостью как в соответствии с международным правом прав человека, так и в соответствии с глобальными медицинскими стандартами. Исходя из вышеуказанного, государства обязаны включать репродуктивное здравоохранение как жизненно важный компонент основных медицинских услуг.

Таким образом, для устранения существующих барьеров государствам следует обеспечивать соблюдение права женщин на выбор в области репродуктивного здоровья независимо от наличия у них COVID-19, включая доступ к контрацепции, безопасным абортam и послеабортному уходу. Это также включает в себя обя-

зательство обеспечить, чтобы медицинские работники были обучены предоставлять точную информацию и консультации по всему спектру методов контрацепции, а также чтобы информация была доступна в понятном формате и на понятном языке.

Трудной задачей является обеспечение доступа к здравоохранению при нехватке медицинских ресурсов, следовательно, необходимо создавать условия для доступа к услугам в области репродуктивного здоровья, особое внимание уделяя беременным женщинам, живущим с ВИЧ, женщин с инвалидностью, а также женщин, принадлежащих к группам коренного населения. Чрезвычайно важно, чтобы государства предпринимали все необходимые меры по обеспечению доступа к качественному квалифицированному уходу (фетальная терапия, акушерские скрининги беременных, уход за новорожденными и т.д.) беременным женщинам с подозрением или подтвержденным COVID-19.

Таким образом, непрерывный и своевременный доступ к комплексным услугам в области репродуктивного здоровья, включая контрацепцию, аборт и охрану материнства, по-прежнему имеет важное значение и следовательно меры общественного здравоохранения в ответ на кризис COVID-19 должны основываться на правах человека и уважать их.

Список использованной литературы

1. **Mahase E.** Covid-19: WHO declares pandemic because of «alarming levels» of spread, severity, and inaction. *BMJ*. 2020; p. 368.
2. **Duan L, Zhu G.** “Psychological interventions for people affected by the COVID-19 epidemic”. *The Lancet Psychiatry*. 2020;7(4):300-2.
3. **Cohut M.** “The effect of the COVID-19 pandemic on primary healthcare worldwide”. *Medical News Today*. 2020
4. World Health Organization, “Maternal health”, 2018 https://www.who.int/health-topics/maternal-health#tab=tab_1
5. **Kimiko de Freytas-Tamura.** Pregnant and Scared of «Covid Hospitals, They’re Giving Birth at Home». *The New York Times*. 2020
6. **Chhetri S. In Nepal,** “COVID-19 turning pregnancy excitement into fear”. *United Nations Population Fund*, 2020
7. “Access to Comprehensive Sexual and Reproductive Health Care is a Human Rights Imperative During the COVID-19 Pandemic”, *Center for reproductive rights*, May 2020
8. “Europe: Failures to guarantee safe access to abortion endangers health of women, girls amid COVID-19”, *Amnesty International*, 8 April 2020, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2020/04/europe-failures-to-guarantee-safe-access-to-abortion-endangers-health-of-women-and-girls-amid-covid-19/>
9. “Access to Comprehensive Sexual and Reproductive Health Care is a Human Rights Imperative During the COVID-19 Pandemic”, *Center for reproductive rights*, May 2020
10. UN Human Rights Committee (HRC), *CCPR General Comment No. 22: Article 18 (Freedom of Thought, Conscience or Religion)*, 30 July 1993, *CCPR/C/21/Rev.1/Add.4*, at paras. 10, 28; UN Human Rights Committee (HRC), *General comment no. 36, Article 6 (Right to Life)*, 3 September 2019, *CCPR/C/GC/35*.
11. UN Human Rights Committee (HRC), *General comment no. 36, Article 6 (Right to Life)*, 3 September 2019, *CCPR/C/GC/35*.
12. *General Comment No. 2 of the Maputo Protocol; Alyne da Silva Pimen tel Teixeira v. Brazil, CEDAW Committee, Comment No. 17/2008, U.N. Doc. CEDAW/C/49/D/17/2008 (2011).*
13. “Access to Comprehensive Sexual and Reproductive Health Care is a Human Rights Imperative During the COVID-19 Pandemic”, *Center for reproductive rights*, May 2020
14. World Health Organization, “Coronavirus disease (COVID-19): Pregnancy and childbirth”, (2 September 2020).
15. *CESCR Committee, Gen. Comment No. 22, supra note 6, at paras. 13, 28, 45, 57, 62; Human Rights Committee, Gen. Comment No. 36, supra note 5, at para. 8; CEDAW Committee, Gen. Recommendation No. 24, paras. 12(d), 17.*
16. См. там же
17. *CEDAW Committee, Guidance Note on CEDAW and COVID-19, para. 2 (2020), available at <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/cedaw/pages/cedawindex.aspx>; Statement by the UN Working Group on discrimination against women and girls: Responses to the COVID-19 pandemic must not discount women and girls, (2020), available at <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25808&LangID=E>.*
18. **Hon. Lucy Asuagbor,** Special Rapporteur on the Rights of Women in Africa, *Press Release of the Special Rapporteur on the Rights of Women in Africa on violation of women’s rights during the COVID-19 Pandemic, African Commission on Human and People’s Rights, (May 6, 2020), available at <https://www.achpr.org/pressrelease/detail?id=495>*
19. *Inter-American Commission on Human Rights (IACHR), Pandemic and Human Rights in the Americas, Res. 1/20, para. 53 (April 10, 2020), available at <http://www.oas.org/en/iachr/decisions/pdf/Resolution-1-20-en.pdf>.*
20. World Health Organization, “COVID-19 Operational Guidance”, (June 1, 2020), available at <https://www.who.int/publications/i/item/covid-19-operational-guidance-for-maintaining-essential-health-services-during-an-outbreak>

Сдана/Հանձնվել է 12.02.2021
Рецензирована/Գրախոսվել է 16.02.2021
Принята/Ընդունվել է 22.02.2021

Ապացույցների նշանակությունը և ապացուցման առանձնահատկությունները վարչարարության բարեփոխումներում

Սարգսյան Ա. Հ.

ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
քաղաքական գիտությունների թեկնածու (Հայաստան, Երևան)
aren.sargsyan@inbox.ru

Վճռորոշ բառեր՝ ապացույց, վարչարարություն, վարչական վարույթ, հիմնավորում, իրավաչափություն, վարչական մարմին, փորձագետ, մասնագետ:

Значение доказательств и особенности доказательного процесса в административных реформах

Саркисян А. О.

Международный научно-образовательный центр Национальной Академии Наук РА
кандидат политических наук (Армения, Ереван)
aren.sargsyan@inbox.ru

Аннотация. В статье исследуются суть доказательного процесса в контексте отношений публичного права. Автором представляются особенности оценки доказательств в процессе административных реформ. Делается вывод, что административный орган в ходе следствия оценивает в качестве доказательства объяснения, которые могут давать как участники административного производства, так и эксперт, участвующий в производстве, и представители других органов. Обосновательный характер имеют также показания свидетеля, заключения экспертизы, составленные экспертом, документы, представленные участниками процесса, административным органом или другими органами, материалы дела, предметы, а также обстоятельства, при которых административный орган считает целесообразным определить фактические обстоятельства дела.

Ключевые слова: доказательство, администрация, административное производство, обоснование, законность, административный орган, эксперт, специалист.

The value of evidence and features of the evidence process in administrative reforms

Sargsyan A. H.

The International Scientific Educational Center of the National Academy of Sciences of RA
PhD of Political Sciences (Armenia, Yerevan)
aren.sargsyan@inbox.ru

Abstract: The article examines the essence of the evidentiary process in the context of public law relations. The author presents the features of the assessment of evidence in the process of administrative reforms. It is concluded that the administrative body in the course of the investigation evaluates as evidence the explanations that can be given both by the participants in the administrative proceedings, and the expert participating in the proceedings, and representatives of other bodies. The evidence of a witness, expert opinions drawn up by an expert, documents submitted by participants in the proceedings, an administrative body or other bodies, case materials, objects, as well as circumstances in which the administrative body considers it appropriate to determine the factual circumstances of the case are also substantiated.

Keywords: proof, administration, administrative proceedings, justification, legality, administrative body, expert, specialist.

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ որպես հիմունք ամրագրված է իրավական պետության վերաբերյալ դրույթը: Սակայն, միայն սահմանադրական մակարդակով նման գաղափարի ամրագրումը դեռևս բավարար չէ ապահովելու ՀՀ իրավունքի համակարգում հանրային հատվածի և իշխանական կառույցների փոխարարելություններում օրինականության և համամարդկային արժեքների կայացումն ու իրագործումը: Այս համատեքստում ընդգծված նշանակություն են ստա-

նում վարչարարության հիմնահարցերը և դրանք կարգավորմանն ուղղված միջոցառումները:

Վարչարարությունը վարչական մարմինների արտաքին ներգործություն ունեցող գործունեություն է, որը եզրափակվում է վարչական կամ նորմատիվ ակտերի ընդունմամբ, ինչպես նաև գործողություն կամ անգործություն է, որն անձանց համար առաջացնում է փաստական հետևանքներ [4, 3-րդ հոդված]: Օրենսդրական այս բնորոշումը կարելի է ավելի համառոտ ներկայացնել որպես վարչական մարմնի՝

դրանից դուրս գտնվողներին ուղղված արտաքին գործունեություն, որը պետք է եզրափակվի իրավական ակտով կամ փաստական հետևանքներ առաջացնող որևէ գործողությամբ (անգործությամբ): Նշված բնորոշումից ակնհայտ է դառնում, որ վարչական մարմնի ներքին աշխատանքային կարգուկանոնին վերաբերող՝ վարչական մարմնի ղեկավարի ընդունած ակտերը վարչարարության արդյունք չեն, իսկ նույն ղեկավարի տվյալ վարչական մարմնի կազմից դուրս հասցեատերերին ուղղված նորմատիվ կամ վարչական ակտը հանդիսանում է վարչարարության արդյունք, եզրափակում [6, էջ 26]:

Իրավագիտության մեջ ներկայումս տարածում ունի այն դիրքորոշումը, որ իրավական պետության կարևորագույն հատկանիշներից է հանդիսանում այն, որ մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլորտում աստիճանաբար, ի հակակշիռ գործադիր իշխանության մարմինների, մեծանում է հենց դատական մարմինների դերը, ինչը գլխավորապես պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ վերջիններիս գործունեությունում զուգակցվում են արդարադատության իրականացման և պետական կառավարման նկատմամբ վերահսկողության գործառնությունները: Սակայն, հիշյալ դիրքորոշումը միանշանակ չի ընկալվում մի շարք իրավագետների կողմից, որոնք գտնում են, որ այդ գործառնություններն անհամատեղելի են ընդհանրապես, իսկ վարչական արդարադատության դեպքում՝ հատկապես, քանի որ դատարանը, քննարկելով վարչական ակտի օրինականության ու հիմնավորվածության վերաբերյալ հայցադիմումը, գլխավորապես սահմանափակվում է տվյալ իրավական ակտի՝ օրենքին համապատասխան լինելու հարցադրման շրջանակներով, այսինքն՝ լուծում է ոչ թե փաստի, այլ իրավունքի հարցը, ինչը բացառում է արդարադատության գործառնությունը:

Հայ իրավագետներից Գ.Դանիելյանը այս հարցի առնչությամբ նշել է, որ համամիտ լինելով այն տեսակետի հետ, որ վարչական արդարադատությունը նպատակաուղղված է վարչական ակտերին՝ օրինականության չափանիշներով իրավական գնահատական տալու խնդրի լուծմանը, միաժամանակ գտնում է, որ հիշյալ խնդրի լուծման շրջանակներում դատարանը հարկադրված է լուծել նաև փաստի հետ կապված հարցեր [5, էջ 44-45]: Մասնավորապես, հարցի լուծման կապակցությամբ դատարանը գնահատում է այդ հանգամանքների առնչությամբ կողմերի ներկայացրած փաստարկները, բերված ապացույցները և այլն: Դատական կարգով գործադիր իշխանության մարմինների և դրանց պաշտոնատար անձանց իրավական ակտերի ու գործողությունների (անգործության) վիճարկման գործընթացը,

որպես մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունք, ամրագրված է նաև ՀՀ Սահմանադրությամբ: 2015թ. փոփոխություններով Սահմանադրության 50-րդ հոդվածն ամրագրում է պատշաճ վարչարարության իրավունքը [1, 50-րդ հոդված], որին 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունում մասնակի էր անդրադարձ կատարվել:

Վարչարարության և վարչական վարույթի վերաբերյալ հիմնադրույթները տարածվում են վարչական մարմինների՝ հանրային իրավունքի բնագավառում իրականացվող ցանկացած գործունեության վրա, բացառությամբ՝ դատավարական իրավունքի նորմերով կարգավորվող հարաբերությունները: Առանձին տեսակի վարչական վարույթների առանձնահատկություններ սահմանվում են համապատասխան օրենքներով և միջազգային պայմանագրերով: Սա նշանակում է, որ բոլոր այն դեպքերում, երբ իրականացվելու է վարչական որևէ վարույթ, այն իրականացնող վարչական մարմինը պետք է նախ պարզի, թե արդյոք իրեն վերապահված լիազորությունների շրջանակի մեջ մտնող հարցերով գոյություն ունեն հատուկ օրենքներ և որոշի, թե ինչ չափով են տվյալ իրավական ակտով կարգավորված քննարկվելիք հարցերը: Այն դեպքերում, երբ բավականին մանրամասնությամբ դրանք կարգավորված են այդ ակտերով, ապա վարչական մարմինը պարտավոր է վարույթ իրականացնելիս հետևել վարչական վարույթին վերաբերող ընդհանուր սահմանված կարգին, իսկ կոնկրետ վարչական վարույթին վերաբերող բովանդակային մասով առաջնորդվել կիրառման ենթական օրենսդրական ակտերով:

Վարչական վարույթը այն ճանապարհն է, որով կառավարչությունն ընդունում է իր գործունեության հիմնական արդյունքը՝ վարչական ակտը: Իրավաչափ, հիմնավորված ու փաստարկված (ամբողջական ապացուցողական հիմքով) պետք է լինի ոչ միայն այդ գործունեության արդյունքը, այլ նաև այն ստեղծելու գործընթացը՝ վարչական վարույթը [7, էջ 51-53]:

Վարչական վարույթի բազմակողմանիությունը, լրիվությունն ու օբյեկտիվությունն ապահովելն առանց վկաներին, փորձագետներին և այլ անձանց լսելու շատ դեպքերում անհնարին է: Այդ իսկ պատճառով օրենքը սահմանում է, որ վարչական վարույթում հանդես գալու իրավունք ունեն նաև վկան, փորձագետը, թարգմանիչը, պետական ու տեղական ինքնակառավարման մարմինների ներկայացուցիչները, որոնք, սակայն, չեն համարվում վարույթի մասնակիցներ: Վկաների, փորձագետների, պետական ու տեղական ինքնակառավարման մարմինների ներկայացուցիչների մասնակցության անհրաժեշտություն է առաջանում հատկապես այն

դեպքերում, երբ որոշակի իրավունքներ տրամադրելու դիմումներ են ներկայացվում, և նախքան այդ իրավունքների տրամադրման հարցի լուծումը, անհրաժեշտություն է առաջացել ապացույցներ ձեռք բերել այդ իրավունքների տրամադրման հիմնավորման վերաբերյալ [9, էջ 9]: Վարչական վարույթին թարգմանչի մասնակցությունն անհրաժեշտ է դառնում այն դեպքում, երբ վարույթի որևէ մասնակից չի տիրապետում դրա իրականացման լեզվին՝ հայերենին:

Վարչական մարմինը վարչական վարույթում որպես ապացույց գնահատում է գործում առկա բացատրությունները, որոնք կարող են տրված լինել ինչպես վարչական վարույթի մասնակիցների, այնպես էլ վարույթին մասնակցած փորձագետի, այլ մարմինների ներկայացուցիչների կողմից, ինչպես նաև վարույթին մասնակցած վկայի ցուցմունքները, փորձագետի կազմած փորձագիտական եզրակացությունները, վարույթի մասնակիցների, վարչական մարմնի կամ այլ մարմինների ներկայացրած փաստաթղթերը, գործում առկա նյութերը, իրերը, ինչպես նաև այն հանգամանքները, որոնք վարչական մարմինն իր հայեցողությամբ պիտանի և անհրաժեշտ է համարում գործի փաստական հանգամանքների բացահայտման և գնահատման համար:

Այս համատեքստում հարկ է ընդգծել, որ վարչական մարմինն իրավունք չունի վարույթի մասնակիցներից պահանջել, որ նրանք ներկայացնեն այնպիսի փաստաթղթեր կամ դրանց նոտարական կամ այլ կարգով վավերացրած պատճենները, որոնց ներկայացնելը կամ համապատասխան վավերացմամբ ներկայացնելը նախատեսված չէ օրենքով. ցանկացած նման պահանջ կդիտարկվի որպես անօրինական [11, էջ 62-63]: Օրինակ՝ «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության մասին» ՀՀ օրենքի 11-րդ հոդվածի երրորդ մասի համաձայն՝ եթե երեխայի ծնվելու պահին նրա ծնողներից մեկը ՀՀ քաղաքացի է, ապա երեխայի քաղաքացիությունը որոշվում է ծնողների գրավոր համաձայնությամբ [3, 11-րդ հոդված]:

«Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենքի 43-րդ հոդվածը վարչական վարույթում ապացուցման պարտականության բաշխում է՝ ելնելով այն հանգամանքից, թե վարույթի արդյունքում ընդունվելիք վարչական ակտը վերջինիս հասցեատիրոջ համար բարենպաստ, թե անբարենպաստ փաստական հետևանքներ է ունենալու [4, 43-րդ հոդվ.]: Ըստ այդմ, վարչական վարույթում ապացուցման պարտականությունը կրում է անձը՝ վերջինիս համար բարենպաստ փաստական հանգամանքների առկայության դեպքում, և վարչական մարմինը՝

անձի համար ոչ բարենպաստ փաստական հանգամանքների առկայության դեպքում:

Վարչարարության շրջանակներում պետք է պարզվեն գործի բոլոր փաստական հանգամանքները, որոնք ազդում են հոգուտ կամ ի վնաս անձի: Ապացուցման պարտականություն կրողը ոչ թե ապացուցում է, որ անձի օգտին առկա են բարենպաստ փաստական հանգամանքներ կամ ոչ բարենպաստ հանգամանքներ, այլ ապացուցում կամ փորձում է ապացուցել, որ համապատասխան հանգամանքները որքանով են անձի օգտին կամ ի վնաս նրա: Այսինքն՝ մի դեպքում վարչական մարմինը վեր է հանում իր մոտ առկա այն տեղեկությունները, որոնք բարենպաստ են անձի համար, մյուս դեպքում էլ անձն է պարտավոր վարչական մարմնին տեղյակ պահել իրեն վերաբերող այն հանգամանքների մասին, որոնք ոչ բարենպաստ են իր համար:

Վարչական վարույթի ընթացքում վարչական մարմինը կարող է փորձագետ նշանակել, եթե գործին առնչվող փաստական հանգամանքների ուսումնասիրության համար անհրաժեշտություն է առաջանում որևէ հարցով փորձաքննություն կատարել: Փորձագետ նշանակելու հարցով վարչական մարմինը կարող է դիմել համապատասխան փորձագիտական կամ իրավասու կազմակերպության ղեկավարին՝ անկախ դրա սեփականության ձևից կամ էլ դիմել համապատասխան ոլորտում մասնագիտական գիտելիքներ ունեցող ֆիզիկական անձի [10, էջ 81]: Փորձագետ նշանակելու համար իրավասու կազմակերպության ղեկավարին կամ ֆիզիկական անձին դիմելու մասին վարչական մարմինը պարտավոր է ծանուցել վարույթի մասնակիցներին: Ընդ որում՝ վարչական մարմինը որպես փորձագետ կարող է նշանակել նաև ինչպես իր մոտ կամ որևէ այլ վարչական մարմնում աշխատող համապատասխան մասնագետի, որը տիրապետում է տվյալ բնագավառի գիտելիքներին, այնպես էլ ցանկացած այլ ֆիզիկական անձի, որը որպես անհատ ձեռնարկատեր կամ աշխատանքային պայմանագրով զբաղվում է համապատասխան բնագավառում՝ տիրապետելով տվյալ բնագավառի գիտելիքներին: Փորձագիտական եզրակացությունը պետք է կազմվի վարույթի համար օրենքով սահմանված ժամկետի ընթացքում: Ուսումնասիրությունների հիման վրա փորձագետը կազմում է եզրակացություն և ներկայացնում է փորձաքննություն նշանակած վարչական մարմին: Փորձագետի եզրակացությունը պետք է հստակ պատասխաններ պարունակի բոլոր այն հարցերի վերաբերյալ, որոնք առաջադրել է վարչական մարմինը:

Ոչ իրավաչափ վարչական ակտն անվավեր ճանաչելու իրավական հետևանքներին անդրադառնալիս պետք է ուշադրություն դարձնել այդ

ակտի հասցեատիրոջ կողմից տվյալ վարչական ակտի նկատմամբ վստահության իրավունքի առկայությանը: Բարենպաստ ոչ իրավաչափ վարչական ակտը, որի հիման վրա ծագում են միաժամանակյա կամ ընթացիկ գույքային պարտականություններ, կամ որն այդպիսի պարտականությունների համար նախադրյալ է համարվում, կարող է ուժը կորցնել միայն դրա անվավեր ճանաչվելու պահից, եթե այդ ակտով օգուտ ստացողը, վարչական ակտի նկատմամբ վստահության իրավունքի ուժով, արդեն ձեռք է բերել տրամադրված օգուտները կամ տնօրինել է գույքը, որի հետևանքով դրանք չեն կարող վերադարձվել, կամ վերադարձվելու դեպքում կարող է էական վնաս պատճառվել օգուտ ստացողին: Այս դեպքում կիրառվում են ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի անհիմն հարստացման վերաբերյալ դրույթները [2, 1092-1099-րդ հոդվածներ]: Հատուցման ենթակա օգուտի չափը պետք է սահմանի այն վարչական մարմինը, որն անվավեր է ճանաչել ոչ իրավաչափ վարչական ակտը: Ընդ որում, օգուտ ստացողը չի կարող հղում կատարել վստահության իրավունքի վրա, եթե վարչական մարմինը բավարար ապացույցներ ունի, որ օգուտ ստացող անձը համապատասխան վարչական ակտի ընդունմանը հասել է համապատասխան խախտումների միջոցով: Եթե ոչ իրավաչափ վարչական ակտն անվավեր է ճանաչվել միայն մի մասով, ապա հետևանքները տարածվում են վարչական ակտի անվավեր ճանաչված մասի վրա:

Վարչարարության շրջանակներում ապացույցների հավաքագրման և գնահատման դիտանկյունից հարկ է նաև ընդգծել, որ վարչական ակտերի բեկանման հիմքերում կարևոր տեղ են զբաղեցնում նյութական իրավունքի նորմերի խախտումը կամ ոչ ճիշտ կիրառումը: Եթե վարչական բողոքը քննարկող վարչական մարմինը հիմնավորի, որ որոշում ընդունելիս վարչական մարմինը պարզել է գործին առնչվող բոլոր փաստական հանգամանքները, հետազոտել ապացույցները, սակայն վարչական ակտն ընդունելիս կիրառել է ոչ այն իրավական ակտը, որը պետք է կիրառեր, ապա նման վարչական ակտը ենթակա է բեկանման: Երկրորդ դեպքում թեպետ վարչական մարմինը կիրառել է կիրառման ենթակա նորմատիվ ակտը, սակայն դրան տվել է հենց այդ ակտի այլ նորմերից, կամ ավելի բարձր նորմատիվ ակտի բովանդակությունից չբխող մեկնաբանություն:

Օրենքի 77-րդ հոդվածի 1-ին մասի հաջորդ երկու ենթակետերում առանձնացվում է վարչական ակտի բեկանման երկու հիմքեր, դրանք են՝ վարչական վարույթը դրա իրավունքը չունեցող պաշտոնատար անձի կողմից իրականացված լինելը, այդ թվում՝ նաև կոլեգիալ մարմնի կազմում, ինչպես նաև վարչական ակտը

վարույթն իրականացրած անձանց կողմից ստորագրված չլինելը կամ դրա իրավունքը չունեցող անձի կողմից ստորագրված լինելը, որոնք բացարձակ հիմքեր են վարչական ակտը բեկանելու համար: Նույն հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ ընթացակարգային նորմերը խախտելը վարչական ակտի բեկանման հիմք կարող է դառնալ միայն այն դեպքում, երբ բողոքը քննարկող վարչական մարմինն իրավասու չէ ընդունելու վարչական ակտը [4, 77-րդ հոդված]:

Ինչպես արդեն նշվեց, ապացույցների ձեռքբերման աղբյուրներից է գնումը: Վարչական մարմինը կոնկրետ գործի քննարկման լրիվությունն ապահովելու նպատակով կարող է ինչպես տեղանքի՝ որևէ օբյեկտի կամ առարկայի, այնպես էլ ֆիզիզկական անձի գնումը նշանակել: Վարչական մարմնի որոշմամբ գնմանը կարող են ներկա գտնվել վարչական վարույթի մասնակիցները: Չննումը կարող է իրականացնել վարչական մարմինն ինքը՝ իր իրավասու մասնագետի կողմից: Իսկ եթե գնումը պահանջում է հատուկ մասնագիտական գիտելիքներ, վարչական մարմինն այս դեպքում ևս կարող է հրավիրել փորձագետ՝ գնում կատարելու նպատակով, որը գնման արդյունքներով պետք է կազմի փորձագիտական եզրակացություն [8, էջ 60]: Չննման անհրաժեշտություն առաջանում է հատկապես տրանսպորտային միջոցների շահագործման կանոնների խախտումների դեպքում, երբ ավտոտեսուչը գնում է համապատասխան տրանսպորտային միջոցը՝ պարզելու, թե տեխնիկական ինչ հնարավոր անսարքությամբ է այն շահագործվում:

Փորձագետի կողմից փորձաքննության ընթացքում կատարվող գործողություններին կարող են ներկա գտնվել տվյալ վարչական վարույթի մասնակիցները, եթե նրանց ներկա գտնվելը չի խոչընդոտում փորձաքննության անցկացմանը: Որևէ որոշում կամ թույլտվություն չի պահանջվում փորձաքննությանը ներկա գտնվելու համար: Այնուամենայնիվ, նրանց ներկայությունը թույլատրելու կամ չթույլատրելու վերաբերյալ վերջնական բանավոր որոշում կայացնելը վերապահված է փորձագետին, որովհետև նա է իրավասու որոշելու՝ տվյալ անձանց ներկայությունը կխոչընդոտի՞ արդյոք բազմակողմանի, լրիվ և անաչառ փորձաքննությանը, թե՛ ոչ: Հետևաբար՝ եթե փորձագետն առարկի, ապա վարույթի մասնակիցները չեն կարող ներկա գտնվել փորձաքննությանը: Սակայն փորձագետի առարկությունը ևս պետք է հիմնավոր լինի: Փորձաքննությանը ներկա գտնվելու մասին օրենդրական կարգավորումը պետք է մեկնաբանել ուղղակիորեն: Այսինքն՝ ներկա գտնվելիս վարույթի մասնակիցները պարտավոր են հարցերով կամ այլ գործողություններով անհարկի չզբաղեցնել փորձագետին

և հնարավորություն տալ նրան բազմակողմանի, լրիվ և անաչառ փորձաքննություն կատարել: Ֆիզիկական անձի, տեղանքի, որևէ օբյեկտի կամ առարկայի զննմանը նույնպես կարող են ներկա գտնվել վարչական վարույթի մասնակիցները: Ինչպես փորձաքննության դեպքում, զննությանը նույնպես կարող են ներկա գտնվել միայն վարչական վարույթի մասնակիցները:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններ, 2015թ., ՀՀ ՊՏ հատուկ թողարկում/2015, 21.12.2015թ., հասանելի է՝ [http://www.arlis.am]
2. ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք, ընդունվել է 1998թ. մայիսի 5-ին, հասանելի է՝ [http://www.arlis.am]
3. «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության մասին» ՀՀ օրենք, ընդունվել է 1995թ. հոկտեմբերի 23-ին, հասանելի է՝ [http://www.arlis.am]
4. «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենք, ընդունվել է 2004թ. փետրվարի 18-ին, հասանելի է՝ [http://www.arlis.am]
5. **Դանիելյան Գ.**, Վարչական վարույթ և դատավարություն: Ուսումնական ձեռնարկ / Եր., Տրգրան Մեծ, 2011
6. Հարցեր և պատասխաններ «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենքի վերաբերյալ, 2-րդ լրամշակված հրատ., Եր., 2007
7. **Барабашев А. Г., Клименко А. В.**, Административная реформа и реформа государственной службы в России – вопросы реализации и координации: М., Издательский дом Государственного университета Высшей школы экономики, 2010
8. **Динисенко В. В.**, Административное и судебное усмотрение в производстве по делам об административных правонарушениях: общее и особенное. // Административное право и административный процесс, 2011, № 3
9. **Женетль С.**, Административный процесс и административные процедуры в условиях административной реформы, автореф. дис. д-ра юрид. наук, М., 2009
10. **Купреев С.С.**, Об административном усмотрении в современном праве // Актуальные проблемы административного права и процесса, 2012, № 1
11. **Россинский Б. В., Старилов Ю. Н.**, Административное право, М., 2009

Տժննդ/Հննննվել է՝ 12.02.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 18.02.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 24.02.2021

Իրավական կանխավարկածների ընդհանուր տեսության հայեցակարգի մշակման մեթոդաբանության շուրջ

Վիրաբյան Գ. Մ.

ԵՊՀ պետության և իրավունքի տեսության ու
պատմության ստիպողի հայցորդ
gevorg.virabyan77@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ իրավական կանխավարկած, ընդհանուր տեսություն, մեթոդաբանություն, իրավունքի գործիքակազմային տեսություն, իրավական նպատակ, իրավական գործունեություն, իրավական միջոց, նպատակահարմարություն, օգտակարություն և պիտանիություն, նպատակաբանական մեկնաբանություն, մարդկային գործունեություն:

К вопросу о методологии разработки концепции общей теории правовых презумпций

Вирабян Г. М.

Соискатель кафедры теории и
истории государства и права ЕГУ
gevorg.virabyan77@gmail.com

Аннотация: С целью разработки концепции общей теории интегрирования отраслевых подходов к правовым презумпциям в рамках данной статьи автор в юридической доктрине первый раз представил к суду правоведов тезис о том, согласно которому разработку концепций общей теории правовых презумпции (реализация цели) возможна в рамках инструментальной теории права. В частности, в работе предметно обсуждалась инструментальная теория права как методология разработки концепции общей теории: на философском уровне была представлена сущность инструментальной теории, обсужден потенциал инструментальной теории в разработке концепции, и в итоге, представлены выводы, которые станут отправной точкой на пути к созданию общей теории правовых презумпций.

Ключевые слова: правовая презумпция, общая теория, методология, инструментальная теория права, правовая цель, правовая деятельность, правовое средство, целесообразность, полезность и пригодность, телеологическая интерпретация, человеческая деятельность.

On the question of the methodology for developing the concept of the general theory of legal presumptions

Virabyan G. M.

PhD student of YSU Chair of Theory and History of State and Law
gevorg.virabyan77@gmail.com

Abstract: In order to develop the concept of a general theory of integrating sectoral approaches to legal presumptions within the framework of this article, the author in legal doctrine for the first time presented to the court of jurists the thesis that the development of concepts of the general theory of legal presumptions (goal realization) is possible within the framework of the instrumental theory of law. In particular, the work substantively discussed the instrumental theory of law as a methodology for developing the concept of a general theory; at the philosophical level the essence of instrumental theory was presented, the potential of instrumental theory in developing a concept was discussed and as a result conclusion were presented that would become a starting point on the way to creating a general theory.

Key words: legal presumptions, general theory, methodology, instrumental theory of law, legal purpose, legal affairs, legal measure, practicability, utility and availability, teleological interpretation, human activities.

«Պրեզումպցիաների ուսումնասիրության մեթոդաբանական հիմնախնդիրները» վերտա-
ռությամբ գիտական հոդվածի շրջանակներում
դեռևս 2018 թվականին արձանագրել էինք, որ
իրավաբանական դոկտրինում ձեռնարկված
ջանքերը չեն ապահովում իրավական կանխա-
վարկածների վերաբերյալ ներդաշնակ իրավա-
կան ուսմունքի, համալիր և գործուն տեսության
ձևավորման արդյունավետ ու արագ ա-
ռաջընթացը [5, էջ 8]: Անցել է երկու տարի,
սակայն իրավաբանական հանրությունը դար-
ձյալ լուրջ է «ինչպե՞ս մշակել իրավական

կանխավարկածների ընդհանուր տեսություն»
հարցի շուրջ: Այլ կերպ ասած՝ դոկտրինը չի
բարձրաձայնում ընդհանուր տեսության մշակ-
ման հիմքում դրվող մեթոդաբանության մասին.
առանց մեթոդաբանության, ինչ խոսք,
ընդհանուր տեսության մշակումը մնալու է
այդպես էլ չիրականացված երազանք:

Սույն հոդվածի շրջանակներում իրավա-
բանական դոկտրինում առաջ անգամ իրավա-
գետների դատին ենք ներկայացնելու այն թեզը,
ըստ որի իրավական կանխավարկածների
ընդհանուր տեսության հայեցակարգի մշակումը

(նպատակի կենսագործումը) հնարավոր է իրավունքի գործիքակազմային տեսության շրջանակներում: Հետևաբար, ներքոշարադրյալում մեր խնդիրն է առավել առարկայական քննարկելու իրավունքի գործիքակազմային տեսությունը՝ որպես իրավական կանխավարկածների ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսության հայեցակարգի մշակման մեթոդաբանություն: Այս խնդրով պայմանավորված՝ առաջարկում ենք (1) փիլիսոփայական մակարդակում ներկայացնել գործիքակազմային տեսության էությունը, (2) քննարկել գործիքակազմային տեսության ներուժն հայեցակարգի մշակման հարցում, (3) ներկայացնել այն եզրահանգումները, որոնք ելակետային կլինեն այդ նպատակի կենսագործման և խնդիրների լուծման ճանապարհին:

«Ձևավորված ավանդույթի համաձայն», - գրում է Յու.Ս. Ֆիլիպպովան, - «իրավագիտությունը հիմնվում է դեպի ճշմարտություն տանող ճանապարհի առաջընթացն ապահովող, գիտական ապարատի մշակման և այդ ապարատին համապատասխան օրենսդրության կատարելագործման գաղափարների վրա» [34, էջ 24]: Վ. Մ. Սիրիխը, «Իրավաբանական գիտության պատմություն և մեթոդաբանություն» աշխատանքի շրջանակներում խոսելով իրավագիտության գործառնությունների մասին, որպես այդպիսիք առանձնացնում է ճանաչողական, տեսական-մեթոդաբանական, կիրառական, գաղափարական և սոցիալ-մշակութային գործառնությունները [30, էջ 126]: Ընդ որում ճանաչողական գործառնության էությունը, ըստ հեղինակի, այն է, որ իրավագիտությունն ուսումնասիրում և հասկացությունների ու կատեգորիաների տեսքով արտահայտում է պետության և իրավունքի անմիջական կեցության կոնկրետ-պատմական ձևերը [30, էջ 126], իսկ կիրառական գործառնությամբ կենսագործվում է նորմատիվ իրավական ակտերի մեկնաբանման եղանակների մշակման, օրենսդրության համակարգման, օրենսդրության և իրավակիրառ պրակտիկայի կատարելագործման առաջարկների ձևով [4, էջ 13-14; 30, էջ 133]:

Յու. Ս. Ֆիլիպպովան, ըստ էության չհակադրվելով վերը նշված մոտեցմանը, այնուամենայնիվ ուշադրությունը սևեռում է այն հանգամանքի վրա, որ իրավագիտությունում ճշմարտության որոնումների արժեքը կարող է կասկածելի լինել թեկուզ և այն պատճառով, որ հասկացություններն ու կատեգորիաները, այդ թվում նաև ճշմարտությունը կամ սուտը (կեղծը), որոնք առաջարկվում են գնահատել, հետազոտողների կողմից իրավագիտություն են ներմուծվում դրսից: Հետևաբար, հարց է առաջանում՝ ինչպե՞ս ստուգել այդ դատողությունների ճշմարիտ կամ կեղծ լինելը կամ որ

նույն է՝ ինչի՞ հետ համեմատել: Ստացվում է, որ փաստացի հետազոտության առարկա են դառնում միայն նախորդների կողմից գիտություն ներմուծված կառուցվածքները [35, էջ 57]: Իրավիճակ, որը վերագրելի է իրավական կանխավարկածների շուրջ կատարվող հետազոտություններին:

Պետք է ընդունել, որ այդպիսի հետազոտությունները դժվար թե ունակ կլինեն «որսալու» իրավաբանական հանրության ուշադրությունը, իսկ իրավաստեղծը, իրավակիրառը և իրավաիրացնողը գրեթե ամբողջությամբ անտարբեր կլինեն գիտական այդպիսի որոնումների արդյունքների նկատմամբ: Հետևաբար, եթե իրավական կանխավարկածների հետազոտության պարագայում ցուցաբերենք այն նույն մոտեցումը, ինչ՝ նախորդները, ապա ամենևին էլ չարժե կատարել հետազոտություն. այն չի հարուցելու ոչ գիտնականի և ոչ էլ իրավակիրառի (իրավաիրացնողի) հետաքրքրությունը: Հարկ է նշել, որ այս հանգամանքին առաջարկում էր ուշադրություն դարձնել դեռևս նախորդ հարյուրամյակի խոշոր իրավագետ Գ. Ֆ. Շերշենևիչը [37, էջ 238-240]: Այլ կերպ ասած՝ հեղինակն առաջ է քաշել հետազոտության իրականացման նպատակի գաղափարը:

Որպես իրավաբանական հետազոտության իրականացման նպատակի դասական օրինակ՝ կարող ենք վկայակոչել Օ. Է. Լեյստի կողմից առաջ քաշված այն մոտեցումը, ըստ որի իրավունքի հետազոտության նպատակը «իրավունքի էության բացահայտումն է» [22, էջ 14]: Այսինքն՝ իրավաբանական հետազոտության նպատակը, եթե շարժվում ենք հեղինակի կողմից առաջ քաշված գաղափարով, նույն ինքը՝ հետազոտությունն է: Սակայն այս դեպքում հարց է առաջանում՝ հանուն ինչի՞ վերհանել երևույթի էությունը, ու՞մ է այն անհրաժեշտ, եթե նշված հարցադրումներն ինքնին պարզ չեն:

Իրավական կանխավարկածների ուսումնասիրության ամբողջ խնդիրն այն է, որ չնայած առկա գրականությանը և պարբերաբար կատարվող հետազոտություններին, մինևույն է իրավաբանական միտքը շարունակում է տեղում դուրսել. այն նորությամբ, որի օբյեկտիվ անհրաժեշտությունն ունի իրավաբանական հանրությունը, բացակայում է:

Այս առումով տեղին է հիշատակել Կ. Տուրիի միտքն առ այն, որ իրավագիտությունը սկզբունքային առումով կոչված չէ վերարտադրելու «ճշմարիտ» նկարագրությունը [35, էջ 58]: Ասվածի համատեքստում պետք է փաստել՝ այո՛, նոր մտքի (մտածողության) որոնումն է, որը մշտապես «տանջել է» գիտությանը՝ վերջինիս ի հայտ գալու պահից սկսած և պետք է տանջի նաև ապագայում: Հետևաբար, հարց է առաջանում՝ ո՞րն է գիտության նպատակը, արդյո՞ք կա-

րող ենք պնդել, որ վերջինիս նպատակը ճշմարտությունն է: Եթե այդպես է, ապա արդյո՞ք առկա է ճշմարտություն և եթե առկա է, ապա ո՞րն է ճշմարտության գոյության նպատակն ու անհրաժեշտությունը և ու՞մ համար:

Գաղտնիք չէ, որ փիլիսոփաները, ըստ իրենց ապրած ժամանակաշրջանի, երբևէ չեն թաքցրել այս հարցադրումների նկատմամբ իրենց գիտական հետաքրքրությունները՝ բնականաբար յուրաքանչյուրն ունենալով այդ հարցադրումների պատասխանները ստանալու անհագուրդ ծարավ: Օրինակ՝ Չ.Ս. Պիրսն իր ժամանակին նշում էր, որ սուբյեկտը գործում է ոչ թե իրերով, այլ իր համար կարևորություն ունեցող խորհրդանիշներով: Ըստ գիտնականի՝ ճշմարտությունը վստահության խնդիր է, գիտակցության հատուկ վիճակ, որն իր իսկության վերաբերյալ քննարկումը դարձնում է անարդյունավետ [6, էջ 873-874; 16, էջ 12]: Այդ դեպքում հարց է առաջանում. եթե գիտության նպատակը ճշմարտության որոնումը չէ, ապա ո՞րն է:

Ու. Ջեյմսի կարծիքով ճանաչողությունն ընտրողական կատեգորիա է, այն մշտապես հետապնդում է որոշակի նպատակներ: Արդարությունից ելնելով՝ պետք է նշել, որ հենց Ու. Ջեյմսն է արտահայտել այն միտքը, որ ճշմարտության էությունը մեր նպատակների համար ապագա օգտակարությունն է [1, էջ 287-288; 16, էջ 15]:

Այդ երկու գաղափարների վրա է հիմնվում նաև Դ. Դյուիի այն դատողությունը, ըստ որի գիտության խնդիրն է պլանավորելու ապագան և գտնելու այդ պլանավորման իրականացման միջոցները: «Ճանաչողության խնդիրը, - գրում է հեղինակը, - «աննպատակ է (իմաստագուրկ է)» [10]:

Դ. Դյուին համարվում է փիլիսոփայության մեջ որպես հատուկ ուսմունքի հիմնադիր, որը ստացել է գործիքակազմային մոտեցում [պարադիգմա] անվանումը¹: Դ. Դյուիի հետևորդներից է Ռ. Ռորտին, ում համար նույնպես քննադատության օբյեկտը ճշմարտության բազային հասկացությունն է: Վերջինիս կարծիքով իրականության վերաբերյալ ճշմարտության ձեռքբերման հնարավորության գաղափարը, անկախ հետազոտողից, մոլորություն է: Գիտելիքը պետք է գնահատել ոչ թե ճշմարտության կամ ստի, այլ հասարակության նպատակների կենսագործման համար վերջինիս օգտակարության կամ անօգտակարության տեսանկյունից:

Ռ. Ռորտին բարձրաձայնեց արևմտյան փիլիսոփայության ավանդական հիմնահարցերի մտացածին լինելու, հետևաբար վերջիններիս ուղղությամբ իրականացվող հետազոտություն-

ների գործնական օգտակարության բացակայության մասին²:

Այո՛, պետք է ընդունել, որ այս կամ այն հարցադրման ու վերջինիս վերաբերյալ պատասխանի, հետևության և մտահանգման համար անկյունաքարայինը գործնական օգտակարությունն է, որն ընկած է իմացաբանության հիմքում: Իմացաբանությունը, Ռ. Ռորտիի կարծիքով, պետք է դիտարկել որպես շահերի ապահովման, խնդիրների լուծման ձգտում: Գիտնականի հիմնական նպատակն այնպիսի գործիքների որոնումն է, որոնք թույլ կտան ճաշակելու ավելի շատ բավականություն և ավելի քիչ տառապանք:

Չարգացնելով գործիքակազմության հայեցակարգը՝ Ռ. Ռորտին առանձնացրեց [գործիքի] երկու հիմնական հատկանիշներ: Առաջին, գործիքը պետք է արտացոլվի անձանց իրական գործունեության մեջ: «Ինչ գործիք է՝ լինի», - գրում է հեղինակը, - «այն միջավայրի հետ միասին օրգանիզմի փոխազդեցության մաս պետք է կազմի» [7]: Երկրորդ, խնդիրների լուծման համար գործիքի պիտանիությունը: Վերլուծելով երևույթը՝ հիմնական հարցը, որին պետք է պատասխանել՝ արդյո՞ք այն ունակ է լուծելու որոշակի խնդիրներ [7]:

Անդրադառնալով այն հարցին՝ արդյո՞ք գործիքի օգտակարությունը և պիտանիությունը պետք է անհանգստացնի որևէ մեկին այն տեսանկյունից՝ վերջինս կարողանում է ճշտորեն արտահայտել իրականությունը, թե՛ ոչ, մտածողի (փիլիսոփայի) հիմնական դատողությունը հանգում է հետևյալին. «Մենք չենք կարող հաշվի չնստել ճանաչողության նպատակի ճշմարտության հարցի հետ» [7]: Այլ խոսքով ասած՝ ճանաչողության խնդիրն է հասնել մարդկանց միջև համաձայնության այն նպատակների և միջոցների շուրջ, որոնց օգնությամբ հնարավոր կլինի կենսագործելու այդ նույն նպատակները: Այսինքն՝ այստեղ խոսքը վերաբերում է նրան, որ ճանաչողության տեսանկյունից արժևորման ենթակա է ոչ թե ցանկացած միջոց, որը հասարակության մեկ անդամին կամ որոշակի խմբին հնարավորություն է տալիս իրագործելու իր նպատակները, այլ այնպիսի միջոց, որի շուրջ արդարացի պահանջմունքի և նպատակի ճշմարտացիության առումով առկա է հասարակական կոնսենսուս կամ որ նույն է՝ ընդունելի է հասարակության համար:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ կարող ենք արձանագրել, որ.

¹ Դ. Դյուիի գաղափարների մասի տե՛ս [2, էջ 306-307; 3, էջ 185-186]:

² Ռ. Ռորտիի հայացքները պաշտպանվում են նաև մի շարք այլ փիլիսոփաների կողմից: Օրինակ՝ Իս. Պատենսը 20-րդ դարի 70-ականներին և 80-ականների սկզբներին արտահայտեց ճշմարտության հասնելու նպատակը ռացիոնալության կամ պիտանիության հասնելու նպատակով փոխարինելու գաղափարը [25, էջ 76-82]:

➤ փիլիսոփայության մեջ գործիքակազմության հիմնական հայեցակարգը հետևյալն է՝

- պետք չէ գիտելիք հանուն ճշմարտության կամ հանուն գիտելիքի. օգտակարությունն է նոր գիտելիքի չափանիշը.

- գիտության կողմից մշակված միջոցները պետք է մատչելի լինեն հասարակության կողմից որոշակի նպատակների հասնելու համար.

- գիտության կողմից առաջարկվող գործիքները պետք է սերտ կապի մեջ գտնվեն իրականության (երևույթների, առարկաների) և սուբյեկտի հետ. գործիքը կենսագործվում է վարքագծի միջոցով, իսկ վարքագծի կամ երևույթի ինչպիսին լինելը պարզվում է այդ նույն գործիքով.

- գիտական գիտելիքը սուբյեկտին պետք է ծառայի որպես կողմնորոշիչ՝ վերածվելով վերջինիս տարատեսակ շահերի բավարարման ինքնատիպ միջոցի.

➤ գործիքակազմային մոտեցումն օգտակարությունը գնահատում է՝ այն համադրելով գիտության կողմից հասարակության նպատակների կենսագործման և պահանջմունքների բավարարման համար առաջարկվող լուծումների հետ [34, էջ 26]:

Այժմ վերադառնանք իրավական կանխավարկածներին: Մասնավորապես, վերոշարադրյալից դժվար չէ նկատել, թե որն է, ի համեմատություն նախորդների, իրավական կանխավարկածների հետազոտության նպատակի մեր այլ կերպ ընկալումը (տեսականը): Համեմատությունն ավելի տեսանելի դարձնելու նպատակով բերենք մեկ օրինակ:

Վ. Մ. Միրիխը, խոսելով իրավագիտության կիրառական գործառնության մասին, նշում է, որ վերջինս կոնկրետ հարաբերություններում իրականացնում է օրենսդրության կենսագործման մոնիտորինգ և պատրաստում է այս կամ այն իրավական նորմի արդյունավետությանը խոչընդոտող գործոնների վերացման միջոցների վերաբերյալ առաջարկություններ [30, էջ 134]:

Ինչպես նկատում ենք, ավանդական հայեցակարգում մարդը, փաստորեն, իր վարքագծով խոչընդոտում է օրենսդրության կենսագործմանը և կարծես՝ այդ իրացումն ինքնին ունի իր սեփական արժեքը, կարծես՝ մարդն է օրենսդրության համար, այլ ոչ թե՝ հակառակը: Մինչդեռ գաղափարը պետք լինի հետևյալը՝ «ubi societas, ubi jus»³: Մրանում է նաև, ըստ էության, իրավական կանխավարկածների հետազոտության հայեցակարգի բացակայության հիմնական խնդիրը:

Տևական ժամանակ իրավական կանխավարկածների շուրջ իրավաբանական դոկտրին-

նում գերակշռում է այն մոտեցումը, համաձայն որի վերջինիս պետք է վերագրվի պատճառական կապ, իսկ գիտական բացատրությունը պետք է ցույց տա պատճառների շարունակական շարքը, որն անխուսափելիորեն կհանգեցնի հետևանքի [27, էջ 17]: Խնդիրն այն է, որ իրավական կանխավարկածների դեպքում պատճառահետևանքային մոտեցումը, արտարկվելով բնագիտական բացատրությունից, ամբողջությամբ հեռացնում է ինչպես սուբյեկտին, այնպես էլ վերջինիս կամքին: Իհարկե, մենք չենք ժխտում այն իրողությունը, որ օբյեկտիվ որոշակիության ու պատճառականության գաղափարի վրա հիմնվում է նաև իրավագիտությունը, և որում դիտարկվում է իրավունքի՝ որպես անխուսափելի օբյեկտիվ գործընթացի գործողությունը [13, էջ 180]:

Այս ամենի հետ մեկտեղ պետք է նկատի ունենալ, որ գիտության շրջանակներում մարդու վերաբերյալ դետերմինիզմը փոխարինվում է իմացաբանության վրա հիմնված դետերմինիզմով [11, էջ 188; 40]: Այսինքն՝ իրավական կանխավարկածի վերհանումը պահանջում է նպատակաբանական պարզաբանում՝ որպես վերջինիս (կանխավարկածի) գոյության գիտական բացատրության հիմք: Ընդ որում իրավունքում իրավական կանխավարկածների էության բացահայտման այս մոդելի գաղափարն այն է, որ վերջինս իր մեջ ներառում է ինչպես նպատակը, այնպես էլ նախադրյալը և հանգում է հետևյալին.

➤ նախադրյալ, որում ձևավորվում է իրավական կանխավարկածի գոյության նպատակի բովանդակությունը: Այլ կերպ ասած՝ իրավական կանխավարկածի էությունը, նրա «ինչ» և «ինչպիսին» լինելը վեր է հանվում նպատակի բովանդակության միջոցով: Այստեղ խոսքը, ըստ էության, վերաբերում է իրավական սկզբունքի՝ որպես օրինաչափության և կանխավարկածի՝ որպես այդ օրինաչափության կենսագործման միջոցի հարաբերակցությանը.

➤ նպատակին հասնելու միջոցը վկայակոչող պայման. խոսքը մի կողմից իրավաբանական փաստի և կանխավարկածի, մյուս կողմից կանխավարկածի և իրավանորմի հարաբերակցության մասին է.

➤ նպատակին հասնելու համար ընտրված միջոցի (կանխավարկածի) կիրառման արդյունքում կատարված դատողությունը/մտահանգումը⁴:

Այս մոդելի կիրառումը մեզ հնարավորություն կընձեռի հաղթահարելու իրավաբանական դոկտրինում իրավական կանխավարկածների շուրջ առկա խնդիրները: Օրինակ՝ վերջինիս շրջանակներում ունակ կլինենք բացահայտելու

³ «Որտեղ հասարակությունն է, այնտեղ և օրենքն է» [9, էջ 18]:

⁴ Այս մոդելի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս օրինակ [20, էջ 342]

կանխավարկածի էությունը (արդյունքում կունենանք միասնական ընդհանուր հասկացություն), քննարկելու իրավական սկզբունքի և իրավական կանխավարկածի հարաբերակցությունը, իրավունքում փաստացի կանխավարկածների գոյության հարցը, իրավական կանխավարկածի ու իրավանորմի հարաբերակցությունը: Ավելին, նպատակաբանական բացատրությունն է, որ առավել ամբողջական կերպով հաշվի կառնի մարդու դերը և վերջինիս կամքն իրավական կանխավարկածների գոյության պարզաբանման մեջ⁵:

Դժվար չէ նկատել, որ իրավական կանխավարկածների հետազոտության ընդհանուր տեսության հայեցակարգի ստեղծման համար իրավունքի գործիքակազմային տեսությունը՝ որպես մեթոդաբանական հայեցակարգ, առավել քան հեռանկարային է: Ինչպես նշում է Բ.Ի. Պուգինսկին, գործիքակազմային ուսմունքը փիլիսոփայական և մեթոդաբանական առումով հիմնավորված է և արգասաբեր [28, էջ 24]: Մասնավորապես, ընդհանուր տեսության հայեցակարգի ստեղծման հարցում գործիքակազմության արժեքաբանությունն այն է, որ ի վերջո կառաջարկի հրաժարվել իրավական կանխավարկածների շուրջ անպտուղ վեճերից: Փոխարենը նպատակի շուրջ համաձայնության գալու նկատառումից ելնելով՝ հնարավորության կտա ավարտին հասցնելու փիլիսոփայական և իրավաբանական մոտեցումների միջև շուրջ 60 տարի շարունակվող «գիտական պատերազմը»:

Եթե մի փոքր հեռուն նայենք, ապա կարող ենք արձանագրել, որ գործիքակազմային տեսությունը կապահովի նաև նոր ստեղծվողի ճկունությունն այն առումով, որ կառաջադրի ոչ միայն նպատակների կենսագործման համար առկա խնդիրների լուծումներ, այլ նաև կարող է տարբեր իրավիճակներում տարբեր կերպ արժևորել և գնահատել այդ լուծումներին ուղղված միջոցները: Խնդիրն այն է, որ այն ամենը, ինչն այսօր նպատակին հասնելու միջոց է, կարող է վաղն ամբողջությամբ դադարել այդպիսին լինելուց. նպատակի անհրաժեշտությունը վերացել է:

Իրավունքի գործիքակազմային տեսության հաջորդ դերակատարությունն այն կլինի, որ հնարավորություն կընձեռի իրավական կանխավարկածը դիտարկելու նաև նպատակին հասնելու ճանապարհին սուբյեկտի կողմից դրսևորած վարքագծի ընկալման (մեկնա-

բանման) մեթոդ: Խոսքը վերաբերում է նրան, որ գործիքակազմային տեսությունն է այն մեթոդաբանությունը, որը թույլ է տալիս գնահատելու այս կամ այն իրավիճակում սուբյեկտի կողմից այս կամ այն միջոցի կիրառման ժամանակ դրսևորած նախաձեռնության ինչպիսին լինելը՝ ելնելով այն նկատառումից, որ վերջինս հիմնված է մարդկային ընտրության, սեփական գործունեության մեջ լուծումների ներդրման գնահատականի վրա: Ցավոք, այս հանգամանքը մինչ օրս հաշվի չի առնվել անգամ այն իրավագետների կողմից, ովքեր ևս բարձրաձայնում են իրավական կանխավարկածների ընդհանուր տեսության հայեցակարգի մշակման գաղափարի մասին:

Խնդիրն այն է, որ կանխավարկածների դեպքում ևս պետք է առաջնորդվել այն գաղափարով, որ մարդու կամքից, գիտակցությունից, ազատ ընտրությունից և վարքից է կախված վերջինիս և իրավունքի իրացումը: Իսկ կանխավարկածն այդ առումով որպես իրավական սկզբունքի կենսագործումն ապահովող միջոց՝ կոչված է որոշ դեպքերում պատասխանելու այն հարցին, թե ո՞րն է եղել մարդու կամքը, կամ ինչպիսին է եղել նրա գիտակցությունը տվյալ իրավիճակում:

Վերցնենք օրինակ՝ «անձը կարող է կատարել այն ամենը, ինչը չի խախտում այլոց իրավունքներն ու օրինակ շահերը»: Սա, անշուշտ, սկզբունք է: Այս սկզբունքի կենսագործումն ապահովվում է «մարդը բարեվարք է» (բարեվարքության) կանխավարկածի միջոցով: Այսինքն՝ ընդհանուր կանոնի համաձայն յուրաքանչյուր կոնկրետ իրավիճակում մեկնարկն սկսում ենք այն կետից, որ անձի կատարած գործողությունը կամ անգործությունը չի հանգեցնում մյուսի իրավունքների և օրինական շահերի խախտմանը: Այլ խոսքով ասած, եթե նույնիսկ առաջնորդվում ենք նպատակի և միջոցի պիտանի ու օգտակար լինելու ճանապարհով, մինևույն է ճանապարհի ուղեկիցն այն տեսականն է, ըստ որի իրավունքը գոյություն ունի հանուն մարդու և միայն մարդն է բանականության կրողը, հետևաբար իրավունքի ու իրավական կանխավարկածի կենսագործողը⁶:

Իրավական կանխավարկածների շուրջ կատարվող հետազոտություններում մարդը, վերջինիս պահանջումները, նպատակները և կամքը շարունակվում են դուրս գտնվել հետազոտությունների շրջանակներից, իսկ իրավունքը, հատկապես ճյուղային գիտական աշխատանքներում, ներկայացվում է որպես ինչ-

⁵ Հարկ է նշել, որ գործիքակազմային մոտեցումը կիրառվում է սոցիալական կյանքի տարատեսակ երևույթներ ուսումնասիրելիս: Օրինակ՝ Ն. Մաքիավելլին այն կիրառում էր քաղաքական կոնֆլիկտը և իշխանությունն ուսումնասիրելիս՝ քաղաքականությունը դիտարկելով որպես միջոց, որպես իշխանությունը գրավելու և պահելու տեխնոլոգիա: Տե՛ս [23, էջ 53]:

⁶ Հարկ է նշել, որ այս առումով Ֆ.Կ. Փոն Մավինին գտնում էր, որ «իրավունքը» գոյություն ունի հանուն բարոյականության, որը բնորոշ է ցանկացած անհատի: Այդ մասին տե՛ս [29, էջ 6]:

որ հաստատուն մեծություն [35, էջ 64]: Դա, ըստ էության, դոգմատիկ իրավագիտությունում հասկացություններով ուղղորդվելուն սովորած լինելու հետևանք է, որը ձևավորված է ժամանակակից իրավագետների շրջանում: Հետևաբար, ուզենք, թե՛ ոչ, պետք է համակարծիք լինել Մաքս Պլանկի այն մտքի հետ, ըստ որի նոր գիտական ճշմարտությունը հաղթության ճանապարհ է բացում ոչ թե համոզելով հակառակորդներին և ստիպելով նրանց աշխարհը տեսնել նոր լույսի ներքո, այլ այն պատճառով, որ վերջինիս հակառակորդները վաղ թե ուշ մահանում են և նոր սերունդ է մեծանում, ով ընտելացել է նորին [26, էջ 649-663]:

Եթե նպատակի ու միջոցի և մարդկային գործունեության միջև կապը կբացակայի, ապա իրավունքը, այդ թվում նաև իրավական կանխավարկածը կընկալվեն միայն որպես օբյեկտիվորեն տրված համակարգեր: Մինչդեռ այդ համակարգերի ընկալման համար անհրաժեշտ է գործունեություն, ընդ որում՝ մարդկային. միայն այդպիսի գործունեությունն է, որն օժտված է բանականությամբ: Այլ խոսքով ասած՝ մարդկային գործունեությունից կորսված պայմաններում իրավական կանխավարկածների ուսումնասիրությունն «ամորձատում» է այդպիսի հետազոտության իրականացման ինչպես անհրաժեշտությունը, այնպես էլ՝ էվրիստիկ ներուժը⁷:

Իրավական կանխավարկածների շուրջ կատարված հետազոտությունները վկայում են այն մասին, որ օրինակ՝ Վ.Կ. Բաբանի կողմից դեռևս նախորդ դարի 60-ական թվականներին առաջ քաշված իրավական կանխավարկածի հասկացությունը փիլիսոփայական մոտեցման հետևորդները հարստացնում են ընդամենը «նոր» կամ «նորաձև» բառերով: Մինչդեռ իրավագիտությունը և որպես հետևանք՝ իրավական կանխավարկածներն այդ ամենի արդյունքում չեն արդիականացվում. Վերջիններիս հաղորդվում է ընդամենը որոշակի փայլ: Այդ ամենը հանգեցնում է նրան, որ օրինակ՝ փիլիսոփայական մոտեցումը՝ որպես մեթոդաբանություն, այլևս «չի աշխատում» և դիտարկվող երևույթին չի հաղորդում որևէ նոր հատկանիշներ:

Ասվածն առավել վառ կերպով արտահայտվում է օրինակ՝ Լ.Մ. Աստեմիրովայի, Ե.Ա. Ուգրենինովայի, Ն.Ս. Կարանինայի աշխատություններում և ոչ միայն: Բնական է, որ երեք

հեղինակներն էլ ընտրել են ուսումնասիրության իրականացման տարբեր մեթոդներ: Սակայն վերջնարդյունքում ստացել են այն ամենը, ինչ՝ նախորդները. տարբերությունն ընտրված բառերի մեջ է: Օրինակ՝ հեղինակներից մեկը նշում է, որ իրավական կանխավարկածը ենթադրություն է [17, էջ 11], մյուսը՝ իրավական կանխավարկածը հավանական դատողություն է [8, էջ 9], երրորդն էլ այն կարծիքին է, որ կանխավարկածը հիմնավորված իրավաբանական նշանակություն ունեցող ենթադրություն է [31, էջ 9]:

Այստեղ խնդիրն ամենևին էլ այն չէ, որ հեղինակները հանգել է այդպիսի հետևությունների: Խնդիրն այն է, որ ընտրված մեթոդները գործել են ապարդյուն. առանց կանխավարկածի էությունը վերհանելու՝ հետագոտողը չէր կարող այս կամ այն մեթոդի օգնությամբ հասնել դրական արդյունքի: Իրավական կանխավարկածների դեպքում հետազոտության տարբեր մեթոդների կիրառումը պետք է հանգեցներ տարբեր արդյունքների՝ ցույց տալով ուսումնասիրվող երևույթի (կանխավարկածի) զանազան կողմերը: Մինչդեռ այն տեղի չի ունեցել, որը, անշուշտ, մտածելու տեղիք է տալիս. այդ մեթոդներն ի վիճակի չեն լուծելու առկա խնդիրները:

Խնդրի էությունն առավել պարզ ներկայացնելու նկատառումից ելնելով և հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ամենևին էլ չենք ցանկանում ստեղծել տպավորություն, որ պատեհ կամ անպատեհ փորձում ենք քննադատել նախորդներին՝ բերենք կոնկրետ օրինակ՝ ընդ որում իրավագիտությունից դուրս:

Օրինակ, եթե երկայթն ուսումնասիրվում է կշռման եղանակով, ապա արդյունքը կլինի կիլոգրամով որոշվող քաշը, եթե չափվում է ջրով տարայի մեջ ընկղմելու եղանակով՝ ծավալը կստացվի խորանարդ սանտիմետրերով, իսկ եթե քիմիական վերլուծություն իրականացվի, ապա երկայթի մեջ կբացահայտվեն տարբեր նյութեր պարունակող տարրեր: Եթե տարբեր մեթոդների կիրառմամբ կստացվի նույնական արդյունք, նշանակում է՝ այդ մեթոդները առարկան հետազոտել են, ըստ էության, միանման հնարքներով:

Ասվածն իրավական կանխավարկածների շրջանակներում տեղայնացնելու դեպքում կարող ենք փաստել, որ վերը նշված հեղինակներից յուրաքանչյուրի առաջ քաշածը համընկել է մյուսների կողմից այլ եղանակով ստացված արդյունքների հետ: Այսինքն՝ ստացվում է, որ հետազոտողներից յուրաքանչյուրի կողմից իր հետազոտության նկատմամբ կիրառված եղանակը չի տարբերվել մյուսներից, հետևաբար որևէ նորույթ ձեռք չի բերել: Նշանակում է՝ պետք է խորհել՝ ո՞րն է

⁷ Այստեղ կամա, թե ակամա բախվում ենք Է.Գ. Յուդինի կողմից նկարագրված այն հիմնահարցի հետ, ըստ որի ցանկացած մեթոդաբանություն անգործ է, երբ վերջինիս բովանդակությունը միայն արտաքինապես է ձևավորում, որն ավելի վաղ կառուցվել է մեկ այլ մեթոդաբանության հիման վրա: Տե՛ս [39, էջ 85]:

թերությունը տվյալ մեթոդում կամ վերջինիս ոչ ճիշտ կիրառման մեջ:

Իրավունքի գործիքակազմային տեսությունը՝ որպես մեթոդաբանական ուղի, հնարավորություն կընձեռի ազատվել նաև վերացարկված արդյունավետությունների մասին խոսելուց: Խնդիրն այն է, որ առհասարակ հետազոտողները, մի կողմ թողնելով այն իրողությունը, որ անձից դուրս և առանց անձի պահանջմունքներն ընկալելու չի կարող լինել նպատակահարմարություն, օգտակարություն, այնուամենայնիվ առաջարկում են վերացարկումների այնպիսի տիպեր, ինչպիսիք են օրինակ՝ իրավունքի, իրավանորմի կամ օրենքի արդյունավետությունը [38, էջ 23], [14, էջ 191-196; 15, էջ 48; 19, էջ 109; 21, էջ 23-24; 32, էջ 318; 33, էջ 19-20], որոնք ինքնին պատրանք են:

Այս պատկերը վերագրելի է նաև իրավական կախավարկածներին: Արդարությունից ելնելով՝ պետք է արձանագրել, որ թերևս միայն Մ.Պ. Պրոնինան է, խոսելով իրավական կանխավարկածների արդյունավետության մասին, նշում, որ այն ընդհանրապես արդյունավետության և մասնավորապես իրավանորմի արդյունավետության տարատեսակ է [27, էջ 99-122]՝ արդյունավետության որոշման չափանիշներ առաջարկելով նպատակը, միջոցն ու արդյունքը [27, էջ 8-9]: Սակայն հեղինակը չի անդրադառնում այն խնդրին, որ մարդկային գործունեությունից կտրված նպատակը կամ միջոցը չեն կարող լինել արդյունավետ:

Ինչ խոսք, մենք նույնպես ամբողջովին ինքնատիպ լինել չենք կարող. այն ժամանակ է պահանջում: Այնուամենայնիվ նշված հարցի դիտարկման հետ կապված անհրաժեշտ է մեջ բերել Ջ. Դյուիի այն պարզ և ակնհայտ միտքը, ըստ որի նպատակ ունենում են մարդիկ, այլ ոչ թե վերացարկված հասկացությունները»: Հետևաբար, իրավական կանխավարկածների ուսումնասիրության ժամանակ մարդկային գործունեությունից կտրված ցանկացած մեթոդաբանական մոտեցում «դատապարտված» է անհաջողության՝ այդ թվում նաև վերջիններիս արդյունավետության հետ կապված հարցեր քննարկելիս:

Մեր պատկերացմամբ իրավական կանխավարկածների հետազոտությունը պետք է իրականացնել նպատակաբանության, իրավական իրականության մեջ կիրառման գործառնության օգտակարության տեսանկյունից, որը կոչված կլինի ապահովելու իրավական նպատակի կենսագործումը: Այս կամ այն կանխավարկածի գոյության չափորոշիչը վերջինիս գոյության օգտակարությունն է անձի համար⁸:

Այլ խոսքով ասած՝ իրավական կանխավարկածների ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսության հայեցակարգի մշակումը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ առավել հանգամանորեն կուսումնասիրվեն միմյանց հետ սերտորեն կապված երեք կատեգորիաներ՝ «իրավական նպատակ», «իրավական միջոց» և «իրավական գործունեություն»:

Գործիքակազմային տեսությունը մեզ թույլ կտա նաև իրավական կանխավարկածների դեպքում՝ ելնելով իրավունքի օգտապաշտությունից՝ միավորել դոգմատիզմը, սոցիոլոգիան և փիլիսոփայությունը՝ դրանող հաղթահարելով երկու, այն է՝ իրավաբանական և փիլիսոփայական մոտեցումների միջև առկա հակասությունները: Օրինակ՝ իրավաբանական դոգմատիզմում իրավական կանխավարկածների համար գործիքակազմային տեսության անհրաժեշտությունն այն է, որ վերջինս հնարավորություն կընձեռի որոշ դեպքերում իրավանորմի կամ իրավադրույթի նպատակաբանական հիմք դիտարկել նաև կանխավարկածը՝ որպես այդ նպատակի արդեն իսկ կրող: Այսինքն՝ իրավանորմի իմաստի վերաբերյալ դատողություններում որոշ դեպքերում պետք է առաջին հերթին տեսնել ոչ թե տառացի տեքստը, այլ նրանում դրված խնդիրները և լուծման ճանապարհները [18, էջ 10-11]: Այլ խոսքով ասած՝ իրավական կանխավարկածների հետազոտության դեպքում նպատակաբանական մեկնաբանումը պետք է լինի առաջնայինը՝ որպես ինչպես իրավական կանխավարկածի, այնպես էլ իրավանորմի կամ սուբյեկտի վարքագծի իմաստի վերհանման միջոց⁹:

Այսպիսով, անդրադառնալով այն հարցին՝ «ի՞նչ պետք է իրենից ներկայացնի իրավական կանխավարկածների ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսության հայեցակարգը» և «ինչպե՞ս պետք է այդ հայեցակարգը մշակել»՝ կարող ենք արձանագրել, որ հիմնվելով իրավունքի գործիքակազմային տեսության վրա՝ պետք է ստեղծել այնպիսի հայեցակարգ, որը կլինի (1) նպատակների (փիլիսոփայական մաս), (2) իրավական նորմերի (դոգմատիկ մաս) և (3) իրավական միջոցների ձևավորման և կիրառման գործում (սոցիոլոգի-

⁸ Այս առումով հարկ է նշել, որ օգտակարության չափանիշը, նախքան իրավագիտությունում գործիքակազմային տեսու-

թյան ի հայտ գալը, դեռևս 19-րդ դարում ձևակերպվել է Մ.Մ. Սպերանսկիի կողմից հետևյալ բանաձևով. «Օրենքը պետք է օգտակար լինի անձին»: Այդ մասին տե՛ս [36, էջ 5-26]

⁹ Այս առումով հատկանշական է օրինակ՝ Ֆինլանդիայի փորձը: Գիտնականների համոզմամբ՝ իրավաբանական դոգմատիկայում կենտրոնականը, որն ուղղված է իրավական հարցերի լուծմանը, վերջինիս գործնական ասպեկտն է՝ իրավական մեկնաբանությունը, որը պետք է առաջին հերթին ծառայի իրավական նպատակներին: Այդ մասին տե՛ս օրինակ [24, էջ 46]:

ական մաս) սուբյեկտների իրավական գործունեության առանձնահատկությունների վերաբերյալ գիտելիքների համադրություն, որոնց հիմնական որակական բնութագրերն իրավաստեղծ, իրավակիրառ և իրավաիրացնող գործունեության մեջ սուբյեկտների կողմից իրավունքի հիմքում դրված նպատակներին հասնելու պիտանիությունն ու օգտակարությունն է:

Գիտակցելով իրավական կանխավարկածների շուրջ իրավաբանական դոկտրինում առկա բազմակարծությունը, առավել ևս մեկ մոտեցման ձգտման շուրջ սկզբունքային տարբերությունները՝ մենք առաջնորդվում ենք այն տեսլականով, որ եթե կարողանանք միավորել իրավագիտության դոգմատիկ, սոցիալ-գիսկական և փիլիսոփայական մասերը՝ էպիկենտրոնում պահելով մարդու պահանջմունքը, արդյունքում ստանալու ենք գործիքակազմ, որը թույլ է տալու իրավական կանխավարկածների շուրջ աստիճանաբար ձևավորել մեկ մոտեցում: Հակառակ դեպքում, եթե միևնույն երևույթին մոտենանք այլ կամ միմյանց հակադրվող պրիզմաներով, արդյունքն այլ է լինելու:

Խնդիրն այն է, որ սուբյեկտների մոտ իրավական կանխավարկածի կիրառման կարիքը բոլոր դեպքերում առկա է, երբ վերջիններիս առջև վեր են խոյանում խնդիրներ և իրավական նպատակներ: Իրավունքը, միևնույն է, նույնիսկ իր առանձնահատուկ ուժի հաշվին ի վիճակի չէ միայնակ գործելու և բավարարելու սուբյեկտների պահանջմունքները: Իրավունքի կողմից տրված հնարավորությունների կենսագործման համար անհրաժեշտ են միջոցներ: Ահա այս առումով իր յուրօրինակ դերով առանձնանում է նաև իրավական կանխավարկածը՝ որպես իրավական միջոց: Սուբյեկտի գործունեության շրջանակներում իրավական միջոցի (կանխավարկածի) ամբողջությունն էլ կազմում է վերջինիս իրավական գործիքակազմը: Իրավական կանխավարկածի ընտրության անհրաժեշտությունն առաջանում է այն դեպքում, երբ սուբյեկտի մոտ առկա է պահանջմունք: Հետևաբար, աննպատակ միջոցը չի կարող գոյություն ունենալ պարզապես «իրավական միջոց» հասկացության հաշվին:

Այս ամենով պայմանավորված՝ մեր խնդիրն էր պատկերել իրավունքի գործիքակազմային տեսության էությունը: Էության վերհանման հիմնական նպատակն այն էր, որպեսզի կարողանայինք հասկանալ՝ որոնք են իրավական կանխավարկածների ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսության հայեցակարգի նախադրյալները: Մեղանը մաքրելով կարող ենք փաստել, որ եթե ընդհանուր տեսության հայեցակարգի մշակման հիմնահարցը քննարկում ենք իրավունքի գործիքակազմային տեսության շրջանակներում, ապա

վերջինս, ի համեմատություն մյուսների, գոյաբանության, իմացաբանության և տրամաբանության միասնությանը հնարավորություն է տալիս փիլիսոփայական-իմացաբանական գործընթացում հանդես գալ որպես մեթոդաբանական առանցք՝ գործելով որպես օբյեկտիվության՝ սուբյեկտիվ ընկալման միջոց՝ իր հերթին վերափոխվելով երկրորդ օբյեկտիվության:

Եզրահանգում: Այսպիսով, ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ ստորև կարող ենք արձանագրել հետևյալի մասին:

➤ Իրավունքի գործիքակազմային տեսությունը հնարավորություն կընձեռի իրավական կանխավարկածի էությունը վերհանել նպատակաբանական տեսանկյունից՝ որպես վերջինիս (կանխավարկածի) գոյության գիտական բացատրության հիմք: Գաղափարն այն է, որ իրավական կանխավարկածի էության բացահայտման այս ձևն իր մեջ ներառում է ինչպես նպատակը, այնպես էլ նախադրյալը և հանգում է հետևյալին.

- նախադրյալ, որում ձևավորվում է իրավական կանխավարկածի գոյության նպատակի բովանդակությունը: Այլ կերպ ասած՝ իրավական կանխավարկածի էությունը, նրա «ինչ» և «ինչպիսին» լինելը վեր է հանվում նպատակի բովանդակության միջոցով: Այստեղ խոսքը վերաբերում է իրավական սկզբունքի՝ որպես օրինաչափության և կանխավարկածի՝ որպես այդ օրինաչափության կենսագործման միջոցի հարաբերակցությանը:

- նպատակին հասնելու միջոցը վկայակոչող պայման. խոսքը մի կողմից իրավաբանական փաստի և կանխավարկածի, մյուս կողմից կանխավարկածի և իրավանորմերի հարաբերակցության մասին է.

- նպատակին հասնելու համար ընտրված միջոցի (կանխավարկածի) կիրառման արդյունքում կատարված դատողությունը (մտահանգումը):

➤ Պատասխանելով այն հարցին, թե «ի՞նչ պետք է իրենից ներկայացնի իրավական կանխավարկածների ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսության հայեցակարգը» և «ինչպե՞ս պետք է այդ հայեցակարգը մշակել»՝ արձանագրեցինք, որ հիմնվելով իրավունքի գործիքակազմային տեսություն վրա՝ պետք է ստեղծել այնպիսի հայեցակարգ, որը կլինի (1) նպատակների (փիլիսոփայական մաս), (2) իրավական նորմերի (դոգմատիկ մաս) և (3) իրավական միջոցների ձևավորման և կիրառման գործում (սոցիոլոգիական մաս) սուբյեկտների իրավական գործունեության առանձնահատկությունների վերաբերյալ գիտելիքների համադրություն, որոնց հիմնական որակական բնութագրերն

իրավաստեղծ, իրավակիրառ և իրավաիրացնող գործունեության մեջ սուբյեկտների կողմից իրավունքի հիմքում դրված նպատակներին հասնելու պիտանիությունն ու օգտակարությունն է:

➤ Իրավական կանխավարկածների ճյուղային մոտեցումների միասնականացման ընդհանուր տեսության հայեցակարգի մշակումը հնարավոր այն դեպքում, երբ առավել հանգամանորեն կուսումնասիրվեն միմյանց հետ սերտորեն կապված երեք կատեգորիաներ՝ «իրավական նպատակ», «իրավական միջոց» և «իրավական գործունեություն»:

➤ Հայեցակարգը կհամարվի ստեղծված, եթե վերջինիս բովանդակությունը կկազմեն էմպիրիկ և տեսական մակարդակների վրա հիմնված հետազոտվող օբյեկտի և առարկայի մասին գիտելիքները՝ հաշվի առնելով մարդկային գործունեությունը, այդ մակարդակների վրա հիմնված գիտելիքները կլինեն հնարավորինս ամբողջական, կծառայեն որպես նոր գիտելիքների ձեռքբերման միջոց, նոր գիտելիքներն էլ իրենց հերթին կառաջարկեն առավել արդյունավետ եղանակներ, որոնք մի կողմից հնարավորություն կընձեռեն վերհանելու նոր կանխավարկածների առաջացման և կիրառման պայմանները, հետևաբար նաև վերջիններիս բնորոշ հատկանիշները, իսկ մյուս կողմից էլ՝ վերջիններիս գոյության օբյեկտիվ գործոնները:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Զաքարյան Ս. Ա.**, Փիլիսոփայության պատմություն: Եր.: Նաիրի հրատ., 2000:
2. **Զաքարյան Ս. Ա.**, Փիլիսոփայության պատմություն: Ուս. ձեռնարկ, երկրորդ հրատ.: Եր.: Նոյան Տապան հրատ., 2007:
3. **Հակոբյան Ս. Մ.**, Փիլիսոփայության տեսություն և պատմություն: Ուս. ձեռնարկ: Եր.: Հեղինակային հրատ., 2009:
4. **Վաղարշյան Ա. Գ.**, Պետության և իրավունքի տեսություն-1: Դասախոսություններ: Եր.: Հեղինակային հրատ., 2016:
5. **Վիրաբյան Գ. Մ.**, Պրեզումպցիաների ուսումնասիրության մեթոդաբանական հիմնախնդիրները / ԵՊՀ իրավ. ֆակուլ. Ասպիրանտների և հայցորդների նստաշրջանի նյութերի ժողովածու: Գլխ. խմբ.՝ Գ. Ս. Դազինյան: Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2019, 2(2) 2018:
6. Փիլիսոփայության պատմության համառոտ ակնարկ: Ուս. ձեռնարկ: Ռուս. թարգմ. Հ.Ղ. Միրզոյան, Թ.Վ. Դիրանյան, Եր.: ԵՊՀ հրատ., 1979:
7. **Андреева И. С.**, Философский прагматизм Ричарда Рорти и российский контекст. 1997 (<https://cyberleninka.ru>, վերջին մուտքը՝ 21.09.2020թ., ժամը՝ 18:35):
8. **Астемирова Л. А.**, Презумпции в российском праве. дисс. канд. юрид. наук. Москва, 2010:

9. **Бержель Ж.-Л.**, Общая теория права / Под. общ. ред. В. И. Даниленко / Пер. с фр. М.: Изд. Издательский дом NOTA BENE, 2000:
10. **Блинников Л. В.**, Краткий словарь философских персоналий. (<http://www.rodon.org>, վերջին մուտքը՝ 21.09.2020թ., ժամը՝ 18:27):
11. **Вригт фон Г. Х.**, Логико-философское исследование. Избранные труды. М.: Изд. Прогресс, 1986:
12. **Вышегородцева О. В.**, Ричард Рорти. Вводная статья // Философия науки. Эпистемология. Методология. Культура: Хрестоматия / Отв. ред. сост. Л.А. Микешина. Науч. ред. Т.Г. Щедрина. М.: Изд. Издательский дом Международного университета в Москве, 2006:
13. **Гойман В. И.**, Действие права (Методологический анализ). М.: Изд. Академия МВД РФ, 1992:
14. **Жинкин С. А.**, Некоторые аспекты понятия эффективности норм права // Известия вузов. Правоведение. 2004, № 61:
15. **Жинкин С. А.**, Определение понятия эффективности норм права: некоторые аспекты проблемы // Научные труды РАЮН. 2004, № 4 Т. 1:
16. **Казначеев П. Ф.**, Философия неопрагматизма и теория свободы в современном либерализме: дисс. канд. филос. наук. Москва, 2002:
17. **Каранина Н. С.**, Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: дисс. канд. юрид. наук. Москва, 2006:
18. **Карапետов А. Г.**, Борьба за признание судебного правотворчества в европейском и американском праве. М.: Изд. Статут, 2011:
19. **Козлов В. А.**, К вопросу о понятии эффективности права // Вестник ЛГУ. 1972, № 5:
20. **Кохановский В. П. и др.**, Философия науки вопросах и ответах: учебное пособие для аспирантов и соискателей. Ростов: Изд. Феникс, 2006:
21. **Кудрявцев В. К., Никитинский В. И., Самогценко И. С., Глазырин В. В.** Эффективность правовых норм. М.: Изд. Юридическая литература, 1980:
22. **Лейст О.Э.**, Сущность права. Проблемы теории и философии права: учебное пособие для студентов вузов. М.: Изд. Зерцало-М, 2011:
23. **Макиавелли Н.**, Государь. М.: Изд. Планета, 1990:
24. **Орлов В. Г.**, Правовая догматика в скандинавском праве // Российский ежегодник предпринимательского (коммерческого) права. 2011, № 5:
25. **Патнэм Х.**, Разум, истина и история. Пер. с англ. Т.А. Дмитриева, М.В. Лебедева. М.: Изд. Праксис, 2002:
26. **Планк М.**, Научная автобиография // Избранные труды. М.: Изд. Наука, 1975, էջ 649-663:
27. **Пронина М. П.**, Презумпции в современном российском праве: дисс. канд. юрид. наук. Н.Новгород, 2010:
28. **Пугинский Б. И.**, Инструментальная теория правового регулирования // Вестник Московского университета: Серия 11: Право. 2011, № 3:
29. **Савиньи фон Ф. К.**, Система современного римского права: В 8 т. Т. II. / Пер. с нем. Г. Жигулина. Под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. М.: Изд. Статут, 2012:

30. **Сырых В. М.**, История и методология юридической науки: учебник. М.: Изд. Норма, 2018:
31. **Угенинова Е. А.**, Презумпции в российской государственно-правовой традиции: дисс. канд. юрид. наук. Москва, 2013:
32. **Фаткуллин Ф. И.**, Проблемы теории государства и права. Казань: Изд. Казанск. ун-та, 1987:
33. **Федосова В. А.**, Эффективность действия норм советского государственного права. Воронеж: Изд. Воронеж. ун-та 1984:
34. **Филиппова С. Ю.**, Инструментальный подход в науке частного права. М.: Изд. Статут, 2013:
35. **Филиппова С. Ю.**, Инструментальный подход в науке частного права: дисс. докт. юрид. наук. Москва, 2014:
36. **Хабриева Т. Я.**, Экономико-правовой анализ: методологический подход // Журнал российского права. 2010, № 12:
37. **Шершеневич Г. Ф.**, Наука гражданского права в России. М.: Изд. Статут, 2003:
38. **Шундинов К. В.**, Инструментальная теория права - перспективное направление научного исследования // Правоведение. 2002, № 2:
39. **Юдин Э. Г.**, Методология науки. Системность. Деятельность. М.: Изд. Эдиториал УРСС, 1997:
40. **Ringen, J. D.**, Adaptation, teleology, and selection by consequences. Journal of Applied Behavior Analysis. 1993:

Сдана/Հանձնվել է՝ 02.03.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 10.03.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 13.03.2021

Уголовно-процессуальные средства защиты охраняемой законом тайны

Сукиасян В. О.

Помощник Председателя Уголовной палаты Кассационного суда РА, к.ю.н.
Преподаватель кафедры уголовного права и уголовно-процессуального права

Института права и политики РАУ
varazdatsukiasyan@gmail.com

Ключевые слова: тайна предварительного следствия, охраняемая законом тайна, процессуальное средство, ответственность.

Օրենքով պահպանվող գաղտնիքի քրեադատավարական պաշտպանության միջոցները

Սուքիասյան Վ. Հ.

ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի քրեական պալատի նախագահի օգնական, ՀՌՀ իրավունքի և քաղաքականության ինստիտուտի քրեական իրավունքի և քրեական դատավարության իրավունքի ամբիոնի դասախոս, իրավ. գիտ. թեկ.
varazdatsukiasyan@gmail.com

Ամփոփում Հոդվածը նվիրված է օրենքով պահպանվող գաղտնիքի պաշտպանության քրեադատավարական միջոցների բացահայտմանն ու իմաստավորմանը: Մանրամասն անդրադարձ է կատարվել նախնական քննության գաղտնիքի, վկայության իմունիտետի, գաղտնիքի ստացման դատավարական կարգի և դրնիական դատական նիստ անցկացնելու նշանակության հարցերին:

Վճռորոշ բառեր նախնական քննության գաղտնիք, օրենքով պահպանվող գաղտնիք, դատավարական միջոց, պատասխանատվություն:

Criminal procedural measures of protecting secret protected by law

Sukiasyan V. H.

Assistant to the Chairman of the Criminal Chamber of the RA Cassation Court, PhD, Lecturer at the Chair of Criminal Law and Criminal Procedure Law of RAU Institute of Law and Politics
varazdatsukiasyan@gmail.com

Abstract: The article is dedicated to revealing and understanding the criminal procedures for protecting the secret protected by law. The issues of secrecy of the preliminary investigation, immunity of testimony, procedural procedure for obtaining secrecy and the significance of holding a closed court session were discussed in detail.

Keywords: secret of preliminary investigation, secret protected by law, procedural means, responsibility.

Уголовно-процессуальное вмешательство в публичные отношения, возникающие в сфере оборота охраняемых законом тайн связано с ограничением прав, свобод и законных интересов лиц, следовательно, необходимая и справедливая сбалансированность публичных и частных интересов в области уголовного судопроизводства должно быть предметом особого внимания.

В контексте вышеизложенного актуально изучение тех средств защиты конфиденциальности, предусмотренных действующим Кодексом, которые позволяют при соблюдении определенных гарантий осуществлять вмешательство в публичные отношения, возникшие в связи с охраняемой законом тайной, и одновременно обеспечивать охраняемые законом права лиц, вовлеченных в уголовно-процессуальные отношения.

Значение слова «средство» дается несколькими определениями, оно означает: необходимое условие, чтобы делать что-то, прием, форма, инструмент [30, ст. 1015]. Отметим, что понятие «уголовно-процессуальное средств» широко используется в многочисленных институтах уголовного процессуального права и ученые-юристы дает ему разные определения. В самой широкой форме уголовно-процессуальное средство характеризуется как меры, вытекающие из принципов уголовного судопроизводства, которые регулируют производство уголовных дел [8, ст. 312].

Учитывая цель и задачи защиты охраняемой законом тайны, попытаемся определить понятие уголовно-процессуальных средств защиты охраняемой законом тайны. Уголовно-процессуальные средства защиты охраняемой законом тайны - это совокупность закрепленных

в уголовно-процессуальном законе разных гарантий и условий, которые справедливой сбалансированностью публичных и частных интересов гарантируют обеспечение законности в процессе получения, использования и разглашения охраняемой законом тайны, а именно: с одной стороны, возможность всестороннего, полного и объективного исследования обстоятельств уголовного дела, с другой стороны, защиту законных интересов и прав субъектов права.

С помощью определенных уголовно-процессуальных средств участники уголовного процесса, наделенные процессуальными правами, обязанностями или полномочиями, осуществляют защиту охраняемой законом тайны.

Теперь обратимся к видам уголовно-процессуальных средств защиты охраняемой законом тайны, предметом рассмотрения делая их эффективность и возможные пути совершенствования.

Уголовно-процессуальные средства защиты (обеспечения) охраняемой законом тайны классифицированы рядом ученых.

В.Е. Евсенко напрямую отметил, что в теоретическом плане самыми эффективными, действенными средствами обеспечения охраняемых законом тайн в уголовном судопроизводстве являются тайна предварительного расследования и судебная гарантия получения сведений, составляющего охраняемую законом тайну [14, ст. 1015].

Считаем, что приведенные классификации неполны и не в полной мере отражают содержание и задачи уголовно-процессуальных средств защиты тайны. Принимая за основание эти признаки, процессуальные меры защиты охраняемой законом тайны можно классифицировать на следующие группы:

1) средства защиты, направленные на предотвращение утечки сведений, направленных на обеспечение справедливого следствия по делу (например, содержание тайны предварительного расследования составляют также такие сведения, которые отражены в показаниях участников процесса, заключениях экспертиз и прочих процессуальных документах, досрочное разглашение или распространение которых может препятствовать раскрытию правды по делу),

2) меры, направленные на предотвращение обобществления сведений, составляющих государственные и частные тайны (тайна предварительного следствия, закрытое судебное заседание),

3) меры, направленные на запрет требования тайных сведений от субъектов профессиональных или служебных тайн (свидетельский

иммунитет),

4) меры, направленные на предотвращение произвольных или необоснованных ограничений прав лиц в ходе досудебного производства, а также на предотвращение неуместной или незаконной утечки сведений, составляющих государственную тайну (установление процессуального порядка получения отдельных тайн).

Таким образом, в основании классификации нами поставлены те задачи, на решение которых направлены меры защиты.

Учитывая разнообразие уголовно-процессуальных средств защиты охраняемой законом тайны, одновременно подчеркивая важность некоторых из них, считаем целесообразным подробно обратиться к значению тайны предварительного расследования, свидетельского иммунитета, процессуального порядка получения тайны и проведения закрытого судебного заседания и раскрытию их сути.

Тайна предварительного расследования - как уголовно-процессуальное следствие защиты охраняемой законом тайны. Вообще, во многих государствах для существования тайны предварительного расследования, закрепленного уголовно-процессуальными законодательством, выделяются три основные цели:

- обеспечение интересов следствия [5, ст. 235],

- обеспечение презумпции невиновности обвиняемого [4, ст. 559],

- предотвращение формирования у суда предварительного мнения в ходе последующего судебного следствия по данному делу [1, ст. 245].

В ходе уголовного судопроизводства появляется информация, которая охраняется законом и подлежит защите с применением мер уголовно-судебной защиты.

Уголовное дело может содержать различные виды охраняемых законом тайн, разглашение которых может рассматриваться как посягательство на права лиц, общественно опасное деяние [25, ст. 134]. Кроме того, разглашение указанных сведений может привести к изменению показаний свидетелей или потерпевших или уничтожению каких-либо доказательств [11, ст. 148].

Не случайно, что в уголовных кодексах 30 государств (Швейцария, Австрия, Бельгия, Болгария, Чехия, Эстония, Финляндия, Франция, Германия, Греция, Венгрия, Ирландия, Италия, Латвия, Литва, Люксембург, Молдова, Монако, Польша, Португалия, Румыния, Россия, Словакия, Словения, Испания, Швеция, Македония, Турция, Украина, Соединенное Королевство), изученных Европейским судом,

как преступление предусмотрено оглашение данных предварительного расследования без соответствующего разрешения. Причем, в 23-х государствах субъект преступления общий, а в Австрии, Литве, Люксембурге, Молдове, Румынии, Испании и Украине уголовной ответственности подлежат только участники уголовного процесса [2, ст. 22]. Из указанных стран только Уголовным кодексом Швейцарии (статья 293) предусмотрена поощрительная норма, согласно которой: лицо, разгласившее данные предварительного расследования, может быть освобожден от уголовной ответственности, если разглашенные сведения, составляющие тайну, имеют меньшую важность. В связи этой поощрительной нормой в судебной практике Швейцарии [26, ст. 244] сформировалась формальная теория конфиденциальности (formal conception of secrecy).

Статья 201 Кодекса посвящена недопустимости разглашения данных предварительного расследования или тайне предварительного расследования, хорошо известного уголовно-процессуальной науке.

Необходимо иметь в виду то обстоятельство, что в отличие от Конституции с поправками 2005 года, Конституцией с поправками 2015 года используются не термины предварительное следствие и дознание, а термин досудебное уголовное производство (статьи 176 и 178 Конституции). То есть, можно констатировать, что в лице досудебного уголовного производства имеем дело с конституционно-правовым понятием.

Кроме того, по смыслу пункта 5 статьи 6 Кодекса понятие досудебного производства по уголовному делу включает производство по уголовному делу с момента решения вопроса о возбуждении уголовного дела до направления дела в суд для рассмотрения по существу. То есть, досудебное уголовное производство - это более широкое понятие, чем предварительное следствие, поскольку оно следует за возбуждением уголовного дела [31, ст. 50], и вместе образуют досудебное производство по уголовному делу. Дело в том, что на стадии решения вопроса о возбуждении уголовного дела также всплывает информация, вплоть до охраняемых законом тайн, которые, исходя из соображения надлежащего обеспечения задач и целей досудебного производства, не подлежат разглашению. А в условиях действующего законодательства получается ситуация, что на информацию, получаемую на стадии решения вопроса о возбуждении уголовного дела, не распространяется требование о конфиденциальности предварительного расследования.

В связи с этим вопросом совпадает мнение В.Е. Евсенько о том, что из разнообразия видов охраняемых законом тайн на этапе возбуждения уголовного дела часто возникают общественные отношения, которые затрагивают тайну частной жизни граждан, следовательно, именно этот вид тайны уязвим и рискованным с точки зрения безосновательного нарушения прав и законных интересов граждан. [15, ст. 68]

Проектом Кодекса закреплена недопустимость разглашения данных не предварительного следствия, а предварительного расследования. С первого взгляда это должно было быть обосновано различием терминов досудебное производство, предварительное следствие, дознание, однако по проекту Кодекса:

- досудебное производство - это процедура, проводимая публичными участниками производства в пределах их компетенции,

- предварительное расследование - это деятельность, осуществляемая следователем в пределах его компетенции в связи с предполагаемым преступлением,

- дознание - это деятельность, осуществляемая органом дознания в ходе предварительного расследования и помогающая ему, которая включает проведение конфиденциальных следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий.

То есть, по проекту Кодекса также понятие досудебного производства шире, чем понятие предварительного расследования.

Изучение уголовно-процессуального законодательства зарубежных стран также показывает, что правовое регулирование в этом вопросе является неполным. В частности, статья 121 Уголовно-процессуального кодекса Украины предусматривает недопустимость разглашения досудебного следствия, в тех условиях, когда уголовно-процессуальным законодательством Украины предусмотрено также дознание, которое не входит в состав досудебного следствия. Терминологически такая же ситуация и с регулировками Уголовно-процессуального кодекса Казахстана (статья 201).

Статьей 161 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации с изменениями 2017 года дознание тоже включено под недопустимость разглашения данных предварительного расследования, однако выведена стадия решения вопроса о возбуждении уголовного дела.

Статья 212 Уголовно-процессуального кодекса Молдовы предусматривает конфиденциальность уголовного преследования, исключая дознание (уголовно-процессуальным законодательством Молдовы дознание называется

офицерство).

В подобных условиях целесообразно изменить статью 201 Кодекса с тем расчетом, чтобы, во-первых, статья называлась «недопустимость разглашения данных досудебного уголовного производства», во-вторых, в содержании формулировка «данные предварительного расследования» была заменена формулировкой «данные досудебного уголовного производства».

Следующей проблемой относительно недопустимости разглашения данных предварительного следствия является то, что в статье 201 Кодекса закреплено положение, согласно которому: данные предварительного расследования подлежат разглашению только с разрешения органа, осуществляющего производство по делу. То есть, действующим законодательством *in concreto* не указано, какие данные предварительного расследования являются не подлежащими разглашению. Другими словами, закрепляя требование, по сути, конфиденциальности данных предварительного расследования, законодатель не конкретизирует сведения, которые составляют содержание тайны предварительного расследования.

В уголовно-процессуальной науке нет единого подхода к этому вопросу. Итак, по мнению И. Л. Петрухина Уголовно-процессуальный кодекс РФ содержит те основания, при которых судопроизводство осуществляется закрытым, следовательно, необходимо, чтобы законодатель указал также сведения, составляющие тайну предварительного расследования, а не оставлять на усмотрение органа, осуществляющего производство [19 ст. 205].

Сторонниками противоположного подхода являются А. Е. Маслов и С. М. Даровских: последние считают, что не целесообразно уголовно-процессуальным законодательством исчерпывающим образом закреплять те сведения, которые являются тайной предварительного расследования, так как эти сведения разнообразны и в конкретном случае отличаются [18, ст. 101-104, 42].

По мнению Ю. П. Гармаева, если уголовно-правовые и уголовно-процессуальные нормы не раскрывают, какие сведения являются тайной предварительного расследования, то в этом случае следует в качестве тайны предварительного расследования рассматривать любое данное предварительного расследования, вплоть до акта совершения следственных действий [13, ст. 150].

Пытаясь выразить позицию об исчерпывающем закреплении или сохранении усмотрительного правового состояния сведений, составляющих тайну предварительного

расследования, следует обратиться также к международному правовому опыту.

Изучение уголовно-процессуальных законодательств зарубежных стран показывает, что в большинстве случаев избран не исчерпывающий вариант определения тайны предварительного следствия, то есть, оно оставлено на усмотрение органа, осуществляющего производство. В частности, усмотрительная форма предусмотрена уголовно-процессуальными кодексами России, Украины, Грузии, Казахстана, Молдовы, Узбекистана.

На наш взгляд, предоставление слишком широкого усмотрения органу, осуществляющему производство, для определения объема тайны предварительного следствия, может являться серьезной угрозой для обеспечения принципа правовой определенности. Одновременно считаем, что невозможно исчерпывающим образом установить исчерпывающий или примерный перечень сведений, составляющих тайну предварительного расследования. Согласно части 2 статьи 186 проекта Кодекса: «2. Разглашение данных предварительного расследования запрещено, если это может:

- 1) препятствовать нормальному ходу досудебного производства;
- 2) стать причиной совершения преступления;
- 3) подвергать опасности права или законные интересы участников процесса или других лиц;
- 4) привести к разглашению охраняемой законом тайны».

Из анализа вышеуказанной статьи следует, что проект, по сути, закрепил основания-последствия запрета на разглашение данных предварительного расследования. Говоря иначе, перечислен не исчерпывающий перечень сведений, содержащих тайну, а предполагаемые последствия, которые могут возникнуть в случае разглашения того или иного сведения. Причем, в данном случае также избран усмотрительный метод правового урегулирования, так как в конце концов орган, осуществляющий производство, будет оценивать сведения, в случае разглашения которого могут наступить закрепленные в проекте последствия. Тот же метод правового регулирования предусмотрен также в статье 214 Уголовно-процессуального кодекса Эстонии. Тем не менее, закрепление оснований-последствий определенно может сдерживать усмотрение органа, осуществляющего производство, с точки зрения предотвращения произвольного подхода.

Полагаем, что, следуя правовому регулированию относительно государственной тайны, можно определить перечень сведений, не

являющихся тайной предварительного расследования, который может стать противовесом широкому усмотрению органа, осуществляющего производство. В частности, уголовно-процессуальным законом можно установить, что тайну предварительного следствия не содержат следующие сведения:

- о факте возбуждения уголовного дела,
- о следственной подведомственности, объединении или разделении дел,
- о наименовании следственного органа, осуществляющего производство, личности следователя, следователей следственной группы,
- о месте, времени и факте производства следственных и процессуальных действий,
- о вызове (извещении) лица для участия в производстве допроса или иного следственного действия,
- о процессуальных сроках,
- о процессуальном статусе лица,
- о фактическом основании обвинения, если они не являются сведениями, предусмотренными частью 2 статьи 186 проекта Кодекса,
- о правовой основе обвинения,
- о факте избрания и виде меры пресечения,
- о задержании, применении других мер процессуального принуждения,
- о позиции подозреваемого или обвиняемого относительно подозрения или обвинения,
- о причиненном преступлением ущербе, факте возбуждения гражданского иска и цене иска,
- о нарушении физической и (или) психической неприкосновенности частных участников процесса, других случаях незаконности в отношении них,
- о нарушениях, сопровождающих расследование.

По нашему мнению:

1) Разглашение перечисленных сведений не может привести к возникновению последствий, предусмотренных частью 2 статьи 186 проекта Кодекса,

2) предлагаемый перечень будет являться законным противовесом установления органом, осуществляющим производство, произвольного объема сведений в каждом случае,

3) защита сведений, составляющих тайну предварительного расследования, будет сохранять свою гибкость.

Кроме того, уголовно-процессуальная норма недопустимости разглашения данных предварительного следствия в перечне предупреждаемых участников процесса не отмечает подозреваемого и обвиняемого, однако из анализа предусматривающей ответственность уголовно-правовой нормы очевидно, что последние также являются субъектом данного преступления. На

наш взгляд, такой подход неприемлем с точки зрения ценностей демократического общества - защиты прав человека, так как он прямо противоречит праву обвиняемого на защиту.

Тайна предварительного расследования - одна из охраняемых законом тайн, которая также берет на себя роль средства уголовно-процессуальной защиты других охраняемых законом тайн. Ярким проявлением этого утверждения является положение статьи 186 проекта Кодекса о том, что разглашение данных предварительного следствия запрещается, если это, в числе прочего, может привести к разглашению охраняемой законом тайны.

Обращаясь к европейским критериям относительно тайны предварительного следствия, следует подчеркнуть, что они нашли место в консультативных документах органов Совета Европы и решениях Европейского суда. Следует отметить, что указанные документы в большей степени касаются прав журналистов и пределов допустимости освещения ими обстоятельств уголовного производства.

Необходимо процитировать наблюдение Защитника прав человека РА по части применения рекомендаций и европейских критериев: по наблюдению последнего нарушения требования о соблюдении презумпции невиновности средствами массовой информации, в том числе, другими телеканалами несут распространенный характер. Это тревожное явление, и необходимо проводить систематическую и целенаправленную работу по его устранению [32].

Соблюдение представленных критериев необходимо для обеспечения баланса статей 8 и 10 Европейской конвенции в демократическом обществе, так как Республика Армения, как государство, ратифицировавшее Европейскую конвенцию, прежде всего обязана сбалансировать эти два права, не допуская непропорционального доминирования, во-вторых, имеет право в рамках своего усмотрения выбирать те средства, которыми обеспечит позитивные и негативные обязательства.

Свидетельский иммунитет - как уголовно-процессуальное средство защиты охраняемой законом тайны. Свидетельский иммунитет известен юриспруденции еще с римского права [24, ст. 26] и сегодня он нашел свое отражение в уголовно-процессуальных кодексах многих государств. Конечно, с точки зрения терминологии Кодекс использует не слова свидетельский иммунитет или неприкосновенность, а «быть свободным от обязанности давать показания». Иная ситуация в уголовно-процессуальных кодексах зарубежных стран, в частности, Уголовно-процессуальный

кодекс РФ использует и «свидетельский иммунитет» (пункт 40 статьи 5 Уголовно-процессуального кодекса РФ) и «быть свободным от обязанности давать показания» (статья 56 того же кодекса). Интересно то, что в связи со свидетельским иммунитетом Конституционный суд РФ вынес постановление с подходом формальной теории конфиденциальности. В частности, Конституционный суд РФ, рассмотрев запрет допроса присяжных, посчитал, что в том случае, когда сторона защиты предъявляет мотивированное ходатайство о том, что была нарушена конфиденциальность совещания, то суд может в качестве свидетеля пригласить и допросить присяжных, не нарушая конфиденциальность совещания. [22]

Принятый в 2014 году Уголовно-процессуальный кодекс Казахстана использует «свидетельский иммунитет» и «свидетельская льгота» (глава 57 Уголовно-процессуального кодекса Казахстана посвящена особенностям уголовного преследования лиц, обладающих льготами и иммунитетами), а также «быть свободным от обязанности давать показания» (статья 28 того же кодекса). Причем, автономное применение терминов «свидетельский иммунитет» и «свидетельская льгота» приходит из законодательства США [12, ст. 181].

Свидетельский иммунитет - как запрет на дачу показаний, был определен как самостоятельное средство обеспечения тайны в уголовном судопроизводстве [17, ст. 151].

Теория права уголовного процесса, в связи с волеизъявлением лица, обладающего свидетельским иммунитетом, различает два вида иммунитета свидетеля - императивный и диспозитивный. Императивным иммунитетом наделены лица, которые обязаны, исходя из профессиональных или служебных обязанностей, держать некоторые тайны, а диспозитивным иммунитетом наделены лица, которые могут отказаться от дачи показаний (например, свидетель может отказаться от дачи показаний против себя, своего супруга /своей супруги/ или близких родственников, если разумно полагает, что в дальнейшем это может быть использовано против него или них) [27, ст. 186].

Исходя из целей настоящей работы, изучения заслуживает только императивный вид иммунитета, так как он напрямую касается сферы охраняемых законом тайн.

Освобождение от обязанности давать показания является одним из конституционно-правовых оснований, которое в уголовном судопроизводстве выделено как самостоятельный принцип, вытекающий из логики, которая применима практически ко всем стадиям

уголовного судопроизводства, поскольку напрямую связана с доказательственным процессом как в досудебном, так и в судебном производствах. [33, ст. 76]

Как уже упоминалось, освобождение от обязанности давать показания предусмотрено статьей 20 Кодекса в качестве принципа, пункты 1 и 2 которого относятся к диспозитивному иммунитету, а 3-ем пункте отмечается, что могут быть предусмотрены и другие случаи освобождения от обязанности давать показания или предоставления информации, то есть императивный иммунитет, предусмотренный статьей 86 Кодекса.

Основные уголовно-процессуальные средства защиты охраняемой законом тайны закреплены в Кодексе, однако в отдельных случаях встречаются также уголовно-процессуальные средства защиты охраняемой законом тайны, закрепленные в других законах, в частности, речь идет о том же свидетельском иммунитете.

Указанная статья, наделяя неприкосновенностью свидетельства адвокатов, исповедников и Защитника прав человека, является уголовно-процессуальным средством защиты конфиденциальности адвокатской тайны, тайны исповеди и личного разговора с Защитником прав человека. Однако Кодексом не предусмотрен свидетельский иммунитет сотрудников банков, страховых компаний, журналистов.

Фактически, имеется ситуация, когда иммунитет к даче показаний, определенный другими нормативно-правовыми актами, вне Уголовно-процессуального кодекса, оказывается под угрозой и создает очень тревожные риски с точки зрения защиты охраняемой законом тайны. В частности, органы предварительного расследования могут обойти процессуальный порядок получения охраняемой законом тайны и показаниями указанных лиц [6, ст. 8-24] получить сведения, являющиеся охраняемой законом тайной.

Логика законодателя здесь непонятна, поскольку наделяет адвоката и защитника прав человека свидетельским иммунитетом законом РА «Об адвокатуре», конституционным законом РА «О защитнике прав человека» и Кодексом, то есть, одновременно 2 нормативно-правовыми актами, а других лиц, имеющих отношение к ограниченной информации, выпускает из уголовно-процессуального поля.

Дело в том, что статья 65 Конституции РА гласит, что законом могут быть предусмотрены и другие случаи освобождения от обязанности давать показания. Статья 20 Кодекса гласит, что настоящим Кодексом могут быть предусмотрены и другие случаи освобождения от

обязанности давать свидетельства и сообщать сведения. Получается, что конституционная норма считает приемлемым закрепление свидетельского иммунитета в других законах, а уголовно-процессуальная норма требует, чтобы это было прямо предусмотрено Уголовно-процессуальным кодексом. В подобных условиях можно констатировать, что имеется коллизия норм нормативно-правовых актов, которая в силу статьи 40 закона «О нормативно-правовых актах» должна решаться в пользу конституционной нормы, так как в случае коллизий между нормативно-правовыми актами должна применяться норма нормативно-правового акта, имеющего более высокую юридическую силу.

В создавшейся правовой ситуации можно предложить два решения:

- основным временным правовым средством решения правовой коллизии должно выступать признание утратившим силу положения нормативно-правового акта (часть 3 статьи 20 Кодекса), либо

- включение всех лиц, обладающих свидетельским иммунитетом, в Уголовно-процессуальный кодекс, чтобы не ставить под угрозу защиту охраняемой законом тайны.

Еще одно важное наблюдение, касающееся расширения круга лиц, обладающих свидетельским иммунитетом: речь идет о вопросе освобождения «профессиональных помощников» от обязанности дачи показаний. В частности, изученные применением сравнительного метода уголовно-процессуальные законодательства европейских стран, в отличие от уголовно-процессуальных законодательств стран СНГ, предусматривают, что от обязанности дачи показаний освобождены не только субъекты профессиональной тайны - адвокаты, нотариусы, врачи, а также помощники последних.

Итак, статья 53 Уголовно-процессуального кодекса Германии названа «Отказ от дачи показаний по профессиональным причинам» (*Zeugnisverweigerungsrecht der Berufsgeheimnisträger*), где свидетельски иммунитетом наделены следующие лица: исповедник, защитник, адвокат, патентные доверители, нотариусы, аудиторы, присяжные бухгалтеры-проверяющие, налоговые консультанты, врачи, стоматологи, психологи, сотрудники аптек, акушеры. Статья 53а того же кодекса предусматривает право отказа от дачи показаний помощников указанных в статье 53 лиц. Практически те же регулирования предусмотрены также в статьях 170-173 Уголовно-процессуального кодекса Швейцарии.

Законом РА «Об адвокатуре» предусмотрен статус помощника адвоката, который с некоторыми исключениями приравнен к статусу адвоката, а законом РА «О нотариате» предусмотрен статус помощника нотариуса.

В контексте вышеизложенного, учитывая обстоятельство, что с адвокатскими и нотариальными тайнами прямое отношение имеют также помощники адвокатов и нотариусов, которые прямо предусмотрены законодательством РА, предлагаем закрепить в Кодексе, что в качестве свидетеля не могут быть вызваны и допрошены также помощники адвокатов и нотариусов. В противном случае защита адвокатской и нотариальной тайн лишается смысла.

Процессуальный порядок получения охраняемой законом тайны - как уголовно-процессуальное средство защиты тайны. Под процессуальным порядком получения охраняемой законом тайны следует понимать неукоснительное соблюдение процессуальных условий и гарантий, в случае чего только можно получить охраняемые законом тайны.

Охраняемая законом тайна в ходе расследования уголовного дела получается в результате различных следственных действий, следовательно важно соблюдение процессуальных условий и гарантий органами предварительного расследования.

В качестве гарантий-условий получения охраняемой законом тайны выступают следующие:

- 1) Наличие постановления суда для получения охраняемой законом тайны,

- 2) получение сведений, составляющих тайну, только о лицах, привлеченных в качестве подозреваемого или обвиняемого.

Теперь по отдельности рассмотрим гарантия-условия:

Первое: наличие постановления суда как гарантия-условие получения охраняемой законом тайны включается в механизмы судебного надзора за досудебным производством.

Судебный надзор за действиями органов досудебного расследования осуществляется в разных формах, однако наиболее часто встречается предварительный или дальнейший (post hoc) судебный надзор. Предварительный судебный надзор имеет некоторые преимущества, так как заставляет орган, осуществляющий производство, «выходить из своих рамок» и убеждать независимую инстанцию о необходимости проведения того или иного мероприятия [9].

Итак, получение некоторых охраняемых законом тайн включается в предмет предварительного судебного надзора, то есть, орган, осуществляющий досудебное производство,

должен обеспечивать вынесенное им постановление разрешением суда. Согласно статье 279 Кодекса, по постановлению суда производятся обыск жилища, а также следственные действия, связанные с ограничением тайны переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений, а также обыски и выемки для получения сведений, составляющих банковскую, страховую, нотариальную тайну.

Можно предположить, что данной статьей предусмотрен исчерпывающий перечень относительно следственных действиях по получению тайн, составляющих предмет судебного надзора, между тем Кодекс предусматривает также судебный порядок получения других тайн, который не включен в список. В частности, постановлением суда сопровождается получение кредитной информации или кредитной истории (часть 3.3 статьи 172 Кодекса) и отношения, связанные с обязыванием осуществляющего информационную деятельность, а также журналиста раскрыть источник информации (Статья 16 Кодекса, статья 5 закона РА «О массовой информации»).

Как видно из вышеизложенного, границы предварительного судебного контроля в Кодексе закреплены исчерпывающим образом, перечислением следственных и процессуальных действий, направленных на получение охраняемых законом тайн, которые должны проводиться с разрешения суда. Однако охраняемые законом тайны, не включенные в предмет предварительного судебного надзора, автоматически оказались под дальнейшим или ревизионным судебным контролем. Например, лица, которых орган, осуществляющий уголовное производство, предлагает в соответствии с положениями Кодекса сообщать или представлять сведения, содержащие охраняемые законом тайну, не могут ссылаясь на необходимость хранения служебной, коммерческой или другой охраняемой законом тайны, отказаться от выполнения этого требования, однако имеют право предварительно получать от суда, прокурора, следователя, органа дознания разъяснение, подтверждающее необходимость получения ими указанных сведений, подлежащее отражению в протоколе соответствующего следственного или процессуального действия.

В случае, если лицо желает обжаловать вопрос о неправомерности получения служебной, коммерческой и другой охраняемой законом тайны, последнее будет пользоваться механизмами либо дальнейшего, либо

ревизионного судебного надзора: по большому счету оба механизма *ex post facto* обращаются к уже совершенному действию. Причем, кажется невозможным четко разделить, в каких случаях лицо для защиты своих нарушенных прав должен обращаться к дальнейшей (статья 290 Кодекса) или ревизионного судебного надзора.

Считаем, что из этих двух механизмов предпочтение следует отдать дальнейшему судебному надзору, что также созвучно с позицией Европейского суда. Европейский суд признал нарушением статьи 8 Европейской конвенции отсутствие механизма обжалования следственного действия, осуществленного досудебным органом непосредственно в ретроспективном порядке. [7]

Однако вопрос другой, когда совершается выбор между предварительным и дальнейшим судебными надзорами за ограничением права на конфиденциальность. В этой связи мы хотели бы с озабоченностью констатировать, что законодатель предварительным судебным контролем наделил некоторые виды тайн, пропустив сведения, являющиеся коммерческой, врачебной или аудиторской тайной.

Считаем, что с позиции обеспечения реальной защиты охраняемых законом тайн получение сведений, являющихся коммерческой, врачебной и аудиторской тайной также должно сопровождаться предварительным судебным надзором, так как в этом случае, когда *ex post facto* оспаривается вопрос о правомерности получения тайны, если даже оно было не правомерным, то по сути тайна уже раскрыта и дальнейший судебный надзор не в силах предотвратить утрату тайн. В этом плане примечательная позиция Европейского суда в том, что дальнейший надзор не может восстановить журналистскую тайну. [10] В целом можно констатировать, что предварительным судебным надзором должны быть наделены все следственные и процессуальные действия, с помощью которых получают «частные» тайны, в противном случае просто имеем дело с формальной теорией конфиденциальности и формальной защитой тайны.

Особый интерес представляют те ситуации, когда в ходе обыска, производимого с целью нахождения и изъятия совершенно других предметов, ценностей или документов постановлением органа предварительного расследования, обнаруживаются документы, содержащие охраняемую законом тайну. Считаем, что в подобных случаях документы, содержащие охраняемую законом тайну, обыском могут быть изъяты в двух случаях:

1) если эти документы явно имеют отношение к делу и могут иметь значение для дела,

2) если эти документы содержат сведения о преступлениях.

В любом случае после изъятия этих документов содержащаяся в них тайна должна быть раскрыта исключительно на основании постановления суда.

Конечно, наша подобная позиция направлена, с одной стороны, на обеспечение защиты тайны, а с другой стороны, на обеспечение процессуальной формы получения сведений, содержащих тайну, так как в противном случае приобретенное доказательство не будет являться допустимым доказательством в уголовно-процессуальном смысле.

Второе. второй гарантией-условием является получение составляющих тайну сведений только о лицах, привлеченных в качестве подозреваемого или обвиняемого. Настоящая гарантия-условие по сути предусматривает субъектное ограничение в том, что будет ограничено право на конфиденциальность лиц, обладающих процессуальным статусом, иными словами, чтобы обеспечить, в числе прочих, также принцип правовой определенности.

Субъектное ограничение отрицательно оценивается некоторыми авторами. Итак, по подходу А. Даниеляна, исходя из необходимости исключения неуместных ограничений публичного интереса, подобное субъектное ограничение не оправдано [29, ст. 155-156]. По мнению Багдасаряна Г. и Оганисяна К., сужение круга банковской тайны по субъекту должно быть оправданным. Проще, необходимо четкое объяснение, почему не возможно с целью раскрытия преступлений получать сведения, составляющие банковскую тайну лиц, не являющихся подозреваемым или обвиняемым, однако так или иначе причастным к механизму преступления, в том числе потерпевшего, почему частный интерес защиты банковской тайны именно таким образом балансирует публичный интерес раскрытия преступлений, в том числе коррупционных преступлений [28, ст. 45].

Следует подчеркнуть, что в уголовно-процессуальных законодательствах зарубежных стран также не имеется требования о получении сведений, составляющих тайну лица, являющегося только подозреваемым или обвиняемым, однако то, что предусмотренные в Кодексе подобного условия-гарантии однозначно повышает уровень защиты охраняемых законом тайн, думаем, бесспорно.

Что касается вопроса, что гарантия-условие субъектного ограничения получения тайны придает неуместное преобладание над публичным интересом, то здесь необходимо различать предоставление тайны органу уголовного преследования и предоставление тайны суду.

Являющаяся предметом спора гарантия-условие касается получения тайны только органами уголовного преследования, однако в ходе судебного разбирательства суд не лишен возможности получения составляющих тайну сведений какого-либо лица по ходатайству стороны. Подобные нормы предусмотрены в законе РА «О банковской тайне», законе РА «о страховании и страховой деятельности» и т.д. Однако в правоприменительной практике часто суды применяют требование о привлечении в качестве подозреваемого или обвиняемого также в ходе судебного разбирательства.

Итак, в ходе судебного разбирательства по уголовному делу номер 84100614 защитник предъявил ходатайство в суд первой инстанции общей юрисдикции города Ереван для получения сведений, составляющего банковскую тайну относительно свидетеля по уголовному делу, однако суд отклонил ходатайство с тем обоснованием, что частью 3.2 статьи 172 Кодекса четко установлен круг лиц, относительно которых на основании постановления суда могут быть получены сведения, составляющие банковскую тайну, таковыми являются лица, привлеченные в качестве подозреваемого или обвиняемого. Апелляционный суд в свою очередь пришел к выводу, что постановление об отклонении ходатайства является законным и обоснованным. [23]

Конституционный суд своим постановлением от 18-го июня 2020 года номер СДО-1546 обращаясь к субъектному ограничению получения банковской тайны, в обобщенном порядке констатировал, что неопределенность субъектного состава носителей основного права неприкосновенности частной жизни приводят к отсутствию предметных оснований ограничения и противоречат принципу определенности, закрепленному в статье 79 Конституции, а тем самым также принципу соразмерности, закрепленному в статье 78 Конституции, по части пригодности законодательно избранного средства. [20]

Таким образом, можно констатировать, что вынесением подобного постановления Конституционный суд, по сути, ответил на крайне важный вопрос, волнующий

юридическую общественность, и что самое главное, в пользу частного интереса.

Закрытое судебное заседание - как средство защиты охраняемой законом тайны. Законодатель, установив средства защиты охраняемых законом тайн, должен учитывать то обстоятельство, что ими не должны несоразмерно ограничиваться права и свободы человека. О дуалистическом характере уголовного судопроизводства говорит закрепление положений о публичности судебного производства и обеспечении тайны. С одной стороны, оно регулирует доступность данных о ходе и результатах уголовного процесса для участников судебного процесса и общественности, с другой стороны имеет ограничительную роль, в связи с необходимостью хранения другой охраняемой законом тайны, а также других конституционно важных ценностей. [16, ст. 187]

С точки зрения защиты охраняемой законом тайны особого внимания заслуживает часть 10 статьи 11 указанного конституционного закона, согласно которому: на официальном сайте судебной власти судебные акты, содержащие данные о личной жизни, биометрические и персональные данные особой категории, персональные данные ребенка, публикуются только в обезличенном порядке. Высший судебный совет может устанавливать другие случаи обезличивания персональных данных. Порядок обезличивания устанавливает Высший судебный совет.

Высший судебный совет, реализуя свои конституционные полномочия, постановлением от 27-го сентября 2018 года номер БДХ-40-ВО-105, установил порядок обезличивания персональных данных в судебных актах, публикуемых на официальном сайте судебной власти, и другие случаи обезличивания персональных данных.

Как видно, статья 16 Кодекса в редакции 2006г. более четко регулировал основания и порядок проведения закрытого судебного разбирательства. В дальнейшем - законом ЗР-33-Н от 2010 года часть 2 статьи 16 Кодекса была дополнена четвертым абзацем, который был направлен на закрытом проведении судебного разбирательства по делам о раскрытии журналистского источника.

Затем, законом ЗР-69-Н от 2018 года основания проведения судебного заседания были дополнены и было добавлено проведение закрытого судебного разбирательства по сообщениям о защите интересов несовершеннолетних или правосудия.

Следует отметить, что законодатель избрал

относительно расплывчатые и оценительные понятия для проведения закрытого судебного разбирательства, в каждом случае оставляя место для судебного усмотрения. Этот подход созвучен также с позициями Конституционного суда и Европейского суда, что даже в случае формулировки правовой нормы с максимальной четкостью судебное толкование не исключается. Необходимость разъяснения правовых положений и их приведения в соответствие с меняющимися обстоятельствами - развивающимися общественными отношениями всегда присутствовала. Следовательно, определенность и точность законодательного регулирования не могут быть абсолютными - даже недостаточная четкость может быть дополнена комментариями суда [21]. Вышеизложенные подтверждаются также правовыми позициями Европейского суда: в частности, суд посчитал, что хотя в законе определенность крайне желательна, однако это может привести к чрезмерной жесткости, и закон должен уметь приспосабливаться к меняющимся обстоятельствам. Следовательно, многие законы неизбежно оформляются такими понятиями, которые более или менее неопределенные, и толкование и применение которых являются задачей практики. [3]

В действующей редакции статьи 16 Кодекса указано, что в целях защиты частной жизни, чести и достоинства лиц, участвующих в уголовном процессе, интересов несовершеннолетних и правосудия, а также государственной безопасности, общественного порядка или нравственности, участников процесса или их близких родственников суд по ходатайству участников процесса или по своей инициативе может рассматривать дело или его часть в закрытом судебном заседании. Суд осуществляет рассмотрение в закрытом судебном заседании также в других предусмотренных Кодексом случаях. В частности, к ряду таких случаев относятся следующие положения:

- доказательства, касающиеся интимных сторон частной или семейной жизни, по требованию участвующих в судебном разбирательстве лиц, которым грозит разглашение частной или семейной тайны, исследуются в закрытом судебном заседании,

- обязательство по не разглашению, данное участником процесса, не препятствует ему ходатайствовать об исследовании сведений, содержащих государственную тайну, в закрытом судебном заседании,

- доказательства о сведениях, содержащих служебную, коммерческую и другую

охраняемую законом тайну, по требованию лиц, которым грозит разглашение указанных сведений, могут быть исследованы в закрытом судебном заседании.

Примечательно, что в части 3 статьи 28 проекта Кодекса указано, что в предусмотренных кодексом случаях проведение закрытого судебного заседания является обязательным. Из изучения проекта Кодекса приходим к выводу, что обязательный случай проведения закрытого судебного заседания касается проведения исследования доказательств, касающихся более деликатных вопросов частной или семейной жизни, в закрыто судебном заседании. Действующим Кодексом обязательного события проведения закрытого судебного разбирательства не предусмотрено.

Таким образом, можно заключить, что в каждом случае при вынесении постановления о проведении закрытого судебного разбирательства в соответствии с требованиями Кодекса, суды должны вынести мотивированное решение о том, в силу каких обстоятельств пришли к выводу о проведении закрытого судебного разбирательства. Дело в том, что часть 5 статьи 16 Кодекса закрепляет, что суд выносит постановление о рассмотрении дела или ее части в закрытом заседании, то есть, не указано требование о мотивировке постановления, что недопустимо при свете решений Европейского суда.

Перечень использованных источников

1. ATF 126 IV 236, пункт 2с/аа, ст. 245.
2. **Bédat v.** Switzerland по делу 26.03.2016г. решение, жалоба 56925/08, пункт 22.
3. **Busuioc v.** Moldova по делу 21.12.2004г. решение, жалоба 61513/00 пункт 52.
4. **Gérard Piquerez**, Procédure pénale suisse: manuel, 2nd ed., 2007, no. 849, ст. 559.
5. **Hauser, Schweri, Hartmann**, Schweizerisches Strafprozessrecht, 6th ed., 2005, § 52, no. 6, ст. 235.
6. Lücken im Schutz von Berufsgeheimnisträgern (§ 53 StPO) vor staatlichen Eingriffen, WD 7 - 328/06, ст. 8-24.
7. **Modestou v.** Greece по делу 16.03.2017г. решение, жалоба 51693/13, пункт 52.
8. S. Glušić Protecting witnesses of serious crime: training manual for law enforcement and judiciary (International Law) /Council Of Europe publishing, Strasbourg/, 2006 ст. 312.
9. **Szabó and Vissy v.** Hungary по делу 12.01.2016г. решение, жалоба 37138/14, пункт 195, 204.
10. **Telegraaf media Nederland Landelijke media b.v. and others v. The Netherlands** по делу 22.11.2012 г. решение, жалоба 39315/06, пункт 101.
11. **Власова Н.А.** Обеспечение тайны предварительного расследования // Вестник Московского университета МВД России. – 2016. – № 3. – ст. 148.
12. **Волосова Н.Ю.** Уголовно-процессуальный институт свидетельского иммунитета: теория, законодательное регулирование и практика: диссертация ... доктора юридических наук: 12.00.09, Москва, 2015. Ст. 181.
13. **Гармаев Ю.П.** Незаконная деятельность адвокатов в уголовном судопроизводстве. Иркутск: ИПКПР ГП РФ. – 2005. – ст. 150.
14. **Евсеев В.Е.** Тайна в досудебных стадиях уголовного процесса: дис. канд. юрид. наук. Краснодар, 2016, Ст. 56.
15. **Евсеев В.Е.** указ. соч., Ст. 68.
16. **Колосович М.С.** Процессуальные средства обеспечения гласности и тайны в уголовном судопроизводстве: концептуальные основы: диссертация ... доктора Юридических наук: 12.00.09 / [Место защиты: ФГКОУ ВО «Волгоградская академия Министерства внутренних дел Российской Федерации»], 2020, ст. 187.
17. **Колосович М.С.** Процессуальные средства обеспечения гласности и тайны в уголовном судопроизводстве: концептуальные основы: диссертация ... доктора Юридических наук: 12.00.09 / [Место защиты: ФГКОУ ВО «Волгоградская академия Министерства внутренних дел Российской Федерации»], 2020, ст. 151.
18. **Маслов А.Е.** указ. соч. ст. бр101-104, Даровских С.М. К вопросу о недопустимости разглашения данных предварительного расследования как способе обеспечения безопасности граждан // Вестник УрФО. Безопасность в информационной сфере. – 2014. – № 2 (12). – ст. 42.
19. **Петрухин И. Л.** Личные тайны (человек и власть). М., 1998 ст. 205.
20. Постановление Конституционного суда РФ от 18.06.2020г. N УЧН-1546.
21. Постановление Конституционного Суда РФ от 02.04.2019г. N УЧН-1452.
22. Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 7 июля 2020 г. N 33-П "по делу о проверке конституционности пункта 1 части третьей статьи 56 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации".
23. Постановления N ЁУЧ/0014/01/17 по делу Суда общей юрисдикции первой инстанции города Еревана от 20.02.2018г. и Апелляционного суда от 07.04.2018г.
24. **Салогубова Е.**, Римский гражданский процесс Изд.: Городец, 2018. ст.108, Волосова Н.Ю. Эволюция положений свидетельского иммунитета в законодательстве зарубежных стран // Вестник ОГУ. 2012. №3 (139)ст. 26.
25. **Семенов В.А.** О недопустимости разглашения данных досудебного производства // В сб.: Вопросы правовой теории и практики. Сборник научных трудов. – Омск, 2016. – ст. 134.

26. Федеральный суд Швейцарии N ATF 126 IV 236, постановление 2a пункт, ст. 242 и 2с/аа пункт, ст. 244.
27. **Хромых Ю.В.** Понятие и виды свидетельского иммунитета // Сибирские уголовно-процессуальные и криминалистические чтения. 2015. №1 (7). Ст. 186.
28. **Բաղդասարյան, Գ. Հովհաննիսյան, Կ.** // Արդարադատության ակադեմիայի բանբեր N 2(2) 2019, Եր. 45.
29. **Դանիելյան Ա.Կ.** Մինչդատական վարույթի նկատմամբ նախնական դատական վերահսկողության հիմնահարցերը ՀՀ քրեական դատավարությունում. գիտ. թեկն. առեն. 2019, ԵՊՀ, Եր. 155-156.
30. **Աղայան, Էդ. Բ.** Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հատոր 1, Երևան, Հայաստան, 1976, Եր. 1015.
31. Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարություն: Հատուկ մաս / Ղազինյան Գ.Ս. և ուրիշ.- 4-րդ հրատարակություն, լրացումներով և փոփոխություններով.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2019, Եր. 50.
32. ՄԻՊ իրավական դիրքորոշումը ՀԶԾ-ի տեղեկությունների հիման վրա Հանրային հեռուստաընկերության տեսանյութի վերաբերյալ (www.ombuds.am/am/site/ViewNews/1053).
33. **Դիրանդյան, Ս.Ա.** Ցուցմունք տալու պարտականությունից ազատ լինելը որպես քրեական դատավարության սահմանադրաիրավական հիմք «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն», Երևան, 2016 № 2 (20), Եր. 76.

Տճանա/Հանձնվել է՝ 04.03.2021
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 12.03.2021
Принята/Ընդունվել է՝ 20.01.2021

КУЛЬТУРА И РЕЛИГИЯ

Влияние СМИ на формирование и сохранение культурной идентичности: достоинства и недостатки

Панибратцев А. В.

д. филос. н., проф. МГТУ ГА
pasabas@yandex.ru

Ключевые слова: СМИ, культурная идентичность, массовые коммуникации, информация, информационная безопасность, познавательная функция.

The influence of mass media on the formation and preservation of cultural identity: advantages and disadvantages

Panibrattsev A. V.

Doctor of Philosophy, professor, Moscow State Technical University of Civil Aviation (Moscow, Russia)
pasabas@yandex.ru

Annotation. the article deals with the topical issue of the formation and preservation of cultural identity under modern conditions. The main purpose of this article is to consider the key factors that have a huge impact on the formation and development of cultural identity and determine the role of the media in this process. The author formulated the key goal of the media activity, identified priority tasks. It is established that the influence of the media is twofold, which is manifested in its positive and negative impact at the same time. In the first case, a positive assessment should be given to the fact that with the help of the media, a person opens up new opportunities for communication, education and self-education, acquaintance with their own culture and cultural values of other peoples. However, the negative influence of the media is also obvious, which is manifested in the redundancy of information, its inappropriate content, and the frequent lack of semantic content. This is especially reflected in children and adolescents who are only at the beginning of their physical and psychological development as a person and are most exposed to negative influences from outside. in this regard, the state should assume the responsibility to establish control over information sent to the mass media, including on the internet.

Keywords: mass media, cultural identity, mass communications, information, information security, cognitive function.

Լրատվամիջոցների ազդեցությունը մշակութային ինքնության ձևավորման և պահպանման վրա. Առավելություններն ու թերությունները

Պանիբրատցև Ա. Վ.

փ.գ.դ., պրոֆեսոր, Մոսկվայի քաղաքացիական ավիացիայի պետական տեխնիկական համալսարան (Մոսկվա, Ռուսաստան)
pasabas@yandex.ru

Ամփոփում. Հոդվածն անդրադառնում է ժամանակակից պայմաններում մշակութային ինքնության ձևավորման և պահպանման արդի թեմային: Այս հոդվածի հիմնական նպատակն է դիտարկել հիմնական գործոնները, որոնք հսկայական ազդեցություն ունեն մշակութային ինքնության ձևավորման և զարգացման վրա, և որոշել լրատվամիջոցների դերը այս գործընթացում: Հեղինակը ձևակերպել է լրատվամիջոցների գործունեության հիմնական նպատակը և նախանշել առաջնահերթ խնդիրները: Սահմանվել է, որ լրատվամիջոցների ազդեցությունը կրկնակի է, որն արտահայտվում է դրա դրական և միևնույն ժամանակ բացասական ազդեցությամբ: Առաջին դեպքում դրական գնահատականի է արժանի այն փաստը, որ media LU-ների միջոցով հաղորդակցման, կրթության և ինքնակրթության նոր հնարավորություններ, ծանոթություն սեփական մշակույթին և այլ ժողովուրդների մշակութային արժեքներին: Այնուամենայնիվ, ակնհայտ է նաև the LU-ների բացասական ազդեցությունը, որն արտահայտվում է տեղեկատվության ավելորդ քանակով, ոչ պատշաճ բովանդակությամբ և իմաստային բովանդակության հաճախակի բացակայությամբ: Սա հատկապես արտացոլվում է երեխաների և դեռահասների մոտ, ովքեր հենց իրենց ֆիզիկական և հոգեբանական ձևավորման սկզբում են և առավել ենթակա են դրսից եկող բացասական ազդեցություններին: Այս առումով պետությունը պետք է իր վրա վերցնի զանգվածային լրատվամիջոցներում, ներառյալ ինտերնետում, շրջանառվող տեղեկատվության նկատմամբ վերահսկողություն սահմանելու պատասխանատվությունը:

Վճռորոշ բառեր՝ Լրատվամիջոցներ, մշակութային ինքնություն, զանգվածային հաղորդակցություն, տեղեկատվություն, տեղեկատվության անվտանգություն, ճանաչողական գործառնություն

В современных условиях особое внимание уделяется формированию и сохранению культурной идентичности, которая воспринимается

как некая основа безопасности отдельных народов и целых государств. Актуализация изучения данных вопросов обусловлена всеоб-

щими глобализационными и интеграционными процессами, которые существенным образом изменили политические и социальноэкономические институты, дали развитие всемирному рынку и глобальному коммуникационному пространству, расширили границы культурных миров и т.д. В таких условиях некоторые общности стремительно пытаются сохранить свое национально-культурное своеобразие, неповторимость и уникальность. При этом в процессе своей борьбы за собственную идентичность они сталкиваются с целым рядом проблем, решить которые достаточно сложно.

Цель настоящей статьи заключается в рассмотрении ключевых факторов, оказывающих колоссальное влияние на становление и развитие культурной идентичности и определение роли СМИ в данном процессе.

Для достижения заявленной цели необходимо решить ряд первоочередных задач, а именно:

- определить сущностно-содержательную характеристику понятия "культурная идентичность";
- систематизировать ключевые факторы, оказывающие влияние на ее становление;
- определить, какую цель преследуют СМИ и их приоритетные задачи;
- сформулировать позицию роли СМИ в сохранении культурной идентичности;
- выявить ключевые достоинства и недостатки влияния СМИ в процессе сохранения культурной идентичности.

И.К. Гончарова и Е.Ю. Липец определяют культурную идентичность как причастность отдельного человека к культуре или культурной группе, которая формирует ценностное отношение личности к самому себе, окружающим людям, обществу и миру в целом [4, с.14].

На формирование культурной идентичности личности оказывают влияние различные факторы, включая государство и проводимую им политику, семью, систему образования и др. [1, с. 12] В современных условиях особая роль в данном процессе оказывают СМИ.

По нашему мнению, СМИ выступают эффективным инструментом, оказывающим существенное влияние на сущностно-содержательную характеристику и формы общественных отношений. Они обладают исключительной силой воздействия на индивидуальное и массовое сознание. Являясь орудием социального управления, регулирования отношений социальных групп и распространению культурных ценностей, можно с уверенностью говорить о том, что СМИ получают статус одного из важнейших элементов общественных отноше-

ний, которые оказывает воздействие не только на содержание и формы, но и такие важные факторы, как специфика пропаганды, передача распоряжений власти, просвещение, рекламу, развлечения и т.д. Под их влиянием у каждого человека формируется собственная идентичность, которая зависит от:

- набора социальных ролей;
- выстраивания жизненных приоритетов;
- целевых установок;
- ценностей и т.д.

Можно с уверенностью говорить о том, что СМИ задают модели культуры, поведения, отношений к явлениям социальной жизни. Выступая проводником массовой культуры, СМИ влияют на формирование ценностных установок, стиля и образа жизни населения. Это очень важный фактор формирования социокультурной идентичности как индивидуальной, так и коллективной (групповой).

Для некоторых групп людей, среди которых целесообразно отметить представителей молодого поколения и пожилых людей, достаточно сложно избирательно и критически относиться к поступающей информации. Это обусловлено тем, что у молодежи только начинают формироваться приоритеты, а для людей старшего возраста характерна подверженность влиянию извне. В результате они часто не осознают и интериоризируют в готовом виде различные формы идентичности [5, с.170].

В диссертационном исследовании Б.В. Шулумба СМИ понимается как налаженный механизм, суть которого сводится к отбору информации, а также дезинформации, в целях последующего предоставления готовой продукции потребителю с целью оценки им социально-политической действительности. С учетом этого влияние СМИ на сохранение культурной идентичности целесообразно рассматривать с позиции степени влияния [9, с.55].

Главная цель СМИ состоит в обеспечении взаимосвязи между обществом и социальными группами или индивидом, посредством распространения информации о фактах, явлениях, событиях и социокультурных ценностях общества.

Для достижения указанной цели СМИ должно реализовывать комплекс приоритетных задач, среди которых особого внимания заслуживают следующие:

- создание и поддержание общей картины мира и картины мира отдельной общности и/или группы;
- передача ценностей культуры данного общества из поколения к поколению;

- предоставление возможности отвлечься от трудностей социального бытия с помощью передачи развлекательной информации;

- поддержание высокого уровня толерантности в обществе посредством пропагандирования идей гуманизма и приобщения людей к культурному многообразию мира и др. [2, с.11]

В целом, все информационные потоки, которые издают СМИ, можно дифференцировать в зависимости от их влияния на несколько групп. Среди них целесообразно выделить следующую информацию:

- положительная;
- негативная.

Некоторые авторы выделяют такую группу, как нейтральная информация, которая не несет в себе ярко выраженной смысловой нагрузки. В связи с этим ее основную задачу можно определить как констатация уже имеющихся ранее известных фактов, донесение их до широкой общественности.

Рассмотрим каждую из представленных групп более подробно. К первой группе следует отнести сообщения, которые не провоцируют население к некой форме напряженности. Подобная информация необходима для познания своей собственной культуры и культуры других народов. Действительно, познавательные передачи, документальные фильмы, этнографические очерки, повествования о жизни, обычаях и традициях различных групп, только позитивно сказывается на слушателях (читателях), расширяя их кругозор. Данную разновидность информации можно характеризовать как образовательно-просветительскую.

В настоящее время особой популярностью у людей пользуются такие телеканалы, как National Geographic, Discovery, Культура, Звезда, телепрограммы "Мир наизнанку", "Орел и решка", "Загадки космоса", исторические передачи и т.д. позволяют зрителям почувствовать, каким многогранным является мир. Они не несут в себе негативной культурной информации, что, в свою очередь только положительным образом отражается на формировании культурной идентичности.

Но информация, публикуемая в СМИ, может носить не только позитивный, но и негативный характер, что напрямую отражается на культурной идентичности в негативном ключе. Так, следует подчеркнуть, что информация становится негативной по причине того, что представители СМИ в своей деятельности активно применяют различные языковые приемы, социокультурные стереотипы, которые во многом носят уничижительный характер. Одним из распространенных методов негативного

освещения культурной, в большей степени этнической, информации выступает так называемый язык вражды. Он выступает одним из форм проявления расизма, ксенофобии и межэтнической нетерпимости. Он провоцирует у зрителей и слушателей проявлять нетерпимость к представителям других социальных групп (в некотором случае и своих).

В эпоху цифровизации СМИ являются не только информационным ресурсом. Сегодня СМИ выступают площадкой, на базе которой возможно представить различные мнения и инициативы. Они могут выражаться как индивидуальными пользователями Глобальной сети, так и другими субъектами информационной деятельности.

Кроме этого, благодаря переходу СМИ в Интернет-пространство люди получили новые возможности для своего развития. Так, современные инновационные технологии позволяет аудитории чаще общаться не только с официальными лицами редакции посредством различного вида запросов и писем, но и напрямую с авторами. То есть можно говорить, что современные СМИ начали функционировать в режиме личностного диалога. Содержательное наполнение сетевых изданий и выбор конкретных тем во многом зависят от коммуникаций аудитории с журналистами. Это особенно характерно для тех СМИ, которые уделяют особое внимание последним научным исследованиям и разработкам, дизайну, недвижимости и другим темам узкой и специфичной направленности. Помимо привлечения экспертов к освещению конкретной проблемы, редакции некоторых современных изданий концентрируют внимание на поддержании обратной связи и реакции аудитории. Именно аудитория, являющаяся одновременно и потребителями новых видов продуктов и услуг, а также именно она может внести некие коррективы, уточнить информацию и т.д. [8, с.40]

В то же время, сегодня Интернет доступен практически каждому. Это означает, что возможность писать тексты, высказывать свое личное мнение, которое зачастую не подкреплено доказательствами, ознакомливаться с мнениями экспертов и простых обывателей по конкретным вопросам, есть у подавляющего большинства граждан, в том числе детей и подростков, которые более всего подвержены негативному влиянию извне. Можно говорить о том, что сегодня стираются границы между профессиональным изложением текста и непрофессиональным, что следует характеризовать как выраженное негативное явление.

Исследуя вопрос влияния СМИ на формирование и сохранение культурной идентичности, отдельно следует остановиться на финансово-экономическом аспекте. Изначально, можно подумать, каким образом могут соотноситься культурная идентичность с финансами и экономикой СМИ. Однако, поразмыслив, приходим к выводу о том, что между ними существует непосредственная связь. Дело в том, что передача информации, имеющая целью формировать культурную идентичность, должна быть в хорошем качестве. Плохо снятые культурно-исторические фильмы, передачи, видео-ролики, аудиозаписи, Интернет-ресурсы, не захватывают зрителя и слушателя, не стимулируют их к дальнейшему погружению в обозначенную проблематику. Напротив, качественно оформленная информация привлекает внимание общества. Это, в свою очередь, требует серьезных материальных и финансовых вливаний. В настоящее время если СМИ не могут обеспечить себя информацией высокого качества, они вынуждены для привлечения аудитории и достижения экономического успеха делать ставку на самые актуальные и злободневные темы, опираясь на непроверенные, в некоторых случаях заведомо ложные факты, что оказывает выраженное негативное воздействие на сознание людей [3, с.40].

С.Г. Кара-Мурза отмечает, что при помощи СМИ можно манипулировать общественным сознанием, для чего активно используют следующие методы [6, с.30]:

- фабрикация фактов;
- отбор событий в целях переноса внимания с основной проблемы на второстепенную;
- различные виды планомерной пропаганды и т.д.

Помимо этого, широко используются внушение, слухи, утаивание фактов, создание ложных событий и т.д.

В рамках исследуемой проблематики, а именно влияние СМИ на формирование и сохранение культурной идентичности, методы подсознательного стимулирования сознания посредством внедрения в основной новостной поток оценочных ассоциаций и стереотипов приобретают особую значимость. Это означает, что на подсознательном уровне закреплены некоторые ассоциации, к которым можно отнести социальные предрассудки. Они, в свою очередь, провоцируют ценностное отношение к проблеме "свои – чужие".

Необходимо подчеркнуть, что представители СМИ должны подходить к выполнению этой задачи со всей ответственностью, поскольку отсутствие у него знаний в области

этнологии и допустимости использования тех или иных этнических терминов может привести к унижению чести и достоинства того или иного этноса (народа, нации) или отдельного человека по этническому признаку. Именно поэтому необходимо тщательно готовиться к изданию материала, изучить культурный и социологический аспект того, что будет описано.

В контексте настоящего научного исследования особого внимания заслуживают типичные ошибки, допускаемые представителями СМИ при освещении материалов, которые способны негативным образом отразиться на процессе формирования культурной идентичности. К ним относятся следующие:

- журналистская небрежность;
- некорректный заголовок или анонс (броские заголовки, содержащие негативную установку);
- стилистические соблазны (преувеличение статистических данных для подчеркивания особой важности описываемой проблемы);
- смешивание различной проблематики;
- отрицание гражданства по этническому принципу (в публикации журналист представляет людей другой национальности иностранцами, даже в том случае, если у них есть гражданство в стране пребывания).

В совокупности перечисленные моменты негативным образом сказываются на культурной идентичности.

Большую отрицательную смысловую нагрузку несут различные термины, которые неправильно трактуются в СМИ. Подобные высказывания чаще всего используются в негативном контексте, что оскорбляет национальные, культурные, религиозные чувства отдельных групп людей. Кроме этого, помимо информации, выраженной в виде текста, большую смысловую нагрузку несут различные изображения, фотографии и карикатуры, которые провоцируют негативное отношение, восприятие одних людей другими.

Особого внимания заслуживает исследование Интернета или киберантропология. Предметом изучения данных феноменов служит широчайший спектр сюжетов, в частности браки по интернету, блоги, формирование идентичностей, киберфеминизма, виртуальных сообществ и т.д. [7, с.7]. Данная проблематика актуализируется ввиду того, что в последние годы печатные СМИ и телевидение уступают по масштабу потребления и степени своего воздействия Всемирной паутине. Телевидение остается на плаву благодаря политической мобилизации и формировании глобальных образов страны, ее союзников и врагов, окружающего мира. Так, в СМИ получило

широкое распространение освещение кризисных событий на Украине, где между словом "украинец" и "враг" проведен знак равенства. Братский народ, который в многом по своей истории, культуре, обычаям и традициям близок к России, стал восприниматься многими как некое злобное и ненавидящее Россию и русских культурное целое. Этого удалось добиться посредством того, что каждый день через популярные телешоу оказывалась пропагандистское воздействие на широкую общественность.

Кроме этого, появился новый феномен - гибридные войны. Его суть состоит в том, что медиа воздействия становятся неотъемлемым компонентом геополитических и даже вооруженных противоборств.

С учетом вышеизложенного необходимо, чтобы государство в лице его уполномоченных органов осуществляло тщательный надзор за деятельностью СМИ, препятствовало распространению информации, несущей угрозу для сохранения культурной идентичности и безопасности страны и ее народа, а также жестко наказывало лиц, нарушивших данные предписания. Более того, особое внимание следует уделять воспитательному потенциалу, ориентированному на воспитание патриотических чувств граждан и национально-культурной идентичности. Для этого целесообразно по телевидению и в Интернете размещать информацию о том, что Россия, несмотря на все сложности, вызванные финансово-экономическими и политическими санкциями, занимает лидирующие позиции во всех отраслях экономики, что вызовет гордость за страну и народ и желание быть с ними единым целым.

Таким образом, в процессе формирования и сохранения культурной идентичности СМИ играют колоссальную, можно сказать, решающую роль. Если около 10-15 лет назад в качестве основного фактора становления культурной идентичности можно было назвать семью или образование, то сегодня СМИ постепенно вытесняют данные социальные институты. СМИ решают важнейшие задачи, включая создание и поддержание общей картины мира и картины мира отдельной общности и/или группы, передачу культурных ценностей из поколения к поколению, предоставление возможности отвлечься от трудностей социального бытия с помощью передачи развлекательной информации, поддержание высокого уровня толерант-

ности в обществе посредством пропагандирования идей гуманизма и приобщения людей к культурному многообразию мира и др. При этом оценить влияние СМИ на формирование и сохранение культурной идентичности носит двоякий характер: с одной стороны, данный инструмент открывает перед человеком колоссальные возможности приобщения к мировой информационной картине, формируя и расширяя его опыт, с другой стороны, налицо СМИ способно оказывать негативное влияние, создавая угрозу растворения отдельной культуры в глобальном пространстве, а также безопасности всего общества.

Список использованной литературы

1. **Авдохеева Е. А.** Сохранение национально-культурной идентичности в условиях открытого культурного пространства (на примере Китая) [Текст]: автореферат на соискание ученой степени кандидата философских наук (24.00.01) / Евгения Андреевна Авдохеева; Волгоградский государственный медицинский университет. - Волгоград, 2016. - 24 с.
2. **Акимов И. А.** Средства массовой информации как фактор формирования идентичности личности в современном обществе // Сервис +. 2009. №1. - С.10-14.
3. Антропология медиа: теория и практика / Под ред. В.К. Мальковой, В.А. Тишкова. М.: ИЭА РАН, 2016. - 302 с.
4. **Гончарова И. К., Липец Е. Ю.** К определению понятия "культурная идентичность" в контексте глобализации // Культура и цивилизация. №1-1. Т.9. 2019. - С.13-18.
5. **Ишханова Д. И.** Влияние средств массовой информации на формирование общероссийской идентичности и патриотизма в среде молодежи // Уникальные исследования XXI века. 2015. №11 (11). - С.170-173.
6. **Кара-Мурза С. Г.** Манипуляция сознанием. - М.: Эксмо, 2012. - 454 с.
7. **Олешко В. Ф., Малик О. В.** Влияние цифровых средств массовой информации на формирование глобальной системы социальных коммуникаций // Известия Уральского федерального университета. Серия 1: Проблемы образования, науки и культуры. №4(168). Т.23. 2017. - С.5-12.
8. СМИ как медиатор коммуникативно-культурной памяти: [монография] / **В. Ф. Олешко, Е. В. Олешко**; Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Уральский федеральный университет. - Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2020. - 470 с.
9. **Шулумба Б. В.** Медиапространство как фактор межэтнического взаимодействия (на примере Республики Абхазия) [Текст]: диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук (10.01.10) / Батал Владимирович Шулумба; Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. - М., 2015. -162с.

Сдана/Հանձնվել է 24.01.2021
Рецензирована/Գրախոսվել է 27.01.2021
Принята/Ընդունվել է 28.01.2021

Памятники армянской архитектуры и топонимики в Канаде

Погосян /Хахбакян/ Г. Г.

Общественный институт политических и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона (Ереван, Армения)

gagikp@mail.ru

Ключевые слова: Канада, армяне, диаспора, архитектура, школа, церковь, мемориал, памятник, хачкар, кладбище, надгробие, улица, топонимика, лапидарные надписи.

Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Կանադայում

Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գ. Հ.

Սեփոփում-Կապիտան տարածաշրջանի քաղաքական եւ տնտեսական
հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ (Երևան, Հայաստան)

gagikp@mail.ru

Ամփոփում Հոդվածում ներկայացված է «Ճարտարապետական եւ տեղանվանական հայկական հուշարձանները աշխարհում» բազմահատորյա ատլաս-դիվանից մի գլուխ, որն նվիրված է Կանադային: Հոդվածում համառոտ ներկայացվում է գաղթաբնակների ստեղծման եւ զարգացման պատմությունը, տարածման աշխարհագրությունը, եկեղեցու, կրթության և պարբերական մամուլի իրավիճակը: Հոդվածի հիմնական մասն են կազմում Կանադայի հայկական ճարտարապետական ու տեղանվանական հուշարձանների ցուցակ-աղյուսակները, որոնց վերջում գետնորդված են օգտագործված գրականության ցանկերը:

Հանգուցաբառեր Կանադա, հայեր, գաղթաբնակ, ճարտարապետություն, դպրոց, եկեղեցի, հուշարձան, խաչքար, գերեզմանոց, տապանաքար, փողոց, տեղանուններ, արձանագրություններ:

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in Canada

Poghosyan /Khaghbakyan/ G. H.

Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region (Yerevan, Armenia)

gagikp@mail.ru

Abstract: The article presents the head of a multi-volume atlas of the catalog «The monuments of Armenian architecture and place names abroad». It presents an overview of the history and development of the community, the geography of its settlement, the state of the church, education and Armenian media. The main part of the article is a table-list of Armenian monuments of architecture and toponymy in Canada, after which a list of literature is given.

Keywords: Canada, Armenians, Migration, Diaspora, Architecture, School, Church, Memorial, Monument, Khachkar, Cemetery, Gravestone, Street, Toponyms, Inscription.

Канада (англ. Canada, фр. Canada) – государство в Северной Америке. В Канаде – конституционная монархия с парламентарной системой. Государственное устройство – федеративное: состоящее из 10 провинций и 3 территорий. Провинция с преобладающим франкоговорящим населением – Квебек, остальные – преимущественно англоязычные провинции. Столица – Оттава.

История. География

Армяне на территории Канады появились в последней четверти XIX в. Одними из первых упоминаются некий Неркараян Карапет обосновавшийся в 1887 г. в провинции Онтарио в небольшом рыбацком поселке Порт Надежды (англ. Port Hope) и в 1890 г. золотоискатель А. Шагин в Северном Онтарио [4, стр. 331].

Если о второй персоне мало чего известно, то о первой мы знаем, что он был пастором Армянской Евангелистской церкви. Прибыв в Америку из Османской империи в 1881 г. преподобный Карапет Неркараян начал проводить молитвенные собрания для армянской общины Нью-Йорка. Первоначально встречи проходили у него дома.

Кроме того, до наших дней дошла книжка изданная Карапетом Неркараяном в 1885 г.

про начало миссионерской деятельности в Никомедии Американского совета по иностранным миссиям [12].

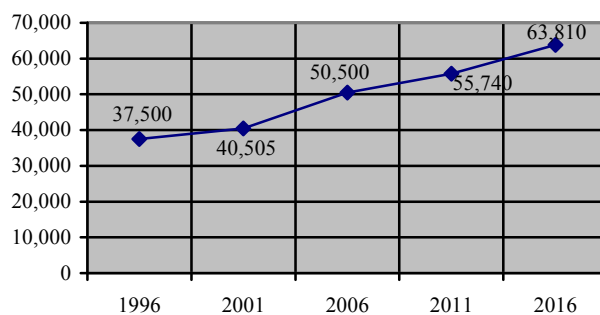
В тот период Канада казалась мало привлекательной и прибывшие эмигранты в основном продолжали свой путь в США. Так между 1899 и 1917, через канадскую границу в США прошло 1577 армян. Однако часть переселенцев на этом пути, разумеется оседало и в Канаде. Были случаи возвращения, например, группа армян привлеченных горнодобывающей деятельностью в Квебеке, вернулась из Пенсильвании. [17].

22 февраля 1910 г. на собрании депутатов армян Америки был опубликован отчет, согласно которому в Канаде проживала 600 армян, преимущественно из Кги¹ [1, стр. 354]. Возникает естественный вопрос, почему именно из Кги. Ответ кроется в устной традиции семьи Кошут, которую привел Граг Варданян в своей статье. Дело в том, что владелец компании Cockshutt Plow Co. из Брантфорда в Онтарио в 1880-х гг. отправился в Константинополь и нанял 10 рабочих, армян родом из Кги. [17]. За ними потянулись родственники и знакомые.

В отличие от Онтарио, квебекские армянские общины развивались с опозданием. Мы знаем, что первыми поселенцами в Квебеке была небольшая группа пенсильванских католических армян, родом из Мардина, привлеченных к производству асбеста на шахтах Тетфорда в сельской местности Квебека в нач. XX в. [17].

В следствие жесткой иммиграционной политики Канады, количество армян после Геноцида увеличилось незначительно. Согласно правительственной иммиграционной статистике в период с 1900 по 1930 гг. в страну въехало 3100 армян. Только после Второй мировой войны (1939-45) потепление в иммиграционной политике привело к резкому увеличению армян. [4, стр. 332]. Так в конце 1950-х годов из-за политической нестабильности в странах Ближнего Востока началась эмиграция из Египта, Сирии, Ливана и Турции. В 1960-х годах из Греции и др. европейских стран. В 1979 г. в Канаде уже насчитывалось ок. 30 тыс. армян. Колония существенно пополнилась в 1990-х гг. беженцами из Армении и др. стран постсоветского пространства, достигнув отметки в 40 тыс. чел.

Согласно официальным статистическим данным, начиная с 1996 по 2016 гг. с шагом в 5 лет, выявляется следующая динамика:

динамика роста армянского населения [14]

По данным переписи 2016 г., количество армян по провинциям и территориям [15]:

Названия провинций и территорий	Кол-во в тыс.
Онтарио	29,675
Квебек	27,380
Британская Колумбия	3,720
Альберта	1,780
Манитоба	500
Новая Шотландия	270
Саскачеван	240
Нью-Брансуик	110
Ньюфаундленд и Лабрадор	55
Северо-Западные Территории	30
Остров Принца Эдуарда	30
Юкон	25
Нунавут	0
Всего	63,815

Подавляющее большинство армян Канады сосредоточено в двух провинциях — Онтарио и Квебек. В Онтарио, армяне сосредоточены на юго-восточной границе, в основном в агломерации Большой Торонто (Маркхэм, Северный Йорк, Скарборо), а также в городах: Оттава, Сант-Катринз, Гамильтон и Виндзор. В Квебеке тоже сосредоточены на юго-востоке, в основном в агломерации Большой Монреаль (Утремон,

¹ **Кги** (арм. Կղի) — городок в Западной Армении в 132 км к юго-западу от Эрзурума на берегу правобережного одноименного притока реки Арацани. В древности городок был крепостью и именовался Когаберд (арм. Կոգաբերդ), которая входила в состав Четвертой Армении.

Аунсик-Картьевиль, Св. Лаврентий, Лавал-дес-Рэпид) и в городе Квебек.

В последнее время стал обживаться Ванкувер с пригородом Ричмонд в Британской Колумбии (ок. 2,5 тыс). По остальным провинциям суммарно кол-во армян не превосходит 1,5 тыс.

Организации

В Канаде действуют множество общественных организаций, таких как: Канадский армянский конгресс (арм. Համադաշակ հայկական կոնգրես, англ. Canadian Armenian Congress) (3.04.1948). Из культурных: Общенациональный культурный союз (арм. Համազգային մշակութային միություն) создавший филиалы в разных городах (1963 – Монреаль, 1969 – Торонто, 1976 – Гамильтон, 1977 – Кембридж, 1981 – Ванкувер); филиал культурного союза “Текеян” (арм. Թեքեյան մշակութային միություն, англ. Tekeyan Cultural Association) (1965). Из профессиональных: Общество армянских врачей Квебека (1975), а также штата Онтарио (1988). Из земляческих известны: союз выходцев из Константинополя (1967), Египета (1997) и т.д. Кроме того, в разное время созданы филиалы общеармянских благотворительных организаций: Общеармянского Благотворительного Союза {арм. Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միություն (ՀԲԸՄ), англ. Armenian General Benevolent Union (AGBU)²}, Союза помощи армян {арм. Հայ օգնության միություն (ՀՕՄ)}

(1957).

Образование

Первая армянская школа в Канаде была основана в Сант-Катринз (1919). Однако остальные школы стали появляться лишь во второй половине 1950-х годов и только при церквях в качестве однодневных школ. Возникновение каждодневных учебных заведений относится к 1970-м годам. По состоянию на 2003 г. в Канаде действовало шесть армянских школ. Они включают в себя пять начальных школ (три в Монреале, две в Торонто) и одну среднюю школу в Монреале. Ныне практически при всех действующих церквях всех конфессий имеются школы разного уровня.

Церковь

Канадская епархия ААЦ организована в 1984 г. Епархиальный центр - ц. св. Григория Просвятителя в Монреале. Первоначально община входила в состав Восточной епархии США.

Первая духовная община ААЦ образована в Сант-Катринз (1918), там же была построена первая церковь в Канаде (1930).

В состав Канадской епархии ААЦ входит 16 церквей, из коих построено лишь 2 здания, 3 куплено, а остальные 11 помещения арендуют (см. ниже).

Католикосат Большого Дома Киликии в 1957 г. создал епархию “Восточных штатов Северной Америки и Канады” с центром в Нью Йорке. Канадский викариат находится в церкви Св. Якова в Монреале. Ему подчинены 6 церквей, из коих построено 3 (см. табл. - отмечены голубым цветом) и 3 арендуются.

Армяно-Католическая церковь (АКЦ) имеет в Канаде 2 церкви (см. табл. - отмечены салатовым цветом), которые входят в состав епархии Северной Америки с центром в Нью Йорке.

Имеются также и Армяно-Евангелистские 4 церкви (см. табл. - отмечены коричневым цветом).

Некоторые религиозные общины не построили, а купили готовое здание, что не может расцениваться как памятник армянской архитектуры, однако может быть причислен к памятникам внутригородской топонимики (урбанонимам). К таковым относятся, в первую очередь, церковь Св. Григория Просвятителя в Монреале, бывшая Англиканская церковь купленная в 1970, а с 1984 – превращенная в Кафедру канадской епархии ААЦ. Церковь Св. Богородицы в Гамильтоне, тоже бывшая Англиканская церковь. Церковь Св. Вардана в Ванкувере, бывшая *Marpole United Church*, правда последнюю во время ремонта подвергли существенной модификации.

Кроме того, ряд религиозных общин (за исключением католиков) не имеют собственных культовых помещений (церквей), а временно их арендуют. К таковым относятся:

- 11 церквей ААЦ в 7 провинциях: Alberta (Calgary и Edmonton), Manitoba (Winnipeg), New Brunswick (Moncton), Northern Territories (Yellow Knife), Nova Scotia (Halifax), Ontario (Kingston, Св. Вардан в Mississauga, Св. Месропа в Ottawa, Св. Вознесения в Windsor), Quebec (Quebec City и Св. Крест в Laval des Rapides);
- 2 церкви ААЦ Киликийского Католикосата: (Св. Знамения в Cambridge и Св. Павла в St. Catharines обе в штате Ontario, а также Св. Георгия в Laval des Rapides в штате Québec);
- 4 церкви евангелистов: Армянский Евангелистский Союз Северной Америки {англ. Armenian Evangelical Union of North America (AEUNA)} (Cambridge в Ontario); Армянские Церкви Братства Библии {англ. Armenian Brotherhood Bible Churches (ABBC)} (2 в Toronto и 1 в Montreal).

² Имеет свой электронный ресурс AGBU Montreal Chapter <https://agbumontreal.org/>

Карта со схематическим расположением микрорайонов Торонто и расположением армянских церквей

СМИ.

Первым периодическим изданием в Канаде был журнал «Арагат» (1926, с 1927 – переименован в «Арагац»). До последнего времени вышло в свет 21 наименование периодики. Некоторые издания имеют электронные ресурсы. Например, еженедельник «Горизонт» (арм. Հորիզոն Երեւոնական, англ. Horizon Weekly) – официальный орган ЦК партии Армянской революционной федерации Канады (АРФ) <https://horizonweekly.ca/> (с 28.05.1979); журнал Toronto Hye Armenian Monthly Newspaper (с 2005) <https://torontohye.ca/>, выпуски по адресу: <https://issuu.com/torontohye>; The Armenian Mirror-Spectator <https://mirrorspectator.com>.

Некоторые общины имеют свои веб-сайты, например: Центр армянской общины в Сант-Катринз (см. табл.).

В Канаде выходит в эфир три радиопрограммы: «Armenian Radio Hour»³, «Tekeyan Armenian Radio Hour»⁴ и «Hamazkayin Armenian

Radio Hour»⁵. Кроме того имеется одна армянская радиостанция «Vanadzain»⁶.

Отношение к Геноциду.

В декабре 2003 г. Национальным Собранием единогласно был принят Билль 194, признающий Геноцид армян, имевший место в 1915-1923 гг.

21 апреля 2004 г. палата общин приняла резолюцию, в которой говорилось: «палата признает Геноцид армян 1915 года и осуждает этот акт как преступление против человечности».

24 апреля 2015 г., в 100-летнюю годовщину Геноцида армян, Палата общин Канады единогласно приняла резолюцию, в которой апрель был объявлен месяцем памяти, осуждения и предотвращения геноцида, а 24 апреля – Днем памяти жертв геноцида армян.

³ Armenian Radio Hour - Hamilton, ON. Tel.: (905) 528-9888 (only during show hours!). www.armenianradio.ca.

⁴ Tekeyan Armenian Radio Hour - 825 Rue Manoogian, Montreal, QC H4N 1Z6.

⁵ Hamazkayin Armenian Radio Hour - 3440 Olivar Asselin, Montreal, QC H4J 1L5.

⁶ Vanadzain - 1550 Dudemaine, Montreal, QC H3M 1R1. Tel.: (514) 337-5718.

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Канаде

н/н	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Даты	Вид
-----	--------	--------------	------------------	------	-----

Ontario (ON)¹

1.	тупик	Арапат	Находится на юго-западной окраине города, Ararat Ct, Ottawa ² , ON		
2.	памятник	всемирно известному фотографу Юсуфу Каршу (1908-2002) (скульптор Мкртич Таракджян)	Установлен у гостиницы Шато-Лорье, (Fairmont Château Laurier) 1 Rideau St, Ottawa , ON K1N 8S7	2017	
3.	мемориальная доска	В память 150-летия федерации и 25-летия установления армяно-канадских дипломатических отношений ³	Вмонтирована в пьедестал памятника, Там же	2017	

¹ **Онтарио** (англ. Ontario) – провинция Канады. Административный центр – г. Торонто. Официальными языками являются английский и французский.

² **Оттава** (англ. Ottawa, фр. Ottawa) — столица Канады. Оттава - четвёртый по величине город страны и второй по величине город провинции Онтарио. Вместе с соседним городом Гатино (Квебек) и рядом других муниципалитетов Оттава входит в Национальный столичный регион.

³ ՅՈՒՍՈՒՖ ԲԱՐՇ / 1908-2002 / Հայտնի կանադահայ լուսանկարիչ / Քանակ՝ նվիրված Կանադային հայ ժողովրդից՝ / Համադաշնության 150-ամյակի / եւ հայ-կանադական / դիվանագիտական հարաբերությունների / 25-ամյակի առթիվ / Քանադական Մերիտի Տարագնեան / ճարտարապետ Սուրեն Հանեան / Armenia Canada:

4.	здание	Посольство Республики Армения в Канаде ⁴	Embassy of the Republic of Armenia to Canada, 7, Delaware Av., Ottawa , ON, K2P 0Z2 http://canada.mfa.am/	С 1995	
5.	памятник	Вечная Армения [2, стр. 78]	Установлен во дворе Посольства Республики Армения в Канаде справа от входа, Там же	21.09.2002	
6.	мемориальные доски	На армянском ⁵ , английском ⁶ французском ⁷ языках [2, стр. 79]	Установлены на лицевых сторонах трех плит перед памятником “Вечная Армения” Там же	21.09.2002	
7.	церковь	Св. Троицы	14 Woodlawn Ave, West Toronto ⁸ , ON	6.12.1953 – старое здание	
8.			920 Progress Ave, Scarborough ⁹ , Toronto ON M1G 3T5 Tél.: (416) 431-3001 www.torontoarmenianchurch.com htac@bellnet.ca	15.11. 1987 – новое здание	

⁴ Особняк построен в 1907 г. В 1995 г. особняк был приобретен и подарен Республике Армения известным армяно-американским бизнесменом и филантропом Саркисом Акопяном в память о его родителях, врачах Григоре и Араксе Акопянах. В марте 1995 года Посольство Республики Армения в Канаде стало третьей иностранной миссией, занявшей этот исторический особняк.

⁵ ՀԱՎԵՐԺԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ / գործ Լևոն և Հայկ Թոքմայյանների, / Օտտավա, 2002թ. / Ի մեծարումն Հայաստանի, / որի խորհրդանիշը՝ Արարատ լեռը, / դարձավ մարդկության նոր օրրանը, / որն առաջինն ընդունեց քրիստոնեությունը (301թ.) / և առաջինն էլ ազգովի խաչ բարձրացավ, / դառնալով XX դարի առաջին ցեղասպանության՝ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՈՒՆԻ (1915-1923թթ.) զոհը: / Ի փառս վերածնված և նորոգ Հայաստանի, / որի զավակները դեռ հավատում են արդարությանը:

⁶ ARMENIA IMMORTAL / Sculptors: Levon and Hayk Tokmajyan / Ottawa, 2002 / In tribute to Armenia, as symbolized by Mt. Ararat, and to the / Armenian people, who were the first to embrace Christianity in 301, / and the first nation to be crucified in 1915-1923, / filling victim to the first Genocide of the 20th century. / For the glory of a reborn free Armenia, / whose sons and daughters continue to believe in justice.

⁷ L'ARMÉNIE ÉTERNELLE / Oeuvre de Lévon et Hayk Tokmajyan / Ottawa, 2002 / En hommage à l'Arménie, symbolisée par le Mont Ararat, / et à son peuple, converti le premier au christianisme en 301, crucifié le premier en tant que nation en 1915-1923, dans les affres du premier Génocide du XXe siècle. / À la gloire de l'Arménie libérée réincarnée, / dont les enfants ont toujours foi en la Justice.

⁸ **Торонто** (англ. Toronto) – самый крупный город Канады, административный центр провинции Онтарио. В состав Торонто в качестве районов были включены города: North York, East York, York, Scarborough, Etobicoke и Metropolitan Toronto. Вместе с городами Mississauga, Brampton, Markham и др. образует агломерацию Большой Торонто.

⁹ **Скарборо** (англ. Scarborough) – пригород на востоке агломерации Большой Торонто.

9.	хачкар	Памяти Норы Церунян-Бекмазчян [2, стр. 85]	Находится в фойе церкви Св. Троицы, Там же		
10.	хачкар	В память основателей церкви [2, стр. 88]	Находится в фойе церкви Св. Троицы, Там же	1992	
11.	лапидарная надпись	На армянском языке ¹⁰	Находится на лицевой стороне хачкара, Там же		
12.	мемориал	Жертв Геноцида армян 1915 (архитектор Тигран Дакесян) [2, стр. 84]	Находится на возвышенности, во дворе церкви Св. Троицы, слева от входа на взгорке, Там же	1985	
13.	здание	Культурный Центр Алек Манукян и школа Зарукян (AGBU)	Alex Manoogian Cultural Centre & Zaroukian Armenian Day School, 930 Progress Ave, Scarborough, Toronto ON M1G 3T5, Tél.: (416) 439-3900 www.agbutoronto.ca	5.06.1981	
14.	школа	Армянская школа Кололян (Союза помощи армян)	A.R.S. Kololian Armenian School, 45 & 50 Hallcrown Pl, North York¹¹, Toronto ON M2J 4Y2 Tél.: (416) 491-2675 www.arsdayschool.ca	1979	
15.	церковь	Св. Богородицы	45 Hallcrown Pl, North York, Toronto Willowdale, ON M2J 4Y4 Tél.: (416) 493-8122 Fax: (416) 493-8265 www.stmarytoronto.com	Осв. 27.05.1990	

¹⁰ ՌՆԽԱ (1441+551=1992) / ՀԱՅԱՍՏԱՆ

¹¹ **Северный Йорк** (англ. North York) – пригород на севере агломерации Большой Торонто.

16.	лапидарная надпись	Смешанная билингва на армянском и английском языках ¹²	Находится на тимпане церкви Св. Богородицы, Там же	27.05.1990	
17.	барельеф с лапидарной надписью	Крещение Трдат и апостолы ¹³	Находится на зап. стене церкви Св. Богородицы, слева от колокольни, Там же	27.05.1990	
18.	барельеф с лапидарной надписью	Создание армянского алфавита ¹⁴	Находится на зап. стене церкви Св. Богородицы, справа от колокольни, Там же	27.05.1990	
19.	памятник	В память о Геноциде армян [2, стр. 90]	Находится перед входом в церковь Св. Богородицы, Там же	1990-е	
20.	здание	Армянский культурный центр	Находится рядом с церковью Св. Богородицы, Armenian Community Center, Там же	1993	
21.	церковь	Св. Григория Просвятителя /католическая/	100 Northdale Rd, North York, Toronto ON M2L 2M1 Tél.: (416) 444-9924 www.acctoronto.com http://armenianeparchy.org/stgregory-ca/	Осн. 18.10.1992 Осв. 21.11.1993	
22.	мемориал	[2, стр. 82-83]	Находится во дворе церкви Св. Григория Просвятителя, слева от входа, Там же	2002	

¹² Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՀԱՅՑ. ԱՌԱՔ. ԵԿԵՂԵՑԻ / Կառուցաւ. Եկեղեցիս Հայաստանեաց Արդեամբ եւ Ծախսիկը / Ժողովրդիս Հայոց որը ի Թորոնտո / Օծաւ ի Թուին Քրիստոսի 1990 / ST. MARY ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH

¹³ ՍՈՒՐԲ ԹԱԴԵՒՈՍ; ՍՈՒՐԲ ՏՐԴԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐ; ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ; ՍՈՒՐԲ ԲԱՐԴՈՒՂԵՍԵՆՈՍ

¹⁴ ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ; ՍՈՒՐԲ ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒ

23.	монумент	В память о Геноциде 1.5 миллиона армян [2, стр. 90]	Находится в армянской секции на кладбище “Йорк”, Armenian Section in York Cemetery, North York, Toronto	17.10.2010	
24.	мемориальная надпись	Многострочная на армянском ¹⁵ и английском ¹⁶ языках	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, Там же		
25.	мемориальная надпись	Многострочная на английском языке ¹⁷	Находится на тыльной стороне хачкара, Там же	17.10.2010	
26.	церковь	Эммануэля Назарейского /евангелистская/	2537 Bayview Ave, North York, Toronto ON M2L 1B1 Tél.: (416) 385-9874		
27.	церковь	Армянская Евангелистская (AEUNA)	2600 14th Ave, Markham¹⁸, Toronto ON L3R 3X1 Tél.: (905) 305-8144 Fax. (905) 305-8125 aectoronto@yahoo.com	1960	
28.	церковь	Св. Богоматери	8 Mayhurst Ave, Hamilton¹⁹ , ON L8K 3M8 Tél.: (905) 549-2711	Купл. 1985, бывш. Англиканская ц. Осв. 1989 Рест. 2002	

¹⁵ 1915 / ՅԱՐԳԱՆԵ ՄԵԾ ԵՂԵՈՒՆԻ / ՄԵԿ ՈՒ ԿԵՍ ՄԻԼԻՈՆ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒ / ԱՆՄԱԿ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

¹⁶ THIS MONUMENT IS DEDICATED TO THE / MEMORY OF 1.5 MILLION ARMENIANS / WHO PERISHED DURING THE FIRST GENOCIDE / OF THE TWENTIETH CENTURY.

¹⁷ I should like to see any power / of the world destroy this race, / this small tribe of unimportant / people, whose wars have all / been fought and lost, whose / structures have crumbled, / literature is unread, music is / unheard, and prayers are / no more answered. Go ahead, / destroy Armenia. See if you / can do it. Send them into the / desert without bread or water. / Burn their homes and churches. / Then see if they will not laugh, / sing and pray again. For when / two of them meet anywhere in / the world, see if they will not / create a NEW ARMENIA. / William Saroyan / This memorial monument was built by / Holy Trinity Armenian Church / under the auspices of / Bishop Bagrat Galstanian, Primate / and under the leadership of / Archpriest Zareh Zargarian, Pastor. / The year of our Lord 2010, October 17 / Designed by Hagop Janbazian

¹⁸ **Маркхэм** (англ. Markham) – город на севере-востоке агломерации Большой Торонто.

¹⁹ **Гамильтон** (англ. Hamilton) – город в провинции Онтарио.

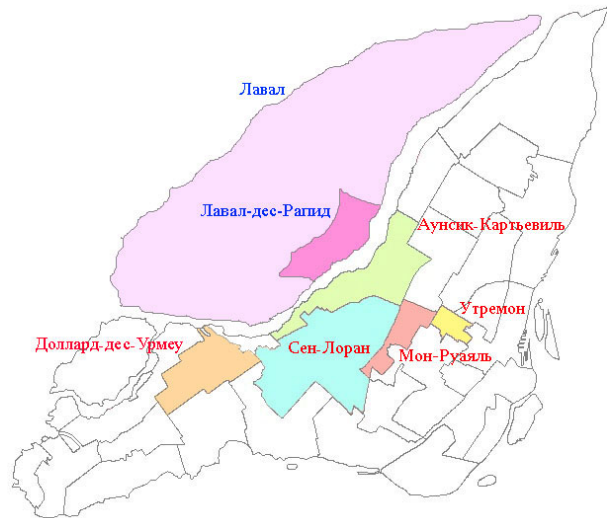
29.	церковь	Св. Григория Провосветителя	49 Rue Carlton, Saint Catharines ²⁰ , ON L2R 1P7 Tél.: (905) 685-8701 Fax: (905) 685-3659	30.11.1930	
30.	здание	Центр армянской общины “Шираз”	Shiraz ballroom 156 Martindale Rd, Saint Catharines , ON L2S 2X9 Tél.: (905) 682-6178 www.armeniancommunitycentre.com		
31.	мемориал	Жертвам Геноцида армян и утраченным городам	Установлен рядом с центром армянской общины “Шираз” Там же	30.04.2016	
32.	мемориальная надпись	На английском, армянском и французском языках ²¹	Находится на лицевой стороне мемориала, Там же		
33.	хачкар	Жертвам Геноцида армян	Установлен перед мемориалом, Там же		
34.	здание	Центр армянской общины	Armenian Community Centre of Cambridge 15 International Village Dr, Cambridge ²² , ON N1R 7M5, www.armeniancentrecambridge.org		
35.	мемориал	В память сынов армянского народа погибших в битве на горе Муса и во всех других героических сражениях [2, стр. 91]	Находится перед зданием центра армянской общины, Monument to the victims of Musadagh and all other heroic battles of the Armenian people, Там же	1989	
36.	здание	Молодежный центр “Арапат”	Находится рядом с центром армянской общины, A.Y.C. Ararat Youth Centre 35 International Village Dr, Cambridge , ON N1R 7M5		

²⁰ **Сент-Катаринс** (англ. Saint Catharines) – город в провинции Онтарио.

²¹ 1915 / VAN ՎԱՆ / BITLIS ԳԻԹԼԻՍ / HARPOT ԽԱՐՔԵՐԴ / SIVAS ՍԵՐԱՍՍԻՍ / DIARBAKIR ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ / ERZURUM ԷՐԶՐՈՒՄ / TO THE MEMORY OF / THE 1.500.000 VICTIMS / OF THE ARMENIAN / GENOCIDE OF 1915 // À LA MÉMOIRE DES / 1 500 000 VICTIMES DU / GÉNOCIDE ARMÉNIEN / DE 1915 // THIS SHALL NEVER BE FORCOTTEN ILS NE SERONT VAMAI OUBLIES / ՅԱՐԳԱՆԶ ՍԵՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՄ

²² **Кембридж** (англ. Cambridge) – город в провинции Онтарио.

Québec (QC)²³

37.	памятник	Отцу Комитасу	Находится в аллее поэтов (l'allée des Poètes), на Rue D'Auteuil, Québec ²⁴ , QC	6.07.2008	
38.	мемориальная надпись	Многострочная на французском языке ²⁵	Находится на лицевой стороне постамент бюста, Там же		
39.	кафедральная церковь	Св. Григория Просвяителя	615 Stuart Ave, Outremont ²⁶ , Montréal, QC H2V 3H2 Tél.: (514) 279-3066 Fax: (514) 279- 8008 http://armeniancathedral.org/ www.armenianchurch.ca	Куплена 12.1970 бывш. Англиканская ц. С 1984 – Кафедра канадской епархии ААЦ	

²³ **Квебек** (фр. Québec, англ. Quebec) - провинция Канады, вторая по населению (ок. 7,9 млн. чел., 23,2 % населения – на 07.2010) и первая по площади (1 542 056 км²). Столица провинции – Квебек и главная городская агломерация на востоке провинции. Официальный язык - французский.

²⁴ **Квебек** (фр. Québec) – город, административный центр одноименной провинции. Второй по величине город в провинции после города-мегаполиса **Монреаль** (фр. Montréal, англ. Montreal), второго по величине города Канады и побратима города Ереван (1998).

²⁵ Buste réalisée par le sculpteur arménien / Samuel Ghazarian / KOMITAS / 1869-1935 / Poète, musicologue et compositeur, / « père et maître » de la musique arménienne, / le révérend père Komitas parcourt son pays / notant de nombreux chants, danses / et mélodies afin de les sauver de l'oubli. / «Grue, d'où viens-tu? Je suis l'esclave de la voix! / Grue, n'as tu pas une petite nouvelle de notre pays? / Ne te presse pas, tu rejoindras bientôt ton essaim; / Grue, n'as tu pas une petite nouvelle de notre pays? / J'ai quitté pour venir ici ma maison et ma vigne...» / Extrait du Chant de l'émigré. / Ce monument constitue un témoignage de / reconnaissance de la communauté arménienne / envers le Québec et une marque de solidarité / des Québécois à l'égard du peuple d'Arménie. / Don du Comité national arménien du Québec / Inauguré le 6 juillet 2008

²⁶ **Угремонт** (фр. Outremont) – район в городе Монреаль.

40.	комплекс	Духовно-образовательный	3401 Rue Olivar Asselin, <i>Ahuntsic-Cartierville</i> ²⁷ , Montréal		
41.	церковь-викариат	Св. Якова	Cathédrale arménienne Saint Jacques, 3401 Rue Olivar Asselin, <i>Ahuntsic-Cartierville</i> , QC H4J 1L5 Tél.: (514) 331-5445 www.sourphagop.org	1958	
42.	здание	Центр армянской общины Հայ Կենտրոն	Находится слева от церкви Св. Якова, Centre Communautaire Armenien, Там же		
43.	епархиальный центр		Находится рядом с центром армянской общины, Prélature Arménienne Там же		
44.	хачкар	“Красное евангелие” (в [2, стр. 89] ошибочно указано место расположения Торонто)	Установлен рядом с епархиальным центром, в саду слева от входа, Там же	24.04.2003	
45.	мемориальная доска	Памятная надпись на армянском ²⁸ языке	Закреплена на лицевой стороне постамента хачкара “Красное евангелие”, Там же		
46.	памятник	Комитасу (1869–1935) по случаю 150- летия Комитаса (скульптор Мкртич Таракджян)	Установлена у входа в комплекс, в 10 м от хачкара “Красное евангелие”, Там же	04.09.2020	
47.	лапидарная надпись	Смешанная на французском, армянском и английском ²⁹	Находится на лицевой стороне памятника, Там же		
48.	парк	Армения	Находится рядом с комплексом через дорогу, Av. Élie-Blanchard, Parc de l'Arménie, Там же QC H4J 1B1		

²⁷ Аунсик-Картьеви́ль (фр. Ahuntsic-Cartierville) – район в городе Монреаль.

²⁸ ԿԱՆԳԵՆՑԱԴ / “ԿԱՐՍԻՐ ԱԻԵՏԱՐԱՆԵ” ԽԱՉԳԱՐ-ՅՈՒԾԱԿՈԹՈՂՍ / ՍՐԲԱԶԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿԱՑ ՀԱՅՈՑ / ՄԵԾ ԵՂԵՆՆԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 90-ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻ / 24 ԱՊՐԻԼ 2003

²⁹ KOMITAS / ԿՈՄԻՏԱՍ / 1869-1935 / L'ame de la musique armenienne / Հայ երաժշտության Մաշտոցը / Saviou of the Armenian musical heritage

49.	школа	Св. Якова или Варгеса Сарафяна	Находится по правую сторону от комплекса, через Rue Dudemaine. École Arménienne Sourp Hagop, 3400 Rue Nadon, Ahuntsic-Cartierville , QC H4J 1P5, Tél.: (514) 332-1373 www.sourphagop.com	1974	
50.	церковь	Первая Армянская Евангелистакая (AEUNA) Première église évangélique arménienne	First Armenian Evangelical Church of Montreal, 11455 Rue Drouart, Ahuntsic-Cartierville , QC H3M 2S6 Tél.: (514) 832-0220 Fax: (514) 832-0337 www.hayavedmontreal.com	Куплено 2003 у catholique église Saint Gaëtan	
51.	церковь	Пресвятой Девы Нарекской /католич./	858 Boul de la Côte-Vertue, Saint-Laurent ³⁰ , Montréal QC H4L 1Y4 Tél.: (514) 748-6435 Fax: (514) 748-5502 www.hayk.net/montreal/churches/notre-dame-de-nareg/ http://eacn.ca/	1983 – построено или куплено?	
52.	хачкар	В память апрельским жертвам [2, стр. 80]	Находится справа от входа в церковь Пресвятой Девы Нарекской, Там же	24.04.1991	
53.	лапидарная надпись	Билингва на армянском ³¹ и французском ³²	Находится в нижней части на лицевой стороне хачкара, Там же		
54.	памятник		Находится слева от входа в церковь Пресвятой Девы Нарекской, Там же		
55.	школа	Нарек	École Notre-Dame-de-Nareg, 858 Boul de la Côte-Vertue, там же	1988	
56.	улица	Алек Манукян	Rue Alex Manoogian, Saint-Laurent, Montréal QC H4N 1Z5		
57.	школа	Алек Манукян (AGBU)	École Alex Manoogian, 755 Rue Manoogian, Там же Tél.: (514) 744-5636 Fax: (514) 748-2785 www.alexmanoogian.qc.ca armenque@qc.aira.com	1970 - основана 1974 - построено новое здание	

³⁰ Святой Лаврентий или Сен-Лоран (фр. Saint-Laurent) – некогда город на острове Монреаль, в настоящее время один из крупнейших районов в городе Монреаль.

³¹ ԱՊՐԷԼԻԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒ / ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

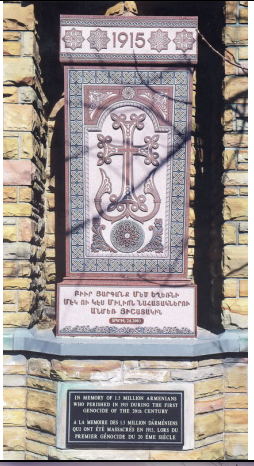
³² A LA MEMOIRE DES VICTIMES / DU GENOCIDE / 24 AVRIL 1915

58.	здание	Центр Алек Манукян (AGBU)	Centre Alex Manoogian de l'UGAB, 805, rue Manoogian там же Tél.: (514) 748-2428 Fax: (514) 748-6307 http://agbumontreal.org	09.1977	
59.	здание	Армянская культурная ассоциация Текеян	Association Culturelle Arménienne Tekeyan de Montréal, 825, rue Manoogian, Там же Tél.: (514) 747-6680		
60.	улица	Армения	Rue Armenia, Dollard-des-Ormeaux³³, Montréal QC		
61.	мемориал	В память жертвам Геноцида армян 1915 г.	Находится в парке "Marcelin Wilson Park", близ Boul l'Acadie, Mont-Royal³⁴, Montréal QC	1998	
62.	памятник	"Читатель" (скульптор Мкртич Таракджян)	Находится у входа в Публичную библиотеку Реджинальда Доусона, Mont-Royal, Montréal QC		
63.	церковь	Армянская Евангелистская (AEUNA)	123 Boul des Prairies, Laval-des-Rapides³⁵, Laval, QC H7N 2T6, Tél.: (450) 978-3272 Fax. (450) 978-9241 hayaved.freesevers.com	1964	
64.	колокольня	прицерковная	Находится слева от церкви, Там же		

³³ Доллард-дес-Урмеу (фр. Dollard-des-Ormeaux) – район в городе Монреаль.

³⁴ Мон-Руаяль (фр. Mont-Royal, англ. Mount-Royal) – район в городе Монреаль.

³⁵ Лавал-дес-Рapid (фр. Laval-des-Rapides) – один из 14 районов наибольшего пригорода Монреаля города Лавал (фр. Laval), в составе мегаполиса Большой Монреаль.

65.	хачкар	В память жертв Геноцида армян 1915 г. [2, стр. 81]	Установлен в нише колокольни, Там же	24.04.2003	
66.	лапидарная надпись	На армянском языке ³⁶	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, Там же		
67.	мемориальная доска	Билингва на английском ³⁷ и французском ³⁸	Вмонтирована ниже хачкара, Там же		
68.	здание	Армянский центр	Centre Arménie, 1025 Boulevard Élisabeth, Laval, QC H7W 3J7		
69.	памятник	жертвам Геноцида армян [2, стр. 80]	Laval	2013	
70.	лапидарная надпись	На французском языке ³⁹	Находится на лицевой стороне постамента памятника, Там же		
71.	здание	Центр армянской общины Лавалья	Armenian Community Center, 397 Boul des Prairies, Laval, QC H7N 2W6 Tel.: (450) 688-0088		
72.	церковь	Св. Георгия	Находится в здании Центра армянской общины Лавалья, Там же		

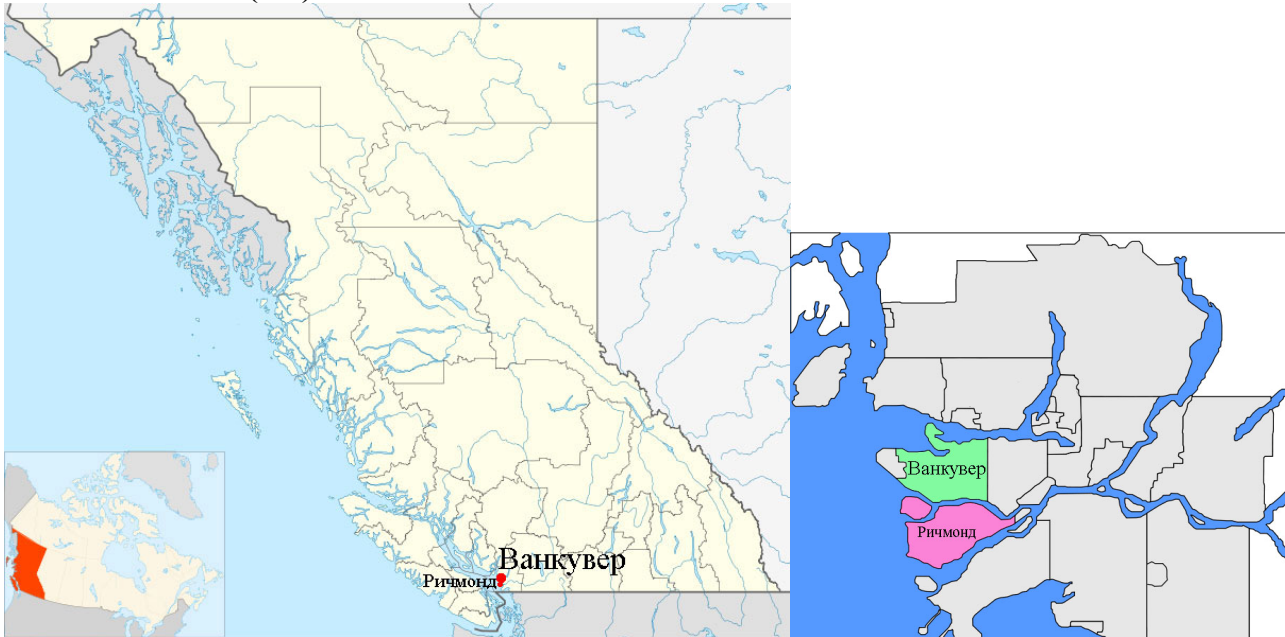
³⁶ 1915 / ԲՅՈՒՐ ԶԱՐԳԱՆԵՔ ՄԵԾ ԵՂԵՈՆԵՒ / ՄԷԿ ՈՒ ԿԷՍ ՄԻԼԻՈՆ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒ / ԱՆՄԵՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԻՄ / ԱՊՐԻԼ 24. 2003

³⁷ IN MEMORY OF 1.5 MILLION ARMENIANS / WHO PERISHED IN 1915 DURING THE FIRST / GENOCIDE OF THE 20TH CENTURY

³⁸ A LA MEMOIRE DES 1.5 MILLION D'ARMÉNIENS / QUI ONT ÉTÉ MASSACRÉS EN 1915, LORS DU / PREMIER GÉNOCIDE DU 20 ÈME SIÈCLE

³⁹ L'ESPOIR / A LA MEMOIRE DES 1.5 MILLION D'ARMÉNIENS / VICTIMES DE 1ST GENOCIDE DU XXE SIECLE / PERPETRE PAR LE GOUVERNEMENT TURC EN 1915 / DANS L'ESPOIR OUE DE TELS CRIMES CONTRE L'HUMANITE NE SE REPRODUISENT / PEUS JAMAIS

British Columbia (BC)⁴⁰

73.	церковь	Св. Григория Просвятителя	St. Gregory Armenian Church & Community Centre 13780 Westminister Hwy, Richmond ⁴¹ , BC V6V 1A2 Tél.: (604) 276-9627 http://stgregorychurch.ca		
74.	церковь	Св. Вардана	St. Vartan Apostolic Church 1260 West 67th Ave, Vancouver ⁴² , BC V6P 2T2 Tél.: (604) 261-7411 Fax: (604) 261-7256 http://stvartanchurch.com	1984 – куплена, <i>Marpole United Church</i> 1996 - ремонт и модифи- кации	
75.	хачкар	В память жертв Геноцида армян в 1915 г.	Установлен у стены церкви Св. Вардана, Там же		
76.	лапидарная надпись	На армянском языке ⁴³	Находится в верхней части лицевой стороны хачкара, Там же		
77.	мемориальная доска	На английском языке ⁴⁴	Установлена на пьедестале хачкара, Там же		
78.	здание	центр армянской общины “Арагат”	Ararat Armenian Community Centre, Находится рядом с церковью Св. Вардана, Там же		

⁴⁰ **Британская Колумбия** (англ. British Columbia, фр. Colombie-Britannique) – провинция на западе Канады. Столица – Виктория, крупнейший город - Ванкувер.

⁴¹ **Ричмонд** (англ. Richmond) – город в провинции Британская Колумбия, входит в агломерацию Большой Ванкувер.

⁴² **Ванкувер** (англ. Vancouver) – крупнейший город провинции Британская Колумбия и третий по величине город Канады (после Торонто и Монреаля).

⁴³ ԽԱՉՔ ԶՈՒ ԵՂԻՑԷ ՄԵՉ ԱՊԱՎԵՆ

⁴⁴ GENOCIDE IS A CRIME / AGAINST HUMANITY / “LET THIS KHATCHKAR BE DEDICATED / TO ALL GENOCIDE VICTIMS” / LET US NEVER FORGET 1.5 MILLION / ARMENIAN MARTYRS

79.	мемориал	В память признания и осуждения Парламентом Канады Геноцида Армян в Османской Турции в 1915 г.	Genocide Memorial, Находится на Mountain View Cemetery, Fraser Street 5455, Vancouver BC V5W 2Z3	24.04.2014	
80.	мемориальная доска	Надпись на английском языке ⁴⁵	Находится у подножья мемориала, Там же		

Условные сокращения:

Ave (Avenue) – проспект	ON (Ontario) - Онтарио
Boul (Boulevard) – бульвар	QC (Québec) - Квебек
Rue – улица	BC (British Columbia) - Британская Колумбия
Rd (Road) – дорога	
Dr (drive) – дорога	
Hwy (Highway) – скоростная дорога	
Ct (Court) – тупик	
Pl (Place) – площадь	

Перечень использованной литературы

1. **Արահանյան, Ա. Գ.** Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության: Հ. Բ. *Ամերիկայի հայ գաղթավայրեր*, էջեր 342-376: – Եր., Հայաստանի հրատարակչություն: 1967: 424 էջ:
2. **Աշխարհի հայկական հուշարձանները**. Մաս 4: – Եր.: Անտարես, 2013: – 128 էջ:
3. **Բերարյան, Ա. Ա.** Կանադահայ գաղութի պատմությունից: – Եր.: // “Լրաբեր հասարակական գիտությունների”, հմ. 1(565), հունվար, 1990, էջեր 21-29:
4. **Հայ Սփյուռք** հանրագիտարան: *Կանադա*, էջեր 331-342: – Եր.: Հայկ. հանրագիտ. հրատ. 2003: – 732 էջ:
5. **Հայկական Սովետական Հանրագիտարան:**
5.1. Հ. 5, *Կանադա*, էջեր 230-231: – Եր.: 1979;
5.2. Հ. 8, *Մոնրեալ*, էջեր 18-19: – Եր.: 1982;
5.3. Հ. 12, *Տորոնտո*, էջ 63: – Եր.: 1986:
6. **Մալխասյան, Մ.** Հայերն աշխարհում: – Եր.: Հեղինակային հրատարակչություն: 2007: 144 էջ:
7. **Քրիստոնյա Հայաստան** հանրագիտարան: *Կանադայի թեմ*, էջեր 470-471: – Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. 2002: – 1076 էջ:
8. Armenian in Canada. // “Parochial Newsletter”, vol. 1. – Toronto, 1.10.1967.
9. **Baghdjian, K.** La Communauté Arménienne Catholique de Montréal. – Montréal, 1992.
10. **Chichekian, G.** The Armenian Community of Quebec. – Montréal: G. Chichekian. 1989.
11. **Kaprielian, I.** Armenians in Ontario. // “Polyphony. The Bulletin of the Multicultural History Society of Ontario”, vol. 4, N 2, 1982.
12. [Nergararian, G.] A brief history of the beginning of the mission work in Nicomedia by the American Board of Foreign Missions. By rev. GARABED NERGARARIAN. – Waynesboro, PA.: Gazette Stram Printing House. 1885. – 80 p.
13. "Sister Towns — MONTREAL". *International Cooperation*. Yerevan Municipality. Retrieved 2008-06-25.
14. Statistics Canada. <https://www12.statcan.gc.ca>
15. Statistics Canada. Ethnic Origin, both sexes, age (total), Canada, 2016 Census. // <https://www12.statcan.gc.ca/census-recensement/2016/dp-pd/hltfst/imm/PRTerr-eng.cfm?Lang=E&T=31>
16. **Tashjian, James H.** The Armenians of the United States and Canada: A Brief Study. – Boston: Armenian Youth Federation, 1970.
17. **Vartanian, Hrag** Armenians in Ontario and Quebec. // “AGBU Magazine”, July, 2000.

Տճանա/Հանձնվել է՝ 15.03.2021
 Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 22.03.2021
 Принята/Ընդունվել է՝ 29.03.2021

⁴⁵ This Monument honours the 1.5 million / innocent souls who lost their lives in the / Armenian Genocide perpetrated by the / Ottoman Turkish government in 1915. / An ancient race was almost extinguished / on its historic homeland in the first / genocide of the twentieth century. // Archival fingerprint of / a victim of the / Armenian Genocide. / In 2004, the Canadian Parliament / recognized the Armenian Genocide, bringing / us all one step closer to eradicating enmesh / against humanity. / April 24. 2014

Памятники армянской архитектуры и топонимики в Мексике

Погосян /Хахбакян/ Г. Г.

Общественный институт политических и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона (Ереван, Армения)
gagikp@mail.ru

Ключевые слова: Мексика, армяне, диаспора, архитектура, топонимика.

Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Մեքսիկայում

Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գ. Հ.

Մեկնության-Կատարյան տարածաշրջանի քաղաքական եւ սոցիալական
հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ (Երևան, Հայաստան)
gagikp@mail.ru

Ամփոփում Հոդվածում ներկայացված է «Ճարտարապետական եւ տեղանվանական հայկական հուշարձանները աշխարհում» բազմահատորյա ատլաս-դիվանից մի գլուխ, որն նվիրված է Մեքսիկային: Հոդվածում համառոտ ներկայացվում է գաղթաբնակի ստեղծման եւ զարգացման պատմությունը, տարածման աշխարհագրությունը, եկեղեցու, կրթության և պարբերական մամուլի իրավիճակը: Հոդվածի հիմնական մասն են կազմում Մեքսիկայի հայկական ճարտարապետական ու տեղանվանական հուշարձանների ցուցակ-աղյուսակները, որոնց վերջում զետեղված են օգտագործված գրականության ցանկերը:

Հանգուցաբառեր Մեքսիկա, հայեր, գաղթաբնակ, ճարտարապետություն, տեղանուններ:

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in México

Poghosyan /Khaghbakyan/ G. H.

Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region (Yerevan, Armenia)
gagikp@mail.ru

Abstract: The article presents the head of a multi-volume atlas of the catalog «The monuments of Armenian architecture and place names abroad». It presents an overview of the history and development of the community, the geography of its settlement, the state of the church, education and Armenian media. The main part of the article is a table-list of Armenian monuments of architecture and toponymy in Mexico, after which a list of literature is given.

Keywords: Mexico, Armenians, Migration, Diaspora, Architecture, Toponyms.

Мексика (исп. México), официальное название – **Мексиканские Соединённые Штаты** (исп. Estados Unidos Mexicanos) — государство в Северной Америке. Административно делится на 31 штат (исп. estados) и один федеральный округ (исп. Distrito Federal). Штаты делятся на муниципалитеты (municipios), число которых в зависимости от населённости и размеров штата может разниться от нескольких штук до сотен. Столица и крупнейший город – Мехико.

История. География.

Армяне в Мексике появились в XVII в. Согласно исследованиям Антарамяна в архивах инквизиции, первый армянин прибыл в Мексику в 1632 г. В материалах Инквизиции сохранилась

запись Франсиско Мартин не знавшего латинского алфавита, и поэтому написавшего на армянском языке. В 1723 году Дон Педро де Сарате, уроженец Новой Джульфы, прибыл на галеоне из Китая в Акапулько и поселился в Мехико [3]. Кроме него известны армянские мореходы, которые вели торговлю между Акапулько и Манилой.

Основной поток армян в Мексику начался после Геноцида (1915), последовавших за ним избиений и погромов (1918-20) в Турции и насильственного выселения армян Киликии (1921-22). Пытаясь добраться до США, в следствии трудностей создаваемых властями, многие осели в Мексике до конца Второй мировой войны (1939-45), когда условия для иммиграции в США были смягчены. После чего большинство все-таки перебрались в США [1].

На 1994 г. в Мексике насчитывалось ок. 40 армянских семей. Многие состояли в смешанных браках и как следствие, в основном исповедуют католичество. В последнее десятилетие, мексиканских армян с пасторским визитом посещают

армяно-католические священники, проводя мессы и иные религиозные обряды, что содействует сплочению.

В основном армяне живут в городе Мехико, есть несколько семей в Пуэбла. Ныне на территории Мексики проживает более 500 армян.

Организации. Образование. Церковь. СМИ.

Никаких церквей, общественных организаций, учебных заведений и средств массовой информации у мексиканских армян нет.

Сводный перечень памятников архитектуры и топонимики в Мексике

н/н	Объект	Наименование	Местонахождение (адрес, контакты)	Даты	Вид
1.	площадь	Армения	Находится в Parque Mexico Plaza Armenia, México ¹ , DF		
2.	фонтан с часами		Находится на площади Армения, Там же	1927	
3.	мемориальная доска	На испанском языке ²	Установлена в центре фонтана в основании колонны с часами, Там же		
4.	мемориальная доска	На испанском языке ³		2015	
5.	улица	Армения	Calle Armenia, Himalaya Sector Niza, Privadas de Anáhuac, 66059 Cd Gral Escobedo ⁴ , NL		Протяженность: 150м

Перечень использованной литературы

18. Հայ Միջուկը հանրագիտարան: Մեքսիկա, էջ 403: – Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. 2003: – 732 էջ:
19. Մալխասյան, Մ. Հայերն աշխարհում: – Եր., Հեղինակային հրատարակություն: 2007: – 144 էջ:
20. Antaramián, C. S. Del Ararat al Popocatepetl: los armenios en México. – México: Aip-Pen-Kim, 2015. – 191 с.
21. Informe de Ohannes Jamgotchian, colaborador de IAN en México. VISITA PASTORAL DEL MONSEÑOR VARTAN BOGHOSSIAN A MEXICO // http://www.ian.cc/notas/noticias_ian.php?id=691, 26 de MARZO 2007.

Տճանա/Հանձնվել է 15.03.2021
 Рецензирована/Գրախոսվել է 22.03.2021
 Принята/Ընդունվել է 29.03.2021

¹ Мехико (исп. Ciudad de México) – столица и крупнейший город-агломерация – Мексики.

² LA COLONIA ARMENIA / CON GRATITUD A MÉXICO / RELOJ CONMEMORATIVO AL / DÍA DE LA TIERRA / TODOS PODEMOS HAGER DE EL...GAR / DE RESPETO Y TOLERANCIA ENT...EBLOS. / EN PERFECTA ARMONIA CONEZA. / POR UN MUNDO LIBRE ... / EN MEMORIA DE LAS / PRMER GENOCIDIO / DE ABRIL DE 1915 / MÉXICO D.F. A 24 DE

³ 1915 – 2015/ Centenario del Genocidio Armenio / Por muy targa que sea / le torme, el sol / siembre vuela a / britar entre las nubes

⁴ Генерал Эскабедо (исп. Cd Gral Escobedo) – город и муниципалитет в штате Нуэво-Леон.

Արցախի Գյուլիստան գյուղի ձեռագրական ժառանգությունը XVII դ. երկրորդ կեսին

Հարությունյան Մ. Գ.

ախագ գիտաշխատող, պ.գ.թ.

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, Հայաստան)

marina-arutunyan@mail.ru

Վճռորոշ բառեր՝ Գյուլիստան, ձեռագիր, Մաշտոց Ձեռագ, Ավետարան, հիշատակարան, մանրանկարչություն, Խաչեն գավառ, Մատենադարան, Արցախ, մատենագիտություն

Рукописное наследие села Гулистан Арцаха второй половине XVII века

Арутюнян М. Г.

старший научный сотрудник, Кандидат исторических наук

Институт истории НАН РА (Ереван, Армения)

marina-arutunyan@mail.ru

Аннотация. Таким образом, основываясь на результатах научных исследований, подчеркнем, что армянская рукописная культура с различными ее проявлениями веками развивалась как в разных регионах Восточной Армении, так и в Арцахе. Центры рукописи находились в разных частях Арцаха, из которых известны Гандзасар, Дадиванк, Амарас, Гчаванк, монастырь Ериц Манканц и другие.

Ряд ценных рукописей был написан также в селе Гулистан во второй половине 17-го века. Последний находился в исторической провинции Хачен Арцахской области. Позже село было включено в Шаумянский район Республики Арцах (Нагорный Карабах). В настоящее время село необитаемо и находится под контролем Азербайджана (оно было оккупировано последними в 1992 году).

Сохранились лишь некоторые рукописи Гулистана, написанные во второй половине 17 века. Они хранятся в Матенадаране имени Месропа Маштоца Республики Армения. Эти рукописи различны по своему содержанию.

Интересным содержанием выделяются рукописи «Маштоц дзерац», «Евангелие», которые хранятся под номерами 1032, 4228, 9043, 10472. В статье представлено общее описание рукописей – содержание, воспоминания писателя, художника-миниатюриста, получателя, общие заметки.

Ключевые слова: Гулистан, рукопись, Маштоц Дзерац, Евангелие, воспоминания, миниатюра, Хаченский край, Матенадаран, Арцах, библиография.

Manuscript Heritage of the village of Gulistan of Artsakh in the second half of the 17th century

Harutyunyan M. G.

Senior Researcher, Candidate of Historical Sciences

The Institute of History of NAS RA (Yerevan, Armenia)

marina-arutunyan@mail.ru

Abstract. Thus, based on the results of scientific research, we emphasize that the Armenian manuscript culture with its various manifestations has been developed for centuries both in different regions of Eastern Armenia and in Artsakh. The centers of the manuscripts were in different parts of Artsakh, of which Gandzasar, Dadivank, Amaras, Gchavank, Yerits Mankants Monastery and others are known.

A number of valuable manuscripts were also written in the village of Gulistan in the second half of the 17th century. The latter was located in the historical province of Khachen of the province of Artsakh. Later it was included in the Shahumyan region of the Artsakh (Nagorno Karabakh) Republic. The village is currently uninhabited and is under Azerbaijani control (it was occupied by the latter in 1992).

Only a few of Gulistan's manuscripts written in the second half of the 17th century have survived. Those are kept in the Matenadaran after Mesrop Mashtots of the Republic of Armenia. The manuscripts are different in their content.

The manuscripts "Mashtots dzerats", "Gospel", which are kept under numbers 1032, 4228, 9043, 10472, stand out for their interesting content.

A general description of the manuscripts - content, memoirs of the writer, miniaturist, recipient, general notes are presented in the article.

Key words: Gulistan, manuscript, Mashtots Dzerats, Gospel, memoir, miniature, Khachen province, Matenadaran, Artsakh, bibliography.

Հայկական Գյուլիստան գյուղը գտնվում էր պատմական Արցախ նահանգի Խաչեն [9] գավառում, հետագայում ընդգրկվեց Արցախի (Լեռնային Ղարաբաղի) հանրապետության Շահումյանի [2, էջ 255] շրջանի մեջ: Մատենագիտությունից և տեղում պահպանված վիճակի արձանագրություններից հայտնի է, որ մինչև 15-րդ դարը գյուղը կոչվել է Վարդուտ, այնուհետև թուրքերեն բառացի թարգմանությամբ՝ Գյուլիստան [6, էջ 6]: Իսկ Կ. Ղահրամանյանի հաղորդած տեղեկության համաձայն՝ «սա հին ձեռագրերից հայտնի Վարդուտ գյուղն է, որը հետագայում պարսկերենի ազդեցության տակ դարձել է Գյուլիստան» [3, էջ 13]: Ըստ Ղևոնդ Ալիշանի՝ Արցախի Խթրավանքի մի արձանագրությունում գյուղը կոչվում է Գոլաստյան [7, էջ 37]:

Գյուլիստանի մշակութային, ռազմական և քաղաքական դերն ու նշանակությունն ավելի բարձրացավ, երբ այստեղ ձևավորվեց մելիքություն [4, էջ 112-116]: Գյուլիստանի կամ Թալիշի մելիքությունը սկսվում է Քյուրակչայ գետից, այսինքն Գանձակի սահմաններից և տարածվում է մինչև Թարթար գետը [8, էջ 3]: Գյուլիստանի ռազմավարական գլխավոր ամրոցներից է Գյուլիստանի բերդը, որը գտնվում է Գյուլիստան գյուղից մոտավորապես 2 կմ արևմուտք: Վերջինս 18 -րդ դարի առաջին երեսնամյակում Արցախի ազգային – ազատագրական պայքարի ընթացքում ստեղծված հինգ ռազմական կազմավորումներից մեկի՝ Չարաբերդ – Գյուլիստան [5, էջ 36-38] սղնախի կարևոր հենակետերից մեկն էր [1, էջ 85-92]: Սղնախական պայքարի անկումից և Աբրահամ Սպարապետի մահից հետո, 18-րդ դարի կեսերին բերդն անցել է գավառի հայտնի մելիքներից մեկի՝ Մելիք Հովսեփի հովանավորության տակ, որի նստավայրը Հոռեկավանքի ապարանքն է: Մելիք Հովսեփի և նրա որդիների՝ Մելիք-Բեգլարի և Մելիք Աբովի օրոք բերդն երկրամասի հզորագույն ամրոցներից էր և շարունակել է մնալ անառիկ Շուշվա խաների ոտնձգությունների դեմ: Գյուլիստանի բերդը եղել է հայ-ռուսական դիվանագիտական նամակագրության օջախներից մեկը, որտեղ 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին կնքվել է ռուս-պարսկական հաշտության պայմանագիր [5, էջ 38]:

Ներկայումս գյուղը բնակեցված չէ և գտնվում է Ադրբեջանի վերահսկողության տակ (վերջինիս կողմից բռնազավթվել է 1992 թ. -ին):

Գյուլիստանում դարեր ի վեր գրվել են բազմաթիվ հայերեն ձեռագրեր, որոնցից մի քանիսը պահպանվում են Հայաստանի Հանրապետության Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Գիտական հոդվածում ներկայացվում է XVII դ. երկրորդ կեսին Գյուլիստանում գրված որոշ անտիպ ձեռագրերի ընդհանուր նկարագրությունը, որոնք հանգամանորեն չեն ուսումնասիրվել: Այդ ձեռագրերը իրենց բովանդակությամբ տարբեր են: Իրենց հետաքրքիր բովանդակությամբ առանձնանում են «Մաշտոց Ձեռագ», «Ավետարան» և այլն ձեռագրերը: Ստորև ներկայացնեք մի քանիսը՝ ըստ ձեռագրերի համարների:

ՁԵՌԱԳԻՐ Հ^ա 1032

ՄԱՇՏՈՑ ՁԵՌԱՑ

ՎԱՅՐ՝ Գիլիստան, 1692 թ.: **ԳՐԻՉ՝** Դավիթ: **ՍՏԱՅՈՂ՝** Մելիքսեթ քիյ.: **ԹԵՐԹ՝** 304: **ՆՅՈՒԹ՝** թուղթ: **ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝** 15,4 X 12: **ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝** միասին: **ԳԻՐ՝** բոլորգիր: **ՏՈՂ՝** 18: **ՄԵՐՆԿՐ՝** կխ, լգ: **ԿԱԶՄ՝** կտղ. **Հշտկրն.** գրչի՝ էջ 298 ա, հետագայի՝ 297 բ (1740 թ.), 299 բ (1799 թ.): **Վիճակը՝** բավարար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

«Կանօն մկրտութեան» (թ. 2ա), «Կանօն նըշան օրհնելոյ» (թ. 21բ), «Կանօն հարսանեաց հանդարձ աւրինեցեք....» (թ. 25ա), «Խրատ փեսային եւ հարսին (Կանօն պսակի)» (թ. 31ա), «Գանձք, ողբք, Սաղմոս ննջեցելոց, եւ շարական, Աւետարան, երգ պաշտաման» (թ. 134բ), «Տաղ» (թ. 142բ), «Ողբ մեռելին մանկանց» (թ. 143բ), «Աղօթք վասն երաշտի» (թ. 248բ), «Աղօթք վասն հիւանդի» (թ. 249) և այլ բաժիններ:

ՀԻՇՏԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉԻ

Գրչության հիշատակարանում նշվում է. «Փառք Ամենասուրբ Երրորդութեան՝ Հօր եւ Որդոյ, եւ Սուրբ Հոգոյն, որ ետ կարողութիւն տկար ոգւոյ՝ Դաւիթ անպիտանի, մեղօք զառաջեալ եւ չարեօք ի լի, սղալագիր եւ զանաքիստ գրչի հասանեալ ի աւարտ սուրբ գրոցս, որ գոչի Մաշտոց, որ ունի բովանդակ գելթն խորհուրդ սուրբ եկեղեցւոյ: Ի երկիրս Բարտայ, ի գեօղս որ գոչի Գուլիստան, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին եւ Սրբոյն Մինասայ, թուական ՌՃԽԱ (1692), ի հայրապետութեանց տեառն Սիմօնի եւ Երեմիայի, իշխանութիւն Պարտոյ երկրիս Ապագղովիսանն, ի խնդրոյ բարեմիտ և աստուածասէր Մելիքսեթ քահանային, յիշատակ իւր եւ ծնօղացն իւրոց, հօրն՝ Գասպարին....» (թ. 298ա): Հարկ է նշել, որ ձեռագիրը հետագայում ստացան ևս երկու հոգի՝ Խաչատուր քահանան (1740 թ. թողել է հիշատակարան - էջ 297բ) և տեր Կարապետ քահանան (1799 թ. թողել է հիշատակարան - էջ 299բ):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գրիչը ձեռագիրը նվիրել է իր ծնողներին՝ Գասպարին և Փերիին, հանգուցյալ եղբայրների՝ Պահաթուրի, Այդինի, Մեջլումի հիշատակին:

ՁԵՌԱԳԻՐ Հ^{որ} 4228

ԱԲԵՏԱՐԱՆ

ՎԱՅՐ՝ Գիւլիստան, 1681 թ.: **ԳՐԻՉ՝** Եսայի երեց: **ԹԵՐԹ՝** 213: 210թ-213թ էջերը՝ դատարկ: **ՆՅՈՒԹ՝** թուղթ **ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝** 21 X 16: **ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝** երկսին: **ԳԻՐ՝** բոլորգիր: **ՏՈՂ՝** 21: **Մերնկր՝** աւետարանիչ՝ 2, կիւ, լգ.: **ԿԱԶՄ՝** կտղ. (շականակագոյն), կազմի **Ա** երեսին՝ խաչի պատկեր: **ԱՍՏԱՌ՝** դրոշմագարդ կտաւ (կտորի վրա կան միանման գեղեցիկ ծաղիկներ): **Հշտկրն. գրչի՝** թ. 209 ա-210ա, հետագայի՝ թ. 210ա (ԺԹ դ.): **Վիճակը՝** բավարար, պարզ ընթերցելի: Որոշ էջեր ներդիրներով՝ 36ա, 36բ, 62ա:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ – «Սբ Աւետարան ըստ Մատթեոսի» (թ. 3ա), «Սբ Աւետարան ըստ Մարկոսի» (թ. 62բ) «Սբ Աւետարան ըստ Դուկասու» (թ. 99ա), «Սբ Աւետարան ըստ Յոհաննու» (թ. 161ա):

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ – Ձեռագրում չորս ավետարանիչների Ավետարաններում կան զարդանկարչության տարբեր դրսևորումներ: Գեղարվեստական հարդարանք են կազմում 2 ավետարանիչների (թ. 98բ), կիսախորանների, անվանաթերթերի պատկերները: Մատթեոս ավետարանի մանրանկարը պատկերվել է իր իսկ Ավետարանի «Անվանաթերթ»-ի (թ. 3ա) վրա:

Վերջինիս գլատառը սկսվում է ավետարանի խորհրդանշանով: Հարկ է նշել, որ հայ զարդանկարչական արվեստի մեջ ավետարանի, ինչպես նաև խորհրդանշական արարածների պատկերներով գլխագրերը կիրառվել են դեռևս 11-րդ դարում (օր՝ 11-րդ դարի Մուղնու հայտնի Ավետարանը): Այդ մանրանկարում պատկերված կիսախորանի մեջ առկա են միանման, կանաչ, կարմիր գույների համադրությամբ նախշազարդեր:

Մարկոսի Ավետարանի «Անվանաթերթ»-ը (թ. 62բ) վնասված է: Ուշագրավ է «Դուկաս ավետարանի» մանրանկարը, որում նա պատկերված է կանգնած դիրքով՝ Ավետարանը ձեռքին: Մանրանկարը ընդգրկված է երկարավուն շրջանակի մեջ՝ կանաչ, նարնջագույն, դեղին գույների համադրությամբ (թ. 98բ): Մանրանկարին հաջորդում է Դուկաս ավետարանի «Անվանաթերթը» (թ. 99ա), որտեղ առկա է զարդանկարներով պատկերված կիսախորան: Գլխագրերում երևում են գրերի տարբեր ձևեր՝ կենդանագիր, թռչնագիր, զարդագիր:

Հետաքրքիր թեմատիկայով առանձնանում են էջ 160բ մանրանկարները, որոնցում առկա են «Հովհաննես ավետարանի» և «Սբ կույսի» պատկերները: Հովհաննես ավետարանիչը պատկերվել է նստած դիրքով՝ Ավետարանը ձեռքին: Մանրանկարը ներառված է

երկարավուն շրջանակի մեջ, որի ներքևի անկյունագծի մոտ պատկերվել է խորհրդավոր թռչուն: Սբ կույսը պատկերվել է կանգնած դիրքով՝ երեսին գրկին: Սբ կույսի ոտքերի տակ ծաղկողը պատկերել է ոլորված օձին: Այս մանրանկարին հաջորդում է Հովհաննես ավետարանի «Անվանաթերթ»-ը, որում, ինչպես Դուկասի անվանաթերթում, առկա են գրերի տարբեր տեսակներ՝ կենդանագիր, զարդագիր (թ. 161ա):

Ձեռագրի էջերում կան լուսանցազարդեր, թռչնագրեր, զարդագրեր:

Լուսանցազարդ՝ հուշկապարիկ (մարդա-ցուլ, ձիացուլ, մարդաձի – թ. 5ա, 22բ), նախշազարդ (թ. 4ա, 7ա, 7բ, 12բ, 13ա, 22ա, 24բ, 25ա, 26բ, 28ա, 29բ, 32բ, 34ա, 34բ, 35բ, 37ա, 38ա, 43ա, 46ա, 54ա և այլն), թռչուն (թ. 30ա), տերև (թ. 42ա, 93ա), տանար (թ. 48ա, 149ա), խաչ (թ. 154ա, 203ա):

Թռչնագրեր՝ թ. 4ա, 8բ, 9ա, 18ա, 18բ, 21ա, 26բ, 28ա, 29բ, 31բ, 32բ, 34ա, 40ա, 42ա, 54ա, 56բ, 57բ, 63բ, 65ա, 69ա, 71ա, 76բ, 83բ և այլն:

Զարդագրեր՝ 5բ, 7ա, 7բ, 11ա, 15բ, 17ա, 18բ, 19բ, 22ա, 23բ, 25ա, 27ա, 31ա, 34բ, 35բ, 37ա, 40բ, 43ա, 44բ, 46ա, 53բ, 61ա, 66ա, 67ա, 77ա և այլն:

ՀԻՃԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐԶԻ – «Արդ օրհնեալ ես Քրիստոս Աստուած մեր, ստեղծող եւ Արարիչ համայ գոյից արարածոց քոյ որդիայ, կենդանոյ եւ կենդանոյ արարծոյ եւ մարդասէր Աստուած ի քէն սարսեալ դողան իմանալի զօրութիւնք, Փառօք քո: Դու Տէր տէրանց եւ Աստուած Աստուծոց լոման ժամանակաց: Վասն մեր փրկութեան կամաւ հօր եւ հաճութեամբ Սբ հոգւոյ խոնարհեցար յերկնից եւ մարմնացար յամէն ահեալ Սբ կոյս Աստուածածին Մարիամայ եւ դատապարտեցեր զմեղս մեր, ՚ի մարմնի խաչեցար, թաղեցար համբարձար փառաւք յերկինս, եւ միւս անգամ զալոցէս, գերկոյտասան ազգն իլի նովին բարեխաւս Սբ Աստուածածնին ազատեալ զհոգիս Ամիրին, Հախնազարին, Մելքումին, Գոգալին, Պէկալին, Նազլու խանին եւ զմեղս, որ գրչիս եւ սուտանուն Եսայի իրիցիս, Ամէն: Արդ գրեցաւ Սբ Աւետարանս ձեռամբ Եսայի քահանայիս եւ հայրն իմ Հախնազարն եւ մայրն Պէկաղն եւ հօրեղբայրն Մելքումն, որ էր աշխատաւոր առաւել քան զհայր, որով բազում աշխատեցաւ իւր իմ մանկութենէս մինչեւ ցայսօր: Որպէս յազէ գործ ՚ի յագոյն իւրում աշխատէ այնպէս աշխատաւ որէ ՚ի վաղը իմ, մինչեւ կարգեաց զիս: Երես անկեալ աղաչեմ զձեզ եղբայրք, այս Մելքուէս յիշեցէք ՚ի Քրիստոս եւ բոլոր հաւատով: Եւ զյիշօղն յիշեալ լինի առաջ ՚ի Աստուծոյ, Ամէն: Արդ գրեցաւ Սբ Աւետարանս յերկիրն Շաքի ՚ի գիւղն Գուլուստան ընդ հովանեաւ եւ ՚ի թուին Ռ.Ճ.Լ. :

Յիշեցեք ըստեփանոս սարկաւազ, որ զթուխտս կոկեցաւ ...» (թ. 209ա-210ա):

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ - «Ի ժամանակին որում նստեալէր Սարգարն ՚ի քաղաքն Գանջայ եւ բազում բանակս ժողովեալ ընդ իւր» (թ. 210ա):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Տիտղոսաթերթի մէկ գրութիւնից կարելի է ենթադրել, որ այս ձեռագիրը Մատենադարան էր բերվել Թավրիզից, որը այնտեղ եղել էր 29 թվահամարի ներքո. «Ձեռագիր Թավրիզու, N 29» (թ. 2ա):

ԶԵՌԱԳԻՐ Հ^{որ} 9043

ՄԱՇՏՈՑ ԶԵՌԱՅ

ՎԱՅԻՐ՝ Գիւլիստան(նաև՝ Գուլստեան), 1689 թ.: **ԳՐԻՉ**՝ Դաւիթ: **ՍՏԱՅՈՂ**՝ Եսայի քիչ.: **ԹԵՐԹ**՝ 297: **ՆՅՈՒԹ**՝ թուղթ: **ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ**՝ 16,5 X 12: **ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**՝ միասին: **ԳԻՐ**՝ բոլորգիր: **ՏՈՂ**՝ 18: **Մերնկը**՝ լգ, կիս: **ՊԱՀՊԱՆԱԿ**՝ թուղթ 1, տպագիր, ժամագիրք: **ԿԱԶՄ**՝ կտղ., մետաղյա խաչով: **ԱՍՏԱՌ**՝ դրոշմագարդ կտաւ: Հշտկրն. գրչի՝ էջ 131 ա, հետագայի՝ էջ 134 բ: **ՎԻՃԱԿԸ**՝ բավարար(վերակազմված):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ - «Աղօթք» (թ. 4ա, 38բ, 40ա, 67բ, 111բ, 116 բ): «Սաղմոս» (թ. 11ա, 16ա, 49ա, 217ա): «Ընթերցածս Յեսասեայ մարգարէէ» (թ. 12ա, 17ա, 28բ): «Թուղթ Երրանցւոյ» (թ. 17բ): «Աւետարան Յօհաննու» (թ. 18ա, 43ա): «Խրատք» (թ. 21ա): «Թուղթ Պօղոս առաքեալի» (թ. 29բ): «Քարոզ սարկաւագի» (թ. 31ա, 233բ): «Թուղթ Պօղոս առաքեալի Յեփեսացւոց» (38ա): «Սաղմոս ի Դաւիթ» (թ. 52բ): «Աւետարան ըստ Մատթէոսի» (թ. 72ա, 106ա, 173ա, 188ա, 233ա): «Աւետարան ըստ Մարկոսի» (թ. 72բ, 103բ, 185 ա): «Աւետարան ըստ Դուկասու» (թ. 73ա, 115 բ, 161ա, 194ա, 224բ, 269ա): «Աւետարան ըստ Յոհաննու» (թ. 73բ, 154բ): «Քարոզ սարկաւագի» (թ. 88բ): «Ընթերցածս Յեսայեայ մարգարէէ» (թ. 101 բ, 105ա, 207ա, 231ա, 267ա): «Գանձ մանկանց» (թ. 135ա): «Մեղեղի մանկանց» (թ. 137բ): «Ողբ մեռելի» - {Ով քահանայք և վարդապետր, Աստուածաբան և ժողովուրդք հաւատացեալք ամենեքեան զիմ գանգատս լսեցէք դուք միաբան և զԱստուած աղաչեցէք ինձ փրկութենէ}(թ. 139ա- 140բ): «Անբիծքի Սաղմոս» (141ա): «Շարական պաշտման» (թ. 151ա, 157ա, 164ա, 169 բ, 175 բ): «Ընթերցածս Յերամիայ մարգարէէ» (թ. 223բ): «Ընթերցածս ՚ի գործոց Առաքելոց» (թ. 224ա): «Աղօթք հիւանդի, չորեքշաբթի և ուրբաթի» (թ. 255բ): «Աղօթք վասն ապաշխարողաց» (թ. 270 բ):

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ - «Լուսանցա-
գարդ»՝ թռչուն (էջ 15ա, 40ա, 49ա, 85ա, 120 ա, 135ա), գլուղացի (խորհրդանշող որպէս փեսայի կերպար՝ էջ 21ա), նախշագարդ (թ. 26բ, 36բ, 37բ, 40ա, 52բ, 55ա, 58ա, 67բ, 87բ, 94ա, 115ա, 148 ա, 164ա և այլն), «Թռչնագիր» (թ. 36բ, 37բ, 44բ, 49ա, 67բ, 85ա, 94ա, 125 ա, 135ա, 167 բ), «Չարդագիր» (թ. 40ա, 52բ, 115ա, 120 ա), «Կիսախորան» (թ. 40ա, 228բ, 267ա):

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐԶԻ - «.... Որ ետ կարողութի տկար ոգւոյ Դաւիթ անալիտանի մեղօք զառացեալ եւ չարեօք իլի սղալագիր եւ անարհեստ գրչի հասանել ի աւարտ Սբ գրոցս, որ կոչի Մաշտոց, որ ունի բովանդակ գետօն խորհուրդն եկեղեցւոյ ՚ի երկիրս Բարտայ ՚ի գետօս որ կոչի Գուլստեան ընդ հովանեաւ Սբ Աստուածածնին եւ Սրբոյն Մինասայ ՚ի թուականութեան հայոց Ռ.Ճ.Լ.Ը ՚ի հայրապետութեան Սիմաւոնի եւ Երեմիայի ՚ի եպեսկոպոսութեան Ուռեկա Մօսիսի ՚ի իշխանութեան պարսից Բարտոյ Ապագովի խանն ՚ի դառն եւ ՚ի դժուար ժամանակի որ պարսիկ ազգն շարժեալ եւ նեղացուցանէ զքրիստոնեայն: ՚Ի խնդրոյ բարեմիտ եւ աստուածասեր քահանայն Յեսայի, յիշատակ իւր եւ ծնողացն իւրոց՝ Սարգսին, Ազիզին եւ եղբարցն՝ Վարդանին, որ հանգուցեալ առ Քրիստոս Աստուած իւրն արքայութեան տացէ, Անդրեասին, Գրիգորին, Պետրոսին եւ իւրոց արեան մերձաւորացն, Ամէն: Փափագ սիրով եւ յօժարութեամբ ըստացան զսա ՚ի հալալ ընչից իւրանց յիշատակ իւրոց անջնջելի եւ իւրանց ծնողացն եւ ամբողջ ազգականացն, Ամէն: » (թ. 131ա-132ա):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ - Ձեռագիրը վերակազմված է հին ու նոր կաշիների միացումով, հին կազմատառով: Գլխավոր վերակազմիչ՝ Ս. Խաչատրյան (1965թ.): Էջադրված են մինչև 294 - ը, իսկ 295, 296 էջերը՝ դատարկ: Վերջինս թվայնացված չէ, գտնվում է Մատենադարանի ձեռագրատանը:

ԶԵՌԱԳԻՐ Հ^{որ} 10472

ՄԱՇՏՈՑ ԶԵՌԱՅ

ՎԱՅԻՐ՝ Գիւլիստան, 1686 թ.: **ԳՐԻՉ**՝ Եսայի երեց: **ԹԵՐԹ**՝ 139: **ՆՅՈՒԹ**՝ թուղթ: **ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ**՝ 16,5 X 10,5: **ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**՝ միասին: **ԳԻՐ**՝ բոլորգիր, նոտրգիր: **ՏՈՂ**՝ 19: **Մերնկը**՝ լուսանցային, ճգ լգ: **ԿԱԶՄ**՝ կտղ.: **ԱՍՏԱՌ**՝ վանդակագարդ կտաւ: Հշտկրն. գրչի՝ էջ 131 ա, 134 ա, 134 բ-135ա, հետագայի՝ էջ 5ա (ԺԷ դ.), 139 բ (ԺԸ դ.), 138 բ (ԺԹ դ.): **ՎԻՃԱԿԸ**՝ բավարար: 60բ, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73 էջերում առկա են խոնավության հետքեր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ - «Աղօթք» (թ. 1ա, 9ա): «Կանոն խորհրդոյ Սրբոյ Մկրտութեան» (թ. 6ա): «Բարոգ» (թ. 9ա): «Շարական» (թ. 19ա): «Ընթերցածս Եսանայ մարգարէ» (թ. 22բ): «Կանոն հանդերձի հարսանեաց օրհներոյ ասէ » (թ. 25բ): «Ընթերցած Պօղոս առաքեալի» (թ. 52բ): «Աւետարան ըստ Յովհաննոյ» (թ. 53բ): «Սուրբ ես Տէր» (թ. 80ա): «Փառաբանութիւն Տիրոջը» (թ. 97բ): «Տաղ» (թ. 136ա): «Աղօթք» (թ. 137բ, 139բ):

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ - «Թռչնագիր» (թ. 35բ, 44բ, 49բ, 80ա, 90բ), «Ճակատագարդ» (թ. 49բ, 117ա), «Լուսանցագարդ» (թ. 35բ, 49բ, 97բ), լուսանցային (թ. 44բ, 131ա, 133ա), «Հուշկապարիկ» (թ. 80ա, 89ա):

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐԶԻ - «Յիշեցէ՛ք մեղաւորիս Եսայի անարժան հոգուս» (թ. 131ա): «Յիշեցէ՛ք զբազմա մեղս ՚ի մաքրափայլ աղօթս ձեր» (թ. 134 ա): «Արդ գրեցաւ Սր Մաշտոցս ՚ի ձեռամբս անարժան և մեղաւոր Եսայի երիցիս: Եւ հայրն իմ՝ Հախնագարն, եւ մայրն իմ՝ Պէկաղն, մեծ հայրն իմ՝ Ամիրն, և կողակիցն իւր՝ Գոգալն, զհօր եղբայրն իմ՝ Մելքումն և իւր կողակիցն Ագուխանն և գորդին Յովհանն Յիշեցէ՛ք զմեզ ՚ի մաքրափայլ աղօթս ձեր և դուք յիշեալ կլինիք Եւ արդ գրեցաւ զկտակարանս յերկիրն Շաքի ՚ի գեւղն

Գուլուստան ընդ հովանեաւ Սր Աստուածածնին, ՚ի թուին ՌՃԼԵ» (թ. 134 բ-135ա):

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Արզումանյան Զ.**, «Մեծ» և «Փոքր» սղնախների հարցի շուրջ // Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 1985, № 4, էջ 85-92: [http://raber.asj-oa.am/5338/1/1985-4\(85\).pdf](http://raber.asj-oa.am/5338/1/1985-4(85).pdf)
2. **Կարապետյան Ս.**, Հյուսիսային Արցախ, Եր., 2004:
3. **Ղահրամանյան Կ.**, Հյուսիսային Արցախ, գոյության պայքար, գիրք Ա, Եր., 1993:
4. **Ղահրամանյան Կ.**, *Նյութեր Գյուլիստանի մեղիքության պատմության վերաբերյալ* // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1979, № 12, 112-116:
5. **Ղուլյան Ա.**, Արցախի և Սյունիքի մեղիքական ապարանքները, Եր., 2001:
6. **Մկրտչյան Ծ.**, Ժողովրդական թերթ, 1992, թ. 27-30 հուլիսի, էջ 6: <http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/nlagrad-arcaxyan/index/assoc/HASHce2f/ea292924.dir/joghtert48.pdf>
7. **Ղևոնդ Ալիշան**, Արցախ, Եր., 1993:
8. **Րաֆֆի**, Խամսայի մեղիքությունները (1600 - 1827), Թիֆլիս, 1882:
9. **Ուլուքբայան Բ.**, Խաչենի իշխանությունը X – XVI, Եր., 1975:

Сдана/Հանձնվել է՝ 06.03.2021
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 12.03.2021
Принята/Ընդունվել է՝ 16.03.2021

Իրատես գործիչն ու քաջարի մարտիկը

Սարգսյան Ս. Թ.

առաջատար գիտաշխատող, պրոֆեսոր
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, Հայաստան)
sargsyansuren@yandex.ru

Վճռորոշ քառեր՝ կուսակցություն, հողվածաշար, ազգային-ազատագրական պայքար, առաջնորդ, հերոսամարտ, ծրագիր, մարտավարություն, հորելյան, հուշարձան

Реалистичный деятель и отважный боец

Саргсян С. Т.

Институт истории НАН РА (Ереван, Армения)
sargsyansuren@yandex.ru

Аннотация. Одна из традиций, действующих в армянской действительности, партия Рамкавар Азатакан была основана 100 лет назад, 1 октября 1921 года, в Константинополе в результате объединения четырех армянских, реорганизованных Гнчакян, конституционных Рамкаварских армянских народных партий. АДЛ играла значительную роль как в политической жизни диаспоры, так и в сферах национального сохранения, образования и культуры. Первая армянская партия из трех важных вех в истории АДЛ была основана в 1885 году. В Ване под руководством Мкртыча Аветисяна-Терлемезяна.

Первая из серии статей, посвященных 100-летию АДЛ, - это краткая история патриотической деятельности Мкртыча Аветисяна, лидера армян, основателя партии, сторонника реалистичной и взвешенной деятельности.

Ключевые слова. партия, цикл статей, национально-освободительная борьба, вождь, героическая битва, программа, тактика, юбилей, памятник

A realistic actor and a brave fighter

Sargsyan S. T.

Institute of history of NAS RA (Yerevan, Armenia)
sargsyansuren@yandex.ru

Abstract. One of the traditions operating in the Armenian reality, the Ramkavar Azatakan Party was founded 100 years ago, on October 1, 1921 in Constantinople as a result of the unification of four Armenian, Reorganized Hnchakyan, Constitutional Ramkavar ալար Armenian People's Parties. The ADL played a significant role both in the political life of the Diaspora and in the spheres of national preservation, education and culture. The first Armenian party out of the three important milestones in the history of the ADL was founded in 1885. In Van, led by Mkrtich Avetisyan-Terlemezyan.

The first in a series of articles dedicated to the 100th anniversary of the ADL is a brief history of the patriotic activities of Mkrtich Avetisyan, the leader of the Armenians, the founder of the party, and a supporter of realistic and balanced activities.

Key words. party, article series, national liberation struggle, leader, heroic battle, program, tactics, jubilee, monument

100 տարի առաջ՝ 1921 թվականի հոկտեմբերի 1-ին Կոստանդնուպոլսում չորս՝ Արմենական, Վերակազմյալ Հնչակյան, Սահմանադրական Ռամկավար և Հայ Ժողովրդական կուսակցությունների միավորման արդյունքում հիմնադրվեց Ռամկավար Ազատական կուսակցությունը (ՌԱԿ)¹, որը նշանակալի դերակատար

ություն ունեցավ ինչպես սփյուռքահայ քաղաքական կյանքում, այնպես էլ ազգապահպանման և կրթամշակութային ասպարեզներում: ՌԱԿ-ի ստեղծման պատմությունն ունի երեք կարևոր հանգրվաններ՝

1. Արմենական՝ հիմնադրվել է 1885 թ. Վանում,

¹ Հայաստանի անկախացմանը կողմ քվեարկած վեց կուսակցություններից ՌԱԿ-ը նորանկախ ՀՀ խորհրդարանում ունեցավ 23 անդամանոց թվով երկրորդ խմբակցությունը: Այդ իրողությունից խրտնած իշխող ՀՀԾ-ն ծավալեց քայքայիչ գործողություններ, որոնց արդյունքում խժոժություններ սկսվեցին կուսակցությունում և առաջացան մի քանի անհաշտ թեկեր: 2003 թ. մայիսի 25-ին տեղի ունեցած Հայաստանի խորհրդարանական ընտրություններում կուսակցությունը հավաքեց ձայների

2.9%-ը և չունեցավ տեղեր: Դրանից հետո կուսակցությունը կորցրեց իր ներկայացվածությունը Հայաստանի քաղաքական դաշտում: Ներկայումս ՀՀ-ում և սփյուռքայան մի քանի օջախներում անընդհատ նվազող թվերով դեռևս պահպանվում են որոշ տեղական կազմակերպություններ: Այդ վիճակը, ցավոք, շատ հեռու է Հայաստանի անկախացումից առաջ եղած հզորության գագաթնակետից:

2. Հայ Սահմանադրական ռամկավար՝ 1908 թ. Ալեքսանդրիա-Կահիրե,

3. Ռամկավար ազատական կուսակցություններ՝ 1921 թ. Կ. Պոլիս:

Որպես խորին հարգանքի տուրք և յուրակերպ հուշարձան ՌԱԿ 100-ամյա հորեյանին՝ ձեռնարկել ենք ՌԱԿ-ի պատմության կարևոր հանգրվաններին ու նշանավոր գործիչներին նվիրված այս հոդվածաշարը: Դրանով ցանկանում ենք նոր փաստերի և իրողությունների հենքի վրա նորովի ներկայացնել դրանց համառոտ պատմությունը և մեր հարգանքի տուրքն ու համեստ ներդրումը բերել այդ կարևոր հորեյանի առիթով:

ՌԱԿ-ի նախասկզբն Արմենական կուսակցությունն էր², որի գաղափարական սերմնացանները եղան հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության ռահվիրաններ Մկրտիչ Խրիմյանն ու Մկրտիչ Փորթուգալյանը: Իսկ անմիջական առաջնորդն ու անդրանիկ ղեկավարը եղավ արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման նվիրյալ, իրապաշտ ու խոհեմ քաղաքական մտածողությունը մարմնավորող Մկրտիչ Ավետիսյան-Թերլեմեզյանը³, ով իր ողջ գիտակցական կյանքը նվիրաբերեց ազատագրական պայքարի գործին:

Ծնվել է 1864 թ. ապրիլի 12-ին Վան քաղաքում, հարգված ու ազնվաբարո Թերլեմեզյանների ընտանիքում: Ընտանիք, ուր հարգի էին ազգային ավանդույթներն ու սովորույթները և յուրահատուկ ակնածանք կար գրի ու գրքի նկատմամբ: Ընտանիք, որտեղ հաճախակի էին գրույցներն ու պատումները հայ ժողովրդի հերոսական անցյալի, երբեմնի հզոր ու մեծ հայկական պետության, բազմաշնորհ ու խելացի հայ թագավորների ու գորավարների և, ընդհանրապես, հայոց փառավոր անցյալի մասին:

Սովորել է Վանի տարբեր վարժարաններում և ամենուր իրեն դրսևորել որպես ուշիմ, ջանասեր, խելացի ու ընթերցասեր սանի: Եղբայրը՝ ապագա նշանավոր գեղանկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը⁴, իր հուշերում գրում է, թե ինչպես դեռ վաղ պատանեկան տարիները

Մկրտիչին շատ դժվար էր կտրել գրքից և թե ինչպես նա գիտեր իրենց հուզող բոլոր հարցերի պատասխանները և, որ նա կարող էր ժամերով մանրակրկիտ ու համոզիչ պատմել, բացատրել որևէ հարց: Իսկ երբ խոսք էր գնում հայոց պատմության կամ բանասիրության մասին, կարող էր ընդհանրապես չլսել օրեր շարունակ [13, էջ 119]:

19-րդ դարի վերջին քառորդում, հատկապես 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին հաջորդած տարիներին հայ ազգային ոգին վերագարթնել էր դարավոր ընդարմացումից և փնտրտուքի մեջ էր՝ ելք էր որոնում ստեղծված դժնդակ պայմաններից դուրս գալու համար: Թուրքական իշխանություններն ամեն ինչ արել էին կայսրության կազմում ապրող փոքրամասնությունների և, հատկապես, հայերի կյանքը գեհենի վերածելու, նրան իր պատմական բնակատեղերից դուրս մղելու և ոչնչացնելու համար: Հայ ժողովրդին ինքնակազմակերպվելուց և ազատագրական պայքարի դրոշմ պարզելուց բացի այլևս ոչինչ չէր մնում անելու:

Այս գաղափարին հանգեցին հայոց մեծերից շատերը: Գաղափար, որին առավելագույնս նպաստեց Մկրտիչ Խրիմյան (Հայրիկ) կաթողիկոսի Բեռլինի վեհաժողովից հետո հնչեցրած հանրահայտ «թղթե շերտի» կոչ-քարոզը: Զարոգ, որը միակ ելքը համարելով, գենքի էր կոչում հայ ժողովրդին: Միաժամանակ ժողովրդին բացատրվում էր, որ լավագույն արդյունք ունենալու համար նախ հարկավոր էր կազմակերպվել, համախմբվել, միասնական ու համագգային ուժ դառնալ:

Ժողովրդին ազատատենչ գաղափարներ ներշնչելուն, համախմբվելուն և կազմակերպված գործելուն լավագույնս նպաստելու համար գործի լծվեց նախ մտավորականությունը: Վանում այդ պատվավոր ու ազգանվեր գործի ռահվիրան Մկրտիչ Փորթուգալյանն էր, որի ղեկավարած Վանի Կենտրոնական (արևմտահայերեն՝ Կեդրոնական – Ս.Ս.) վարժարանը ոչ միայն գիտելիքներ էր սովորեցնում իր սաներին, այլև նրանց ներարկում էր հայերենասիրություն, անձնագոհություն, ստրկաբարո ապրելու հոգեվիճակի մերժում, համախմբված ու կազմակերպված գործելու անհրաժեշտությունն ու առավելությունները:

Վանի Կենտրոնական վարժարանի առաջին շրջանավարտ Մ. Ավետիսյանը դարձավ երկու

² Արմենական կուսակցության պատմության մասին տե՛ս [3; 5; 6; 7] և այլ ուսումնասիրություններ:

³ Մկրտիչ իսկական ազգանունը Թերլեմեզյան էր: Որպես գրական և հեղափոխական կեղծանուն նա դարձրեց հայրանունը՝ Ավետիսը, վերածելով ազգանվան և դարձավ Ավետիսյան:

⁴ Փանոսը Մկրտիչի հորեղբոր տղան էր:

Մկրտիչների (Խրիմյան և Փորթուգալյան - Ս. Ս.) գործի անգուգական շարունակողը: Երբ թուրքական իշխանությունների անդադար հալածանքներից խուսափելով Ս. Փորթուգալյանը ստիպված հեռացավ երկրից, երիտասարդ, անփորձ Ս. Ավետիսյանը սակայն չընկրկեց դժվարություններից: Նա Կենտրոնականի առաջին շրջանավարտ համախոհների հետ միասին ավելի մեծ նվիրումով, խանդավառ ու ավելի համախմբված շարունակեցին ավագների սկսած գործը:

Ավագ սերնդի ձեռնարկած կրթական աննախադեպ շարժումը, որ զարկ էր տվել դպրոցական ցանցի լայն զարգացմանը, պատրաստել էր այնպիսի հեղափոխական սերունդ, որը խանդավառված ազգային գաղափարներով, պայքարի ելավ թուրքական բռնակալության դեմ: Ազգային ինքնագիտակցության բավարարման կարգի հասած այդ սերունդը պարզորոշ գիտակցում էր, որ բարոյական ու կրթամշակութային շատ ավելի բարձր արժանիքներ ունեցող հայությունը չպետք է ստրուկ մնա իր իսկ հայրենիքում [5, էջ 118]:

Նախկինում ստեղծված բազմաթիվ կրթամշակութային ընկերությունների (Թաղային, Կրթասիրաց, Ուսումնասիրաց, Արհեստավարաց, Բարեսիրաց, Չինավարժության) կողքին հատկապես առանձնացած Կենտրոնականի ու նրա տնօրեն Ս. Փորթուգալյանի սփռած ազգային ազատաշունչ մթնոլորտում երիտասարդությանն էր վիճակված սկսելու կազմակերպված քաղաքական շարժումը՝ հիմք դնելով հայ իրականության մեջ առաջին քաղաքական կուսակցության, որի ղեկավարն ու առաջնորդը դարձավ Ս. Ավետիսյանը [1, էջ 64]:

Սինչ կուսակցության հիմնադրումը դեռ 1880 թ. Ս. Փորթուգալյանի նախաձեռնությամբ և «Հայկազյան» ընկերության եռանդուն ջանքերով կազմակերպվել էր Վանի անդրանիկ «Զաղաքական ակումբը», ուր հավաքված երիտասարդությունը մտորում և խորհում էր ազգօգուտ գործերի մասին: Ընթերցանությունը տարածված էր հատկապես երիտասարդության շրջանում: Ժամանակակցի վկայությամբ՝ «Գամառ-Զաթիպայի հայերնաշունչ երգերը գիշերները կարձագանքեին Այգեստանի սաղարթախիտ պարտեզներու մեջ: Բաֆֆի ու Ծերենցի վեպերը նոր և անդիմադրելի թափով մը կիրդեհեին մոխիրներու տակ թաղված կայծերը»

[2, էջ 6]: Փորթուգալյանական այս շարժումը աստիճանաբար հզորացավ և հասունացող ազգային-քաղաքական կուսակցության սաղմն ու ոգին դարձավ: Վանի հասարակայնության բոլոր խավերում փորթուգալյանականները ճանաչված էին որպես ազգային ճշմարիտ արժեքների կրողներ ու անեկղծ պաշտպաններ: Ահա հենց փորթուգալյանականներից ծնունդ առավ ու կազմակերպորեն ձևավորվեց Արմենական կուսակցությունը Ս. Ավետիսյանի առաջնորդությամբ: Կուսակցություն, որի նախատիպը, կորիզը հանդիսացավ 1884-ի ամռանը հիմնադրված «Գործակցական Միությունը» [3, էջ 15]:

Կենտրոնականի առաջին շրջանավարտներից Գրիգոր Պետրոսյանն իր հուշերում գրում է, որ 1884-ի ամառային մի երեկո տոնահանդես էր, որտեղ հավաքված Կենտրոնականի առաջին և երկրորդ շրջանավարտներն ու Վանի հայ հասարակության ընտրանին խանդավառությամբ է ընդունում հավաքական ուժերով աշխատելու «... *ի մեծ սիրտանք և ի փառս համայն ազգին*» [4]:

Փորթուգալյանն իր մոտ հրավիրելով «Կենտրոնականի» խելահաս և գործին նվիրված մի քանի շրջանավարտների, բացատրում և համոզում է «Գործակցական Միություն» ստեղծելու անհրաժեշտությունը, ինչն ընդունվում է մեծ խանդավառությամբ: Հիմնվում է «Գործակցական Միություն» անունով ընկերություն, որը բաղկացած էր Կենտրոնականի 12 շրջանավարտներից, որոնց թվում էին Ս. Ավետիսյանը, Ռ. Շատվորյանը, Գր. Պետրոսյանը, Գր. Թերլեմեզյանը, Գր. Աճեմյանը (գուրգեն Մահարու հայրը), Գար. Բաղեշյանը, Ղ. Խանջյանը (Աղասի Խանջյանի հայրը), Գր. Օտյանը, Գ. Ասլանյանը [4]: «Գործակցական Միությունը» փաստորեն դարձավ ապագա Արմենական կուսակցության կազմակերպական կորիզը: Նախաձեռնող խումբը, որի ոգին, անփոփոգ կազմակերպիչն ու ամենաեռանդուն անդամը Ս. Ավետիսյանն էր, ձեռնամուխ եղավ եռանդուն գործունեության: Հրամայական պահանջ զգացվեց «*ի մի հավաքելու և պատրաստելու իրենց սպազայ հասարակական գործունեության ծրագիր-ուղեգիր*» [4]:

Հարկավոր էր ունենալ մի հավաքատեղի, որը բավականին դժվար խնդիր էր, որովհետև այդ տարիներին Վանում գործում էր պարետային ժամի ռեժիմ: Արևամուտից մեկուկես

Ժամ հետո դադարում էր օրինական երթևեկությունը, իսկ գիշերապահ ոստիկանները ձերբակալում էին օրինազանցներին: Հարկավոր էր ընտրել այնպիսի վայր, ուր հնարավոր լիներ մնալ ողջ գիշերը: Մկրտիչ և Գրիգորիս Ավետիսյան եղբայրների առաջարկով ընտրվեց Թերլեմեզյան ընտանիքին պատկանող հնձանը, որի միակ կահավորումն էր «*չոր գետնին վրայ փռած մի հնամաշ խսիր, որի անունով Խսրի տուն կոչվեցավ այդ հավաքավայր-ակումբը*» [4]: Խսրի տուն – հավաքավայրին անդամակցում էին վերոհիշյալ 12 շրջանա-վարտներից ինը, որովհետև Ե. Գոնտակճյանը, Գ. Ավանյանն ու Գ. Նաթանյանը տարբեր պատճառներով մեկնել էին Վանից: Խսրի տունը յուրահատուկ քաղաքական ակումբ էր և այդ անշուք ակումբում որոշվեց պայքարել և հասնել ազգային պաշտոնական մարմինների վերաձևմանը, վտարելով «... *ազգային Առաջնորդ-դարանից մի կարգ փաշխառու ճոշ աղաներին*» և դրանց փոխարեն ազատ ու անկաշկանդ քվերակությամբ «*ընտրել տալով պարտանանաչ և իրենց դերին գիտակից անդամներ*» [4, թիվ 3, էջ 114]: Որոշվեց նաև վերաբացել նախկինում գործող փորթուգալական կիրակնօրյա վարժարանները, վերջ դնել թաղային անմիտ կոիվներին և բացատրել նրանց՝ «*իրենց դերի մեծության և միացրած լինելու զանոնք գաղափարական սերտ կապով*» [4, թիվ 9]:

Մ. Ավետիսյանի առաջարկով քննության է առնվում պարսկաստանի վրայով արտասահմանի հետ հարաբերություններ հաստատելու հարցը, արգելված թերթեր (ինչպիսիք էին օրինակ «Մշակն» ու «Արձագանքը»-Մ.Ս.) և ազատաշունչ գրականություն ներկրելու համար: Ակումբի յուրաքանչյուր անդամ ստանձնել էր որոշակի կոնկրետ պարտականություն և պատասխանատու էր դրա կատարման համար:

Այսպիսով, 1885 թ. աշնանը, հիշյալ Խսրի տան մեջ Մ. Ավետիսյանի առաջնորդությամբ տեղի ունեցավ Արմենական կուսակցության փաստացի հիմնադրումը, երբ Մ. Փորթուգալյանն արդեն բավականին ժամանակ առաջ հեռացել էր Եվրոպա և Մարսելում հրատարակում էր «Արմենիա» թերթը:

Արմենական կուսակցությունը կազմավորվեց ծածուկ, խիստ գաղտնի պայ-մաններում և առանց աղմակայից հայտարարություններ: Արմենականների ծնունդը օրինաչափ երևույթ

էր, հետևանք Վան-Վասպուրականում 1880-ական թթ. ազգային-քաղաքական, կրթամշակութային կյանքի բուռն վերելքի, որը նախորդ շրջանում Պոլսի պատրիարքանի մեջ սահմանափակված Հայկական հարցը փոխադրեց գավառ, ուր այն ժողովրդականություն ձեռք բերեց և ստացավ «նոր երևույթ մը, որ պիտի յանգեր հայ յեղափոխական կուսակցության կազմության» [1, էջ 114]:

Կուսակցության ծնող խմբին շուտով միացան Արմենակ Եկարյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը, Հայրապետ Հաճիկյանը, Արմեն Շիտանյանը, Արտագես Ախիկյանը, Միքայել Նաթանյանը, Արտակ Դարբինյանը, Հովհաննես Գուլօղյանը և շատ ուրիշներ:

Արմենական կուսակցության հիմնադիրների մեջ սակայն իր խիզախությամբ ու համարձակությամբ, ազնիվ, խոհուն նկարագրով ու գաղափարական նվիրվածությամբ առանձնանում էր տաղանդաշատ առաջնորդ Մկրտիչ Ավետի-սյանը: Ժամանակակիցները, հետագա շրջանի գործիչներն ու ուսումնասիրողները շատ տեղին ու բարձր են գնահատել նրա մարդկային առաքինությունները. հայրենասիրությունը, դաստիարակի ու առաջնորդի անուրանալի կարողությունները: Տեղին է ասված. «*Նա մեկն էր հայոց Ազատամարտի այն նվիրյալներից, որոնք մի ձեռքում սուր են պահել, մյուսում՝ գրիչ*» [9, էջ 9]:

Կուսակցությունն առաջին իսկ օրերից որդեգրեց գաղտնապահ ու խոհեմ գործելակերպ: Չարկ տվեց կրթական-լուսավորական շարժմանը, զենք հայթհայթելուն և զինավարժությանը: Արմենականները կարողացան շատ կարճ ժամանակամիջոցում Վանում կուտակել զգալի քանակությամբ զենք-զինամթերք և դաստիարակել անձնագոհ ու ազգանվեր համախոհների ու համակիրների բանակ: Ժամանակակիցներից Մ. Ավետիսյանի հավատարիմ զինակից արմենական Գալուստ Խոստիկյանը գրում էր. «*Զանի որ պաշտպան չունեինք՝ հեռառես ու զգույշ շարժելու էինք: Ժողովուրդը լռիկ մնջիկ պատրաստել պետք էր, մասնավորապես դպրոցներեն սկսելու էր՝ որովհետև հին սերունդը գաղափար չունեի ազատության վրայ ...*»:

Շնորհիվ կուսակցության ու նրա անգուգական առաջնորդի, արմենականների գործելակերպը ընդունելություն գտավ ժողովրդի մեջ և կարճ ժամանակում Վասպուրականում

արմատավորվելով տարածվեց նաև Արևմտյան Հայաստանի շատ գավառներ և, նույնիսկ, հայաշատ մի քանի գաղթօջախներ, որտեղ ստեղծվեցին կուսակցության մասնաճյուղեր:

Սակայն այս ամենը չէր կարող աննկատ մնալ. թուրքական արյունարբու իշխանության ամենատես աչքից: Անմիջապես սկսվեցին հավաժանքները, հատկապես, կուսակցության «ոգին ու սիրտը կազմող» առաջնորդի նկատմամբ: Վերջինս այլ ելք չտեսնելով և խույս տալով հետապնդումներից, 1886 թ. անցնում է Պարսկաստան և Սալմաստի 12 հայաբնակ գյուղերում բաց է անում վարժարաններ և ինքն էլ դասավանդում մի քանի առարկաներ: Երկու տարի պարսկաստանում մնալուց հետո, որտեղ շնորհիվ իր մարդասիրության ու անաչառ վարքագծի մեծ հեղինակություն էր վայելում տեղաբնիկների շրջանում, Ավետիսյանը ռուսաստանի վրայով անցնում է Կ. Պոլիս:

Այստեղ էլ թուրքական իշխանությունները շարունակում են հետապնդումները և բռնում են Մ. Ավետիսյանին, դատում ու աքսորում են հյուսիսաֆրիկյան Տրիպոլի բնակավայրը: Խելացի ու ճարպիկ Ավետիսյանն օգտվելով նպաստավոր իրավիճակից, կարողանում է փախչել աքսորավայրից և մեծ զրկանքներ ու տառապանքներ կրելով՝ անցնել Ֆրանսիայի Մարսել քաղաք: Մարսելում գտնում է իր ուսուցչին՝ Մ. Փորթուգալյանին, որը Վանում, իսկ հետո նաև Կ. Պոլսում իր ազատախոհ հայացքների ու ըմբոստ պահվածքի համար հետապնդվել էր թուրքական իշխանությունների կողմից և խույս տալով ձերբակալությունից, հաստատվել էր այստեղ (Մարսելում – Մ. Ս.) ու 1885 թ. աշնանից հրատարակում էր «Արմենիա» թերթը:

Մ. Ավետիսյանն սկսում է աշխատակցել «Արմենիային» և որպես նրա թղթակից, այցելում է եվրոպական մայրաքաղաքներն ու մյուս խոշոր կենտրոնները, այնուհետև Հյուսիսային Ամերիկա և այլ երկրներ, ուր հայաշատ գաղթօջախներ կային:

Ամենուրեք, ուր այցելում էր Մ. Ավետիսյանը, անում էր ամեն ինչ թերթն ու արմենականության գաղափարախոսությունը տարածելու և Արմենական կուսակցության մասնաճյուղեր հիմնելու համար: Առաջ անցնելով նշենք, որ նրա ցանած սերմերը իրենց սպասեցնել չտվեցին և կարճ ժամանակ հետո, շատ հայահոծ գաղութներում սկսեցին

ակտիվորեն գործել կուսակցության մասնաճյուղեր, որոնք հետագա տարիներին զգալի ներդրում ունեցան մեր ազատագրական պայքարի և հայապահպանության գործում:

Հայրենիքը մշտապես կանչում էր Ավետիսյանին, նա չէր կարող երկար հեռու մնալ նրանից: «Էրզրից» էլ ավելի ու ավելի տագնապալից լուրեր էին հասնում, մթնոլորտը գնալով լարվում էր: Թուրքական իշխանությունները պետական մակարդակով որդեգրել էին հայակուլ քաղաքականություն և բոլոր միջոցները գործի էին դնում այն իրագործելու համար: Սուլթան Աբդուլ Համիդի զինյալ ջոկատներն (Համիդեական զնդեր) ու նրանց կամակատարները ամեն ինչ անում էին հայ ժողովրդին իր պատմական բնօրրանից զրկելու, նրանց դուրս մղելու և ոչնչացնելու համար: Ազատագրական օրեցօր թափ հավաքող շարժումը թուրքերին սարսափեցրել ու ավելի կատաղի ու գիշատիչ էին դարձրել:

1893 թ. Մ. Ավետիսյանը նշանակվում է Սալմաստի. Խոյի, Ուրմիայի և Թավրիզի հայկական դպրոցների տեսչի պաշտոնում: Այստեղ նա բազմաշնորհ օժտվածության և աշխարհի զարգացած երկրների փորձի ուսումնասիրության և տպավորությունների շնորհիվ կարճ ժամանակում հասնում է զգալի հաջողությունների: Նոր, ավելի մարդասիրական և մանկավարժական տեսակետից առաջադիմական մեթոդների կիրառմամբ և հին, միջնադարյան դաժան պատիժների մերժմամբ Ավետիսյանը արմատապես փոխում է դպրոցների դասավանդման սկզբունքները, մեթոդներն ու ձևերը:

Նա անմասն չի մնում նաև հասարակական կյանքից: Իր խելամիտ և ազնվաբարո գործունեության շնորհիվ կարողանում է բավականին ակտիվացնել տեղի հայկական համայնքը, հասարակական և ներհամայնքային բոլոր հնարավորություններն օգտագործելով հասնում է այն բանին, որ մարդիկ հոժարակամ սկսում են թե' նյութապես, թե' գործողություններով մասնակցել համայնքային բոլոր միջոցառումներին: Նախկին արմենական, ռազմական ու կուսակցական նշանավոր գործիչ Ա. Եկարյանն հիշում է, թե ինչպես ներհամայնքային վեճերի մեծ մասը լուծում էին ստանում Մ. Ավետիսյանի հեղինակության ու անաչառ վարվելակերպի արդյունքում:

Ավետիսյանը մեծ ուշադրություն էր դարձնում նաև կուսակցական շինարարության խնդիրներին: Նրա ջանքերի շնորհիվ կուսակցության մասնաճյուղեր ձևավորվեցին ու կանոնավոր գործում էին ոչ միայն Վասպուրականում, այլև հայահոծ շատ վայրերում: «Արմենական կուսակցության ծավալման քարտեզը, - գրում է նշանավոր հետազոտող Վ. Ղազարյանը, - մեզ Արևմտահայաստանի գավառներեն կր տանի մինչև Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ» [3, էջ 36]:

Արմենականները հատկապես փորձեցին արմատավորվել Պարսկահայքում, որտեղ ուժեղ կազմակերպված մասնաճյուղեր ստեղծեցին Սալմաստում, Խոյում, Հավթանում, Ուրմիայում, Փայաջուկում, Թավրիզում, հետագայում տարածվելով դեպի Մուշ, Տարոն, Բիթլիս ու Տրապիզոն: Իրականում վերոհիշյալ շրջաններում արմենականները որոշակի աշխատանքներ ծավալեցին, սակայն այնպիսի կայուն ու մշտապես գործող կառույցներ, ինչպիսիք Վանում, չհաջողվեց ստեղծել: Պարսկահայքում աշխատելու ընթացքում Ավետիսյանն արեց ամեն հնարավորը տեղի արմենականներին կապելու այլ վայրերում գործող խմբերի հետ. «Այդ վայրերում արմենականները հաղորդակցություն մեջ կր դնե Եվրոպայի ու Կովկասի արմենականների հետ» [10, էջ 11]:

Ըստ որոշ տեղեկությունների, արմենական խմբեր գործել են նաև Թիֆլիսում, Բաքվում, Ռոստովում և ռուսական կայսրության այլ վայրերում: Բավականին ուժեղ խմբեր են եղել նաև Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, Շատախում, ԱՄՆ-ում, Եգիպտոսում, Բուլղարիայում և այլուր:

Շրջահայց, ուշիմ ու խոհուն Մ. Ավետիսյանը ուշի ուշով հետևում էր Թուրքիայում ոչ հայանպաստ զարգացումներին: 1895-ին, անտեսելով ձերբակալվելու և խիստ պատժի ենթարկվելու իրական վտանգը, նա տեղափոխվում է Վան և ստանձնում կուսակցության անմիջական ղեկավարությունը, ուշադրությունը կենտրոնացնելով գլխավորապես զինակուտակման և երիտասարդությանը զինավարժելու խնդիրներին:

Արևմտահայ իրականությանը քաջագիտակ գործչին անհանգստացնում էին ոչ միայն Թուրքիայում օր օրի ահազնացող հակահայ տարամադրությունները, այլև Արևմտահայ դատին տեր կանգնելու հավակնությամբ ասպարեզ իջած և «Էրզիրը» վատ կամ գրեթե չճանաչող

հայկական կուսակցությունների երբեմն անհեռատես ու արկածախնդիր գործելակերպը: «Կազմակերպվելով Ժնևի ու Թիֆլիսի մեջ և քաղկացած ղյալով առավելաբար կովկասահայերէ կամ արևելահայերէ, անոնք չունեին հստակ պատկերացում արևմտահայու վիճակին մասին, և իրենց բարի ցանկությունները զիրենք դրդեցին իյնալ անհասանելի երազներու ետևէ և նետվեցան արկածախնդրություններու գիրկը» [11, էջ 59]: Իհետևարար, անհրաժեշտ էր վերջ տալ իրականությանը անհարիր գործելակերպին: Երբ Ավետիսյանը Վան վերադարձավ, արմենականները սկսեցին մտածել Արմենական կազմակերպությունը համահայկական քաղաքական կուսակցության վերածելու մասին, որովհետև թե կուսակցականները և թե իրենց առաջնորդը համոզված էին, որ արևմտահայերը իրենք պետք է լուծեն արևմտահայությանը հուզող հարցերը: Նրանք մշակեցին նոր ծրագիր: Դժբախտաբար դեպքերը խոչընդոտեցին այդ մտադրության իրականացմանը:

Կրթալուսավորական լայնածավալ աշխատանքների շնորհիվ հայրենիքի ազատագրության վսեմ գաղափարներով օժտված Վանի երիտասարդությանը հարկավոր էր նաև զինել, զենքին վարժել, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում հնարավոր լինեի դիմագրավել մոտալուտ արհավիրքին: Այս ամենը արմենականներն իրականացնում էին խիստ զաղտնի, միշտ հավատարիմ մնալով խոհեմության ու զաղտնապահության սկզբունքներին: «Բողոքի մտածածը մեկն էր, - հիշում է արմենական նշանավոր գործիչ, Վանի 1915 թ. հերոսական ինքնապաշտպանության ռազմական ղեկավար Ա. Եկարյանը, - զինվի» [2, էջ 10]:

Արմենականները կազմեցին զինատար խմբեր և Սալմաստ-Դերիկ-Վան ճանապարհով սկսեցին զենք ու զինամթերք ներկրել «Էրզիր»: Ամենադաժան փորձությունների գնով, բազմազան հնարքների ու ճարպկության շնորհիվ նրանց հաջողվում էր զենք տեղափոխել Վան: Հենց այդ տեղափոխված զենքով էլ վանահայությունը կարողացավ դիմակայել արյունարբու թշնամուն և 1896թ. կոտորածների ժամանակ փրկվել իրական ոչնչացումից:

* * *

Հանգամանքների բերումով Վանն ազատ մնաց 1895 թ. ընդհանուր ջարդերից: Սակայն սուլթան Համիդը չէր կարող հաշտվել

իրողության հետ և շուտով Վան է ուղարկում արյունոտուշտ Ֆերիք Սաադէդդին փաշային:

Այդ տագնապալից օրերին արմենականները իրենց ողջ ուժերը կենտրոնացրել էին Վասպուրականի սահմաններում: Միայն Վանում նրանք ունեին 105 խումբ, (մեկ խմբում 10-15 մարդ) և մոտ 350 հրացան [14]:

1896 թ. մայիսին, երբ մթնոլորտը ծայրաստիճան շիկացած էր, արմենականների Չինվո-րական խորհուրդը որոշում է նոր խումբ ուղարկել Պարսկաստան, զինական ուժ և զինամթերքի նոր պաշարներ Վան հասցնելու համար: Տաս հոգանոց այդ խմբում էին Մ. Ավետիսյանի հավատարիմ զինակիցներ ու մտերիմ բարեկամներ, փարձառու արմենականներ Գր. Պեոգիկյանը, Արմ. Եկարյանը և ուրիշներ: Սակայն ճանապարհին խմբի բոլոր անդամները ձերբակալվում են և տարվում Խոյի կենտրոնական բանտը: Սա, անշուշտ, մեծ կորուստ էր, քանի որ այդ փորձառու մարտիկների ներկայությունը Վանում խիստ զորացնելու էր կռվողների ուժն ու եռանդը:

1896 թ. հունիսի 2-ի լույս 3-ի գիշերը Այգեստանի արևելակողմում գտնվող Ուրբաթ Առու վայրում բախում է տեղի ունենում թուրք զինվորների և աղի առևտրով զբաղվող քուրդ մաքսուներեզ խմբի միջև: Իշխանությունները առիթը բաց չեն թողնում և կատարվածը վերագրում են հայերին: Ձերբակալվում են Վանի անվանի մարդկանցից Հ. Պարթևյանը, Պ. Մոլախյանը և Մ. Ավետիսյանի ավագ եղբայրը՝ Կ. Թերլեմեզյանը, որոնց գիշերը քաղաքից հանելով գազանաբար սպանում են:

Հունիսի 3-ից Սաադէդդինը գործի դրեց ջարդի վաղուց մտածված ծրագիրը:

Նախօրյակին Մ. Ավետիսյանը հրավիրում է կուսակցական ղեկավարների խորհրդակցական ժողով: Իր բնույթով նման ժողով առաջին անգամ էր գումարվում Վանում: Սակայն փորձառու, հեռատես և ամբողջովին ժողովրդի բախտով ապրող Ավետիսյանի համար կարևորը ստեղծված իրավիճակից ելք փնտրելն ու ժողովրդին մոտավոր կործանումից փրկելն էր: Նրա համար նեղ կուսակցական շահերը երկրորդվում էին, երբ խոսքը ժողովրդին էր վերաբերվում: Ժողովի օրակարգի առանցքը մոտեցող արհավիրքին դիմագրավելու հարցն էր կազմում: Արմենականների աննկուն առաջնորդը ամբողջապես հիմնավորում է փոխադարձ

համագործակցության և համերաշխության անհրաժեշտությունը: Բարեբախտաբար, այդ տագնապալից օրերին հայ կուսակցությունների տեղական առաջնորդները հանդես բերելով խոհեմություն և ստեղծված իրավիճակի բարդության ամբողջական ընակում, գործեցին միակամ և համերաշխ:

Պաշտպանողական մարտավարության ծրագիրը, որը մանրակրկիտ ուսումնասիրությունների ու ձևաչափումների հիման վրա նախապես պատրաստել էր տեղանքին քաջագիտակ Մ. Ավետիսյանը՝ ազատագրական պայքարի նվիրյալներ դաշնակցական Պետոյի (Ա. Պետրոսյան) և հնչակյան Մարտիկի (Մ. Մարուխանյան) հետ համախորհուրդ, հունիսի 4-ից դրվում է գործադրության մեջ: Նախապես ցուցակարգված 500-ից ավելի ռազմիկների տեղավորում են «պատնեշներու կամ «ղիրքերու» վերածված երկհարկանի տաներու վերին յարկերուն մեջ, որոնք շինված էին հայ և թրքաբնակ թաղերու սահմանակից» [1, էջ 71]: Քաղաքում կառուցվել էին այդպիսի 33 դիրք-պատնեշներ:

Կռվի առաջին օրվա խառնակ թոհուրոհում իր հանդուգն գործողություններով աչքի ընկավ արմենական Արշակ Չթյանը, որ իր եղբոր՝ Տիգրանի հետ դիմադրության անառիկ օջախի է վերածում հայրական տունը [1, էջ 71]:

Հայկական թաղամասերը վերածվել էին ինքնապաշտպանական ճամբարի, իսկ ընդհանուր ղեկավարություն իրականացնող Ավետիսյանն՝ իսկական հրամանատարի: Պաշտպանվելու համար օգտագործվում էր ամեն ինչ, բնական յուրաքանչյուր ամրություն: Թուրք խուժանի և քրդական հեծելազորի առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով որոշ տեղերում կտրել էին հսկա ուռենիները՝ փողոցներում ստեղծելով բարիկադանման ամրություններ: Ավետիսյանն ու մյուս ղեկավարները ինքնապաշտպանության կենտրոնատեղում էին գիշեր ու ցերեկ: Կապ էր պահպանվում բոլոր դիրքերի հետ, իսկ անհրաժեշտության դեպքում օգնություն էր հասցվում թշնամու ճնշումից թուլացող մասերին: Այգեստանը ականատեսների վկայությամբ վերածվել էր անառիկ մի ամրոցի, որի յուրաքանչյուր բնակիչ գործի նվիրյալ էր, լավ գիտեր իր անելիքն ու պատասխանատվության աստիճանը [13, էջ 123]:

Վանի ինքնապաշտպանությունը տևեց 1896 թ. հունիսի 3-ից 10-ը: Դիմադրությունը կազմակերպված էր լավագույն մարտավարական սկզբունքներով: Այն կարող էր երկար շարունակվել, ինչը խիստ անհանստացնում էր թուրքական կառավարությանը և Վանի անգլիական հյուպատոս Ուիլյամին: Վերջինս մտավախություն ուներ, թե դա կարող է առիթ տալ սահմանակից Ռուսաստանի ռազմական միջամտությանը:

Սաադէդդին փաշան զգալով, որ ռազմական միջոցներով անհնար է ընկնել հայերի դիմադրությունը, անգլիական հյուպատոսի միջոցով սկսում է դիվանագիտական խարդավանքները: Հյուպատոսների անունից ինքնապաշտպանության ղեկավար Մ. Ավետիսյանին առաջարկվում է հանձնվել՝ այն պայմանով, որպեսզի կոմիտեի զենքերը հանձնվի թուրքական կառավարությանը, իսկ ապստամբների ղեկավարները տարվեն որևէ եվրոպական նավահանգիստ [3, էջ 45]:

Տեղի ունեցած խմբապետական խորհրդակցությունում ելույթ ունեցան բոլոր ղեկավարները, եղան տարբեր առաջարկություններ: Ամենավերջում, հանդարտ ու հավասարակշռված, առանց խուճապի որևէ դրսևորման, խոսեց նաև Մ. Ավետիսյանը: Փոքրիկ պատմական էքսկուրսից ու ընդհանուր իրավիճակը ներկայացնելուց հետո, նա առաջարկեց շարունակել պայքարը, որովհետև հակառակ դեպքում թշնամի թուրքը կկոտորի բոլորին: Ի վերջո Չինվորական մարմինը մերժում է թուրքական առաջարկը:

Միաժամանակ կռիվը նոր թափով բորբոքվում է: 1896 թ. հունիսի 7-ին Ուիլյամը կռիվը վերջացնելու պատրվակով նոր ժողով է գումարում, որին մասնակցում են եվրոպական մի շարք հյուպատոսներ, ինչպես նաև ինքնապաշտպանական ուժերի ղեկավար Մ. Ավետիսյանը՝ հնարավոր խարդավանքներից պաշտպանվելու նպատակով քառասուն փորձված հայդուկների ուղեկցությամբ: Համատեղ ժողովում արմենականների բազմափորձ ղեկավարը իրենց հասցեին հնչեցրած մեղադրանքներին ի պատասխան մեկ անգամ ևս հիմնավորում է, որ իրենց մղած կռիվն ինքնապաշտպանական կռիվ է և մղվում է սոսկ ֆիզիկական իրական բնաջնջումից փրկվելու համար: Երկար վիճաբանություններից հետո համաձայնություն է ձեռք բերվում, որ հայ

մարտիկները թողնեն Վանը՝ պայմանով, որ ճանապարհին չհետապնդվեն թուրքական և քրդական ուժերի կողմից: Նույն օրվա երեկոյան Չինվորական Մարմնի հրամանի համաձայն, խմբերը թողնելով իրենց դիրքերը, շարժվում են դեպի Վարագա վանքը: Վարագում միջկուսակցական ժողովում որոշվում է, որ բոլորը միասին առաջ են շարժվելու մի ուղղությամբ: Հնչակյան գինվերնորը Մարտիկի գլխավորությամբ առաջապահներ են ընտրվում, դաշնակցականները Պետոյի առաջնորդությամբ բոլորի թիկունքից են գնալու, իսկ «արմենական մարտիկները՝ Ավետիսյանի և Մուշեղի գլխավորությամբ անգլիկներին երկու կողմից պաշտպանելու» [12, էջ 444]:

Հաջորդ օրը, սակայն, ինչ-ինչ պատճառների արդյունքում այդ պլանը փոխվում է: Արմենականների խումբը, որն ամենամեծ թիվն էր, պաշտպանական անհրաժեշտ մարտակարգ ընդունելով, առանձին բռնեց նահանջի ճամփան: Սակայն խումբը հենց սկզբից սկսեց հետապնդվել թուրքական և քրդական մեծաթիվ ուժերի կողմից: Խմբի ցանկացած տեղաշարժ աչալուրջ հսկվում էին թուրքական իշխանությունների կողմից:

Անվերջ ընդհարումներից հետո Մ. Ավետիսյանի առաջնորդած արմենականների խումբը վերջապես մտնում է Խանասուրի դաշտ, որտեղ գտնվում էր սուրբ Բարդուղիմեոսի հինավուրց վանքը: Այստեղ դարանակալել էին մեծաքանակ թուրք զինվորներ և քրդական հեծյալներ: Շուտով Արմենականները շրջապատվում են Խանասուրի դաշտ խուժող քրդական հրոսակներով, որոնց գլխավորում էր հայտնի ավագակապետ Շարաֆ բեկը: Անհավասար մարտում զոհվում են արմենականների մեծագույն մասը, այդ թվում, խիզախ ու աննկուն առաջնորդ Մ. Ավետիսյանը [8, էջ 634]:

Ժամանակակիցների վկայությամբ Ավետիսյանը հնարավորություն ուներ խույս տալու մահից: Նրա զինակիցները, տեսնելով ստեղծված բարդ իրավիճակը, առաջարկում, խնդրում են նրան թողնել մարտադաշտն ու ծածուկ հեռանալ: Սակայն անվեհեր առաջնորդը մերժում է ընկերների թաղանձանքը և որոշում իր ժողովրդի հետ կռվել մինչև արյան վերջին կաթիլը և եթե վիճակված է՝ նահատակվել ժողովրդի հետ միասին. «նախընտրելով անոնց

արեան միախառնել իր արիւնը՝ հակառակ ճողոպրումի հնարավորութեան» [10, էջ 12]:

Ավետիսյանի պայծառ կերպարը հավերժ կմնա հայոց ազատագրական շարժման պատմության մեջ և դեռ երկար կոզկերի ներկա ու գալիք սերունդներին:

Ըստ Տեր-Մկրտչյանի, մարտի ընթացքում հայերն ունեցան 384 զոհ, որոնց ճնշող մեծամասնությունը արմենականների էին: Վանի ինքնապաշտպանությունը կարող էր հաղթանակով ավարտվել, եթե այն միաժամանակ ուղեկցվեր Արևմտահայաստանի այլ վայրերի դիմադրական հուժկու օջախների առաջացումով:

Ժամանակի կուսակցական և հանրային գործիչները նշում են այն կարևոր ու անփոխարինելի դերը, որ կատարեցին Արմենական կուսակցությունն ու իր առաջնորդ Մ. Ավետիսյանը 1895-1896 թթ. խիզախ մաքառումները կազմակերպելու գործում: Միաժամանակ, ինքնապաշտպանական մարտերում առավելագույնս միմյանց օժանդակեցին և կողք-կողքի կռվեցին հնչակյաններն ու դաշնակցականները: 1896թ. Վանի ինքնապաշտպանական մարտերում ամենաձանր կորուստն էլ կրեցին արմենականները: Այդ մարտերում զոհվեցին կուսակցության անդամների մեծ մասը: Նահատակվեց արմենականների ղեկավար կորիզն ու առաջնորդ Մ. Ավետիսյանը: Այս անդառնալի կորուստը իսպառ թուլացրեց, համարյա լրիվ ուժազրկեց կուսակցությունը:

Ժողովրդական ինքնապաշտպանությունը, մեր կարծիքով, կարող էր առավել հաջող և արդյունավետ լինել, եթե Վանում մեծ հեղինակություն վայելող ու ազդեցիկ դիրքեր ունեցող Արմենական կուսակցությունը կարողանար ժամանակին մոբիլիզացնել բոլոր ուժերը և մարտական խմբեր ստեղծել Վասպուրականի մոտիկ ու հեռավոր բոլոր գավառներում և զենքի վարժեցրած լիներ ժողովրդի լայն խավերին:

Ինչևէ: 1895-1896 թթ. Վանի ինքնապաշտպանությունն ու տված զոհերը բոլորովին էլ իզուր չեղան, ինչպես կարծում են ոմանք: Դա դարձավ այն դպրոցը, դարբնոցը, որտեղ կռվեցին 1915 թվականի հաղթական ինքնապաշտպանության արմատները: 1896 թվականին հանուն ազատ ապրելու և պայծառ ապագայի քաջարի առաջնորդ Մ. Ավետիսյանի ղեկավարությամբ իրենց կյանքը գիտակցաբար զոհած

մարտիկները դարձան այն նախաօրինակները, որոնցով ոգեշնչվեցին գալիք սերունդները և փայլուն հաղթանակ տարան 1915 թվականի Վանի հերոսական ինքնապաշտպանության և բազմաթիվ այլ գոյամարտերում:

Այսօր էլ Մ. Ավետիսյանի հերոսական կերպարը ոգևորում ու ոգեշնչում է շատերին, իսկ նրա հիշատակը վառ ապրում է ապրողների սրտերում: Միայն, ցավոք, շատերը չէ, որ գիտեն նրա մասին, ինչը կարելի է շտկել Մ. Ավետիսյանի հիշատակին նվիրված մեծարման միջոցառումներ կազմակերպելով կամ, ասենք, որևէ դպրոց, փողոց, հուշամեդալ կամ ինչ-որ մի այլ հաստատություն նրա անունով կոչելով:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Դարբինյան Ա.**, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն: – Փարիզ, 1947
2. **Եկարեան Ա.**, Յուշեր Արմենակ Եկարեանի: – Գահիրե, 1947
3. **Ղազարեան Վ.**, Արմենական կուսակցութիւն: – Պէյրոյթ, 1985
4. **Պեղզիկեան Գր.**, Խսրի տուն // «Վասպուրական» (հանդես), 1941, Բ տարի, թիվ 3,
5. **Սարգսյան Ս.**, «Արմենիա» պարբերականը ազատագրական գաղափարախոսության ակունքներում: – Ե., 2014
6. **Սարգսյան Ս.**, Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն (1908-1921 թթ.): – Ե., 2009
7. **Սարգսյան Ս.**, Մկրտիչ Փորթուգալյանի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը և «Արմենիա» պարբերականը», 2018
8. **Տեր-Մկրտչեան,** Գանձեր Վասպուրականի: հատ 1: – Պոսթըն, 1964
9. Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885-1914 թթ.): – Եր., 2003
10. Հայրուրամեակ Արմենական կուսակցութեան կազմութեան 1885-1985: – Փարիզ, 1985
11. Ռամկավար ազատական կուսակցություն, Ե., 1991
12. Եղ. Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Ծ. կուժիկյանի ֆ., 580թ., 3թ, N 31,
13. Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, հուշաձեռագրային բաժին, Փ. Թերլեմեզյան, կյանքիս հուշերը (մեքենագիր), ֆ. 60, տ. 11, թղթ. 27, 28, էջ 119
14. ՀՀ ՊԿԱ, ֆ. 427, գ. 28, ց. 1

Տժանա/Հանձնվել է՝ 24.03.2021
Քեչենչիւրուան/Գրախոսվել է՝ 26.03.2021
Քրինյա/Ընդունվել է՝ 30.03.2021

ՔՈՈՈՈՈՈՈՈՈՈ

Արհեստական բանականությունն ու թվային ծառայությունները բանկային համակարգում

Գրիգորյան Գ. Վ.

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան, մագիստրանտ (Երևան, Հայաստան)
grigrig1997@gmail.com

Արստամյան Տ. Տ.

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան, մագիստրանտ (Երևան, Հայաստան)
tatev.arustamyan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ Թվային օրակարգ, ֆինանսական ծառայություններ, արհեստական բանականություն, բանկեր, մարտահրավերներ

Artificial intelligence and digital services in the banking system

Grigoryan G. V.

Master's student, Armenian State University of Economics (Yerevan, Armenia)
grigrig1997@gmail.com

Arustamyan T. T.

Master of economics, Armenian State University of Economics (Yerevan, Armenia)
tatev.arustamyan@gmail.com

Abstract: The digital economy, as the world experience shows, is a driving force for accelerating the development of the world economy, increasing productivity, creating "new markets" and industry. Moreover, the countries that systematically build the foundations and mechanisms of the digital economy succeed. Artificial intelligence, which is a significant element of the digitalization of the economy, is used in the banking sector, and the future of retail banking is closely linked to the future of digital banking. The use of artificial intelligence for banking is a significant issue for our time և not all banks are able to implement their programs, as it requires a fundamental change in the risk management system and large-scale investments.

Keywords: Digital agenda, financial services, artificial intelligence, banks, challenges

Искусственный интеллект и цифровые сервисы в банковской системе

Григорян Г. В.

Армянский государственный экономический университет, магистрант (Ереван, Армения)
grigrig1997@gmail.com

Арустамян Т. Т.

Армянский государственный экономический университет, магистрант (Ереван, Армения)
tatev.arustamyan@gmail.com

Аннотация: Цифровая экономика, как показывает мировой опыт, является движущей силой ускорения развития мировой экономики, повышения производительности, создания «новых рынков» и промышленности. Более того, страны, систематически выстраиваются основы и механизмы цифровой экономики, добиваются успеха. Искусственный интеллект, который является важным элементом цифровизации экономики, используется в банковском секторе, и будущее розничного банкинга тесно связано с будущим цифрового банкинга. Использование искусственного интеллекта в банковской сфере - актуальная проблема для нашего времени և не все банки способны реализовать свои программы, так как это требует кардинального изменения системы управления рисками и масштабных инвестиций.

Ключевые слова: Цифровая повестка, финансовые услуги, искусственный интеллект, банки, вызовы

Արհեստական բանականությունը (այսուհետ՝ ԱԲ) ենթադրում է բարեկեցությունն ու անը մեծացնելու հնարավորություններ և ճանաչվում որպես նոր տեխնոլոգիաների, գործընթացների և մեթոդների համադրություն՝ անող կարևորությամբ մեր հասարակությունների և տնտեսությունների ներկա և ապագա

զարգացման համար: Բանկային հաստատությունները տարիներ շարունակ օգտագործել են ԱԲ, ընդ որում այն ի սկզբանե սահմանափակվում էր մասնագիտացված հավելվածներով: Ռյոջի Կաշիվագին (2005) «Արհեստական բանականության օգտագործումը ֆինանսների ոլորտում» ուսումնասիրության մեջ նշում է, որ ԱԲ-ն

անցնում է մեկ այլ վերելքի (բումի) փուլ՝ տեխնիկական առաջընթացի ֆոնին [2]: Սկզբնական ժամանակահատվածում, մասնավորապես 1960-ականներին բանկերը ներմուծել են բանկոմատներ՝ ATM-ներ, իսկ էլեկտրոնային՝ քարտային վճարումներն արդեն 70-ականներին: 1960-ականների սկզբին հայտնի դարձավ մեքենայական ուսուցման ալգորիթմներից մեկը՝ Bayesian Statistics-ը, որը մինչ այժմ լայնորեն օգտագործվում է ֆինանսական ոլորտում [7]: 2000-ականներին լայնորեն ընդունվեց 24/7 առցանց բանկային ծառայությունը, որին հաջորդեց 2010-ականներին բջջային ցանցի վրա հիմնված «բանկինգը շարժման մեջ» (“banking on the go”) տարածումը: COVID-19 համաճարակն ավելացրեց առցանց և բջջային բանկային ալիքների օգտագործման ծավալները, ավելին, համաշխարհային տարբեր շուկաներում սպառողների 15-ից 45 տոկոսը ճգնաժամի ավարտից հետո ակնկալում է կրճատել մասնաճյուղեր այցելությունները [6]:

Բանկային հատվածի համար ԱԲ տեխնոլոգիան ուղղված է բազմաթիվ խնդիրների լուծմանը, որոնց հիմնական մասը բանկային գործիքների հարմարեցումն է վարկային հաստատությունների հաճախորդների ցանկություններին, կարիքներին և բանկային ապրանքների և ծառայությունների անհատականացմանը [9]: ԱԲ կիրառումը բանկային հատվածի համար մեծ հնարավորություններ է ընձեռում բարելավելու հաճախորդների սպասարկումը, բարելավելու կիբերանվտանգությունն ու սպառողների պաշտպանությունը, ինչպես նաև ուժեղացնելու ռիսկերի կառավարումը [3]: Բանկերի աշխատողի և հաճախորդի միջև կապն արագացնելու համար բանկերը սկսեցին օգտագործել չատ-բոտեր, որոնք պատասխանում են ստանդարտ հարցերին, օգնում նվազեցնել զանգերի կենտրոնների բեռը և ընդլայնել բանկի հնարավորությունները հաճախորդների հետ, ինչը, իր հերթին, նպաստում է ծառայության որակի բարելավմանը: Բացի այդ, բոտերը հաճախորդներին տեղեկացնում են նոր բանկային ապրանքների և ընթացիկ ակցիաների մասին, տեղեկություններ տրամադրում փոխարժեքների մասին: Կիրառվում են նաև ռոբոտացված օգնականներ, այլ ֆինասական կոնսուլտանտներ (ինտերնետ-թերեյդինգ) և այլն [11]: Օրինակ, Ռուսաստանում 2019 թ.-ի մարտին Sberbank Online բջջային հավելվածում սկսեցին օգտագործել ԱԲ տեխնոլոգիաներ, որոնք վերլուծում են հաճախորդների վարքագիծը՝ օգտագործելով ալգորիթմներ: Ավելին, ՌԴ-ում մեքենայական ուսուցման կիրառումը հնարավորություն է ընձեռել բանկերին ավելի հստակ կանխատեսել վարկը չվերադարձնելու հավանականությունը, ինչի արդյունքում ժամկետանց պարտքերի ցուցանիշը իջել է [14]: «Тинькофф» բանկում հիփոթեքային վարկի վե-

րաբերյալ բոլոր որոշումների 80%-ը կայացնում է խորհրդատվական մեխանիզմը (advisory engine): Սա հնարավորություն է տալիս ոչ միայն հրաժարվել որոշ ծառայություններից և խնայել գործառնական գործընթացների վրա, այլ նաև ավելացնել ռեսուրսները: Այսպիսով, հաշվարկված է, որ ԱԲ կիրառման արդյունքում մինչև 2035թ.-ը բանկերը կարող են տարեկան բարելավել իրենց արտադրողականությունը 4.3%-ով [4]: Ֆինանսական ծառայությունների բիզնեսում ԱԲ-ն կարող է վերափոխել ոլորտը հետևյալ երեք ասպեկտներով.

1. Այն կարող է բարելավել հաճախորդների համար ապրանքների և ծառայությունների որակը՝ ավելի լայն և խորը վերլուծական հիմքի և տեղեկատվության շնորհիվ:
2. ԱԲ-ն կարող է հանգեցնել ավելի բարձր արդյունավետության և ցածր ծախսերի, օրինակ՝ համապատասխանության և խարդախության հայտնաբերման կամ փողերի լվացման դեմ պայքարի ոլորտում:
3. ԱԲ-ն կարող է դառնալ նորարարության կենտրոնական շարժիչ: Չնայած դեռ պարզ չէ, թե ինչպիսին է լինելու վաղվա ֆինանսական ծառայություններ մատուցողը, հավանական է թվում, որ ԱԲ-ն վերջիններիս կվերածի տվյալների և ԱԲ-ի վրա հիմնված բիզնեսի:

Կարծես վերոնշյալ 3 հիմնական ուղղություններն էլ հիմքում ունենալով բանկերը կիրառում են ԱԲ տեխնոլոգիաներ, որոնք կարող են ավտոմատացնել տարբեր ռիսկերի կառավարումը, ինչպես նաև հաճախ բարելավել մարդկանց որոշումների արդյունավետությունը, արագությունը և ճշգրիտ լինելը: Արժեքի ստեղծման ներուժը արդյունաբերության մեջ ամենահզոր հատկանիշներից է, իսկ ԱԲ-ն բանկերի համար կարող է ստեղծել տարեկան մոտ 1 մլրդ ԱՄՆ դոլար հավելյալ արժեք [5]: Եթե դիտարկենք ավելի մանրամասն, կարող ենք նշել, որ ԱԲ տեխնոլոգիաները բանկերի համար կարող են օգտակար լինել մեծացնելու եկամուտը հետևյալ 4 ուղղություններում:

1. Հաճախորդների սպասելիքների աճին զուգընթաց թվային բանկային ծառայությունների աճ. COVID-19 համավարակի առաջին մի քանի ամիսների ընթացքում գրանցվել է օնլայն և բջջային բանկային ծառայությունների օգտագործման աճ 20-ից 50% սահմաններում, և կանխատեսվում է այս ցուցանիշի շարունակական աճ համավարակին զուգընթաց: Ակնկալվում է, որ հաճախորդների 15-45%-ը կկրճատեն մասնաճյուղեր այցերի կատարումը համավարակի ավարտից հետո: Միաժամանակ հաճախորդները թվային ծառայություններից օգտվելու հետ մեկտեղ կունենան ավելի մեծ ակնկալիքներ նոր թվային բանկային ծառայությունների նկատ-

մամբ: Բանկերը պետք է կարողանան նախօրոք բացահայտել հաճախորդների կարիքները և մատուցել հաճախորդների համար թվային բանկային ծառայություններ ճիշտ ժամանակին և ճիշտ կապուղիների միջոցով:

2. Առաջատար ֆինանսական հաստատությունների կողմից առաջադեմ ԱԲ տեխնոլոգիաների օգտագործման կայուն աճի գրանցում. Համաձայն McKinsey-ի «Գլոբալ ԱԲ հարցման» (Global AI Survey), ֆինանսական ծառայություններ մատուցող ընկերությունների 60%-ը նշել է, որ իրենց ընկերությունները ներդրել են առնվազն մեկ ԱԲ հնարավորություն [5]: Ամենահաճախ օգտագործվող ԱԲ տեխնոլոգիաներն են՝ ռոբոտացված գործընթացների ավտոմատացում կառուցվածքային գործառնական հրահանգների համար՝ 36%, վիրտուալ օգնականներ կամ խոսակցական ինտերֆեյսեր հաճախորդների սպասարկման բաժինների համար՝ 32%, և խարդախության դեպքերը հայտնաբերելու մեքենայական ուսուցման մեթոդներ՝ 25%:

Զնայած շատ ֆինանսական կազմակերպությունների համար ԱԲ օգտագործումը կրում է ոչ ընդհանուր բնույթ, և հիմնված է կոնկրետ դեպքերի վրա, այնուամենայնիվ բանկային հատվածի մի շարք խոշոր ընկերություններ ցուցաբերում են համապարփակ մոտեցում ԱԲ տեխնոլոգիաների ամբողջական ներդրման ուղղությամբ ընկերության բոլոր ստորաբաժանումների համար:

3. Թվային Էկոհամակարգերի կողմից ավանդական ֆինանսական ծառայությունների ձևափոխում. Թվային Էկոհամակարգերը հնարավորություն են ընձեռում օգտվել ավելի մատչելի մի շարք ծառայություններից մեկ ընդհանուր մուտքի միջոցով: Այն արդեն իսկ ձևափոխել է սպառողների կողմից սպրանքների և ծառայությունների հայտնաբերման, գնահատման և գնման եղանակը: Օրինակ՝ Չինաստանում WeChat-ի օգտվողները կարող են օգտագործել նույն ծրագիրը ոչ միայն հաղորդագրություններ փոխանակելու համար, այլև սնունդ պատվիրելու, խաղեր խաղալու, գումար ուղարկելու, անձնական վարկային գիծ մուտք գործելու և այլի համար: Նմանապես, շատ երկրներում ոչ բանկային բիզնեսը և «սուպեր հավելվածները» իրենց զարգացման մեջ ներդրում են ֆինանսական ծառայություններ և սպրանքներ, հաճախորդներին տալիս են հետաքրքիր փորձառություն և ձևափոխում են բանկային արտադրանքներն ու ծառայությունները հայտնաբերելու ավանդական մեթոդները: Արդյունքում բանկերը պետք է վերանայեն, թե ինչպես պետք է մասնակցեն թվային Էկոհամակարգերին և օգտագործեն ԱԲ-ն՝ նոր աղբյուրներից հասանելի տվյալների ամբողջ հզորությունը օգտագործելու համար:

4. Տեխնոլոգիական հսկաները մուտք են գործում ֆինանսական ծառայություններ՝ որպես իրենց հիմնական բիզնես մոդելների շարունակություն. Գլոբալ առումով առաջատար տեխնոլոգիական հսկաները կառուցել են շուկայական արտասովոր առավելություններ. հաճախորդների մեծ և ներգրավված ցանց, տվյալների բազաներ, որոնք հնարավորություն են տալիս անհատապես ընկալել յուրաքանչյուր հաճախորդին, նորարարական տեխնոլոգիաների բնական ուժեղ կողմերի (ներառյալ՝ ԱԲ) զարգացում և ընդլայնում, ինչպես նաև մատչելի կապիտալի հասանելիություն: Նախկինում տեխնոլոգիական հսկաները ագրեսիվորեն մտել են հարակից բիզնեսներ՝ եկամուտների նոր հոսքեր որոնելու և հաճախորդներին նոր առաջարկներով ներգրավելու համար: Տեխնոլոգիական խոշոր խաղացողներն արդեն ձեռք են բերել առանձին տիրույթներում ֆինանսական ծառայությունների հիմքեր (հատկապես վճարումներում, որոշ դեպքերում՝ վարկավորում և ապահովագրություն), և նրանք շուտով կարող են փորձել օգտագործել իրենց առավելությունները՝ ներկայությունը խորացնելու և ավելի մեծ կշիռ ունենալու համար:

Այսպիսով՝ բանկերը պետք է կարողանան ժամանակին հաշվարկել իրենց առջև առաջացող խնդիրները, փորձեն ձեռնարկել համապատասխան քայլեր՝ ուժեղ մրցակցության պայմաններում դիմանալու և հաճախորդներին նորանոր թվային ծառայություններ մատուցելու համար:

Իսկ ինչպիսի՞ն պետք է լինի ապագայի ԱԲ բանկը. հիմնական խոչընդոտները

Հաճախորդների աճող պահանջմունքները բավարարելու և մրցակցային սպառնալիքները թվային դարաշրջանում հաղթահարելու համար ԱԲ վրա հիմնված բանկերը պետք է առաջարկեն ծառայություններ, որոնք «խելացի» են (կոնկրետ գործողությունների առաջարկություններ՝ հիմնական գործընթացների կանխատեսման և ավտոմատացման միջոցով), անհատականացված (հիմնված հաճախորդի նախկինում ունեցած վարքագծի վրա), և իրապես բազմաշերտ (իրական և օնլայն տիրույթներում հաճախորդների ուսումնասիրություն և հստակ ծառայությունների մատուցում):

Ի սկզբանե ԱԲ-ին անցնող բանկերում իրականացվում են գործառնական արդյունավետությունը բարձրացնելու քայլեր՝ ուղղված ձեռքի աշխատանքը հնարավորին չափ ավտոմատացնելուն: Աստիճանաբար նման քայլերը կկրեն համատարած բնույթ բանկային ստորաբաժանումների կտրվածքով, և ավտոմատացման կենթարկվեն հնարավոր բոլոր ավանդական գործընթացները, ինչպիսիք են մեքենայական ուսուցումը և անձի ճանաչումը, որպեսզի իրական ժամանակում հնարավորություն տրվի

ուսումնասիրելու հաճախորդների մեծ և բարդ պահուստավորված տվյալները:

Ապագայի ԱԲ բանկը պետք է ունենա այն արագությունն ու ճարպկությունը, որոնք արդեն իսկ բնութագրական են թվային ընկերություններին, այն է՝ նորարարությունների ստեղծում և նոր գործառնությունների գործարկում օրերի և շաբաթների ընթացքում ամիսների փոխարեն: Նման բանկերը արդեն սերտորեն համագործակցելու են գործընկերների հետ՝ նոր արժեքի ստեղծման, ինտեգրված տեխնոլոգիական հարթակներ և տվյալների բազաներ ստեղծելու և օգտագործելու նպատակով:

Ամփոփելով նշենք, որ մի կողմից, բանկերը պետք է հասնեն Fintech-ի բնական արագությանը, ճարպկությանը և ճկունությանը, իսկ մյուս կողմից՝ պետք է շարունակեն կառավարել ավանդական ֆինանսական ծառայությունների ձեռնարկության մասշտաբները, անվտանգության ստանդարտները և կարգավորիչ պահանջները: Առկա են մի շարք խնդիրներ, որոնք խոչընդոտում են ԱԲ զարգացումը բանկերում, և չնայած ամեն տարի բանկերի տեխնոլոգիական նախաձեռնությունների վրա ծախսված միլիարդավոր դոլարներին, ոչ մեծ թվով բանկերի է հաջողվել տարածել և մասշտաբավորել ԱԲ տեխնոլոգիաները ողջ կազմակերպությունում: Ավանդական բանկերի մեծ մասը կառուցված է հստակ բիզնես մոդելների շուրջ, կենտրոնացված տեխնոլոգիական և վերլուծական թիմերով, որոնք հանդիսանում են ծախսերի կենտրոններ: Բիզնեսի սեփականատերերը միակողմանիորեն սահմանում են նպատակները, որոնք հաճախ չեն համապատասխանում ձեռնարկության տեխնոլոգիական և վերլուծական ռազմավարության հետ, կամ հաճախ թույլ են և անբավարար: Նման կերպ գործընթացները անպայման հանգեցնում են ձգձգումների, ծախսերի գերաճի և ոչ օպտիմալ կատարման: Միևնույն ժամանակ բանկի ներքին օղակներում ձևավորվում է փորձի և հմտությունների պակաս, քանի որ տեխնոլոգիական թիմերը չեն կարողանում փորձարկել իրենց ստեղծած և ներդրած պրոդուկտները: Հաճախ դժգոհ լինելով նախորդ նախագծերի և փորձերի կատարումից՝ բիզնեսի ղեկավարները աստիճանաբար սկսում են ապավինել երրորդ կողմ հանդիսացող տեխնոլոգիական մատակարարներին՝ կարևոր գործառնությունների ներդրման, ունեցած հզոր կարողությունների և տաղանդի համար:

Հետևաբար նշված գործընթացներն առավել համակարգային իրականացնելու տեսանկյունից որպես հիմնական և ամենատարածված խոչընդոտներից է ԱԲ-ի հստակ ռազմավարության բացակայությունը [5]: Կան նաև երկու հավելյալ մարտահրավերներ բանկերի մեծ մասի համար. դրանցից առաջինը թույլ տեխնո-

լոգիական հիմքն է, իսկ երկրորդը՝ հին գործառնական մոդելները և տաղանդների ռազմավարությունը: Բանկերը պետք է կարողանան լուծել որոշ խնդիրներ նախքան ԱԲ տեխնոլոգիաների ներդրումը: Առաջին և ամենակարևոր խնդիրներից է ծրագրերի ճկունությունը և կարողությունը տարբեր համակարգչային ծրագրերի պահանջները բավարարելու, իրական ռեժիմում վերլուծություններ կատարելու համար: Ի վերջո, տարբեր վերլուծությունների և ԱԲ-ի առաջադեմ մոդելների մասշտաբավորման համար կազմակերպություններին անհրաժեշտ են ուժեղ գործիքակազմ և ստանդարտացված գործընթացներ՝ անընդհատ և գերժամանակակից կերպով մոդելները կառուցելու, փորձարկելու, տեղակայելու և վերահսկելու համար:

ԱԲ-ի տեխնոլոգիաների կիրառումը սահմանափակող մարտահրավերները հաղթահարելու համար բանկերը պետք է ամբողջական մոտեցում ցուցաբերեն: ԱԲ բանկ դառնալու համար բանկերը պետք է ներդրումներ կատարեն հետևյալ չորս շերտերում՝

- Ներգրավման շերտը, որը իրենից ներկայացնում է հաճախորդներին խելացի, գերժամանակակից գործիքների և ծառայությունների մատուցում բանկային տարբեր օղակների միջոցով՝ խելացի սարքավորումների, ինտերնետ և բջջային հավելվածների, մասնաճյուղերի և IoT սարքավորումների միջոցով:
- ԱԲ-ով աշխատող որոշման շերտը, այստեղ պետք է հստակ սահմանազատվեն այն ոլորտները, որտեղ պետք է ներդրվեն ԱԲ տեխնոլոգիաներ: Հարկ է նշել, որ ամբողջական ներդրման դեպքում հարկավոր է հնարավոր բոլոր ոլորտները ներառել տվյալ ցանկի մեջ:
- Հիմնական տեխնոլոգիան և տվյալների շերտը, այստեղ իրականացվում են տեխնոլոգիաների ներդրումը, պահպանումը, օգտագործումը և ղեկավարումը: Անհրաժեշտ է նաև կիրառել կիբերանվտանգության գործառնություններ տվյալների բազաները հնարավոր հարձակումներից պահպանելու համար:
- Գործառնական մոդելը, Այս մոդելում արդեն իսկ իրականացվում են վերոնշյալ շերտերի կառավարումը: Ներդրված ավտոմատացված ծրագրերի հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է ունենալ նաև տեխնիկական թիմեր, որոնք կհետևեն տվյալ գործընթացներին և անհրաժեշտության դեպքում կիրականացնեն միջամտություններ՝ պահելով ամբողջ գործընթացը իր բնականոն հունի վրա:

Այս շերտերի փոխկապակցված աշխատելու դեպքում դրանք բանկին հնարավորություն են

տալիս հաճախորդներին տրամադրել բազմապիսի հնարավորություններ, իրականացնել մասշտաբային անհատականացում և անցում կատարել արագ նորարարական ցիկլերի, որոնք անհրաժեշտ են այսօրվա թվային միջավայրում մրցունակ մնալու համար: Յուրաքանչյուր շերտ ունի իր ուրույն դերը. մեկ շերտի ոչ ամբողջական իրականացման դեպքում ստեղծվում է թույլ օղակ, որը կարող է խեղել ամբողջ կազմակերպությունը:

Դիտարկելով ԱԲ զարգացման հեռանկարներն ու հնարավորությունները բանկային հատվածում՝ անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել նաև ոլորտի քաղաքականություն մշակողների համար առաջացող խնդիրները հատկապես կիբերանվտանգության, խտրական կամ անհավասար արդյունքների ձեռքբերման տեսանկյունից: ԱԲ հիմնական սկզբունքներն արտացոլված են ՏՀՀԿ (Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպություն) և Եվրոպական հանձնաժողովի փաստաթղթերում, որոնք արդեն կախված ռիսկերից կարող են մեկնարկային լինել ԱԲ կիրառման համար: Մյուս կողմից դաշտի նկատմամբ գերվերահսկողությունը կարող է խեղդել նորարարությունը և խաթարել «չորրորդ արդյունաբերական հեղափոխության» շուրջ ձևավորվող իրավական կարգավորումներ: Այսպիսով, ֆինանսական ոլորտում ԱԲ կարգավորման բնույթը, մակարդակը և կիրառելիությունը պետք է հավասարակշռվի: Միջազգային բեմում ի հայտ եկող ԱԲ կարգավորման հիմնական սկզբունքներից բացի (թափանցիկություն, հաշվետվողականություն, տվյալների պաշտպանություն և գաղտնիություն) կարևոր է, որ օրենսդիրները մշակեն հետևողական և հավասարապես կիրառելի կարգավորիչ շրջանակներ, որոնք ֆինանսական ոլորտի բոլոր շահագրգիռ կողմերի համար ԱԲ ոլորտում ապահովում են հավասար խաղի կանոններ:

Հայաստանի վերաբերյալ

Հայաստանում թվային օրակարգի զարգացումը և ընդհանրապես թվայնացման գործընթացները կարևոր է դիտարկել Եվրասիական տնտեսական միության «ԵԱՏՄ թվային օրակարգ 2025»-ի շրջանակներում: 2016 թվականին ԵԱՏՄ-ն սկսեց առաջարկություններ մշակել «թվային տարածքի» ձևավորման վերաբերյալ: Կարևոր է նշել, որ թվային տնտեսության հայեցակարգը շարունակում է զարգանալ թվային տեխնոլոգիաների շարունակական աճին զուգահեռ: ԵԱՏՄ թվային օրակարգի ուղղություններից մեկը ֆինանսական շուկայի թվայնացումն է: ԵԱՏՄ տարածքում կապիտալի ազատ տեղաշարժն ապահովելու համար անհրաժեշտ է, առաջին հերթին, ապահովել անդամ պետություններում էլեկտրոնային ֆինանսական համակարգերի ինտեգրումը:

Միության մակարդակում համաձայնեցված նման համակարգերի փոխգործակցության սկզբունքներն ու չափորոշիչները, ինչպես արդեն վերևում նշվեց, հաշվի առնելով միջազգային պրակտիկան, պետք է ներառեն անվտանգության քաղաքականություն և անձնական տվյալների պաշտպանություն [12]: Համաշխարհային տնտեսական ֆորումի «Մրցունակության ինդեքսի» համաձայն, ԵԱՏՄ-ի համար բնութագրական են ինստիտուցիոնալ զարգացման ցածր ցուցանիշները, մասնավորապես ֆինանսական շուկաների արդյունավետությունը և տեխնոլոգիական պատրաստվածությունը: ԵՄ և ՏՀՀԿ երկրների ենթակառուցվածքների զարգացվածության մակարդակի համեմատ ԵԱՏՄ-ի միջև առկա է նկատելի ճեղքվածք: Այս բացը հաղթահարելու և տարածաշրջանում տնտեսական աճն ու մրցունակությունն ապահովելու համար՝ թվային օրակարգի ռազմավարական նպատակները պետք է ներառեն նորամուծությունները խթանող բարեփոխումներ [12]:

Թվայնացման մասին խոսելիս անհրաժեշտ է նաև անդրադառնալ աշխատատեղերի կրճատման հետ կապված խնդրին: Ըստ Համաշխարհային բանկի խմբի և ԵՏՀ իրականացրած հետազոտության, Միությունում տնտեսության թվայնացումը մինչև 2025թ.-ը կարող է հանգեցնել 2-ից 4 մլն. նոր աշխատատեղերի ստեղծմանը, որից 1 մլն-ը կարող է ստեղծվել ՏՀՏ ոլորտում: Միևնույն ժամանակ, հնարավոր է մինչև 2025թ.-ը հասնել աշխատուժի արտադրողականության բարձրացման մինչև 1,73%: Արտադրության օպտիմիզացումը և ռոբոտացումը, ինչպես նաև աշխատուժի արդյունավետության բարձրացումը, դուրս կմղեն մի շարք աշխատողների տնտեսությունից, բայց ընդհանուր առմամբ, թվային տնտեսության զարգացման ազդեցությունը, ըստ իրականացված հետազոտության, աշխատաշուկայի վրա դրական կլինի [12, էջ 12]: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի ֆինանսական շուկայի զարգացումներին, նշենք, որ շուկայի մասնակիցները մեքենայացված տեխնոլոգիաների ներդրման ուղղությամբ ևս աշխատանքներ են իրականացնում: Օրինակ, առաջին անգամ Ամերիաբանկը ներդրել է սպառողական (ապառիկ) վարկերի տրամադրման նոր և ժամանակակից համակարգ, որը գործում է մեքենայական ուսուցման/ԱԲ ալգորիթմների հիման վրա [13], ինչը հաճախորդներին հնարավորություն է տալիս սպառողական վարկի ձևակերպումը իրականացնել առավել արագ և հարմարավետ: Մեկնարկային ամսում՝ 2019թ. նոյեմբերին, մեքենայական ուսուցման/արհեստական բանականության մոդելների հիման վրա տրամադրվել է ավելի քան 4824 սպառողական (ապառիկ) վարկ, ինչը նպաստել է 33%-ով սպառողական վարկերի

Ամփոփելով նշենք, որ ԱԲ կիրառումն ունի մեծ ներուժ առավել արդյունավետ բիզնես գործընթացներ ստեղծելու, անհատականացված ծառայություններ առաջարկելու և ավելի մեծ նպատակների իրականացման համար՝ նաև ներառականության տեսանկյունից: Չնայած այս առավելություններին, մի շարք մարտահրավերներ դեռ կան ֆինանսական ոլորտում, ընդ որում երկրները, որոնք ունեն տարբեր մակարդակների թվային տեխնոլոգիայի զարգացում, բախվում են տարբեր մարտահրավերների և, հետևաբար, առաջնահերթություն են տալիս որոշակի ռազմավարության տարբեր ձևերով: Ավելին, եթե առաջատար երկրներում ԱԲ-ով պայմանավորված խնդիրներն ու կարգավորումներն առավել սրությամբ են արտահայտված, ապա Հայաստանը կարող է «բաց թողնել», այսպես կոչված, անցումային փուլը՝ սովորելով մնացած երկրների սխալներից և փորձից: Ֆինանսական ինստիտուտների կողմից մարտահրավերները հաղթահարելու և նորարարություններ ապահովելու ձևերից մեկը ստարտափների և fintech ընկերությունների միջև համագործակցությունն է: Մյուս խնդիրներն արդեն կապված են անձնական տվյալների հնարավոր չարաշահումների, գաղտնիության ապահովման և այլ սկզբունքների ապահովման հետ: ԱԲ զարգացման նախնական փուլում կարևոր է գործարար համայնքի նախաձեռնողականությունը՝ կիրառելու ԱԲ գործիքներ՝ իրենց գործունեությունն առավել լավ կազմակերպելու համար: Մա կազմակերպություններին հնարավորություն կտա դառնալու ավելի գրավիչ ներդրումների ներգրավման տեսանկյունից [1]: Անհրաժեշտ է մշակել փոխգործակցության մեխանիզմ՝ բիզնեսի կողմից առաջարկություններ ստանալու համար՝ կապված հիմնական ոլորտների հիմնախնդիրների հետ, ավելին հաջողության են հասնում այն երկրները, որոնք համակարգված կերպով կառուցում են թվային տնտեսության հիմքերը և մեխանիզմները [10]:

1. **Առուստամյան, Տաթևիկ** Ամբերդ տեղեկագիր, 2020, <https://asue.am/upload/files/amberd/2020.2.pdf>
2. Banking 4.0: ‘The Influence of Artificial Intelligence on the Banking Industry & How AI Is Changing the Face of Modern Day Banks’ 2020

- Сдана/Հանձնվել է՝ 03.02.2021
 Рецензирована/Գրիխումվել է՝ 21.02.2021
 Принята/Ընդունվել է՝ 26.02.2021

Որոշումների կայացման արդյունավետության չափման մոտեցումների վերլուծությունը

Գաբրիելյան Ա. Հ.

ՀՊՏՀ տնտ. ինֆ և տեղ. համ. ամբիոնի ասպիրանտ
gabrieliananna5@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ որոշումների կայացում, քանակական և որակական մոտեցումներ, արդյունավետության չափում, Data Envelopment Analysis (DEA)

Analysis of approaches to measuring the effectiveness of decision making

Gabrielyan A. H.

aspirant, ASUE, Faculty of Computer Science and Statistics
gabrieliananna5@gmail.com

Abstract: Nowadays, due to the great flow of information the managers have to collect huge amounts of data about sales, costs, competitors and the market. The difficulty is that it is necessary to separate the useful, applicable data and make a productive decision. Today the organizations are unlikely to make decisions that have been made without proper preparation, study of information, and measurement of information gathered. The article presents the study of qualitative-quantitative criteria for measuring decision-making efficiency. This article provides some examples of the most applicable and accessible decision-making approach to the Data Envelopment Analysis (DEA) approach. Thus, for a manager to make a decision, he or she must have sufficient data on the problem to be solved, a tool to measure the relevant decision, the latter depends on the complexity of the problem, the level of expertise, the deadline, and the resources.

Keywords: Decision Making, Quantitative and Qualitative Approaches, Effectiveness Measurement, Data Envelopment Analysis (DEA)

Анализ подходов к измерению эффективности принятия решений

Габриелян А. А.

аспирант, АГЭУ, Факультет информатики и статистики
gabrieliananna5@gmail.com

Аннотация. На данный момент поток информации большой и менеджерам приходится собирать огромные объемы данных о продажах, затратах, рынке конкурентов. Сложность заключается в том, что для принятия эффективного решения необходимо отделить от всех этих цифр полезное и принять эффективное решение. В настоящее время организации вряд ли будут принимать решения, которые были приняты без надлежащей подготовки, изучения информации и измерения собранной информации. В статье представлено исследование качественно-количественных критериев измерения эффективности принятия решений. В этой статье представлены некоторые примеры наиболее применимого и доступного подхода к принятию решений в рамках подхода Data Envelopment Analysis (DEA). Таким образом, для того, чтобы менеджер принял решение, он или она должны иметь достаточно данных о решаемой проблеме, инструмент для измерения соответствующего решения, а последнее зависит от сложности проблемы, уровня знаний, временных рамок и ресурсов.

Ключевые слова: Принятие решений, количественный и качественный подходы, измерение эффективности, Анализ среды функционирования (Data Envelopment Analysis (DEA))

Որոշումների կայացման արդյունավետության չափման հետազոտումն ուղղված է կազմակերպության գործունեության ընթացում որոշում կայացնելու արդյունավետության չափման որակական և քանակական չափանիշների ուսումնասիրությանը: Որոշումների արդյունավետության գնահատման մոտեցումները, որոնք հիմնվում են ստացված արդյունքների և ծախսերի հարաբերակցության վերլուծության վրա, լայն տարածում են ստացել մասնագիտական գործունեության տարբեր ոլորտներում, ինչպիսիք են բանկային համակարգը, ապահովագրությունը, առևտրային ոլորտը և այլն: Սակայն

շատ հաճախ դժվար է լինում գնահատել ծախսերի և արդյունքների հարաբերակցությունը, քանի որ արդյունքները չեն կարող հաշվարկվել քանակական ցուցանիշներով: Ինչպես նաև կազմակերպության գործունեության մեջ շատ դեպքերում ներդրումների արդյունքները կարող են գնահատվել որոշ ժամանակ անց: [3; 4]

Յուրաքանչյուր ձեռնարկատիրոջ ամենակարևոր գործառնություններից մեկը կազմակերպությունում որոշումներ կայացնելն է: Հիմնականում կազմակերպության հաջողությունը կամ ձախողումը կախված է այն որոշումների որակից, որոնք ղեկավարները ընդունում են

կազմակերպության յուրաքանչյուր մակարդակում: Կազմակերպության գործունեության յուրաքանչյուր գործընթաց, օրինակ՝ գործունեության պլանավորումը, կազմակերպումը կամ անձնակազմի վերապատրաստումն ու ուղղորդում պատկանում է որոշումների կայացման գործընթացին: Ուսումնասիրելով ղեկավարման փուլում կառավարչի կայացրած որոշումների որակը (սխալ, աղավաղված որոշումներ) պրոֆեսոր Հերբերտ Սիմոնը հանգել է այն մտքին, որ կառավարման գործընթացը դա որոշում կայացնելու գործընթացն է: Որոշում կայացնելու գործընթացին անդրադարձել են նաև մի շարք հեղինակներ ևս: Ըստ վերջիններիս, որոշում կայացնելը նաև մտավոր գործընթաց է, և կազմակերպության ղեկավարն ինքը պետք է որոշի ինչ գործողությունների հաջորդականություն իրականացնի ծագած խնդիրների լուծման համար:

Ըստ Դ. Է. Մաքֆարլենդի որոշումը ընտրության մի տեսակ է, որտեղ որոշում կայացնողը եզրակացություն է կազմում այն մասին, թե ինչ չի կարելի անել տվյալ իրավիճակում: Հեյնսը և Մասինը նշում են, որ որոշումը գործողությունների ընթացք է, որը գիտակցաբար ընտրվում է ցանկալի արդյունքի հասնելու համար: Իսկ Ռ.Ա. Կիլիանի պնդմամբ որոշումն իր ամենապարզ տեսքով այլընտրանքների ընտրությունն է: Ասպիտով, կարելի է եզրակացնել, որ որոշումների կայացումը պլանավորման տիպիկ ձև է, որը հնարավորություն է տալիս որոշակի նպատակներ իրականացնելու համար տարբեր այլընտրանքներից ընտրել լավագույն տարբերակը:

Ցանկացած տեսակի գործունեություն վարելիս ղեկավարի կարևորագույն հարցն այն է, թե ինչպես հասկանա, որ կայացրած որոշումը այլընտրանքներից լավագույնն է: Կայացրած որոշման արդյունավետությունը ամբողջությամբ չափել հնարավոր չէ, սակայն գոյություն ունեն որոշումների արդյունավետությունը չափելու համակարգեր, որոնք ղեկավարներին օգնում են հնարավորինս ճիշտ որոշումներ կայացնել: Սիմոնը նշում է, որ համակարգը և՛ քանակական, և՛ որակական արժեք է, որը կարող է օգտագործվել նպատակների իրականացման համար, միջոցառումները կարող են լինել օբյեկտիվ և սյուբեկտիվ, ֆինանսական և ոչ ֆինանսական, ամբողջական կամ թերի:

Վանգը նշում է, որ որոշումների կայացումը կարող է չափվել լավատեսական և հոռետեսական տեսանկյունից, իսկ Թեմսկը պնդում էր, որ կազմակերպության կառավարման գործընթացում ղեկավարները պետք է ունենան այնպիսի մի <զենք>, որով կկարողանան բարձրացնել իրենց կայացրած որոշումների արդյունավետության որակը:

Մենքինսը և Սթիլը իրենց աշխատանքներում նշում են, որ կառավարման գործընթացում ղեկավարները բացի բիզնես պլաններ կազմելուց պետք է նաև ժամանակ տրամադրեն որոշումներ կայացնելուն և դրանց արդյունավետությունը չափելուն: Իրենց աշխատանքներում հեղինակները խորհուրդ էին տալիս որոշումների կայացումը միավորել բիզնես-պլանի մշակման և ռազմավարական չափման հետ:[5]

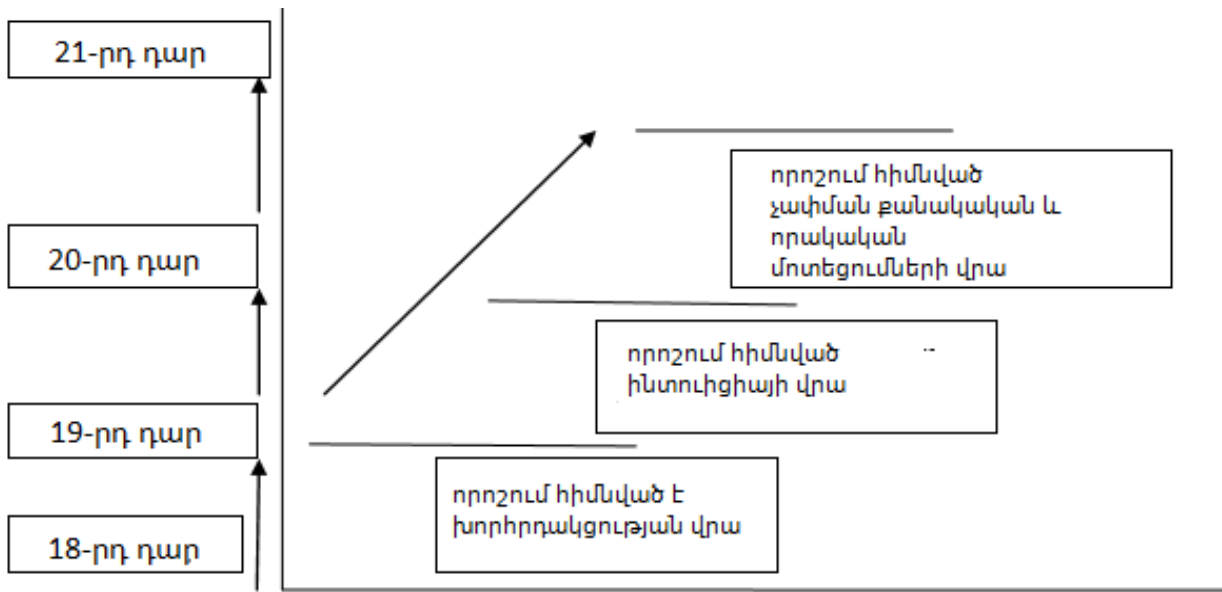
Բիլի և Մելինդայի գիտական աշխատանքներում նշվում է, թե ինչպես պետք է գնահատել կատարվածի արդյունքները: Ըստ հեղինակների որպեսզի հնարավոր լինի գնահատել կատարվածի արդյունքները անհրաժեշտ է որոշումները չափել: Ըստ նրանց կայացրած որոշումների արդյունավետությունը չափելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է հավաքագրել տվյալները, որոնք սակայն բավարար չեն գործողությունների կազմակերպման գործընթացում, անհրաժեշտ է նաև ժամանակ և ռեսուրսներ տրամադրել կազմակերպության աշխատողների վերապատրաստումների համար:[1]:

Միևնույն գործունեություն վարող կազմակերպությունների քանակը օրեցօր ավելի արագ տեմպերով է աճում: Նման դեպքում մրցակցությունը անխուսափելի է, իսկ որոշումների չափման արդյունավետությունը ոչ միայն դառնում է անհրաժեշտ պայման, այլև անխուսափելի է:

Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ հետազոտողները պարզել են, որ 18-րդ դարի վերջից մինչև 19-րդ դարի սկիզբը մեծ ուշադրություն չի դարձվել կազմակերպչական որոշումներին: Այս ժամանակաշրջանում հիմնականում բարձր մշակույթային և կրոնական ծագում ունեցող անհատները հաճախ խորհրդակցում էին միմյանց հետ տվյալ հարցի շուրջ և կայացնում որոշում: Հիմնականում որոշում կայացնում էին այդ անձիք, քանի որ ենթադրվում էր, որ նրանք ավելի կրթված են և ավելի մեծ հեղինակություն ունեին: Սակայն 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ղեկավարները սկսեցին նկատել ավանդական դատողությունների վրա հիմնված մեթոդներ, իսկ որոշում կայացնելու տեխնիկան, որը հիմնված էր նման տրամաբանության վրա առաջ բերեց ինտուիտիվ որոշում կայացնելու մեկ այլ մեթոդի: Ըստ Գեյնսի, երբ ղեկավարները որոշում են կայացնում միայն հենվելով տրամաբանության վրա, նրանք հիմք են ընդունում ուրիշի տեսություններն ու մոդելները: Սակայն, ինտուիտիվ որոշումների կայացման մեթոդը իդեալական չէր և այն ուներ թերություններ: Այս մեթոդի հիմնական թերությունը այն է, որ կարևոր չէ այն հարցը, թե՞ արդյոք ղեկավարերը ունեն համապատասխան տեղեկատվական գիտելիքներ և կրթություն, այստեղ որոշումների կայացման արդյունավետության չափումը

հիմնված էր որոշում կայացնողի՝ ղեկավարի, ինքնավստահության վրա: Ստորև ներկայացված է, այն միտումը, որով որոշումները կայաց-

վում և չափվում են 18-րդ դարից մինչև 20-րդ դար:

Գծապատկեր 1. Որոշումների կայացման չափման միտումը

Այսպիսով՝ ըստ մասնագիտական գրականության վերլուծության արդյունքների, կարելի է եզրակացնել, որ որոշումների ընդունման արդյունավետության չափման տարբեր եղանակներ կան, սակայն վերլուծենք միայն քանակական և որակական տեսակետները: Չափման քանակական գործիքներից կարելի է առանձնացնել առավել կիրառելիները: Դրանք են՝

- Տվյալների ծածկույթի վերլուծությունը (Data Envelopment Analysis (DEA))
- Ռեսուրսների օպտիմալ բաշխման հայեցակարգը (De Novo Programming Method)
- Ոչ գծային ծրագրավորումը (Nonlinear Programming)
- Կառուցվածքային հավասարումների մոդելավորումը (Structural Equation Modeling (SEM))

Իսկ որոշումների կայացման արդյունավետության չափման որակական գործիքներից կարելի է առանձնացնել հետևյալները՝

- Benchmarking
- Տնտեսական ավելացված արժեքը (Economic Value Added (EVA))
- Հավասարակշռված գնահատակը (Balanced Scorecard)

Արտասահմանյան և ռուսական մասնագիտական գրականության մեջ, ինչպես նաև պրակտիկայում արդյունավետության չափման առավել կիրառելի ու հասանելի մոտեցում է Data Envelopment Analysis (DEA) տվյալների ծածկույթի վերլուծությունը: Այն ըստ Թսենգի չափման չափանիշների կարևոր մոտեցումներից մեկն է, իսկ ըստ Թալլուրի և Շահուբ ու

Բաթթալի DEA-ն գործառնությունների հետազոտության մեջ ոչ պարամետրային գծային ծրագրավորման մոտեցում է, որն ունակ է կարգավորել կազմակերպության բազմաթիվ մուտքերն ու արդյունքները: DEA-ն չափում է որոշումներ կայացնող ստորաբաժանման (decision making unit (DMU)) արդյունավետությունը: Այն առաջացնում է գործառնական արդյունավետության սուբյեկտիվ չափումներ միատարր սուբյեկտների քանակի միջոցով, որոնք միասին կազմում են կատարման սահմանային կորը: Այսպիսով, կորի վրա ընկած DMU- ները արդյունավետ են իրենց մուտքերը բաշխելու և դրանց արդյունքները արտադրելու հարցում, մինչդեռ կորի վրա չընկած DMU- ները համարվում են անարդյունավետ: DEA- ն օգտագործվում է նաև տնտեսագիտության մեջ՝ արտադրության սահմանների գնահատման համար: Ֆեթին և Պասիուրը, ինչպես նաև Պարադին իրենց աշխատանքներում հստակեցրեցին են, որ DEA-ի նման մոտեցումը օգտագործվում է բանկի արդյունավետությունը գնահատելու համար: Շատ կարճ ժամանակահատվածում DEA-ն վերածվել է որոշման չափման և գնահատման քանակական և վերլուծական հզոր գործիքի:

Ներկայումս կազմակերպության ղեկավարները, մենեջերները օգտագործում են Data Envelopment Analysis (DEA) տեխնիկան ավելի լավ արդյունքների հասնելու համար: Նմանատիպ վերլուծությունը համեմատում է կազմակերպության «ստորաբաժանումների» համեմատական արդյունավետությունը, ինչպիսիք են

բանկերի մասնաճյուղերը, հիվանդանոցները, խանութները և այլն: Այս վերլուծությունը օգնում է ղեկավարներին պատասխանել ոչ միայն այն հարցին, թե «որքա՞ն լավ են աշխատում», այլ նաև «որքա՞նո՞վ կարող են բարելավվել կազմակերպության գործունեությունը»: Ինչպես նաև այս վերլուծության շնորհիվ հնարավոր է կատարել մի շարք առաջադրանքներ ինչպիսիք են՝

- ռեսուրսների բաշխումը
- <լավագույն/վատագույն փորձի> բացահայտումը
- թիրախի կարգավորումը
- իրականացնել արդյունավետության մոնիթորինգ

Ներկայումս տեղեկատվական հոսքը մեծ է և ղեկավարները ստիպված են հավաքել ահռելի քանակությամբ տվյալներ վաճառքի, ծախսերի, բաժնետոմսերի, մրցակիցների և շուկայի վերաբերյալ: Դժվարությունը կայանում է նրանում, որ անհրաժեշտ է այդ բոլոր թվերից, տվյալներից առանձնացնել կիրառելի, օգտակար և կայացնել արդյունավետ որոշում:

Ինչպես արդեն նշվեց, ամբողջությամբ որոշման արդյունավետությունը չափել հնարավոր չէ, սակայն կան մոտեցումներ, որոնցով հնարավոր է չափել որոշումը: Այդպիսի մոտեցումներից մեկը Data Envelopment Analysis (DEA)-ն: DEA մոդելը օգտագործվում է տարբեր տնտեսվարող սուբյեկտների արդյունավետությունը գնահատելու համար: Օրինակ՝ տարածաշրջանային բանկերը, տրանսպորտային համակարգերը: Այն նաև օգտագործվում է սնանկության ռիսկերը գնահատելու համար, ինչպես նաև ուսումնասիրելու համար օտարերկրյա ուղղակի ներդրումը ձեռնարկությունների տեխնիկական արդյունավետության մեջ: Միջազգային պրակտիկայում այս մոտեցումը կիրառվում է նաև բանկային, առևտրային, առողջապահական և այլ ոլորտումներում: DEA-ի կիրառմամբ, օրինակ ուսումնասիրվել է, թե Մեծ Բրիտանիայի տարբեր քաղաքներում տեղակայված բանկի մասնաճյուղերից որն է գործարքների վերամշակումն ավելի արդյունավետ իրականացնել: Ուսումնասիրվել է նաև, թե այդ բանկերից որն է ավելի արդյունավետ իրականացնում անհատական գործարքները, իսկ որը՝ բիզնես գործարքները: Ուսումնասիրության արդյունքում, «լավագույն արդյունքի հասած» մասնաճյուղից մնացած մասնաճյուղերը պետք է ընդօրինակեն, որն էլ կհանգեցի կազմակերպության գործունեության ճիշտ կազմակերպմանը:

Ռուսաստանում, Ղազախստանում և այլ երկրներում գործող համալսարանների աշխատողների վարձատրության համակարգերի հիման վրա մշակվել է համալսարանի աշխատակիցների գործունեության գնահատման

չափանիշների համակարգի կառուցվածքը: Այստեղ բաժինների գործունեության արդյունավետության չափորոշիչները հստակեցնելու և կոնկրետացնելու համար մշակվել է ռազմավարական քարտեզ, որը հնարավորություն է տվել որոշել մոդելի մուտքային և ելքային պարամետրերը: Այս խնդիրը լուծելու համար կիրառվել է DEA մեթոդը, որի օգտագործման առավելությունը այն է, որ բացահայտում է յուրաքանչյուր պարամետրի անարդյունավետության հարաբերական աստիճանը, ընդգծում է յուրաքանչյուր միավորի ուժեղ և թույլ կողմերը և վերլուծված օբյեկտների գործունեությունը բարելավելու համար կայացնում է կշռված և հիմնավորված որոշումներ:

Ռուսաստանում առողջապահական համակարգում DEA կիրառվել է յուրաքանչյուր տարածաշրջանի առողջապահական արդյունաբերության ցուցանիշները ուսումնասիրելու համար: Ընթացիկ հիմնախնդիրը ուսումնասիրելիս DEA-ն համեմատում է բոլոր առողջապահական համակարգերը դրանց լավագույն արդյունքի հասնելու օրինակների տեսանկյունից: Մեթոդը հիմնված է այն ենթադրության վրա, որ եթե որոշումներ կայացնող որոշակի միավոր (կազմակերպություն / առողջապահական համակարգ) կարող է որոշակի մակարդակի վրա արտադրությունը պահպանել՝ օգտագործելով որոշակի քանակի ներդրում, ապա մեկ այլ միավոր (կազմակերպություն / առողջապահական համակարգ) պետք է արտադրությունն ու ծախսերը պահպանի նույն հարաբերակցությամբ՝ արդյունավետ լինելու համար:

Մասնագիտական գրականության և միջազգային փորձի ուսումնասիրության արդյունքում պարզ է դարձում, որ DEA ունի հետևյալ առավելությունները՝

- անհրաժեշտ չէ հստակորեն նշել արտադրության գործառնությունը
- հնարավոր է ավելի մանրամասն բացահայտել ուսումնասիրված ցուցանիշների փոխհարաբերությունները, քան այլ ընտրանքային մեթոդների օգտագործման ժամանակ
- հնարավոր է գնահատել ձեռնարկության / համակարգի անարդյունավետության աղբյուրների վերլուծությունը:

Հաշվի առնելով միջազգային փորձը ՀՀ բանկերը, առողջապահական համակարգերը, ինչպես նաև այլ ոլորտներ կարող են նույնպես որոշումների արդյունավետությունը չափել, որն էլ կհանգեցնի կազմակերպության աճին: Օրինակ, հետևելով Մեծ Բրիտանիայի օրինակին ՀՀ ցանկացած բանկ, որն ունի մի քանի մասնաճյուղ տարբեր մարզերում կարող է իր գործարքների վերամշակման արդյունավետությունը, անհատական և բիզնես գործարք-

ների արդյունավետությունը բարձրացնել: Մասնաճյուղերի արդյունքները, ինչպիսիք են վաճառքը, վաճառքի աճը, հաշիվները, շուկայի մասնաբաժինը և այլն կարելի է ուսումնասիրել և համեմատել, ինչպես նաև կարելի է չափել մասնաճյուղերի մուտքերը, ինչպիսիք են՝ աշխատակազմի քանակը, գրասենյակային տարածքը, նյութական ծախսերը և այլն: Այս ամենից հետո բանկի ղեկավարը կարող է մշակել կատարողականի գործակիցները, ինչպիսիք են մեկ աշխատողի վաճառքի կամ օգտագործված գրասենյակային տարածքի միավորի շահույթը: Արդյունավետությունը չափելու այս բոլոր փորձերը, սակայն, կարող են ընդհանուր հստակ պատկերացում չստեղծել, քանի որ մասնաճյուղերը կարող են զգալի փոփոխություններ ունենալ՝ կախված ընտրված կատարողականի ցուցանիշից: Ավելի արդյունավետ չափելու համար բանկի ղեկավարը կարող է օգտագործել Data Envelopment Analysis (DEA), որը վերլուծություն իրականացնելիս հաշվի է առնում մասնաճյուղի գործունեության վրա ազդող բոլոր կարևոր գործոնները:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ 18-րդ դարի վերջից մինչև 19-րդ դարի վերջը և 20-րդ դարի սկիզբը, որոշումները կայացնելու մակարդակները և դրանց չափման մակարդակը ժամանակի հետ փոխվում են, այսինքն՝ կանխատեսող որոշումների ժամանակաշրջանից մինչև ինտուիտիվ որոշումների ժամանակաշրջան: Փաստորեն, այդ ժամանակահատվածների ընթացքում ընդունված բոլոր որոշումները ծրագրավորված չէին և հիմնված էին համարժեք տվյալների, ռիսկի և անորոշության վրա: 20-րդ դարի վերջին և 21-րդ դարի սկզբին գիտության ազդեցությունը գրեթե գերակշռում էր որոշումների կայացման մեջ: Այժմ կազմակերպությունները

դժվար թե ընդունեն որոշումներ, որոնք կայացվել են առանց համապատասխան նախապատրաստման, տեղեկատվության և չափման: Այսպիսով, որպեսզի մենեջերը կամ ղեկավարը որոշում կայցնի, նա պետք է ունենա բավարար տվյալներ որոշվող խնդրի վերաբերյալ և համապատասխան որոշման չափման գործիք, վերջինս էլ կախված է խնդրի բարդությունից, փորձաքննության մակարդակից, ժամկետից և ռեսուրսներից:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Bill, G. & Melinda, G.** (2011). A guide to actionable measurement. Bill and Melinda Gates Foundation. (<http://www.gatesfoundation.org>.)
2. **Chaffey, D.** (2011). What is the difference between efficiency and effectiveness marketing measures?
3. **Кузнецова Л. А.** Разработка управленческого решения. /Учеб. пособие, Челябинск, Челябинский государственный университет, 2001, էջ 55-56
4. **Поршнева А.Г., Румянцевой З.П., Саломатина Н. А.** Управление организацией.. 2000, էջ 669
5. **Paradi, J. C, Vela, S. & Yang, Z.** (2004). Assessing bank and bank branch performance.
6. **Поршнева А.Г., Румянцевой З.П., Саломатина Н. А.** Управление организацией.. 2000, էջ 669
7. **Tseng, G.H.** (2003). Multiple objective decision making in the past, present and future.
8. **Wang, Y.M., Chin, K.S & Yang, J.B.** (2007). Measuring the performance of decision making units using geometric average efficiency.
9. **Zeleny, M.** (1995). Trade-offs- free management via De Novo programming.

Տժմն/Հմնմնվել է՝ 04.02.2021

Рецензирована/Գրմխմնվել է՝ 18.02.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 26.02.2021

Estimating Armenian household poverty with Econometric and Machine Learning techniques

Gishyan K. M.

Magister, Department of Computer Science, University of Bath
karengishyann@gmail.com

Keywords: Household Poverty, Multinomial Logistic Regression, Neural Networks

Հայ տնային տնտեսությունների աղքատության գնահատում էկոնոմետրիկ և մեքենայական ուսուցման մեթոդների միջոցով

Գիշյան Կ. Մ.

Մագիստրոս, Համակարգչային Գիտության Ամբիոն, Բաթի Համալսարան
karengishyann@gmail.com

Ամփոփում. Հոդվածի նպատակն է օգտագործել էկոնոմետրիկ վերլուծությունը և մեքենայական ուսուցման մոդելավորումը՝ բացատրելու համար Հայաստանի տնային տնտեսության աղքատության բազմաչափ բնույթը: Բազմանդամ լոգիստիկ ռեգրեսիայի արդյունքները ցույց են տալիս, որ կան աղքատության վրա ազդող դրամավարկային և սոցիալ-տնտեսական փոփոխականներ: Դրամի, սննդի և ոչ պարենային ապրանքների հետ կապված գնումները, տնային տնտեսության անդամները, բնակավայրը, որն ընդգրկում է Երևանը, քաղաքային և գյուղական այլ քաղաքներ, դրսից ստացված եկամուտները, տնային տնտեսության ղեկավարի կրթական մակարդակը և մի քանի այլ փոփոխականներ էականորեն ազդում են աղքատության կարգավիճակի վրա: Ուղղակի փոփոխական ազդեցությունը չափելուց հետո կառուցվում է նեյրոնային ցանց: Թե՛ լոգիստիկ ռեգրեսիան, և թե՛ նեյրոնային ցանցի մոդելները կառուցվում են միևնույն ուսումնական տվյալների վրա, և հետագայում գնահատվում են նույն փորձարկման տվյալների վրա՝ պարզելու համար, թե որքանով են նրանք կատարում աղքատ և շատ աղքատ տնային տնտեսությունների դասակարգման առաջադրանքը: Սկզբնական տվյալներից, երկու տոկոսից պակաս մասը բաժին է ընկնում շատ աղքատ դասակարգին, ուստի այս դասի ճիշտ արդյունքները առավել առաջնային են: Նեյրոնային ցանցի մոդելը ավելի լավ արդյունքներ է տալիս՝ թեստավորման տվյալներից աղքատ և շատ աղքատ տնային տնտեսությունները ճիշտ դասակարգելու առումով, չնայած որ կա մեկնաբանելիության զգալի փոխազդեցություն: Մենք ընտրում ենք F1 հաշիվը՝ որպես մեր դասակարգման հիմնական չափանիշ:

Վճռորոշ բառեր՝ տնային տնտեսությունների աղքատություն, բազմանդամ լոգիստիկ ռեգրեսիա, նեյրոնային ցանցեր

Оценка бедности Армянских домохозяйств с помощью эконометрических методов и машинного обучения

Гишян К. М.

Магистр, Департамент Компьютерных Наук, Батский университет
karengishyann@gmail.com

Аннотация. В статье используется сочетание эконометрического анализа и моделирования машинного обучения для объяснения многомерной природы бедности армянских домохозяйств. Результаты полиномиальной логистической регрессии показывают, что существуют денежные и социально-экономические переменные, влияющие на бедность. Покупки продуктов питания и непродовольственных товаров в драмах, члены домохозяйства, поселение, которое включает Ереван, другие городские и сельские города, доход, полученный из-за границы, уровень образования главы домохозяйства и некоторые другие переменные имеют значительное влияние о статусе бедности. После измерения прямого переменного воздействия строится нейронная сеть. И логистическая регрессия, и нейросетевые модели подходят для одних и тех же обучающих данных, а затем оцениваются на одних и тех же данных тестирования, чтобы выяснить, насколько хорошо они выполняют задачу классификации бедных и очень бедных домохозяйств. Из исходных данных менее двух процентов наблюдений попадают в категорию очень плохих, поэтому правильные результаты для этого класса имеют наибольший приоритет. Модель нейронной сети обеспечивает лучшие результаты с точки зрения правильной классификации бедных и очень бедных домохозяйств на основе данных тестирования, хотя существует значительный компромисс интерпретируемости. Мы выбираем оценку F1 в качестве основного показателя классификации.

Ключевые слова: бедность домохозяйств, полиномиальная логистическая регрессия, нейронные сети.

Introduction

In the recent literature relating to socio-economic issues, poverty reduction has been a key policy debate. The elaboration of policies for poverty relief requires a thorough knowledge of this phenomenon. In 2016, the poverty rate in Armenia was 29.4% compared to the 27.6% recorded in 2008 and the share of extremely poor was 1.8% compared to 1.6% recorded in 2008. Armenia's administrative division consists of 10 marzes (regions) and the capital of Yerevan. The results of 2016 show that the poverty indicators in Shirak, Lori, Kotayk, Tavush, and Armavir provinces are higher than the country average, and the highest poverty rate is in Shirak Region, where 46% of the population is below the poverty line ('Poverty Profile'). According to the same report, however, 62.4% of the poor in Armenia are urban residents. We find it important to estimate the factors affecting the poverty status in Armenia using linear and non-linear models. The estimation of the models is based on the Armenian household survey data from 2015-2017. The data is divided into training and testing sets. The former is used for model construction and the latter for model evaluation. The methodology starts with the multiclass logistic regression analysis, fit on the training data, and includes coefficient interpretation for the significant variables from the perspective of econometrics. The obtained model is used to fit the testing data and the classifications metrics such as Recall, Precision, F1 score, along confusion matrix results are presented. The same training and testing data are used for building the neural network model, which is later compared to the logistic regression model. The use of machine learning methodology in combination with econometric interpretation will be a contribution to the existing literature.

Literature Review

Poverty is a mixture of economic and social aspects (Patlagean, 1977, as cited in Jmaï, 2016) which must be studied simultaneously to find the most efficient reduction policy. Poverty is determined by multiple factors operating at micro (household) as well as macro (national) levels (Rahman, 2013). According to the existing literature, we can distinguish two main forms of poverty. The first form is monetary poverty, which results from a lack of resources and leads to insufficient consumption. This approach is related to the economy of welfare since the monetary indicators define poverty according to an income deficiency or a low consumption which reflects a low standard of living (Townsend, 1985, as cited in Jmaï, 2016). It is a widely used concept of classifying individuals according to their monetary resources and is usually referred to as a

unidimensional index. The poor are those individuals or households whose income or consumption is below a given threshold (Ravallion, 1998). This threshold is then defined by measuring the consumption of a basket of goods and services which allows to achieve a minimum standard of living. The second concept of poverty mostly referred to as poverty of living conditions initiated by Townsend (1979) is determined through a multidimensional index. This index is usually constructed by getting information not only about consumption but also from non-monetary factors such as education or working conditions about a family by household surveys. The aim is to get an overall view of the living conditions to better capture the phenomena of poverty. This approach corresponds to the logic of Sen (1985) with his concept on individual capacities, and it supports the idea that poverty reflects a lack of basic functional capabilities.

Sikander's and Ahmed's (2008) study on Pakistan finds a high dependency of the size of the household having a positive impact on the household's probability of being poor. It has been demonstrated that the household size and the dependency ratio have a significant positive correlation with the household's probability of being poor while the educational level of the households, age of the household head, and landholding negatively affect the probability of being poor (Rahman, 2013). In their studies, Bógale and Korf (2009) find that an increase in household size by one adult equivalently increases the probability of being extremely poor and moderately poor by 3.13 and 5.16 percent respectively and it lowers the likelihood that a household will fall under the category of slightly poor and slightly non-poor by 0.49 and 7.79 percent, respectively. Rahman (2013) demonstrates that households headed by younger persons are less likely to be poor than households headed by older persons. Female-headed households are more likely to live in poverty than male-headed households and larger households are more likely to live in poverty. (Alkire et al., 2015) have demonstrated that an increase of one year of education decreases the odds of being poor by 49%, *ceteris paribus*, whereas having a female household head increases the odds of being poor by 28%, *ceteris paribus*. Similarly, the odds of a household being poor decrease by 57% for households living in urban areas, *ceteris paribus*, and increase by 10% for each additional household member. Increasing household size by one unit increases the probability of falling into chronic poverty by 3 percent while the probability of never being poor decreases by 2 percent. Living in a rural area increases the probability of being chronically poor by 3 percent

and if the head of the household is a woman the probability of the household being chronically poor increases while the probability of never being poor decreases.

Background information and Data Description

The data is comprised of 18144 observations of Armenian Household Survey Data from the years 2015 to 2017. The initial dataset includes 60 variables. The important independent variables after collinearity check (De Veaux & Ungar) and significance check for both logistic regression models are identified and the descriptive statistics for these variables in the training data is presented.

The variables are:

- Non-food purchased of household per month in dram
- Non-monetary income of household per month in dram
- Food in small amount of household per month in dram
- Food purchases of household per month in dram
- Present members of the household
- Income from abroad- money received from relatives, living out of Armenia
- Income from savings
- Educational level of the head of the household: no primary, illiterate, no primary literate, primary, general, secondary, preliminary vocational, middle vocational, higher, postgraduate
- Settlement- Yerevan, Other Urban, Rural

The correlation matrix shows that no high correlation is present in the dataset between the variables. The highest correlation is between the present members of the household and food purchased in small amounts per month and it is 59.5%. The next highest correlation is between present members of the household and the food purchases variable. However, as they do not exceed the 70% threshold, these variables are included in the model building. The dependent variable is Poverty. 71% of the observations belong to the Non-Poor category, around 27.1% to the Poor category, and around 1.72% to the Very-Poor category. The results are provided in the table. For the neural network model, alongside the variables presented above, five other variables are also included. The observations for the network are normalized using the Min-Max scaling method. The data is divided into training and testing sets, which we use for model building and validation. 75% of the

observations are used for training the models, 25% for testing the models.

Models and Methodology

To study the relationship between the multiclass dependent categorical variable and the independent variables, we construct logistic regression and neural network models. The goal is to explain the variables with their unit impact using logistic regression then find out the most optimal model in terms of the classification metrics using both logistic regression and a neural network. We will start the analysis with a multinomial logistic regression. For this analysis, we do not assume the independent variables are normally distributed and homoscedasticity is also not required. The independent variables linearly predict a logit transformation of the dependent variable while the equation in terms of probabilities is nonlinear. We will present the results in the logit form for interpretability. Probability (P) varies from 0 to 1, while the range of logit is from minus to plus infinity ('Logistic Regression'). Multinomial logistic regression, in other terms referred to as Softmax Regression, is used when the target variable has multiple classes. It gives the probability that the response variable takes on each of the possible classes.

$$Pr(Y^i = K | x^i; \beta) = \frac{\exp(\beta^{(k)T} x^{(i)})}{\sum_{j=1}^K \exp(\beta^{(j)T} x^{(i)})}$$

where K is the distinct number of possible target variable outcomes and K-1 is the number of independent binary logistic regression models built. The model provided in the table is a regularized multinomial logistic regression model presented in the logit form, fit with an L1 regularization and with a 0.1 alpha term, which is the weight for the L1 penalty. As our dependent variable has three categories, Poor, Non-Poor, and Very-Poor, there will be two regression equations built ('Logistic Regression'). Non-Poor is the base class, and the results are presented in two linear models.

$$\begin{aligned} \ln\left(\frac{P_{(Poor)}}{P_{(Non Poor)}}\right) &= \beta_{0Poor} + \beta_{Poor1}X_{1,i} + \beta_{2Poor}X_{2,i} \\ &+ \dots + \beta_{mPoor}X_{m,i} \\ \ln\left(\frac{p_{(Very Poor)}}{p_{(Non Poor)}}\right) &= \beta_{0Very Poor} + \beta_{1Very Poor}X_{1,i} \\ &+ \beta_{2Very Poor}X_{2,i} + \dots \\ &+ \beta_{mVery Poor}X_{m,i} \end{aligned}$$

Table 1: Logistic Regression Model

Model: MNLogit Method: MLE Observations: 13608		Log-Likelihood: -3692.5 Pseudo R ² : 0.5354 LLR p-value: 0.000			
	Logit Coef.	Std. Err.	Z	P> z	Odds Ratio Coef.
const	0.1146	0.147	0.779	0.436	1.121453
Non-Food Purchases	-9.516e-05	2.8e-06	-33.983	0.000***	0.999905
Non-Monetary Income	-6.674e-05	2.85e-06	-23.455	0.000***	0.999933
Food in Small Amount Per Month	-0.0001	3.34e-05	-4.364	0.000***	0.999854
Food Purchases	-3.013e-05	1.9e-06	-15.856	0.000***	0.999970
Present members of Household	1.7594	0.045	39.018	0.000***	5.809121
Income received from abroad	-3.59e-06	7.77e-07	-4.618	0.000***	0.999996
Income from savings	1.622e-05	2.88e-06	-5.677	0.000***	0.999984
Education Level of HH Head	-0.0864	0.021	-4.161	0.000***	0.917265
Settlement	-0.4286	0.045	-9.489	0.000***	0.651443
Poverty= Very-Poor Variable	Logit Coef.	Std. Err.	Z	P> z 	Odds Ratio Coef.
const	-0.0897	0.396	-0.226	0.821	0.914166
Non-Food Purchases	-0.0002	7.8e-06	-23.851	0.000***	0.999814
Non-Monetary Income	-0.0001	9.06e-06	-14.552	0.000***	0.999868
Food in Small Amount Per Month	-0.0006	0.000	-5.494	0.000***	0.999420
Food Purchases	-7.147e-05	5.48e-06	-13.050	0.000***	0.999929
Present members of Household	2.6771	0.081	33.051	0.000***	14.542962
Income received from abroad	-6.47e-06	3.24e-06	-1.996	0.046**	0.999994
Income from savings	-3.004e-	9.49e-06	-3.165	0.002***	0.999970
Education Level of HH Head	-0.3339	0.066	-5.032	0.000***	0.716154
Settlement	-0.2952	0.144	-2.047	0.041**	0.744351

For explaining each variable coefficient, we need to consider the ceteris paribus effect. The results show that if we increase non-food purchases of households by 1 unit, which is 1 dram, the odds of being poor will change by 0.999905, or go down by 0.0095% and the odds of very poor will change by 0.999814 or decrease by 0.0186%, ceteris paribus. The impact of the variables is quite small because the unit is represented in one Armenian dram. Instead, we can consider the Δ change in variables to be 1000 drams. Increasing the non-monetary income of the household by 1000 drams will decrease the odds of being poor by 6.7% and the odds of being very poor by 13.2%. This means a person will be less likely to be poor by 6.7% and 13.2% less likely to be very poor. The same logic applies to the rest of the variables. If we increase the food purchased in small amounts of the household by 1000 drams, the odds of being poor will decrease

by 14.6% and the odds of being very poor will decrease by 58%. If we increase the food purchased per household per month in 1000 drams, the odds of being poor go down by 3%, and the odds of being very poor go down by 7.1%. It is visible that the variables which are related to money and purchasing have a bigger impact on the very poor category. Income received from relatives living outside of Armenia has the following interpretation. Increasing income received from abroad by 1000 drams, decreases the odds of being poor by 0.4% and the odds of being very poor by 0.6%. The variable which overall has the biggest impact is the number of present members in the family. Increasing the present number of household members by 1 person increases the odds of being poor by 5.81 or by 481% and the odds of being very poor by 14.54 or by 1354%. The model also suggests that if income from savings goes up, a person is less likely to be

poor by 1.6% and likely to be very poor by 3% less. Finally, if the education of the head of the family increases by one level, the odds of being poor decrease by 8.27%, and the odds of being very poor decreases by 28.38%. The model also says that the chance of a person who lives in an urban area rather than Yerevan is less likely to be poor by 34.86% and very poor by 25.56% and a person who lives in a rural area is less likely to be poor by 69.72% and

very poor by 51.12%. Although most of the results provided by logistic regression are intuitive, in certain cases, such as for settlement, we see that according to the model, people living in Yerevan are more likely to be poor. A possible explanation is that the variable distribution is more complex, which we are not able to capture with a linear model.

Table 2: Logistic Regression Classification Metrics Report

	Classification Report				Confusion Matrix		
					Predicted Class		
	Precision	Recall	F1	Support	Non-Poor	Poor	Very-Poor
Non-Poor	0.91	0.95	0.93	3524	0.95 (3361)	0.046(163)	0 (0)
Poor	0.75	0.65	0.7	958	0.35 (333)	0.65(622)	0.0031(3)
Very-Poor	0.75	0.17	0.27	54	0 (0)	0.83 (45)	0.17 (9)
AVG Accuracy/Total	0.88	0.89	0.88	4536			

Table 3: Neural Networks Classification Metrics Report

	Classification Report				Confusion Matrix		
					Predicted Class		
	Precision	Recall	F1	Support	Non-Poor	Poor	Very-Poor
Non-Poor	0.93	0.95	0.94	3524	0.95(3336)	0.053 (187)	0.00028 (1)
Poor	0.77	0.69	0.73	958	0.27 (259)	0.69 (661)	0.04 (38)
Very-Poor	0.49	0.70	0.58	54	0 (0)	0.3 (16)	0.7 (38)
AVG Accuracy/Total	0.89	0.89	0.89	4536			

The classification report of the model enables us to assess the overall goodness of fit and the predictive power of the model and will be a common base for comparing the Logistic Regression, and the Neural Network models. The confusion matrix allows us to see how many observations from each category have been correctly classified and misclassified using different metrics. F1 score is defined as the harmonic mean between precision and recall. We see that 17% of the households that belonged to the Very-Poor category have been classified as Very-Poor by our model. 65% of the households which belonged to the Poor category have been classified as Poor and 95% of the households which belonged to the Non-Poor category have been classified as Non-Poor. We see that the model is highly accurate on the Non-Poor observations and below 20% accurate for the Very-Poor category. This happens because out of 4536 testing observations, only 54 belong to the Very-Poor class, making the task of the model to correctly classify difficult. From the Precision results, we also

see that for the Very-Poor category, from all existing observations classified as Very-Poor, 75% were Very-Poor, out of all observations classified as Poor, 75% were Poor, and similarly, 91% classified as Non-Poor were Non-Poor. After fitting the logistic regression model and obtaining the classification results, we move on to build a neural network model, with four layers; one input, two hidden, and 1 output layer. The trained neural network, which is comprised of neurons at each layer, has 14 input variables, five more than our logistic regression model. A neuron is a unit that takes the inputs and gives an output by a certain function. The function that does the following mapping is called an activation function ('Multi-Layer Neural Network').

$$h_{W,b} = f(W^T x) = f\left(\sum_{i=1}^n W_i X_i + b\right)$$

The first hidden layer of the network contains 200 neurons, the second one 150 neurons, and

rectified linear activation function (Relu) is used for these layers. Relu is given by:

$$f(z) = \max(0, z)$$

where z is the weighted sum of inputs including the bias term. Softmax activation, introduced for logistic regression, is used as the activation function for the output layer. The model is minimizing a sparse categorical cross-entropy loss function, the same loss function used for logistic regression, with 50 epochs and 100 batch size. The graph of the fitted neural network is presented in Figure 1.

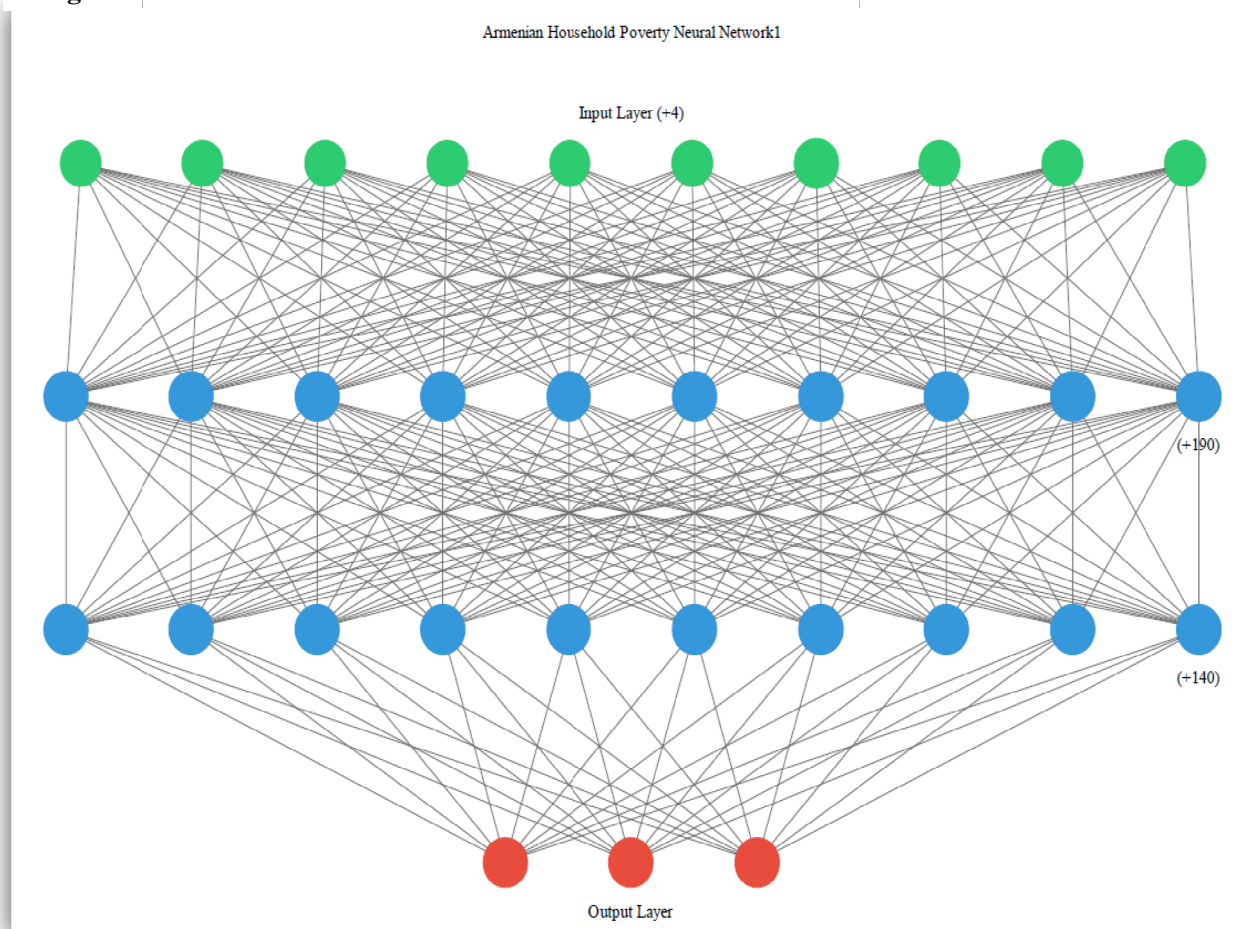
For the Neural Networks model, the Recall results are the following. Given that a person belongs to a Very-Poor category, the model correctly classified 70% of them as Very-Poor, for the Poor category the percentage of correctly classified observations was 69% and for the Non-Poor category, 95% of the observations who were Non-Poor were correctly classified as Non-Poor. These results can also be found from the top to bottom diagonal results of the confusion matrix. The Precision (specificity) shows that out of all observations that were classified as Very-Poor 49% belonged to the Very-Poor category, out of all

In terms of classifying the Very-Poor category, the Neural Network model is highly outperforming the Logistic Regression classifier. To compare the overall predictive power of the models, we can look at the F1 score which incorporates both Recall and Precision. The neural network model has the highest measures for all three categories and thus outperforms Logistic Regression. The score for the Very-Poor category is of the highest interest.

Discussion

The findings presented in the paper can be valuable in terms of policy development. We saw that besides the monetary and income variables, settlement, number of household members and head of the education turned out to be very significant. The educational level of the household head had the biggest role in reducing household poverty, so the governments of Armenia should initiate policies or legislative changes to make education more accessible. The results demonstrate that larger households have a higher chance of being poor. A policy solution could be to start educational

Figure 1 : Visualized Neural Network

observations classified as Poor 77% were Poor, and from all Non-Poor classified observations 93% were Non-Poor.

trainings to inform families about the advantages of keeping the households small to avoid poverty risks. We believe doing the analysis on a dataset including

pre-2015 observations would provide more insight, so this can be a future task to impellent. In terms of models, there is a tradeoff. Logistic regression provides results that can be intuitively interpreted, allowing to measure the direct impact of the variable on poverty, however, is not very accurate during the prediction phase, while the neural network does a better job of correctly classifying a household as poor or very poor, and for the Very-Poor category, it does it with much higher accuracy. If one is not much interested in model interpretation rather in a model providing the most accurate results in terms of categories, the neural networks may be a much better choice.

Conclusion

This paper, using 2015-2017 household data, aimed to find out the factors contributing towards the multidimensional poverty in Armenia and compare the predictive powers of logistic regression, and neural networks using classification metrics. The results from logistic regression show that poverty status depends on both monetary and non-monetary factors. Increasing non-food related purchases, food-related purchases, the non-monetary income of households per month in dram and income from savings decreases the odds of being poor and very poor. The settlement variable is quite significant. Though a little surprising, the results show that outside of Yerevan a person has less chance of being poor or very poor. Income received from relatives living outside of Armenia though small but has an impact on the poverty status. Increasing income received from abroad by 1000 drams, decreases the odds of being poor by 0.4% and the odds of being very poor by 0.6%. Increasing the present number of household members by 1 person significantly increases the odds of being poor and very poor. If the education of the head of the family increases by one level, the odds of being poor decrease by 8.27%, and the odds of being very poor decrease by 28.38%. We are mostly interested in the models' predictive ability on the Poor and Very-Poor categories. By looking at the F1 scores for the Poor and Very-Poor categories, which is a balanced measure between precision and recall, we see that the neural network model provides the best results. Logistic Regression provides a lower F1 score for the Very-Poor category (0.27) compared to Neural Network's (0.58) scores for the same category. We should also note that despite the significant difference in the predictive power, the neural network model contained more variables during the model training, which may partially be responsible for the difference in the final accuracy.

Reference

1. Alkire, S., Foster, J. E., Seth, S., Santos, M. E., Roche, J. M., & Ballon, P. (March 2015). Multidimensional Poverty Measurement and Analysis: Chapter 10 – Some Regression Models for AF Measures. Oxford Poverty & Human Development Initiative (OPHI), n0. 91.
2. Bógale, A., and Korf, B., "Analysis of Poverty and its Covariates among Smallholder Farmers in the Eastern Hararghe Highlands of Ethiopia", 2009, paper presented at the International Association of Agricultural Economists Conference, August 16-22, Beijing, China
3. De Veaux, R., & Ungar, L. H. (n.d.). Multicollinearity: A tale of two nonparametric regressions. Princeton University/University of Pennsylvania. Retrieved from <http://www.cis.upenn.edu/~ungar/Datamining/Publications/tale2.pdf>
4. Jmaii, A. MICRO-ECONOMETRIC ANALYSIS OF POVERTY: EVIDENCE FROM TUNISIA. Statistics [stat]. University Tunis El Manar, 2016. English. ffilet-01443104f
5. Johari, R. (n.d.). "Small" Data Classification. Retrieved from http://web.stanford.edu/~rjohari/teaching/notes/226_lecture8_prediction.pdf
6. Logistic Regression. (n.d.). NCSS. Retrieved from https://ncss-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/themes/ncss/pdf/Procedures/NCSS/Logistic_Regression.pdf
7. Multi-Layer Neural Network. (n.d.). UFDL. Retrieved from <http://ufldl.stanford.edu/tutorial/supervised/MultiLayerNeuralNetworks/>
8. Maitra, P., "The Effect of Household Characteristics on Poverty and Living Standards in South Africa", Journal of Development Economics, 2002, Vol. 27, No. 1, pp. 75-83.
9. Patlagean, E. (1977). Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles,
10. Volume 48. Walter de Gruyter press.
11. Rahman, M. A. (2013). HOUSEHOLD CHARACTERISTICS AND POVERTY: A LOGISTIC REGRESSION ANALYSIS. *The Journal of Developing Areas*, 47(1). University of Western Sydney, Australia.
12. Ravallion, M. (1988). Expected poverty under risk-induced welfare variability. *The Economic Journal* 98 (393), 1171–1182.
13. Sen, A. (1985). Well-being, agency and freedom: the dewey lectures 1984. *The journal of philosophy* 82 (4), 169–221.
14. Sikander, M. U., and Ahmed, M., "Household Determinants of Poverty in Punjab: A Logistic Regression Analysis of MICS 2003-04 Data Set", 2008, paper presented at the 8th Global Conference on Business and Economics, Florence
15. Softmax Regression. (n.d.). UFDL. Retrieved from <http://ufldl.stanford.edu/tutorial/supervised/SoftmaxRegression/>
16. Townsend, P. (1979). Poverty in the United Kingdom: a survey of household resources and standards of living. Univ. of California Press
17. Townsend, P. (1985). A sociological approach to the measurement of poverty—a rejoinder to professor Amartya Sen. *Oxford Economic Papers* 37 (4), 659–668.

Сдана/Հանձնվել է՝ 08.02.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 20.02.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 27.02.2021

ԵԱՏՄ անդամակցության ազդեցությունը ՀՀ արտաքին առևտրաշրջանառության զարգացման վրա

Բաղդասարյան Լ. Լ.

տ.գ.թ., ախիստենտ, ՀՊՏՀ տնտեսագիտության տեսության ամբիոն (Երևան, Հայաստան)

baghdasaryan_lilit@bk.ru

Շարախանյան Ս. Ս.

ախիստենտ, ՀՊՏՀ, Կառավարման ամբիոն (Երևան, Հայաստան)

seda-karakhanyan@rambler.ru

Վճռորոշ բառեր՝ արտահանում, ներմուծում, ԵԱՏՄ, մաքսատուրքեր, միասնական մաքսային սակագին, համագործակցություն

Влияние интеграции в ЕАЭС на развитие внешнеторгового оборота Армении

Багдасарян Л. Л.

к.э.н., АГЭУ, кафедра экономической теории (Ереван, Армения)

baghdasaryan_lilit@bk.ru

Караханян С. А.

ассистент, АГЭУ, кафедра Управление

seda-karakhanyan@rambler.ru

Аннотация. В сложившейся ситуации особенно важна роль государства в установлении и углублении экономических связей, поскольку без прямого участия государства, без эффективной внешнеэкономической политики невозможно добиться результатов во внешнеэкономических связях. В статье рассматривается влияние интеграции в ЕАЭС на экономику РА. Фактически проанализированы показатели 2010-2019 гг.

В наши дни расширяется экономическое сотрудничество, растет число стран, участвующих в процессе глобализации, в результате чего растет роль внешней торговли в международных отношениях.

Ключевые слова. Экспорт, импорт, Евразийский экономический союз, таможенные пошлины, единый таможенный тариф, взаимное сотрудничество.

The impact of integration to the Eurasian Economic Union (EAEU) on the development of foreign trade turnover of Armenia

Baghdasaryan L. L.

PhD, ASUE, Chair of theory of economics (Yerevan, Armenia)

baghdasaryan_lilit@bk.ru

Karakhanyan S.A.

assistant, ASUE Chair of Management (Yerevan, Armenia)

seda-karakhanyan@rambler.ru

Annotation. In the current situation the role of the state in the establishment and development of economic relationship is specifically important, as it is not possible to succeed in foreign economic relationship without direct participation of the state and without efficient international economic policy. The article sets out the impact of integration to the EAEU on the economy of the Republic of Armenia. Indicators for the period 2010-2019 are analyzed in fact. Economic partnership is expanding nowadays, the number of countries participating in the process of globalization increases, as a result the role of foreign trade in international relationship is increased.

Key words: Export, import, Eurasian Economic Union (EAEU), customs duties, Common customs tariff, mutual co-operation.

Այսօր տնտեսական կյանքն ամբողջությամբ ներառված է միջազգային գործընթացների մեջ: Տնտեսական հարաբերությունները, տնտեսական կապերի ձևավորման սահմանները աստիճանաբար ավելի են ընդլայնվում, ավելանում է գործալացման գործընթացներին մասնակցող երկրների թիվը, ինչի արդյունքում էլ ավելի է կարևորվում արտաքին առևտրի դերը միջազգային հարաբերություններում: Դա պայ-

մանավորված է բնական և աշխատանքային ռեսուրսների անհավասարաչափ բաշխմամբ, ինչի արդյունքում պետությունները պետք է համագործակցեն, որպեսզի ներքին շուկան հագեցած լինի բոլոր այն ապրանքներով, որոնք անհրաժեշտ են հասարակության անսահմանափակ պահանջմունքները բավարարելու համար: Ստորև ուսումնասիրենք ԵԱՏՄ անդամակցության ազդեցությունը ՀՀ արտաքին

առևտրաշրջանառության զարգացման վրա, ինչպես նաև առկա հիմնախնդիրները:

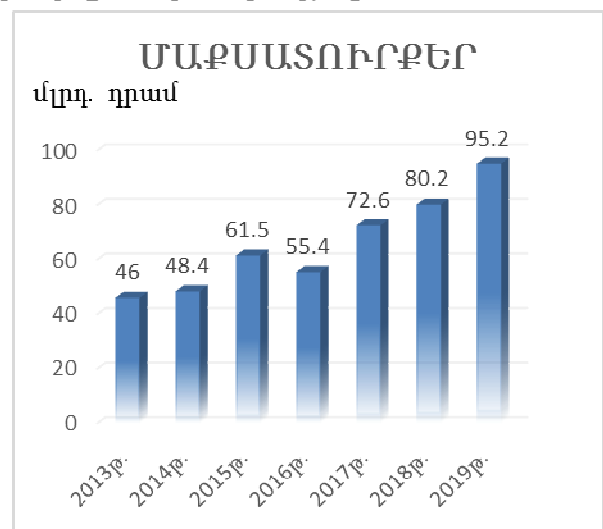
Եվրասիական տնտեսական միությունը տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման միջազգային կազմակերպություն է և հիմնադրված Եվրասիական տնտեսական միության մասին Պայմանագրով, որը ստորագրվել է 2014թ. մայիսի 29-ին Աստանայում: ԵԱՏՄ պայմանագրի համաձայն՝ միությանը իրավունք է վերապահված իր իրավասությունների շրջանակում իրականացնել միջազգային գործունեություն՝ ուղղված միության առջև ծառացած խնդիրների լուծմանը: ԵԱՏՄ-ն ստեղծվել է ազգային տնտեսությունների բազմակողմանի համագործակցության, մրցունակության բարձրացման և անդամ պետությունների բնակչության սոցիալ-տնտեսական մակարդակի

բարձրացմանն ուղղված կայուն զարգացման համար պայմաններ ստեղծելու նպատակով: Հայաստանի Հանրապետության՝ «Եվրասիական տնտեսական միության մասին» պայմանագրին միանալու մասին պայմանագիրը ուժի մեջ է մտել 2015թ.-ի հունվարի 2-ից: ԵԱՏՄ անդամակցությունը չէր կարող անհետևանք լինել ՀՀ արտաքին առևտրաշրջանառության համար: Անդամակցությունը կառույցին հնարավորություն տվեց ՀՀ-ին ազատ՝ առանց մաքսատուրքի և այլ խոչընդոտների, իրացնել արտադրանքը ԵԱՏՄ անդամ երկրների տարածքներում: [8]

Մաքսային միությունից ամենամյա փոխանցվող տուրքերը մեծացնում են ՀՀ մաքսատուրքերի բացարձակ արժեքը, ինչի շնորհիվ էլ ավելանում է վերջիններիս մասնաբաժինը ՀՀ պետական բյուջեում:

Գծապատկեր 1. Մաքսատուրքերի մասնաբաժինը ՀՀ բյուջեում

Գծապատկեր 2. Մաքսատուրքերի բացարձակ արժեքները ՀՀ բյուջեում

Ինչպես երևում է գծապատկերում (գծ.2) [3], ԵԱՏՄ անդամակցությունից հետո տարեց տարի աճում է մաքսատուրքերի բացարձակ արժեքը, բացառությամբ 2016թ.: Պատճառներից մեկը, այդ ընթացքում երրորդ երկրներից ներկրվող մաքսատուրքով հարկվող ապրանքների ծավալի կրճատումն էր, ինչպես նաև միու-

թյունից ստացվող համեմատաբար փոքր մաքսատուրքը, ինչը պայմանավորված էր ներմուծման մաքսատուրքի գումարների բաշխման ՀՀ համար նորմատիվի փոքր լինելով [10]: Մակայն հաջորդ տարիներին այդ ցուցանիշը սկսում է հաստատուն աճել, ինչի շնորհիվ էլ աճում են մաքսատուրքերի մուտքերը ՀՀ բյուջե:

	2013թ.	2014թ.	2015թ.	2016թ.	2017թ.	2018թ.	Աղյուսակ 1 2019թ.
ՀՆԱ, %	103.3	103.6	103.2	100.2	107.5	105.2	107.6
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇ, %	103.5	104.1	103	100.7	107.7	105.6	107.8
ՄՊԱՌՈՂԱԿԱՆ ԳՆԵՐԻ ԻՆԴԵՔՍ, %	105.8	103	103.7	98.6	101	102.5	101.4

ԵԱՏՄ անդամակցությունը ՀՀ տնտեսական զարգացման համար ստեղծել է բարենպաստ պայմաններ: Եթե ուսումնասիրենք ՀՆԱ-ի փոփոխությունը ԵԱՏՄ անդամ դառնալուց հետո, ապա ինպես երևում է աղյուսակից, այն շարունակաբար աճում է: Որպեսզի ավելի պատկերավոր լինի ազդեցության չափը, ուսումնասիրենք ոչ միայն իրական ՀՆԱ-ի փոփոխությունը, այլ նաև այն ապրանքների և ծառայությունների ծավալի աճը, որոնք հանդիսացել են ՀՆԱ-ի աճի պատճառ: ՀՆԱ-ի կազմում հիմնական աճը գրանցել են ծառայությունների, հանքարդյունաբերության և մշակող արդյունաբերության ոլորտները: 2019թ. Արդյունաբերության աճը եղել է մշակող (26,9%) և հանքագործական արդյունաբերության (18,6%) հաշվին: Արդյունքում՝ արձանագրվել է արդյունաբերական արտադրանքի 9% աճ: Եթե դիտարկենք ըստ ապրանքախմբերի, ապա, պարզ է դառնում, որ մշակող արդյունաբերության աճը պայմանավորված էր խմիչքների, ծխախոտային արտադրատեսակների և ոսկերչական արտադրատեսակների աճով: [2] Այս խմբում աչքի է ընկնում թունդ ալկոհոլային խմիչքների խումբը, որի արտադրության աճը պայմանավորված է ոչ թե ներքին սպառման մեծացման, այլ արտահանման ծավալների հետ, իսկ այս արտադրատեսակի արտահանման 88%-ը բաժին է ընկնում ԵԱՏՄ անդամ երկրներին: [5]

Արտահանման ծավալների աճը կախված է ավելի մատչելի արտադրատեսակների թողարկմամբ: Սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ՀՀ-ն հնարավորություն ունի ԵԱՏՄ անդամ երկրներից ներմուծել հումք, ռեսուրսներ, ընդ որում այդ ամենը ԵԱՏՄ անդամ երկրների փաստաթղթերի փոխադարձ ճանաչմամբ, ինչպես նաև առանց ներմուծման մաքսատուրքի վճարման: Արդյունքում՝ հումքի ձեռքբերման համար իրականացված ծախսերը նվազում են, որը հանգեցնում է նաև պատրաստի արտադրանքի ինքնարժեքի նվազեցմանը, ինչն էլ հնարավորություն է տալիս ՀՀ-ին բարձրացնելու իր ապրանքների մրցունակությունը համաշխարհային շուկայում:

ԵԱՏՄ անդամակցությունը նպաստել է նաև վճարային հաշվեկշռի բացասական սաղոյյի կրճատմանը: ԵԱՏՄ-ն հնարավորություն է տվել հայրենական արտադրության արտադրանքները ներկայացնել մեծ շուկաներին առանց լրացուցիչ մաքսատուրքերի, ինչն էլ հայկական արտադրանքը դարձրել է ավելի մրցունակ անդամ երկրներում: Այդ իսկ պատճառով է, որ 2017թ.-ին ԵԱՏՄ անդամ երկրներ արտահանման ծավալները աճել են 53%-ով: Արտահանման ծավալների աճն էլ պայմանավորում է բացասական սաղոյյի նվազման միտումները: [8]

ԵԱՏՄ շրջանակներում մշակվում են նաև մի շարք ընդհանուր տեխնիկական ստանդարտներ, որոնց մասով ՀՀ-ն իր բյուջեից ծախսեր չի իրականացնում: Արդյունքում՝ ՀՀ-ն հնարավորություն ունի զարգացնելու իր ստանդարտացման համակարգը առանց դրա համար ծախսեր իրականացնելու:

ՀՀ տարածքում իրականացվում են միջսահմանային նախագծեր էլեկտրաէներգիայի ոլորտում: Հայաստան-Վրաստան 400կՎտժ հզորությամբ բարձր լարման էլեկտրահաղորդագծերի կառուցումը թույլ կտա Հայաստանի էլեկտրահամակարգը Վրաստանի տարածքով միացնել ԵԱՏՄ անդամ երկրների էլեկտրահամակարգերին և վերացնել ձևավորվող ԵԱՏՄ ընդհանուր էներգետիկ շուկայում ՀՀ մասնակցության տեխնիկական խոչընդոտները: Այս և գուգահեռ կառուցվող Իրան-Հայաստան բարձր լարման էլեկտրահաղորդագծերը Հայաստանին դարձնում են ԵԱՏՄ-Իրան էլեկտրահաղորդակցման հիմնական «կամուրջ»: [7]

Հաջորդ հնարավորությունը, որն ընձեռել է ԵԱՏՄ անդամակցությունը, դա ԵԱՏՄ անդամ երկրներից ներկրման մաքսատուրքի 0% տոկոսադրույքն է, ինչի շնորհիվ ներկրված ապրանքները սպառողի համար դառնում են ավելի մատչելի: Սակայն դա հնարավորություն է տալիս ոչ միայն իջեցնել պատրաստի ապրանքների գները շուկայում, այլ նաև էժան հումքի ներկրումը առիթ է ՀՀ-ում թողարկվող արտադրանքի ինքնարժեքի իջեցման, հետևաբար նաև գնի իջեցման համար: Այդպիսով տեղական արտադրանքը դառնում է հասանելի սպառողին և ավելի մրցունակ շուկայում: Այդ երկրներից ներմուծման ծավալը ՀՀ ներմուծման ծավալներում կազմում է 27,8%:

ԵԱՏՄ անդամակցությունից հետո, սակայն, ՀՀ-ի առաջ ծառացան մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնք կարող են արգելք հանդիսանալ ՀՀ տնտեսության հետագա զարգացման համար: Ներկրման մաքսատուրքի 0% տոկոսադրույքը ոչ միայն հնարավորություն է տալիս իջեցնել սպառողական զամբյուղի ապրանքատեսակների գները, այլ նաև տեղական արտադրանքի համեմատաբար բարձր գնի դեպքում կարող է դուրս մղել շուկայից հայաստանյան ընկերություններին: Սա կարող է լուրջ հետևանքներ ունենալ տեղական տնտեսության զարգացման համար. կազմակերպությունների դուրս մղումը շուկայից և լուծարումը կհանգեցնի մի շարք աշխատատեղերի կրճատմանը, հետևաբար նաև գործազրկության աճին:

Հայաստանի Հանրապետությունը, դառնալով ԵԱՏՄ անդամ, միացավ նաև միասնական մաքսային սակագների համակարգին: Մինչ ԵԱՏՄ անդամակցումը ՀՀ ներկրման համար գործում էր 0% և 10% տոկոսադրույք բոլոր

ապրանքների համար: [4] ԵԱՏՄ-ին անդամակցելուց հետո սահմանվեցին տարբերակված դրույքաչափեր, որոնք մի շարք ապրանքատեսակների համար բավականին բարձր են: Ներմուծող տնտեսություն ունեցող երկրի համար սա կարող է լուրջ մարտահրավեր լինել հետագա կայուն զարգացման համար: ՀՀ

ներմուծող երկրների ցանկում մեծ տեսակարար կշիռ ունեցող 5 երկրներից միայն մեկն է ԵԱՏՄ անդամ երկիր՝ Ռուսաստանը: Այս հանգամանքը կարող է բացասաբար անդրադառնալ ներմուծվող ապրանքների գների մակարդակի վրա, հատկապես սպառողական զամբյուղի ապրանքատեսակների դեպքում:

Աղյուսակ 2 [6]

	2019թ.	2020թ.	Բարձրացում (տոկոսային կետ)
ընտանի թռչնի միս	22%	25%	3
սառեցրած խոշոր եղջերավոր անասունի միս	12.5%	15%	2,5
բրինձ	3%	6%	3
կարագ	13%	15%	2

Օրինակ՝ ընտանի թռչնի միսը հիմնականում ներմուծվում է Միացյալ Նահանգներից, Բրազիլիայից, Ուկրաինայից (ազատ առևտրի համաձայնագիր) և ԵԱՏՄ երկրներից, սակայն վերջին երկու ուղղություններից ներմուծումը կազմում է շուրջ 41%: Հարկ է նշել, որ ծագման երկրի հավաստագրի առկայության պարագայում Ուկրաինայից ընտանի թռչնի մսի ներմուծման ժամանակ գանձվում է 0% մաքսատուրքի դրույքաչափ: 0% մաքսատուրքի դրույքաչափ է կիրառվում նաև ԵԱՏՄ երկրներից ներմուծման պարագայում: Նշված ապրանքատեսակի մասով 2020 թվականից գործում է 25% դրույքաչափ, իսկ 2021թ. հունվարի 1-ից քվոտավորման շրջանակներում 25%, դրանից ավել՝ 50%: Այսինքն ներմուծման ծավալների կեսից ավելին ներմուծվում է բարձր դրույքաչափով: Մաքսատուրքի բարձրացման շրջանում գնաճի զսպման միջոց կարող է հանդիսանալ տեղական թռչնամսի արտադրության ծավալների աճը:

Սառեցրած խոշոր եղջերավոր անասունի միսը հիմնականում ներմուծվում է Հնդկաստանից, Բրազիլիայից, Ուկրաինայից, ԵԱՏՄ երկրներից: Ինչպես թռչնամսի դեպքում, այնպես էլ այստեղ ծագման երկրի հավաստագրի առկայության պարագայում Ուկրաինայից սառեցրած խոշոր եղջերավոր անասունի մսի ներմուծման ժամանակ գանձվում է 0% մաքսատուրքի դրույքաչափ: 0% մաքսատուրքի դրույքաչափ է կիրառվում նաև ԵԱՏՄ երկրներից ներմուծման պարագայում:

Մաքսատուրքի բարձրացումը վերաբերում է բրնձի տարբեր տեսակներին, որոնք ՀՀ ներմուծվում են հիմնականում Թաիլանդից, Պակիստանից, ԵԱՏՄ երկրներից, Հնդկաստանից, ԱՄՆ-ից: Սակայն ԵԱՏՄ-ի և Վիետնամի միջև համաձայնագրով հաստատված է Վիետնամից ԵԱՏՄ տարածք երկարա-

հատիկ բրինձի ներմուծման սակագնային քվոտա: Հայաստանին 2019 թվականի համար տրամադրվել էր 150 տոննա նշված երկարահատիկ բրինձ ներմուծել՝ 0% մաքսատուրքի դրույքաչափով, 2020 թվականին հնարավոր է ներմուծել 250 տոննա՝ առանց մաքսատուրքի՝ ՀՀ էկոնոմիկայի նախարարության կողմից տրամադրված լիցենզիայի հիման վրա:

Կարագ հիմնականում ներմուծվում է Նոր Զելանդիայից, Ֆինլանդիայից, Ֆրանսիայից, ինչպես նաև Ուկրաինայից (ազատ առևտրի համաձայնագիր), Վրաստանից (ազատ առևտրի համաձայնագիր) և ԵԱՏՄ երկրներից (վերջին երեք ուղղություններից ներմուծումը կազմում է շուրջ 35%): Ըստ այդմ՝ դրույքաչափերի ավելացումը պատճառ է դառնում գների որոշակի բարձրացումների ԵՄ և այլ երրորդ երկրներից ներմուծված կարագի համար:

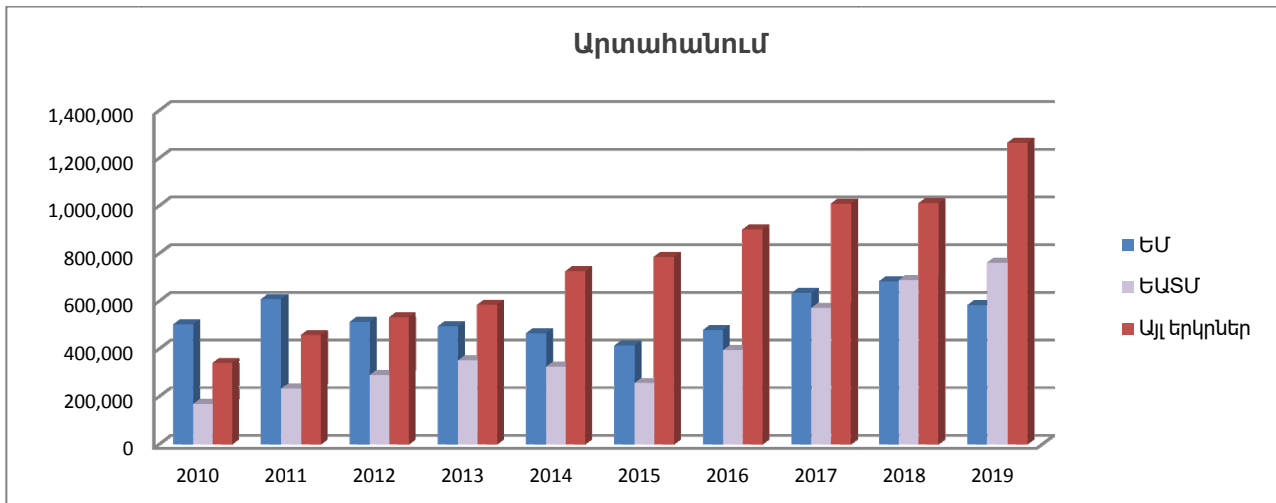
Բացի սպառողական զամբյուղի մեջ ընգրկվող ապրանքներից, կբարձրանա նաև երրորդ երկրներից դեղագործության ապրանքների ներմուծման համար կիրառվող մաքսատուրքի դրույքաչափը: Այս ապրանքատեսակը հիմնականում ՀՀ ներմուծվում է երրորդ երկրներից: 2018թ. երրորդ երկրներից դեղագործության միջոցների ներմուծումը կազմել է այդ ապրանքի գծով ՀՀ ներմուծման շուրջ 91%-ը: Դեղամիջոցների ներկրման մաքսատուրքի դրույքաչափերը 2019թ. կազմում էին 2%, իսկ արդեն 2020թ. բարձրացան 2-ից 3 տոկոսային կետերով:

ՀՀ և ԵԱՏՄ համագործակցության հիմնական խոչընդոտներից է ցամաքային սահմանի բացակայությունը ՀՀ-ի և անդամ երկրների միջև: Ցամաքային կապի բացակայությունը և երրորդ երկրների տարածքով ՀՀ արտահանման կազմակերպումը դեպի ԵԱՏՄ անդամ երկրներ ավելացնում է ծախսերը, հետևաբար ՀՀ որոշ ապրանքատեսակներ շարունակում են մնալ ոչ

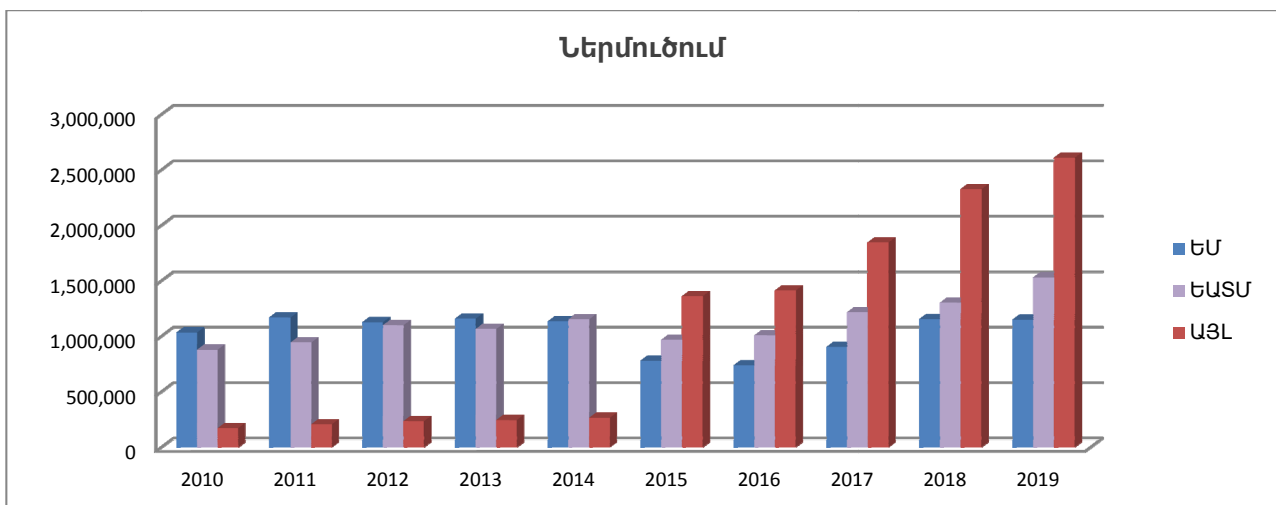
մրցունակ նաև ԵԱՏՄ շուկայում՝ չնայած տվյալ երկրներ չեն ներմուծում 0% դրույքաչափին:

Պետք է նաև հաշվի առնել, որ ՀՀ-ի առևտրաշրջանառությունը ԵԱՏՄ անդամ պետությունների հետ հարաբերություններում կենտրոնացած է դեպի Ռուսաստանի Դաշնությունը: 2019թ. ՀՀ-ից դեպի ԵԱՏՄ արտահանման ծավալներում Ռուսաստանի բաժինը կազմել է 96,5%: Այս ցուցանիշը ցույց է տալիս, որ ՀՀ համագործակցումը ԵԱՏՄ անդամ այլ

պետությունների հետ դեռ ցածր մակարդակի վրա է՝ չնայած որ այս տարիների ընթացքում գրանցվել է որոշակի աճ: Բացի այդ ՌԴ-ի բաժինը մեծ է ոչ միայն ԵԱՏՄ համատեքստում, այլ ՀՀ ընդհանուր արտահանման մեջ՝ ՌԴ-ն առաջինն է և կազմում է 29%: Սա նշանակում է որ ՌԴ տնտեսական իրավիճակը իր ուղղակի ազդեցությունը կունենա ՀՀ արտահանման ծավալների վրա, վերջինս ՀՀ տնտեսության վրա:

Գծապատկեր 3. ՀՀ արտահանման ծավալները ըստ երկրների խմբերի [10]

Գծապատկեր 4. ՀՀ ներմուծման ծավալները ըստ երկրների խմբերի [10]

Ուսումնասիրելով ՀՀ արտաքին ընդհանուր առևտրաշրջանառությունը հանգել ենք այն եզրակացության, որ արտահանման ծավալները շարունակել են աճել: Ընդ որում ԵԱՏՄ անդամակցությունից հետո՝ 2015-2016թթ. ՀՀ-ից դեպի այլ երկրներ արտահանման տեսակարար կշիռը գերազանցել է 50%-ը: Այսինքն կարող ենք փաստել, որ ընդհանուր վերջրած ՀՀ-ի ԵԱՏՄ անդամակցությունը դեպի այլ երկրներ արտահանման ծավալների վրա բացասական ազդեցություն չի թողել: Իսկ ներմուծման ցուցանիշները միայն նվազել են 2015, սակայն

հաջորդ տարիներին դրանք ավելի բարձր տեմպերով աճ են գրանցել, քան մինչև ԵԱՏՄ անդամակցությունն էր: Ուսումնասիրելով ՀՀ արտաքին առևտրաշրջանառությունը ինչպես մինչև ՀՀ-ի ԵԱՏՄ անդամակցումը, այնպես էլ դրանից հետո՝ կարող ենք եզրակացնել, որ ՀՀ-ի ԵԱՏՄ անդամակցումը հիմնականում դրական ազդեցություն է ունեցել ՀՀ արտահանման և ներմուծման ծավալների վրա: Հիմնականում ցածր ցուցանիշները ԵԱՏՄ անդամակցության առաջին երկու տարիներին են գրանցվել, սակայն սա չի կարելի միանշանակ վերագրել ՀՀ-

ի ԵԱՏՄ անդամակցությանը: Ճիշտ է երրորդ երկրների արտահանման և ներմուծման ծավալները կրճատվել էին, սակայն արտահանման և ներմուծման ծավալների անկում կար նաև ԵԱՏՄ անդամ երկրների հետ: Այստեղ հիմնական պատճառը Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառված պատժամիջոցներն էին: Ռուսաստանը ԵԱՏՄ ներքին շուկայի առևտրաշրջանառությունում ամենամեծ տեսակարար կշիռ ունեցող անդամն է, և վերջինիս տնտեսական վիճակը անմիջականորեն կարող է անդրադառնալ մյուս անդամ երկրների վրա, սակայն այստեղ պետք է նշել այն փաստը, որ ՌԴ-ը հանդիսանում էր ՀՀ գլխավոր և առաջին գործընկերը թե՛ ՀՀ արտահանման և թե՛ ներմուծման ծավալներում նաև մինչև ՀՀ-ի ԵԱՏՄ անդամակցումը: Սա նշանակում է, որ անկախ ԵԱՏՄ անդամակցումից դա անդրադառնալու էր ՀՀ արտահանման և ներմուծման ծավալների վրա, քանի որ ՌԴ արտահանման և ներմուծման ծավալները գերազանցում են ՀՀ ընդհանուր ծավալների մեկ չորրորդ մասը, ինչն էլ էական կախվածության մեջ է դնում ՀՀ արտաքին առևտրաշրջանառությունը Ռուսաստանից:

Ինչ կլինի հետագայում դժվար է կանխատեսել, արտահանման և ներմուծման ծավալներում ինչպիսի փոփոխություններ կարձանագրվեն, կախված է մի շարք հանգամանքներից՝ պետական քաղաքականություն, հասարակության մտածելակերպ, տնտեսական, քաղաքական իրավիճակ և այլն: Մեր կարծիքով տնտեսության առջև ծառացած հետևյալ խնդիրները շուտափույթ լուծման կարիք ունեն, որի հիմնական գրավականը պետության հանդեպ մարդկանց եւ բիզնեսի վստահությունն է:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքեր 2010-2019թ
2. ՀՀ պետական բյուջեի կատարման հաշվետվություն, 2019թ.
3. ՀՀ պետական բյուջեի կատարման հաշվետվություններ, 2015- 2019թթ.
4. «Մաքսատուրքերի մասին» ՀՀ օրենքը, 15 դեկտեմբերի, 1998թ.
5. ՏԵՂԵԿԱՆՔ, 2017-2019 թթ. ՀՀ տնտեսությունը բնութագրող հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշների վերաբերյալ (հունվար-դեկտեմբեր)
6. Ցանկ՝ 2020 թվականի հունվարի մեկից փոփոխվող բոլոր ապրանքների մաքսային դրույքաչափերի
7. ЦЕНТР ИНТЕГРАЦИОННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ, Эффекты интеграции Армении и Кыргызстана в рамках ЕАЭС, 2019г.
8. <http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/10-07-2017-2.aspx>
9. <http://www.petekamutner.am/Content.aspx?itn=csCIExportStatistics>
10. <https://www.armstat.am/am/?nid=159&thid%5B%5D=112&thid%5B%5D=398&thid%5B%5D=417&thid%5B%5D=643&thid%5B%5D=268&submit=%D5%93%D5%B6%D5%BF%D6%80%D5%A5%D5%AC>
11. https://www.petekamutner.am/Shared/Documents/Publications/th_annual_report2016.pdf

Տժանա/Հանձնվել է՝ 08.02.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 18.02.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 22.02.2021

«Բարձրագույն կրթության գործընթացի հեռավար կազմակերպման արդյունավետության նահատուճը (ՀՀ նյութերով)»

Խաչատրյան Մ. Գ.

Ասպիրանտ, Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան
ՀՊՏՀ Մակրոէկոնոմիկայի սեփական (Երևան, Հայաստան)
mararm1991@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ բարձրագույն կրթություն, հեռավար կրթական մոդել, կրթության արտահանում, կրթական ժամանակակից համակարգեր, օնլայն համալսարան, բնակչության կենսամակարդակ

Evaluation of the efficiency of remote organization of higher education process (with RA materials)

Khachatryan M. G.

Armenian State University of Economics,
postgraduate student of the Chair of Macroeconomics
mararm1991@gmail.com

Annotation. The precondition for the development of higher education as a leading branch of the service sector and increasing the standard of living can be the modernization of the education services, the application of the latest technologies in that sector and the creation and improvement of the education export models.

By examining the experience of many countries in the field of internationalization of higher education and providing of high quality educational services, it can be concluded that these countries have been able to establish their positions in the international market and have thousands of modern, competitive educational programs, various models of implementation of these programs and thousands of students from around the world. Localizing the international experience and taking into account the fact that the Republic of Armenia has a strong potential for the development of higher education, we can confirm that the system of education of the Republic of Armenia has all the preconditions for having a competitive position in the international market.

Key words. Higher education, distance education model, export of education, modern educational systems, online university, living standards of the population

Оценка эффективности дистанционной организации процесса высшего образования (по материалам РА)

Хачатрян М. Г.

Армянский государственный экономический университет,
аспирант кафедры макроэкономики (Ереван, Армения)
mararm1991@gmail.com

Аннотация. Предпосылкой для развития высшего образования как ведущей отрасли сектора услуг и повышения уровня жизни может быть модернизация образовательных услуг, применение новейших технологий в этом секторе, а также создание и улучшение экспортных моделей образования.

Изучая опыт многих стран в области интернационализации высшего образования и предоставления высококачественных образовательных услуг, можно сделать вывод, что эти страны смогли занять свои позиции на международном рынке и имеют тысячи современных, конкурентоспособных образовательных программ, различные модели их реализации и тысячи студентов со всего мира. Локализуя международный опыт и принимая во внимание тот факт, что Республика Армения имеет большой потенциал для развития высшего образования, можно с уверенностью сказать, что система образования Республики Армения имеет все предпосылки для обладания конкурентной позиции на международном рынке.

Ключевые слова. Высшее образование, модель дистанционного образования, экспорт образования, современные образовательные системы, онлайн-университет, уровень жизни населения

Աշխարհում ներկայումս արդիական է դարձել տնտեսությունների այնպիսի ճյուղային զարգացումը, որոնց հիմքում ընկած է կրթությունը և գիտելիքը: Այս երկու գործոնն են մեծապես կարևորվում համաշխարհային տնտեսության

մեջ լայն տարածում գտած գիտելիքահենք տնտեսության առաջխաղացման գործընթացում: Այն երկրները, որտեղ կրթության՝ հատկապես բարձրագույն կրթության ոլորտը զտնվում է պետության ուշադրության կենտրոն-

նում, այնտեղ լայն հնարավորություններ են ստեղծվում գիտելիքը որպես առք ու վաճառքի առարկա դարձնելու և այն ի շահ տնտեսության զարգացման ծառայեցնելու գաղափարները:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ աշխարհի գրեթե բոլոր երկրները 2019-2020 թթ կանգնեցին այնպիսի հիմնախնդրի առաջ, ինչպիսին էր COVID-19-ով արտահայտված պանդեմիան, առաջացավ տնտեսությունների որոշ ոլորտների գործունեության ուղղվածության փոփոխության անհրաժեշտություն: Այդ ոլորտների թվում է նաև կրթության ոլորտը, որը, կտրուկ փոփոխության ենթակվեց հատկապես զարգացող և անցումային տնտեսություն ունեցող երկրներում, որտեղ ի տարբերություն զարգացած երկրների դեռևս հստակ կազմավորված չէ հեռավար կրթության մոդելը, և այս տեսանկյունից դեռևս շատ անելիքներ կան:

Կրթության ոլորտի արդիականացումը, նոր մոդելների ներդրումը, կրթության արտահանումը այն կարևորագույն քայլերն են, որոնք կարող են հիմք հանդիսանալ տնտեսության համար որպես հեռանկարային և արդիական ոլորտ: Այս գործընթացը հնարավորություն է տալիս խնայել նյութական ռեսուրսները՝ փոխարենը արդյունավետ օգտագործելով մարդկային ռեսուրսների պոտենցիալը զարգացնել տնտեսությունը և գրանցել առավել բարձր տնտեսական ձեռքբերումներ: Կրթության ոլորտի բոլոր օղակները միաժամանակ կարևոր են այս մոդելով տնտեսությունը զարգացնելու համար, սակայն սույն աշխատանքում կուսումնասիրվի հատկապես բարձրագույն կրթության ոլորտը: Բարձրագույն կրթությունը այն հիմնական օղակն է կրթության ոլորտում, որը առավել պատկերավոր է ցույց տալիս բուհ-պետություն-աշխատանքի շուկա-տնտեսություն կապը: Կարևոր է ուսումնասիրել այս մոդելի կիրառման փորձը և դրա ներդրման հեռանկարները ՀՀ-ում:

Կրթության արտահանումը վերաբերում է այն դեպքերին, երբ կրթական ծրագրերի բովանդակությունը, փորձաքննությունների արդյունքները, տվյալները, մեթոդաբանությունը, ուսումնական պլանները արտադրվում և վաճառվում են արտասահմանյան շուկաներում, երբ կրթական ոլորտի աշխատողները իրենց գումարը ծախսում են համաշխարհային շուկայում ապրանքների և ծառայությունների ձեռքբերման նպատակով, ինչպես նաև երբ համալսարանների ադմինիստրատորները բացում են համալսարաններ ամբողջ աշխարհում կամ վաճառում են իրենց ուսումնական ծրագրերը արտերկրում: Կրթական ծառայությունների արտահանումը ներկայումս այնքանով է արդյունավետ, որ եթե իսկապես մշակվեն միջազգային ստանդարտներին համապատասխան որակյալ և մրցունակ կրթական ծրագրեր և

ուսումնական պլաններ կարելի է դրանք արտահանել, քանի որ կրթությունն այժմ ամենավաճառվող ապրանքն է համաշխարհային շուկայում:

Ներկայումս, առավել քան երբևիցե, բնակչությունը կրթությունը դիտարկում է որպես նյութական բարեկեցություն, սոցիալական կարգավիճակ, շարժունություն ապահովող հիմնական միջոց: Հասարակության մեջ ձևավորվել է կայուն մոտեցում կրթությանը՝ որպես կապիտալի ներդրման առավել հեռանկարային և շահութաբեր մի ոլորտի: «Կապիտալիստական զարգացման դինամիկ ուժերը» աշխատության մեջ Արթուր Մեդիսոնը սահմանել է մի օրինակափություն, համաձայն որի կրթության ֆինանսավորման 1% -ով ավելացումը հանգեցնում է ՀՆԱ-ի 0.35% -ի աճի: 2004 թ.-ին Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպությունը եկավ այն եզրակացության, որ բնակիչների մեծամասնության համար ուսումնական գործընթացի տևողության միջին անը մեկ տարով հանգեցնում է երկրի ՀՆԱ-ի 3-6% աճին: [1]: Բարձրագույն մասնագիտական կրթության մակարդակը և վիճակը բնութագրող մի շարք ցուցանիշներ կան: Կարելի է առանձնացնել օրինակ՝ բնակչության մեջ բարձրագույն կրթություն ունեցողների բաժինը, բուհերում ուսանողների ընդհանուր քանակը, ուսանողների քանակը բնակչության մեջ, բնակչության կենսամակարդակը բնութագրող ցուցանիշների մեջ կրթության բաղադրիչը, կրթական ծառայությունների արտահանման մակարդակը, կրթական ծառայությունների գինը, պրոֆեսորադասախոսական կազմի որակավորման աստիճանը, բարձրագույն կրթության բաղադրիչի մեծությունը ՀՆԱ մասնաբաժնում և բազմաթիվ այլ ցուցանիշներ:

Այն երկրները, որոնք արտադրում և արտահանում են իրենց կրթական ծրագրերը, արժեքները, մեթոդաբանությունները, ոչ միայն ավելացնում են իրենց եկամուտները, այլև հնարավորություն ունեն ազդել համաշխարհային մակարդակով նոր զարգացող տենդենցների ստեղծման վրա: Բարձրագույն կրթության գերակայությունների շարքում են՝ ժամանակակից դարաշրջանի պահանջները բավարարող պրոֆեսիոնալ կադրերի տրամադրում, կրթության հավասարության երաշխավորում, պրակտիկ ուսուցում, ակադեմիական բանավոր-գրավոր կրթական համակարգի կատարելագործում, լրատվամիջոցների օգտագործմամբ վիրտուալ ուսուցման մոդելների խրախուսում, ֆորմալ, շարունակական և ոչ ֆորմալ կրթության ներդաշնակեցում և այլն: [2]:

Այս տեսանկյունից մեծ դեր ունի հեռավար կրթության արդյունավետ մոդելի մշակումը և ներդրումը, որը միաժամանակ կապահովի

ազգային կրթական համակարգի արդյունավետության բարձրացումը, այլ նաև կարող է բացել մեծ հեռանկարներ հայկական կրթական ծրագրերի և պրոդուկտների որակի բարելավման և արդիականացման, ինչպես նաև դրանց արտահանման ծավալների մեծացմանը, ինչը կզանգեցնի համաշխարհային շուկայում այդ պրոդուկտների նկատմամբ պահանջարկի աճին:

Կարևոր է նշել, որ պանդեմիան մեծ ազդեցություն ունեցավ կրթության՝ հատկապես բարձրագույն կրթության ոլորտի վրա: Անհրաժեշտություն առաջացավ ավանդական կրթության մոդելը փոխարինելու հեռավար կրթության մոդելով և դա իրականացնել հնարավորինս կարճ ժամանակատվածում: Թե ինչպես կազմակերպվեց այս գործընթացը, կախված է տարբեր երկրներում կրթության ոլորտին տրվող առաջնայնության հանգամանաբից: Աշխարհի զարգացած և զարգացող մի շարք երկրներում արդեն իսկ բավականին երկար ժամանակ է գործում են հեռավար կրթության ամենատարբեր մոդելներ [3]:

• հեռավար ուսուցում վիդեոկոնֆերանսի միջոցով: Հեռավար կրթական ծառայություններ մատուցող հաստատությունները ուսանողներին կրթելու համար հաճախ օգտագործում են վիդեոկոնֆերանս: Այս գործընթացի կազմակերպման համար օգտագործվում են վիդեոկոնֆերանսի ծրագիր, ինչպիսին է ezTalks Cloud Meeting բարձր որակի ծրագիրը: Այն ապահովում է անթերի շփումը և հնարավորություն է տալիս փորձառություն ձեռք բերել ինչպես ուսանողների, այնպես էլ դասախոսների համար: Այսպիսով, հեռավար ուսուցման մեջ վիդեոկոնֆերանսը կենսական դեր է խաղում:

• սինխրոն և ասինխրոն հեռավար կրթություն: Բառացիորեն Synchronous-ը նշանակում է «միևնույն ժամանակ», և իսկ Asynchronous-ը՝ ոչ միաժամանակ: Հեռավար կրթության սինխրոն եղանակը պահանջում է կենդանի հաղորդակցում առցանց կամ հեռակոնֆերանսի միջոցով, կամ էլ առկա՝ լսարանում: Սինխրոն հեռավար կրթությունը սովորաբար պակաս ճկուն է և ավելի շատ ժամանակ է պահանջում ուսանողից հատկացնելու կրթությանը: Այն նաև նպաստում է դասախոսների և ուսանողների միջև ավելի մեծ ծավալի ինտերակտիվ շփումների:

Ասինխրոն հեռավար կրթությունը ուսանողներին տրամադրում է աշխատելու ազատություն և ազատ գրաֆիկի հնարավորություն: Ուսանողները կարող են ավելի շատ ժամանակ անցկացնել այլ ուսանողների հետ:

• բաց ժամանակացույցի առցանց դասընթացներ: Ուսանողներին տրամադրվում է ազատությունը՝ բաց դասընթացների առցանց նպատակահարմար ժամանակ մասնակցելու

հնարավորություն: Սա մտնում է «Ասինխրոն» ուսուցման կատեգորիայի մեջ, որտեղ ուսանողներին տրվում են ինտերնետի վրա հիմնված դասագրքեր և նյութեր: Սկզբնապես ուսանողներին տրամադրվում է իրենց աշխատանքն ավարտելու վերջնաժամկետներ և թույլատրվում է աշխատել իրենց հարմար տեմպերով: Բաց պլանավորված առցանց դասընթացները չափազանց արժեքավոր են այն ուսանողների համար, ովքեր նախընտրում են ինքնուրույն աշխատել:

• հիբրիդային հեռավար կրթություն: Հիբրիդային հեռավար կրթությունը իրականում ասինխրոն և սինխրոն ուսուցման համադրություն է, որի ընթացքում ուսանողները ենթակա են հետևելու իրենց աշխատանքն ավարտելու որոշակի ժամկետի: Ուսանողներին թույլատրվում է ինքնուրույն կատարել առաջադրանքները և այդ առաջադրանքները ներկայացնել առցանց ֆորումի միջոցով:

• համակարգչով իրականացվող հեռավար կրթություն: Համակարգչային հիմունքներով հեռավար ուսուցման ընթացքում ուսանողները պարտավոր են հանդիպել լսարանում կամ համակարգչային լաբորատորիայում ամեն շաբաթ նշված ժամին: Հեռակա կրթության այս տեսակի ուսանողներին բաց գրաֆիկ չի տրամադրվում:

• ֆիքսված ժամանակի առցանց դասընթացներ: «Ֆիքսված ժամանակ» դասընթացը հեռավար կրթության ամենատարածված տեսակն է: Քանի որ վերնագիրը ցույց է տալիս, որ այս դասընթացները առցանց են, բայց ուսանողները պետք է մուտք գործեն իրենց ուսումնական կայք նշանակված ժամին: Այս դասընթացի ձևաչափը մնում է համաժամ, քանի որ այն որոշ դեպքերում պահանջում է պարտադիր կենդանի գրույցներ:

• օնլայն համալսարաններ: Աշխարհին հայտնի են օնլայն համալսարանների բաղմայթիվ օրինակներ, որոնք մատուցում են որակյալ կրթություն մի շարք մասնագիտությունների գծով, ինչպիսիք են American College of Education, University of Florida Distance Learning, Florida State University, University of Missouri, Utah State University, Mississippi State University, Central Michigan University և այլն [4]: Օնլայն համալսարանների գործունեությունը հնարավորություն է տալիս մարդկանց ստանալ որակյալ բարձրագույն կրթություն աշխարհի ցանկացած վայրից:

Այժմ անդրադառնանք օնլայն համալսարանների գործունեության միջազգային փորձին, այդ գործընթացի կազմակերպման առանձնահատկություններին, դրական և բասացական կողմերին, ինչպես նաև ՀՀ օնլայն համալսարան հիմնելու հեռանկարներին:

Ուսումնասիրելով տարբեր երկրների փորձը կարելի է փաստել, որ աշխարհում արդեն բավականին երկար ժամանակ է գործում են օնլայն համալսարաններ: Դրանցից որոշները գործում են 2 տարբերակով և առկա, և առցանց (**ISM The International School of Management France**) [5], սակայն կան համալսարաններ, որոնք բացառապես գործում են օնլայն հարթակում՝ կիրառելով ժամանակակից տեխնոլոգիաները և ծրագրային հնարավորությունները [6] **SKILLBOX**:

Արտերկրում հեռավար կրթությունը վաղուց դադարել է լինել ինչ-որ նոր և անսովոր բան: Այժմ հեռակա կարգով հնարավոր է ստանալ գիտական աստիճան գրեթե ցանկացած մասնագիտության մեջ: Ստորև բերված են որոշ մասնագիտությունների հեռավար կրթության առանձնահատկությունները.

1. Ինժինիրինգ: Առցանց ծրագրերի մեծ մասը դասավանդվում է մագիստրոսական և դոկտորական մակարդակներում և ուղղված է այն ուսանողներին, ովքեր արդեն աշխատում են իրենց մասնագիտությամբ, ովքեր ցանկանում են ավելի նեղ մասնագիտացում ստանալ և գիտելիքներ կիրառել նախագծային աշխատանքներում:

2. Համակարգչային գիտություն: Հեռավար կրթության տեխնոլոգիայի բուն գաղափարը անբակտիորեն կապված է համակարգչային գիտության հետ: Առցանց ուսուցումն այստեղ հիմնականում ապավինում է ուսանողի ինքնուրույն աշխատանքին և իրականացվում է գրեթե առանց սահմանափակումների: Մասնագիտացումները տատանվում են կիբերանվտանգությունից մինչև տեսախաղեր:

3. Բիզնեսի կառավարում (MBA): Բիզնես ծրագրերն այսօր ուսանողների շրջանում առավելագույն պահանջարկ ունեն: Բարեբախտաբար, այս ծրագրերը կարող են հեշտությամբ տեղափոխվել հեռահար ձևաչափ, ինչը երիտասարդ ձեռնարկատերերին հնարավորություն է տալիս չկտրվել իրենց բիզնեսից և կրթություն ստանալու գործընթացում լուծել կիրառական բիզնեսի խնդիրներ:

4. Ֆինանսներ և հաշվապահություն: Ֆինանսների և հաշվապահության ոլորտում կրթությունը հասանելի է ամբողջությամբ առցանց: Մասնագիտության մեջ առցանց ուսուցումը ապահովում է բոլոր անհրաժեշտ հմտությունները ինչպես մասնավոր, այնպես էլ պետական հատվածում աշխատելու համար [7]:

Հեռավար ուսուցման գործընթացում ուսա-

նողների և դասախոսների միջև համատեղ աշխատանքը կազմակերպվում է ինտերնետի միջոցով.

- Ժամանակի մեծ մասը ուսանողը ուսումնասիրում է տրամադրված նյութերը և դասախոսությունները (տեքստ կամ տեսանյութ)՝ օգտագործելով իր անձնական հաշիվը, ինչպես նաև ուսումնասիրում է մասնագիտացված գրականություն.

- Ուսանողը կարող է ուսման ընթացքում ծագող ցանկացած հարց ուղղել պրոֆեսորներին նամակագրության միջոցով՝ փոստով կամ հատուկ ստեղծված հարթակներում (չաթեր).

- Տնային առաջադրանքները նույնպես ուղարկվում են փոստին կամ վերբեռնվում հատուկ համակարգում.

- Խմբային նախագծեր պատրաստելու համար օգտագործվում են տարբեր վիրտուալ տախտակներ, քննարկումներ, ընդհանուր առցանց հասանելիությամբ ծրագրեր;

- Առցանց դասախոսություններ, սեմինարներ, քննարկումներ անցկացվում են Zoom, Google Hangouts, Skype, Microsoft Teams և այլ նմանատիպ վիդեոկոնֆերանսի հնարավորությամբ ծրագրերի միջոցով:

Օնլայն համալսարանների առցանց ուսուցման գործընթացը կազմակերպելու համար գոյություն ունեն ինտերնետ ծրագրային ապահովումներ, որոնք իրենցից ներկայացնում են հարթակ, որտեղ համալսարանները կարող են գրանցվել և իրենց նյութերը (էլեկտրոնային գրքեր, տեսաձայնագրություններ, ազատ օնլայն դասախոսություններ, վերինարներ, էլեկտրոնային հոդվածներ, վիճակագրական տվյալներ և այլն): Այսպիսի հարթակ է լայն տարածում և կիրառություն ունեցող <https://www.coursera.org/> կայքը, որտեղ համալսարաններին հնարավորություն է տրվում գրանցվել և կիրառելով ծրագրի տրված առավելությունները պատշաճ ձևով հիմնել օնլայն համալսարան՝ ընդունելությունից մինչև ավարտական փաստաթղթի հանձնում, ինչպես նաև իրականացնել բաց դասեր, որին կարող են մասնակցել աշխարհի տարբեր կետերում բնակվող մարդիկ՝ դրանով իսկ ձեռք բերելով համաշխարհային վարկանիշ:

Ուսումնասիրելով տարբեր վերլուծություններ, թվային տվյալներ և գիտական հոդվածներ կարելի է հստակ նշել, որ հեռավար կրթության մոդելի ներդրման գործընթացը բավականին բարդ և բազմաբովանդակ է, քանի որ պահանջում է հատուկ պամանների առկայություն (համակարգիչներ, արագ ինտերնետ, աշխատանքային հարթակներ), ծրագրային ապահովում, անհրաժեշտություն է առաջանում մարդկային ռեսուրսների՝ դասախոսների և ուսանողների վերապատրաստման, կրթական

ժամանակակից և մրցունակ ծրագրերի մշակման, տվյալների բազաների ստեղծման և այլ կարևոր երթահամակարգերի գործարկման: Սակայն պետք է նաև չնոռանալ հեռավար կրթության արդիական համակարգ ունենալու առավելությունների մասին, ինչպիսիք են կրթական նյութերի բազմազանություն, հնարավորություն ստանալ կրթություն ցանկացած վայրից ցանկացած ժամանակ, գիտելիքների ստուգման հնարավորություն, տարբեր թեմաներով ազատ ժամանակ դասախոսություններ լսելու հնարավորություն, անհատական կրթական ծրագրերի մշակման և այդ կրթական ծառայությունների արտահանման հնարավորություն և այլն: [8]:

Քանի որ ներկայումս բազմիցս կարևորվում է կրթության արտահանման ֆենոմենը որպես տնտեսության զարգացման առաջնային և քիչ ռեսուրսատար ոլորտ, ինչպես նաև ամփոփելով

վերոգրյալը կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը նույնպես ունի բոլոր հնարավորությունները (բարձր որակավորում ունեցող կադրեր բոլոր մասնագիտությունների գծով, բարձրագույն կրթության՝ միջազգային չափանիշների համապատասխան պրոդուկտների առկայություն, որոշ համալսարանների կողմից արդեն իսկ հեռավար կրթության մոդելների կիրառման փորձ, միջազգային կրթական համակարգում մրցունակ դիրք ունենալու անհրաժեշտություն, որոշ ոլորտներում միջազգային շուկայում արդեն իսկ ձեռք բերված լուրջ հաջողություններ և այլն) ունենալու միջազգային չափանիշներին համապատասխան օնլայն համալսարան: Օնլայն համալսարան հիմնելու համար ցանկալի է նախ և առաջ վերլուծել այս համակարգի առանձնահատկությունները SWOT վերլուծական գործիքի միջոցով:

ՀՀ օնլայն համալսարանի հիմնելու SWOT վերլուծություն (Կազմվել է հեղինակի կողմից)

1. Բարձրագույն կրթություն ունեցող տարբեր ոլորտների մասնագետների առկայություն 2. Հայաստանում կրթության ոլորտի համապատասխանություն միջազգային կրթական չափանիշներին 3. ՏՏ ոլորտի արագընթաց զարգացում	1. Հայկական կրթական ծրագրային փաթեթների վերաբերյալ պակաս տեղեկատվություն: Մասնագետների վերապատրաստման անհրաժեշտություն ՏՏ ծրագրային փաթեթների ձեռքբերման և ներդրման ծախսեր Ծառայությունների ոլորտի արտահանման թույլ մակարդակ
1. Բարձրագույն կրթության արտահանման հնարավորություն 2. Մրցունակ կրթական փաթեթների մշակման հնարավորություն 3. Կրթության արտահանման ֆակտորը՝ որպես տնտեսության զարգացման այլընտրանքային մեթոդի կիրառում և տնտեսական օգուտների ստացում 4. Ծառայությունների արտահանման մեջ բարձրագույն կրթության բաղադրիչի մեծացում և ամրապնդում 5. Մարդկային ռեսուրսների պոտենցիալը առավել արդյունավետ կիրառելու հնարավորություն	1. Օնլայն համալսարանի ստեղծման գործընթացի կազմակերպման իրավական հիմքերի առկայություն 2. Համակարգի ներդրման համար ադապտացիոն շրջանի առկայություն 3. Համաշխարհային շուկայում կրթական ծառայությունների մատուցման մրցակցություն

Այս վերլուծության արդյունքում կարելի է արձանագրել, որ առկա են ոչ միայն լայն հնարավորություններ ստեղծելու և գործարկելու օնլայն համալսարանները նշված հեռավար կրթության մոդելների հիբրիդային կիրառման միջոցով, և աշխարհին մատուցելու որակյալ կրթական ծառայություն, դրանով իսկ նպաստելով ՀՀ արտահանման մեջ ծառայությունների բաղադրիչի ավելացմանը (2020 թ հունվար հոկտեմբեր ամիսներին ՀՀ ծառայությունների կառուցվածքում կրթության բաժինը կազմել է 3.0 %, իսկ 2019 թվականին՝ 2.8% [9]), այլ նաև կան որոշակի խնդիրներ և խոչընդոտներ, որոնք հնարավոր է վերացնել այս ոլորտում ճիշտ քաղաքականության մշակման արդյունքում և կարճ ժամանակատվածում հասնել հաջողության:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. УРОВЕНЬ ОБРАЗОВАНИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ 2006 г. «Динамические силы капиталистического развития» Артур Мэддисон
2. **Джуринский А. Н.** Высшее образование в современном мире: тренды и проблемы. 2017 г.
3. <https://www.eztalks.com/elearning/types-of-distance-education.html>
4. <https://www.bestvalueschools.org/online-universities/>
5. <https://www.ism.edu>
6. <https://skillbox.ru>
7. https://www.unipage.net/ru/education_online
8. **Костоева З.М., Лолохоева Л.Р., Костоева М.М.** Дистанционное обучение: плюсы и минусы. // Вестник науки и образования N 19(97). Часть. 1. 2020.
9. <https://www.armstat.am/>

Տվյալները հավաքվել են 19.12.2020

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 25.12.2020

Принята/Ընդունվել է՝ 08.01.2021

Փոփոխությունների արդյունավետ կառավարումը՝ որպես արդի մրցակցային պայմաններում կազմակերպությունների դիմակայելու գրավական

Միմոնյան Ա. Հ.

ՀՊՏՀ, Կառավարման ֆակուլտետ, առկա բակալավրիատ, 4-րդ կուրս
mayis.simonyan01@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ փոփոխություն, փոփոխությունների կառավարում, փոփոխությունների գործընթաց, մրցակցություն, դիմադրություն, փոփոխությունների կոր

Эффективное управление изменениями как залог противостояния организаций в условиях современной конкуренции

Симонян А. А.

Армянский государственный экономический университет (Ереван, Армения)
mayis.simonyan01@gmail.com

Аннотация: Острая международная конкуренция, появление новых рынков каждый день, значительно отличающаяся рабочая сила побуждают организации осознать, в каком положении они находятся в конкурентной борьбе. Ежедневное развитие форм бизнеса, усиление конкуренции принуждают организации оставаться конкурентоспособными на рынке изменений, для улучшения качества рабочей силы, обеспечения прибыли в значительном объеме.

Ключевые слова: изменение, управление изменениями, процесс изменений, конкуренция, сопротивление, кривая изменений

Effective management of changes as a guarantee of organizations' sustainability in today's competitive circumstances

Simonyan A. H.

Armenian State University of Economics (Yerevan, Armenia)
mayis.simonyan01@gmail.com

Abstract: Harsh global competition, constantly emerging new markets, significantly divergent workforce make organization realize what position they hold in today's competitive pursuits. Daily development of businesses and intensification of competition make the organizations implement some changes to stay competitive in the market, better the quality of the workforce, and have a huge profit.

Key words: change, change management, change process, competition, resistance, change curve

Իրենց գործունեության ընթացքում ղեկավարների և առաջնորդների առջև հաճախ ծառանում են բազմատեսակ խնդիրներ, որոնց արդյունավետ լուծումը պահանջում է հսկայական ջանքեր և ռեսուրսներ: Այդօրինակ դժվար խնդիրների շարքին է դասվում փոփոխությունների կառավարումը:

21-րդ դարում գործարար աշխարհը արմատապես տարբերվում է նախկինում եղածից: Տնտեսական սուր մրցակցությանը դիմակայելու համար կազմակերպությունները պետք է մշտապես կատարելագործվեն ու բավարարեն սպառողների ամենօրյա աճող պահանջմունքները: Այսօր սպառողները գնման գործընթացում իրենց ընտրությունը կատարելիս չեն սահմանափակվում միայն ապրանքի մատչելիությամբ կամ բարձրորակությամբ: Կան շատ այլ գործոններ, որոնք ավելի մեծ դերակատարում ունեն գնման գործընթացում: Օր՝ շատ կարևոր է մարքեթին-

գային հաղորդակցությունների գործիքների միջոց ընտրությամբ ազդեցություն ունենալ սպառողների վարքագծի վրա: Ըստ այդմ՝ շուկայավարողները մշակում են մարքեթինգային արդյունավետ ծրագրեր՝ տնտեսավարող սուբյեկտներին ապահովելով շահույթի ավելի մեծ ծավալներով:

Կազմակերպական փոփոխությունների իրականացման արդյունքում առաջանում են նոր հարաբերություններ, որոնք իրենց հետ, անխուսափելիորեն, բերում են լարվածություն աշխատակիցների շրջանակներում: Հետևապես այսօր փոփոխությունների արդյունավետ կառավարումը դարձել է հրամայական ցանկացած կազմակերպության բնականոն գործունեության համատեքստում:

Փոփոխությունների կառավարումը կազմակերպություններին, առաջնորդման թիմերին և աշխատակիցներին աջակցման գործընթացի,

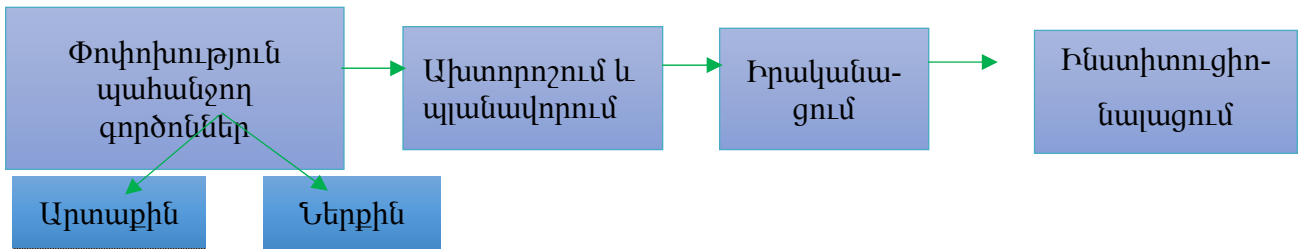
տեխնիկայի և գործիքների ամբողջություն է, որը ապահովում է «a» վիճակից անցումը ապագա բարելավված «B» վիճակին [1, էջ 7]:

Մինչ կազմակերպական փոփոխությունների գնահատումը կարևոր է ունենալ որոշակի հարցերի պատասխանները: Մասնավորապես՝ ո՞ր գործոններն են ազդում կազմակերպությունների փոփոխության վրա, ներկազմակերպական փոփոխությունների ինչպիսի՞ տեսակներ կան, ներկազմակերպական փոփոխությունների կառավարման ինչպիսի՞ ռազմավարություններ կան, ինչպե՞ս են տարբերվում ղեկա-

վարներն ու առաջնորդները փոփոխությունների հետ աշխատելիս և այլն [2, էջ 86]:

Փոփոխություն իրականացնելու իրավասությունը պատկանում է ղեկավարին կամ առաջնորդին: Համաշխարհային առաջնորդները կարող են ստեղծել կորպորատիվ մշակույթ, որը գերազանցում է տարբերությունները և հաստատում է մի շարք արժեքներ և վերաբերմունք, որոնք հասկանալի են տարբեր մշակույթային խմբերի աշխատակիցների համար [2, էջ 23]:

Փոփոխությունների գործընթացը ունի հետևյալ պատկերը

Գծապատկեր 1. Փոփոխությունների գործընթացի մոդելը [3, էջ 35]

Կազմակերպություններում *փոփոխություններ կատարելու պատճառները* լինում են **արտաքին** և **ներքին**: Արտաքին գործոնները առաջանում են արտաքին միջավայրի բոլոր հատվածներում (սպառողներ, մրցակիցներ, համաշխարհային շուկա և այլն): Ներքին գործոններն առաջանում են կազմակերպության ներսում, ինչպիսիք են նոր տեխնոլոգիաների, նոր բաժինների, աշխատակիցների նկատմամբ վերահսկողության համակարգերի ներդրում և այլն: Օր՝ ղեկավարները և առաջնորդները մշտապես օպերատիվ կերպով պետք է արձագանքեն աշխատակիցների աշխատանքների արդյունավետությանը, և արտադրողականության ցածր ցուցանիշների դեպքում պետք է համապատասխան փոփոխություններ իրականացնեն և արդյունավետորեն վերահսկեն փոփոխությունների կառավարման գործընթացը: Անհրաժեշտ է հավասարակշռված վերաբերմունք ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին գործոններին: Չնայած նրան, որ կազմակերպություններում արտաքին ու ներքին գործոնների միջև կա որոշակի սահման, այնուամենայնիվ, դրանց միջև ձևավորվում է նաև սիներգետիկ հարաբերակցություն, որով արտաքին ճնշումը կարող է վերափոխվել փոփոխության ներքին ցանկության: Ղեկավարների՝ ներքին գործոնների վերահսկման աստիճանը բնորոշում է նրանց մվիրվածության աստիճանը կազմակերպական փոփոխություններին [3, էջ 36]:

Փոփոխության ախտորոշումը և պլանավորումը ենթադրում է կազմակերպության գործունեությանը և նրանում առկա անհատների խմբերին վերաբերող տվյալների վերլուծության ու մեկնաբանման գործընթաց: Ախտորոշումը

հնարավորություն է տալիս ղեկավարներին որոշել, թե ինչպես կարող են փոփոխությունները ազդել կազմակերպական արդյունքների վրա, և կարող է ծառայել որպես ուղեցույց ղեկավարների գործողությունները պլանավորելու համար:

Փոփոխությունների գործընթացի հաջորդ փուլը **փոփոխությունների իրականացումն** է, որը ենթադրում է արդեն իսկ պլանավորված գործողությունների իրականացում կազմակերպության ապագա ցանկալի վիճակին հասնելու համար: Ըստ Բըրնսի և Ջեյմսի՝ խրախուսելով աշխատակիցների մասնակցությունը փոփոխությունների կառավարման գործընթացում, ոչ միայն հնարավորություն է տրվում ուսումնասիրել փոփոխությունների իրավիճակի վերաբերյալ աշխատակիցների գիտելիքները, այլև հաղթահարել փոփոխությունների նկատմամբ հնարավոր դիմադրությունը և առաջացնել դրական վերաբերմունք վերջինիս նկատմամբ [3, էջ 38]:

Փոփոխությունների արդյունավետ կառավարման ականատեսն ենք դառնում «Weber Hydraulik» ավտոմոբիլային ընկերության գործունեությունն ուսումնասիրելիս: Ընկերության ավագ գործընկեր Գրովմանը նշում է, որ աշխատակիցների ստվար զանգվածն է, որ անվերապահորեն հետևում է փոփոխությունների կառավարման գործընթացին, որովհետև շատերի համար փոփոխությունները տհաճ են և ընկալվում են որպես սպառնալիք: Այս ամենին հաջորդում է դիմադրությունը [6]: Կազմակերպության ղեկավարությունը պետք է պարզի, թե որոնք են դիմադրությունների պատճառները և ինչպիսի եղանակներով կարելի է հաղթահարել դրանք: Փոփոխություններին դիմադրելու պատճառները շատ են, մասնավորապես՝ աշխատակիցների

պահպանողական մտածելակերպը, անորոշությունը ապագայի նկատմամբ, անվստահությունն ու անհանգստությունը և այլն:

Այնուամենայնիվ, Գրովմանը առանձնացնում է աշխատակիցների վարքագծի 7 տիպ, որոնք հանդիպում են ղեկավարներին նրանց հետ հարաբերվելիս: Առաջին խմբում «տեսական և առաքելություն ունեցողներն» են, որոնք դրական վերաբերմունք ունեն փոփոխությունների նկատմամբ, ավելին՝ փորձում են համոզել մնացյալին ներգրավվել փոփոխությունների իրականացման գործընթացում՝ բացատրելով փոփոխությունների իրականացման անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը: Երկրորդ խմբում գտնվողները՝ «ակտիվ հավաստացյալները», վստահ են փոփոխությունների կարևորության և շուտափույթ իրագործման հարցում և պատրաստ են ակտիվ կերպով մասնակցել այդ գործընթացին: «Օպորտունիստները» ուսումնասիրում են բոլոր առավելությունները և թերությունները, և ըստ այդմ՝ համապատասխան որոշումներ են կայացնում: «Սպասողներն ու անտարբերները» կազմակերպություններում աշխատակիցների ամենաշատ հանդիպող տեսակներն են, որոնց՝ փոփոխությունների գործընթացին մասնակցելու պատրաստակամությունը ցածր է: Բայցևայնպես, եթե փոփոխության գործընթացը բերի որոշակի դրական արդյունք, նրանք պատրաստ են մասնակցություն ցուցաբերել: «Ստորգետնյա մարտիկները» ցուցաբերում են գաղտնի դիմադրություն նորամուծությունների

հանդեպ: Հաճախ նրանք համոզում են մնացյալ աշխատակիցներին, որ նրանք ևս դիմադրություն ցույց տան փոփոխություններին: «Բաց հակառակորդները» կշռադատում են ամեն մանրուք և կառուցողական քննադատությամբ են հանդես գալիս, վերջին հաշվով՝ կարող են դրականորեն ազդեցություն ունենալ փոփոխությունների գործընթացի վրա: Եվ վերջին խումբը՝ «արտագաղթողները» մտադրված չեն մասնակցել փոփոխությունների գործընթացին և որոշում են լքել տվյալ կազմակերպությունը:

Փոփոխությունների գործընթացի վերջին փուլը **ինստիտուցիոնալացումն** է: Խիստ կարևոր է խթանել կորպորատիվ մշակույթի փոփոխությունը, քանի որ եթե փոփոխության նկատմամբ աշխատակիցների նոր վարքագիծ չի ներդրվել կազմակերպական միջավայրում, նրանք կարող են վերադառնալ հին գործելաոճին և դիմադրություն ցույց տալ փոփոխությունների գործընթացին: Փոփոխության ինստիտուցիոնալացումը ենթադրում է արմատական փոփոխություններ կազմակերպական համակարգերում և կառուցվածքներում:

Prosci-ն ավելի քան 25 տարի ուսումնասիրություններ է կատարում փոփոխությունների կառավարման բնագավառում, և դրանց համաձայն՝ փոփոխությունները հաջողաժ ընկերությունները մատնանշում են հիմնականում 7 գործոն, որոնք դրականորեն են ազդում փոփոխությունների արդյունավետ կառավարման գործընթացին (տե՛ս գծապատկեր 2):

Գծապատկեր 2. Փոփոխությունների արդյունավետ կառավարման վրա ազդող գործոնները՝ ըստ Prosci-ի ուսումնասիրությունների [7]

Օր.՝ առաջնորդը, որը կողմնորոշված է դեպի կազմակերպության առաջնային նպատակների իրագործումը, մասնակցում է փոփոխությունների կառավարման ցիկլի ողջ ընթացքին և ակտիվ ներդրում է ունենում վերջինիս արդյունավետության մեջ: Առաջնորդի արդյունավետ գործելաճանձի և փոփոխությունների արդյունքի միջև կա հստակ փոխկապվածություն: Այն խմբերը, որոնք ունեն շատ արդյունավետ առաջնորդներ, գրեթե երկուսուկես անգամ ավելի հավանական է, որ կհաջողեն փոփոխությունների գործընթացը, քան անարդյունավետ առաջնորդներով խմբերը [7]:

Prosci-ի կողմից արված այլ հետազոտության համաձայն՝ փոփոխությունների գերազանց կառավարման դեպքում տվյալ նախագծի իրագործումը 6 անգամ ավելի հավանական է, քան այն նախագծի իրագործումը, որը վատ է կառավարվել [8]:

Ոչ ոք չի կարող կանխատեսել՝ ինչ փոփոխությունների ենք հանդիպելու ապագայում: Փոփոխությունները միշտ սթրեսային են, իսկ որոշակի տարիքից հետո մարդիկ առհասարակ չեն ցանկանում փոխվել: 50 տարեկանում փոխվել չեք ցանկանում և նախընտրում եք կայունություն: Չի բացառվում, որ դեռ կցանկանաք նոր փորձ ձեռք բերել ու մանր-մունր փոփոխություն անել ձեր կյանքում, սակայն 50 տարեկանում շատերը պատրաստ չեն գլխիվայր շրջել իրենց կյանքն ու կերտել նոր ինքնություն: Այնուամենայնիվ, 21-րդ դարում կայունությունը լինելու է անթույլատրելի շքեղություն [4, էջ 320-321]:

Այսպիսով՝ բիզնեսի շուկան այնքան արագ է փոփոխվում, որ շատ ապրանքներ և ծառայություններ, որոնք մի քանի տարի առաջ հաջողությամբ բավարարում էին սպառողների ճաշակն ու կարիքները, այսօր այլևս կիրառելի չեն: Նախաձեռնողական, հզոր առաջնորդությունը պետք է մշտապես վերահսկի միջավայրի փոփոխությունը, մասնավորապես՝ գնորդների գնումներ կատարելու սովորությունները և շարժառիթները և տրամադրի ռեսուրսները ճիշտ ուղղությամբ համախմբելու համար անհրաժեշտ ուժը [5, էջ 181]:

Փոփոխությունների իրագործումը անընդհատ է: Ընկերությունները պետք է անընդմեջ հարմարվեն նոր միջավայրերին և վերասկեն, թե ինչ է կատարվում ինչպես ընկերության ներսում, այնպես էլ դրսում: Հակառակ դեպքում՝ ընկերությունը կարող է լճանալ կամ ձախողել: Անգամ այն դեպքում, երբ ընկերությունը լավ վիճակում է գտնվում, այնուամենայնիվ, պետք է գտնի ուղի ավելի լավը դառնալու համար [9]:

Մենք արդեն նշեցինք, որ փոփոխությունների իրականացման ժամանակ կազմակերպությունների ղեկավարները կարող են բախվել այն խնդրին, որ աշխատակիցները որոշակի դիմադրություն ցույց տան իրականացվող փոփոխությունների նկատմամբ՝ կախված իրենց մտավախություններից, ստեղծված անորոշությունից և այլն: Բայց կան կազմակերպական փոփոխություններին ցույց տրվող դիմադրությունների հաղթահարման բազմապիսի եղանակներ, ինչպես օրինակ՝ տեղեկատվական, մասնակցողական, խրախուսման և այլն (տե՛ս աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1. *Կազմակերպական փոփոխություններին ցույց տրվող դիմադրությունների հաղթահարման եղանակները՝ հսկիրն բնութագրելով*

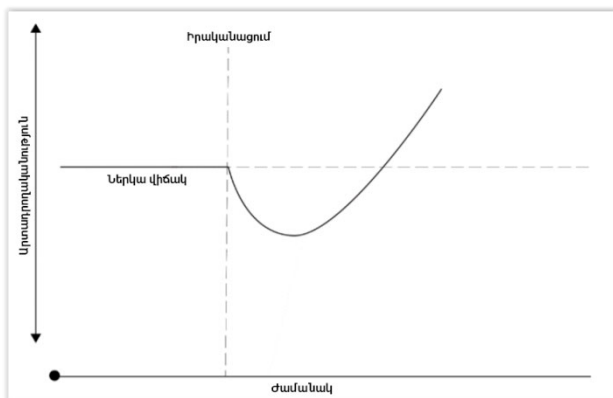
Տեղեկատվական	Աշխատակիցները նախապես տեղեկացվում են իրականացվող փոփոխությունների վերաբերյալ: Դեկավարները հստակ և կանոնակարգված կերպով ներկայացնում են նրանց իրականացվող փոփոխությունների բնույթը և կարևորությունը կազմակերպության առջև դրված նպատակներին հասնելու համար:
Մասնակցողական	Աշխատակիցները մասնակցում են փոփոխությունների գործընթացի ողջ ցիկլին, ինչպես բուն իրականացմանը, այնպես էլ օր.՝ փոփոխությունների ախտորոշման և պլանավորման, վերահսկման աշխատանքներին և այլն:
Խրախուսման	Դեկավարները աշխատակիցներին տրամադրում են որոշակի լրացուցիչ արտոնություններ, կիրառում են նյութական և ոչ նյութական խրախուսման համակարգեր:
Գաղափարական	Աշխատակիցները պետք է ունենան այն հարցի պատասխանը, թե որն է իրականացվող փոփոխության իմաստը, տալ տեսական-աշխարհայացքային իմաստավորում:
Պարտադրողական	Դեկավարները դիմադրություն ցույց տվող աշխատակիցներին դնում են ընտրության առջև՝ կա՛մ մասնակցել փոփոխությունների գործընթացին, կա՛մ զրկվել աշխատատեղից (աշխատավարձից, պարգևատրումից և այլն):

Շատ հաճախ ղեկավարները նկատում են, որ աշխատակիցների արտադրողականությունը

կտրուկ ընկնում է այն բանից հետո, երբ նրանք տեղեկացվում են կազմակերպական փոփո-

խությունների իրականացման մասին: Բայց դա բնական երևույթ է, և ղեկավարները չպետք է մտավախություն ունենան փոփոխությունների ճախողման առումով, եթե իրենց կողմից հետագա ընթացքը արդյունավետորեն կառավարվի:

Կառավարման գիտության մեջ գոյություն ունի փոփոխությունների կորի մի մոդել, որը նկարագրում է կազմակերպական փոփոխությունների և արտադրողականության միջև կապը (տե՛ս գծապատկեր 3): Այն ժամանակ, երբ աշխատակիցները ստանում են հայտարարություն փոփոխությունների իրականացման վերաբերյալ, նրանց արտադրողականությունը սկսում է կտրուկ անկում գրանցել: Եթե փոփոխության կառավարումը արդյունավետ է իրականացվում կազմակերպության ղեկավարության կողմից, ապա արտադրողականության ցուցիչը որոշակի պահից սկսած շարունակում է աճ գրանցել՝ անցնելով անգամ իր սգրեական վիճակից: Ինչն էլ խոսում է այն մասին, որ փոփոխությունների կառավարումը կազմակերպություններում հաջողվել է:

Գծապատկեր 3. Փոփոխությունների կորի մոդելը [10]

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ հանգում ենք նրան, որ ներկայիս կազմակերպությունները պետք է ճկուն լինեն փոփոխությունների նկատմամբ, արագ արձագանքեն ու ինտեգրվեն դրանց, որից էլ կախված է կազմակերպության

հետագա հաջող գործունեությունը: Խիստ կարևոր է իրականացնել կազմակերպությունների օպերատիվ վերապրոֆիլավորում, որը տվյալ կազմակերպությանը կիսթանի ոչ միայն կարճաժամկետում պատշաճ ներկայանալ շուկայում, այլև երկարաժամկետում ունենալ զարգացած կարգավիճակ և աճի առաջանցիկ տեմպեր:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Gallagher, Peter F.** Change Management Fables: The Leadership of Change Volume 1, 2019
2. **Baskin, David S.** Transform or Die: Company Imperatives for Success in the New Era of Interconnectivity, 2008
3. **Ramanathan,** The Role of Organisational Change Management in Offshore Outsourcing of Information Technology Services: Qualitative Case Studies from a Multinational Pharmaceutical Company, 2009
4. **Յուլիա Նոյ Հարարի,** 21-րդ դարի 21 դասերը, 2020 (թարգմ.)
5. **Քովի, Սթիվեն Ռ.** Ամենաարդյունավետ մարդկանց 7 սովորությունները. անձնական աճի ազդեցիկ դասեր, 2018 (թարգմ.)
6. <https://organisationsberatung.net/change-management-beispiel-automotive/>
7. <https://www.prosci.com/resources/articles/change-management-best-practices>
8. <https://blog.prosci.com/the-correlation-between-change-management-and-project-success>
9. <https://www.tinypulse.com/blog/sk-case-studies-successful-change-management>
10. https://cdn.ymaws.com/www.acmpglobal.org/resource/resmgr/2020_chg_mgmt_global_connect/2020wp-ray.pdf
11. **Հովհաննիսյան Ա. Ա.,** Մենեջմենթի հիմունքներ, 2015
12. **Յ. Սուվարյանի** ընդհանուր խմբագրությամբ, Մենեջմենթ, 2016:

Տժանա/Հանձնվել է՝ 28.12.2020

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 16.01.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 22.02.2021

Չինական «Մեկ գոտի, մեկ ճանապարհ» նախաձեռնության շրջանակներում հայ-չինական տնտեսական օրակարգի զարգացման անհրաժեշտությունը և հնարավորությունները

Հովսեփյան Մ. Հ.

Հայաստանի Պետական Տնտեսագիտական Համալսարան, ասպիրանտ (Երևան, Հայաստան)
hovsepyanmer@gmail.com

Առուստամյան Տ. Տ.

Հայաստանի Պետական Տնտեսագիտական Համալսարան, մագիստրանտ (Երևան, Հայաստան)
tatev.arustamyan@gmail.com

Պետրոսյան Ն. Բ.

Հայաստանի Պետական Տնտեսագիտական Համալսարան, Տնտեսության կարգավորման և միջազգային տնտեսական հարաբերությունների ֆակուլտետի բակալավրիատի ուսանող (Երևան, Հայաստան)
petrosyan.nar.99@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ «Մեկ գոտի, մեկ ճանապարհ» նախաձեռնություն, տնտեսական կապեր, զարգացման հեռանկարներ, հայ-չինական հարաբերություններ

Необходимость и возможности развития армяно-китайской экономической повестки в рамках китайской инициативы «Один пояс, один путь»

Овсепян М. О.,

Армянский государственный экономический университет, аспирант (Ереван, Армения)
hovsepyanmer@gmail.com

Арустамян Т. Т.,

Армянский государственный экономический университет, магистрант (Ереван, Армения)
tatev.arustamyan@gmail.com

Петросян Н. Б.

Армянский государственный экономический университет, факультет Экономического регулирования и международных экономических отношений бакалавр (Ереван, Армения)
petrosyan.nar.99@gmail.com

Аннотация. Все страны, находящиеся в этапе реформ и развития инфраструктур, заинтересованы в участии в китайской инициативе «Один пояс, один путь», который носит глобальный характер. Существует ряд оценок международных организаций, которые свидетельствуют о том, что данная инициатива эффективна в плане сокращения времени и затрат на внешнюю торговлю, а также в развитии инфраструктур. Участие Армении в инициативе зависит от ее собственных активных дипломатических, экономических и инвестиционных шагов. Отраслевое исследование двусторонних экономических отношений показывает, что существует ряд объективно-субъективных причин, препятствующих реализации имеющегося потенциала. Однако следует отметить, что армяно-китайские отношения в рамках инициативы могут включать как экономические, так и образовательные и культурные аспекты.

Ключевые слова: Инициатива «Один пояс, один путь», экономические связи, перспективы развития, армяно-китайские отношения

Necessity and opportunities for the development of the Armenian-Chinese economic agenda within the framework of the Chinese "One Belt, One Road" initiative

Hovsepyan M. H.,

Postgraduate student of the Armenian State University of Economics (Yerevan, Armenia)
hovsepyanmer@gmail.com

Arustamyan T. T.,

Master of the Armenian State University of Economics (Yerevan, Armenia)
tatev.arustamyan@gmail.com

Petrosyan N. B.

Bachelor of the Armenian State University of Economics, Faculty of Economic Regulation and International Economic Relations (Yerevan, Armenia)
petrosyan.nar.99@gmail.com

Abstract. All countries that are in the stage of reforms and infrastructure development are interested in participating in China's Belt and Road Initiative, which is a global initiative. There are a number of assessments by international organizations that indicate that this initiative is effective in reducing the time and costs of foreign trade, as well as in developing infrastructures. Armenia's participation in the initiative depends on its own active diplomatic, economic and investment steps. A sectoral study of bilateral economic relations shows that there are a number of objective and subjective reasons that impede the realization of the existing potential. However, it should be noted that the Armenian-Chinese relations within the framework of the initiative can include both economic and educational and cultural aspects. **Key words:** "One Belt, One Road" initiative, economic ties, development prospects, Armenian-Chinese relations.

Ներածություն: Աշխարհաքաղաքական զարգացումներին զուգընթաց, Հայաստանի շուրջ տեղի ունեցող իրադարձությունների ժամանակահատվածում, անհրաժեշտություն է առաջանում արտաքին քաղաքականությունը և դիվանագիտությունը նոր մակարդակ տեղափոխել: Այն իհարկե, չի վերաբերում աշխարհաքաղաքական վեկտորի փոփոխությանը, այլ առաջատար երկրների հետ հարաբերությունների սերտացմանը և արդեն ձևավորված գործընկերային հարաբերությունների վերանայմանը: Վերջին տասնամյակում այդ երկրներից Չինաստանը շարունակաբար ամրապնդում է իր դիրքերը՝ սկիզբ դնելով նաև «*Մեկ գոտի, մեկ ճանապարհ*» կամ «Գոտի և ճանապարհ» նախաձեռնությանը (այսուհետ՝ ԳՃ), որը երկարաժամկետ քաղաքականության միջմայրցամաքային ներդրումային ծրագիր է: Նախաձեռնության նպատակը պատմական Մետաքսի ճանապարհով ենթակառուցվածքների զարգացմամբ երկրների տնտեսական ինտեգրման արագացումն է [1]: Նախաձեռնության շրջանակներում, սկսած 2013թ.-ից Չինաստանը համագործակցության փաստաթղթեր է ստորագրել ավելի քան 126 երկրների և 29 միջազգային կազմակերպությունների հետ, որի արդյունքում կառուցվել են ավելի քան 80 օտարերկրյա տնտեսական և առևտրային համագործակցության գոտիներ, և այդ երկրներում ստեղծվել են շուրջ 300 հազար տեղական աշխատատեղեր, իսկ ընդհանուր ներդրումները գերազանցել են ավելի քան 30 մլրդ ԱՄՆ դոլարը [2]: ԳՃ նախաձեռնությունը որքան էլ գրավիչ է տնտեսական առումով, միևնույն ժամանակ վտանգներ է պարունակում իր մեջ պարտքային հնարավոր ռիսկերի հետ կապված [3]: Ըստ էության, ԳՃ-ն ոչ թե միակողմանի, այլ փոխադարձ ներդրումային նախաձեռնություն է, և հետևաբար ենթակառուցվածքների և սոցիալական ծառայությունների վրա ներքին ծախսերը կարող են զգալիորեն տուժել պարտքը սպասարկելու հետևանքով:

Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ Հայաստանի պարագայում դեռ վաղ է անհանգստանալ նմանատիպ ռիսկերի կառավարման մասին, քանի որ մեր երկրի ներգրավվածությունը նախաձեռնությունում դեռևս չունի շոշափելի արդյունքներ: Հայ-

չինական հարաբերությունների զարգացումը կարելի է դիտարկել հենց ԳՃ նախաձեռնության, 2015թ.-ին Հայաստանի և Չինաստանի միջև՝ ի թիվս ստորագրված այլ համաձայնագրերի և հուշագրերի, «Մետաքսի ճանապարհի տնտեսական գոտու կառուցման գործում համագործակցության խթանման մասին» հուշագրի շրջանակներում [4]:

Արտասահմանյան և տեղական գրականության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մեծամասամբ հեղինակները միակարծիք են, որ ԳՃ նախաձեռնությունը նվազագույն ինստիտուցիոնալացված, սակայն ամենահավակնոտ զորքալ նախաձեռնությունն է ինչպես աշխարհագրական տիրություն, այնպես էլ տնօրինվող ռեսուրսներով [5]: Միևնույն ժամանակ, որոշ հեղինակներ երկակի են մեկնաբանում Չինաստանի՝ որպես համաշխարհային մակարդակում ներդրողի քաղաքականությունը ինչպես հնարավորությունների և օգուտների, այնպես էլ միջազգային և ներքին անկայունությունների և ռիսկերի տեսանկյունից [6]:

Հետազոտության մեթոդաբանություն: Հոդվածի համար տեսական, մեթոդաբանական, տեղեկատվական հիմք են ծառայել ինչպես օտարալեզու, այնպես էլ հայալեզու աշխատությունները, Հայաստանի պետական մարմինների որոշումները, ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի ինչպես նաև միջազգային տեղեկատվական բազաները, միջազգային կառույցների գեկույցներն ու ամփոփագրերը: Դիմամիկ շարքերի բացակայության պայմաններում հնարավոր չի դարձել կիրառել որևէ էկոնոմետրիկ մոդել: Այնուամենայնիվ համեմատական անցկացնելով այլ երկրների հետ, ուսումնասիրելով երկու երկրների տնտեսական հարաբերությունները բնութագրող ցուցանիշները, արդյունքները ներկայացվել են գրաֆիկական վերլուծության միջոցով:

Վերլուծություն: Չինաստանի ԳՃ նախաձեռնությունը ենթադրում է 6 միջանցքների առկայություն, որոնցից 2-ն անցնում են Կենտրոնական Ասիայով և Կովկասով: Հարավային Կովկասը հնագույն ժամանակներից եղել է Մետաքսի ճանապարհի կարևոր հանգույց՝ միմյանց կապելով տարբեր տարածաշրջաններ:

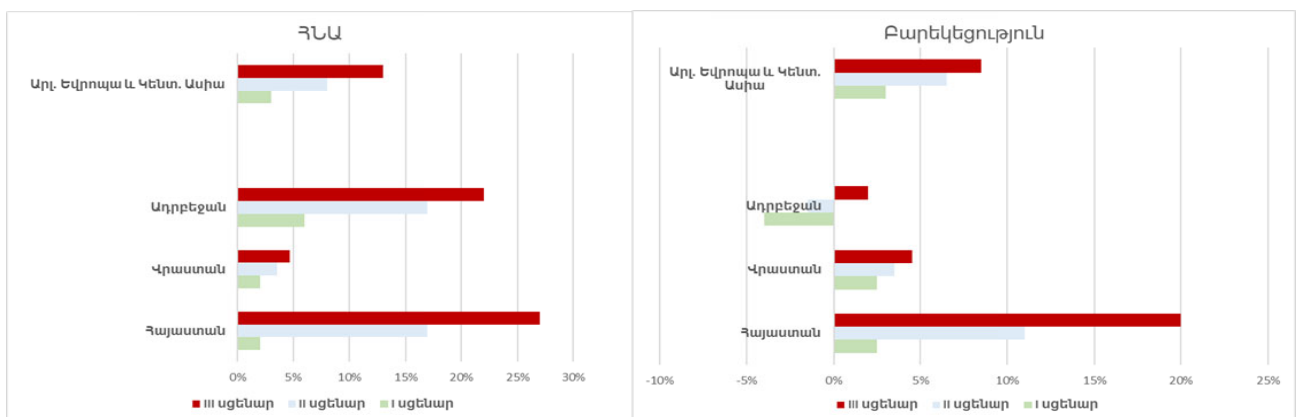
Համաշխարհային բանկի 2020 թվականին հրապարակած «Հարավային Կովկաս և

Կենտրոնական Ասիա, Գոտի և ճանապարհ նախաձեռնություն. Հայաստանի տիպային օրինակով ուսումնասիրությունը» գեկույցում նշվում է [8], որ չնայած ԳՃ որևէ միջանցք Հայաստանով չի անցնում, երկիրը դեռ կարող է օգուտ քաղել նախաձեռնությունից, և այդ օգուտները կարող են բարելավվել, եթե քաղաքականության իրականացմանը զուգահեռ բարելավեն ենթակառուցվածքները:

Գնահատվում է, որ ներդրումների ներգրավման և տրանսպորտային նախագծերն ավարտին հասցնելու արդյունքում Հայաստանի առաքման ժամանակը կկրճատվի 2.8%-ով, իսկ առևտրի ծախսերը՝ 1%-ով՝ ենթադրելով, որ ԳՃ տրանսպորտային ենթակառուցվածքները զուգորդվում են առևտրի դյուրացման բարելավումներով, որոնք կիսով չափ կրճատում են սահմանային հետաձգումները (Աղյուսակ 1):

	Առևտրի միջին ժամանակը		Առևտրի ժամանակի կրճատում	
	ՄԳՄՃ	Չինաստան	Ստորին սահմանաչափ	Վերին սահմանաչափ
Հայաստան	15,5	32,1	2,2	2,8
Ադրբեջան	13,8	22,5	6,1	7,1
Վրաստան	14,6	32,6	2,6	3,5
Ղազախստան	15,4	12,0	4,4	8,3
Ղրղզստան	20,7	15,2	8,5	12,9
Տաջիկստան	18,7	31,7	3,0	3,9
Ուզբեկստան	17,3	27,0	13,6	15,2

Աղյուսակ 1: ՀԲ հաշվարկները ներդրումների ազդեցության վերաբերյալ [7]

Գծապատկեր 1: ԳՃ նախագծի ներդրումների և լրացուցիչ քաղաքականության ազդեցության վերին սահմանը ՀՆԱ-ի (ձախ) և բարեկեցության վրա (աջ) [9]

2020 թվականի հունիսին Համաշխարհային բանկի կողմից իրականացրած ԳՃ նախաձեռնության վերաբերյալ Ադրբեջանի նախագետի հետազոտության մեջ ՀԲ-ն առանձնացնում է զարգացման 3 սցենարներ. *I սցենարը* ներառում է միայն ԳՃ ենթակառուցվածքի բարելավումը, *II սցենարը* ներառում է ենթակառուցվածքների բարելավումը և ԳՃ տնտեսությունների համար սահմանային հետաձգումների 50 տոկոսով կրճատումը, *III սցենարը* ներառում է ԳՃ ենթակառուցվածքների բարելավումը, սահմանային ուշացումների նվազեցումը և ԳՃ տնտեսությունների միջև երկկողմ սակագների 50 տոկոսի իջեցումը:

Ցանկացած երկրի արտաքին ֆինանսական ներդրումների ապահովման համար կարևոր ցուցիչներից մեկը զարգացած լոգիստիկ

ենթակառուցվածքների առկայությունն է: Համաշխարհային բանկը մշակում է «Լոգիստիկայի արդյունավետության համաթիվը» (Logistics Performance Index, LPI) [10], որը նաև երկրի տնտեսության զարգացվածության կարևորագույն ցուցանիշ է: Այն հաշվարկվում է լոգիստիկ գործընթացների արդյունավետությունը, որը մասնավորապես ինտեգրացիոն միավորման շրջանակներում կենսական նշանակություն ունի ինչպես միջազգային առևտրի, այնպես էլ տնտեսական աճի համար: Այսպիսով Համաշխարհային բանկի լոգիստիկայի արդյունավետության բազմագործոն գնահատականների հիման հնարավոր է լինում համեմատել աշխարհի ավելի քան 150 երկրների առևտրի լոգիստիկ հնարավորությունները: Ըստ վերջին՝ 2018 թվականի Լոգիստիկ կատա-

րողականի ինդեքսի Հայաստանը ստացել է 2,51 միավոր՝ առավելագույն 5 միավորից: Նախորդ զեկույցի՝ 2016 թվականի համեմատ երկրի կատարողականը չնայած էականորեն բարելավվել է՝ 141-րդ հորիզոնականից հասնելով 92-ի, իսկ ինդեքսի միավորը կազմել է 2,21, սակայն դեռևս կան խնդիրներ կապված ենթակառուցվածքների (ճանապարհներ, տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ և այլն), լոգիստիկ ծառայությունների համապատասխանություն և որակ (օրինակ՝ տրանսպորտային օպերատորներ, մաքսային բրոքերներ) և այլն: Այսպես, ԳՃ նախաձեռնությունը Հայաստանի համար կարող է հիմք հանդիսանալ նաև լոգիստիկ կատարողականի բարելավման համար: Միևնույն ժամանակ, ընդգրկված չլինելով ԳՃ որևէ միջանցքում, այնուամենայնիվ Հայաստանը կարող է օգուտներ քաղել երկրի ներքին ենթակառուցվածքային ցանցի բարելավման արդյունքում և Իրանի, Վրաստանի բաց սահմանների արդյունքում կապ հաստատելով տարածաշրջանով անցնող միջանցքների հետ: Նմանատիպ հնարավորություն է Հայաստանի համար 2016թ.-ին մեկնարկած «Պարսից ծոց-Սև ծով» բազմակողմ տրանսպորտային միջանցքը, որի գաղափարն առաջ է քաշել իրանական կողմը: Միջանցքի հիմնական նպատակը Հարավային Կովկասի և Սև ծովի միջոցով Եվրոպա հասնելն է: Աշխարհաքաղաքական տեսանկյունից այս նախագծերը հնարավորություն են տալիս Իրանին նվազեցնել կախվածությունը Թուրքիայից՝ իր արտադրանքը Եվրոպա արտահանելու համար: Նախագծով նախատեսվում է կատարել բեռնափոխադրումներ Իրանից Եվրոպա և հակառակ ուղղությամբ Հայաստանի ու Վրաստանի տարածքներով, իսկ նախագծի հիմնական անդամներն են Իրանը, Հայաստանը, Վրաստանը, Հունաստանը և Բուլղարիան: Այս նախագծի առանցքային խնդիրներից մեկը Հայաստանն Իրանի և Վրաստանի հետ կապող տրանսպորտային ենթակառուցվածքի արդիականացումն է: Իրան-Չինաստան գործող տարանցիկ ճանապարհներին «Պարսից ծոց-Սև ծով» տրանսպորտային միջանցքի ինտեգրումը հնարավորություն է՝ գործարկելու Չինաստան - Եվրոպա ևս մեկ երթուղի, որը կանցնի Հայաստանի տարածքով: Որոշ վերլուծաբաններ Իրանը նույնիսկ անվանում են Նոր Մետաքսի ճանապարհի էներգետիկ հանգույց [11]: Այս համատեքստում, Չինաստանը նաև 400 միլիարդ դոլար ներդրումներ է կատարել Իրանի էներգետիկայի և տրանսպորտի ոլորտներում, ավելին Իրանը և Չինաստանը ստորագրել են 25 ամյա ռազմավարական համագործակցության պայմանագիր [12]: Տրանսպորտային միջանցքը Չինաստանին հնարավորություն կտա ավելաց-

նելու եվրոպական շուկայում իր մասնաբաժինը և ստանալու լրացուցիչ [13]: Այս համատեքստում «Պարսից ծոց - Սև ծով» տրանսպորտային միջանցքի մաս կազմող «Հյուսիս-հարավ» ավտոճանապարհի վերջնական կառուցումը Հայաստանում բխում է ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Չինաստանի շահերից, ինչը օբյեկտիվ հիմք է տվյալ նախագծում չինական ներդրումների ներգրավման համար [14]: Միևնույն ժամանակ, հաշվի առնելով Չինաստանի աշխարհաքաղաքական նկրտումները և համաշխարհային մարտահրավերները, Հարավային Կովկասի բոլոր երեք դերակատարների՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի համար Չինաստանի ներդրումները կարող են դիտարկվել որպես աշխարհաքաղաքական ուժային կենտրոնների ազդեցությունը հավասարակշռող գործոն: Այսպես, տարածաշրջանի տարանցիկ ծրագրերից դուրս չմնալու համատեքստում Հայաստանի համար էական նշանակություն ունի Պարսից ծոց-Սև ծով միջանցքը, որի շուրջ համագործակցության հարցը մշտապես պետք է պահել օրակարգում, բացի այդ մասնագիտական դաշտում նշվում է, որ և՛ վրացական, և՛ իրանական կողմի հետ հանդիպումներում Հայաստանը ոչ միայն պետք է ներկայացնի ծրագրի նկատմամբ իր հետաքրքրվածությունը, այլև հանդես գա արդյունավետ համագործակցությանն ուղղված նախաձեռնություններով [15]: Սակայն Իրանի համար տրանսպորտային կարևոր նախագծի՝ «Հյուսիս-Հարավ» տրանսպորտային միջանցքի շուրջ անորոշությունները մեծանում են ներկա տարածաշրջանային իրավիճակով պայմանավորված: Դեռևս հայտնի չէ, թե ինչ զարգացումներ կարող են ունենալ տարածաշրջանում, հատկապես 2020 թվականի նոյեմբերի 10-ի եռակողմ համաձայնագրից հետո, որտեղ նաև շեշտվում է ապաշրջափակման, Ադրբեջանը և Նախիջևանը կապող ցամաքային ճանապարհի մասին, ինչը անցնելու է Սյունիքի տարածքով:

ԵԱՏՄ անդամակցությունը՝ հավելյալ գործոն

Չինական նախաձեռնությունից Հայաստանը կարող է դիվիդենտներ շահել նաև օգտագործելով ԵԱՏՄ անդամակցության հանգամանքը: Փոխադարձ շահերի համընկման և դրանց փոխկապված զարգացման մասին հայտարարությամբ կողմերը հանդես են եկել դեռևս 2015թ.-ին, իսկ արդեն 2018թ. մայիսի 17-ին Աստանայում ԵԱՏՄ-ի և Չինաստանի միջև կնքվել է առևտրատնտեսական համագործակցության պայմանագիր: Մյուս կողմից՝ Հայաստանը ԵԱՏՄ անդամ միակ պետությունն է, որն ունի ԵՄ-ի հետ «Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագիր», ինչպես նաև արտաքին առևտրի արտոնյալ ռեժիմ

(GSP+), ինչը կարող է ԵՄ-ի և Չինաստանի, ԵՄ-ի և ԵԱՀԿ-ի միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման համար ստեղծել լրացուցիչ հնարավորություններ [16]: Չինաստանը համաշխարհային տնտեսությունում լինելով առաջատար գերտերություն առանցքային նշանակություն ունի նաև ԵԱՀԿ երկրների համար հանդիսանալով միության խոշոր առևտրային գործընկերը: Չինաստանը ԵԱՀԿ անդամ երկրների հետ ունի հաջողված գործընկերային և ներդրումային նախաձեռնությունների փորձառություն, որը կարող է օրինակելի լինել հայ-չինական հարաբերությունների համատեքստում:

Ներկայումս Հայաստանը ձգտում է ուժեղացնել իր կապերը Հյուսիս-հարավ միջազգային

տրանսպորտային միջանցքի միջոցով, որում ներգրավված են Հնդկաստանը, Ռուսաստանը, Թուրքիան, Իրանը, Ադրբեյջանը և մի շարք այլ երկրներ: Միևնույն ժամանակ, ՀՀ-ն սահմանակից է 80 միլիոնանոց Իրանին, որի հետ ԵԱՀԿ-ն շուտով կստորագրի ազատ առևտրի համաձայնագիր, իսկ նախնական համաձայնագիրն արդեն իսկ 2020-ի նոյեմբերից գործում է: Միևնույն ժամանակ ՀՀ-Իրան սահմանին ստեղծվել է Մեդրիի ազատ տնտեսական գոտին, որը նաև հնարավորություն կտա զարգացնել հարաբերություններն Իրանի հետ՝ միաժամանակ վարելով զգուշավոր քաղաքականություն՝ հաշվի առնելով հայկական շուկայի առանձնահատկությունները:

Քարտեզ 1. Հյուսիս-Հարավ միջազգային տրանսպորտային միջանցք

Իրանի և Աֆղանստանի միջև առաջին երկաթուղին գործարկվել է 2020թ. Դեկտեմբերին, ինչը լուրջ քայլ է դեպի աֆղանական-իրանական առևտուրը մեծացնելու և դեպի ծով ելք չունեցող Աֆղանստանը աշխարհի մյուս երկրների առջև բացելու իրանական Չաբահար նավահանգստով: Աֆղանստանի նախագահ Աշրաֆ Գանին երկաթգիծը նկարագրել է որպես «Իրանի կողմից թանկարժեք նվեր», որը կօգնի վերականգնել հին Մետաքսի ճանապարհը: Իրանի նախագահ Հասան Ռոհանին ողջունել է մեկնարկը և երկու երկրների համար որպես «պատմական օր» և այն որակել որպես Աֆղանստանի համար դարպաս դեպի Եվրոպա [17]: Չաբահար նավահանգիստը Հյուսիս-հարավ միջազգային տրանսպորտային միջանցքի (INSTC) մաս է, որը 2000 թ. Իրանի, Հնդկաստանի և Ռուսաստանի միջև համա-

ձայնեցված ռազմավարական առևտրային ուղի է: Ռուսաստանը, Իրանը և Հնդկաստանը 2002 թվականի մայիսի ստորագրեցին նշված միջանցքի նախագծի մասին համաձայնագիրը և 3 երկիրն էլ հանդիսանում են հիմնադիր երկրներ: Ըստ Հնդկաստանում բեռնափոխադրողների ֆեդերացիայի գնահատականի, Հյուսիս-հարավ տրանսպորտային միջանցքի գործարկումը հնարավորություն կտա ԵԱՀԿ երկրների և Հնդկաստանի միջև տարանցիկ հեռավորությունը կրճատել 40%-ով, առևտրի համար ծախսվող ժամանակը 50%-ով և տրանսպորտի ծախսերը 30%-ով [18]: Նման համագործակցությունը, առաջին հերթին, ենթադրում է փոխադարձ առևտրի ազատականացում բարենպաստ սակագնային և ոչ սակագնային կարգավորման ռեժիմների հաստատման միջոցով: Այս պայմաններում հնդկական ընկերու-

թյունները հնարավորություն կունենան մուտք գործել ԵԱՏՄ-ի 160 միլիոնանոց շուկա, իսկ ԵԱՏՄ՝ ընկերությունները՝ Հնդկաստանի 1,2 միլիարդ դոլար արժողությամբ շուկա: Հատկանշական է, որ հնդկական կողմի հետ համագործակցության գերակա ոլորտներն են՝ էներգետիկան, դեղագործությունը, ՏՏ ոլորտը, առողջապահությունը, ծառայությունների ոլորտը: Հաշվի առնելով, որ այդ ոլորտները առաջատար կամ հեռանկարային են Հայաստանի համար, Հնդկաստանը կարող է դառնալ հեռանկարային ներդրող Հայաստանում: Ավելին, ԵԱՏՄ-ն ստեղծել է ընդհանուր դեղագործական շուկա, որը կարող է արագացնել հնդկական արտադրանքի մուտքը ԵԱՏՄ [19]:

Այսպիսով, Հայաստանի ԵԱՏՄ-ի անդամակցությունը և տարանցիկ դիրքը կարող են լրացուցիչ ազդակ հաղորդել հայ-չինական հարաբերություններին, այդ թվում ԳՃ նախաձեռնությանը: ԵԱՏՄ-ն որպես ինտեգրացիոն միավորում Հայաստանի համար կարող է կիրառվել որպես միջանկյալ օղակ ներդրումային նախաձեռնությունների առաջնության գործընթացում:

Եզրակացություններ: Ամփոփելով նշենք, որ չինական նախաձեռնությունը կրում է գլոբալ բնույթ և Հայաստանը պետք է ջանքեր գործադրի ներգրավվածություն ապահովելու ուղղությամբ: Միջազգային կառույցների կողմից կան մի շարք գնահատականներ, որոնք փաստում են նախաձեռնության արդյունավետությունը արտաքին առևտրի վրա ծախսվող ժամանակի կրճատման, ծախսերի նվազեցման, ենթակառուցվածքների զարգացման տեսքով: Ըստ ՀԲ գնահատականների, այդ ազդեցությունը կզգան ինչպես նախաձեռնությանը անմիջական մասնակցություն ունեցող երկրները, այնպես էլ տարածաշրջանի երկրները: Այս համատեքստում, Հայաստանի տարանցիկ աշխարհագրական դիրքի ճիշտ մատուցման, ԵԱՏՄ անդամակցության և Իրանի հետ անմիջական սահմանի առկայության հանգամանքը օգտագործելու պարագայում հնարավոր կլինի չինական կողմի հետաքրքրությունը սևեռել Հայաստանում ներդրումային նախագծերի իրագործման ուղղությամբ: Սակայն նշենք, որ բացի վերոնշյալ հանգամանքներից, ցանկացած ներդրող, այդ թվում չինական ներդրումային ընկերությունները նախևառաջ կարևորելու են տարածաշրջանի անվտանգությունն ու կայունությունը, ուստի այս հարցերը առավել քան հրատապ են դառնում հաշվի առնելով նաև ճգնաժամային իրադրությունը: Միևնույն ժամանակ, վերջին շրջանի զարգացումները ցույց են տալիս, որ տարածաշրջանում ակտիվ վերադասավորումների ժամանակներ ենք ապրում,

որոնք կարող են էականորեն և հիմնովին փոխել տնտեսական կոնյուկտուրան Հայաստանում:

Երկկողմ տնտեսական հարաբերությունների ոլորտային ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ կան մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներ, որոնք խոչընդոտում են առկա պոտենցիալի իրացումը: Մասնավորապես, ի թիվս այլ խոչընդոտների՝ երկու երկրների միջև հեռավորությունը, օդային և ցամաքային ուղիներով բեռնափոխադրումների կազմակերպման դժվարությունները, բարձր մաքսատուրքերը, ծախսերը և այլն, առկա են նաև արտաքին քաղաքական մակարդակով բացթողումներ, ինչպիսիք են օրինակ նաև Հայաստանի թույլ ներկայացուցչությունը Չինաստանում, երկրի հեղինակության և իրազեկվածություն բարձրացման անհրաժեշտությունը: Չինական շուկայում տարածաշրջանի երկրների համեմատ հայկական արտադրանքի մրցունակությունը զիջում է ի հաշիվ բարձր մաքսատուրքերի, որոնք սահմանվում են չինական շուկա մուտք գործած օտարերկրյա ապրանքների վրա, մասնավորապես կոնյակի դեպքում՝ 63%, գինու դեպքում՝ 48%, իսկ մրգային գինիների դեպքում՝ 82%: Սա այն դեպքում, երբ հարևան Վրաստանի և Չինաստանի միջև գործում է ազատ առևտրի համաձայնագիր, որի արդյունքում վրացական ապրանքները բավականին մրցունակ են դառնում չինական շուկայում: Հայաստանի մասնակցությունը կախված է իր իսկ դիվանագիտական, տնտեսական և ներդրումային ակտիվ քայլերից: Հայ-չինական փոխգործակցության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ընդհանուր տարվող արտաքին քաղաքականության մեջ երբեմն ասիական երկրների հարաբերությունները դիտարկվում են նույն հարթության մեջ, մինչդեռ երկրների միջև ձևավորված հարաբերությունները և կապերն էականորեն տարբերվում են: «Այս համատեքստում տնտեսական փոխգործակցությանն առնչվող խնդիրների լուծման գործում ոչ պետական դերակատարների, փորձագիտական հանրույթի ինստիտուցիոնալ և անհատական մակարդակով ընդգրկումը կարող է էականորեն բարելավել քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և գիտակրթական ոլորտում կապերը, նպաստել երկկողմ օրակարգին առնչվող բազմաթիվ խնդիրների լուծմանը» շահույթ [20]:

Հաշվի առնելով տարածաշրջանային զարգացումները և հարևան երկրների գործուն քայլերը նախաձեռնությանը ներգրավվելու և արդեն իսկ շոշափելի արդյունքներ գրանցելու ուղղությամբ, Հայաստանը պետք է ներդնի շահառու կողմերի ջանքերը մեզ համար կարևոր նշանակություն ունեցող Հյուսիս-հարավ ավտոմայրուղու վերջնական իրագործմանը: Այս համատեքստում բազմիցս նշվել է «Հյուսիս–

հարավ» ավտոմայրուղու կառուցմանը Չինաստանի մասնակցության անհրաժեշտությունը (թե՛ մասնավոր ընկերությունների, թե՛ պետական մակարդակով), ինչը կարող է հանգեցնել ինչպես երկու երկրների, այնպես էլ հարևան երկրների և տարածաշրջանային ինտեգրացիոն կառույցների՝ ԵՄ-ի և ԵԱՀԿ-ի միջև շահերի խաչման կարևոր հանգրվանի [21]:

Թեև կարևորվում է ներդրումային նախաձեռնությանը Հայաստանի մասնակցությունը և տարածաշրջանային ապամեկուսացումը, այնուամենայնիվ երկկողմ տնտեսական հարաբերությունները չեն սահմանափակվում միայն խոշոր նախագծերով, դրանք կարող են վերաբերել ինչպես գիտակրթական, այնպես էլ մշակութային ասպեկտներին: Այսպիսով, չինական «Մեկ գոտի, մեկ ճանապարհ» նախաձեռնության շրջանակներում հայ-չինական տնտեսական օրակարգի զարգացման հնարավորությունները և պոտենցիալը ոչ ամբողջությամբ է իրացվում: Որպես օրինակ, նշենք, որ ԳՃ նախաձեռնության շրջանակներում տարբեր երկրներում տարբեր մակարդակներով իրականացվում են տարաբնույթ միջոցառումներ, նախաձեռնություններ, որոնցից մեկը «Silk Road Cities Alliance»-ն է, որը նախաձեռնել են չինացի և միջազգային հասարակական գործիչները [22]: Այն պաշտոնապես ստեղծվել է Հոկտեմբեր 2014թ.՝ նպատակ ունենալով խթանել տարբեր ոլորտներում համագործակցությունը «Մեկ գոտի մեկ ճանապարհ» երթուղով ընկած քաղաքների միջև՝ մոբիլիզացնելով, կազմակերպելով և համակարգելով ներքին և արտասահմանյան սոցիալական ռեսուրսները: Մյուս շրջանակներում իրականացվում են տարբեր փառատոներ և միջոցառումներ: Այս համատեքստում, առաջարկում ենք հայ-չինական համագործակցության օրակարգում ակտիվացնել փափուկ ուժի հայեցակարգը կրթամշակութային ոլորտներում, այդ թվում Իտալիայի փորձի հիման վրա առաջարկում ենք համագործակցություն նաև քաղաք-քաղաք շրջանակներում: Հաշվի առնելով երկու երկրների մշակութային մեծ ժառանգությունը կարող են կազմակերպվել մշակույթի օրեր, իսկ կրթության ոլորտում միջհամալսարանային ծրագրերի ակտիվացմամբ և համատեղ ֆինանսավորմամբ առաջարկում ենք կրթական փոխանակման ծրագրերի իրականացում, ուղեղային կենտրոնների սերտ համագործակցություն, գիտահետազոտական ծրագրերում գործընկեր համալսարանների փորձագետների ներգրավմամբ և այլ ծրագրերի իրականացմամբ:

Այս հոդվածը պատրաստվել է ՀՀ «Ամբերդ» հետազոտական կենտրոնի (AMBERD Research Center, ASUE) «Հայաստան-Չինաստան տնտեսական համագործակցության հեռանկարները «Մեկ գոտի, մեկ ճանապարհ» նախաձեռնության շրջանակներում» հետազոտության շրջանակներում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Belt and Road Initiatives, <https://www.beltroad-initiative.com/belt-and-road/>
2. BRI Connect: An Initiative in Numbers https://www.refinitiv.com/content/dam/marketing/en_us/documents/reports/refinitiv-zawya-belt-and-road-initiative-report-2019.pdf
3. Xiang De Bao, (2016), One Belt, One Road: China's reconstruction for global communication and international discourse power, International Institute for Asian Studies, <https://www.ias.asia/the-newsletter/article/one-belt-one-road-chinas-reconstruction-global-communication-international>
4. Պեկինում կայացել են հայ-չինական բարձր մակարդակի բանակցությունները, 2015թ. president.am
5. Ian Bond, The EU, the Eurasian Economic Union and One Belt, One Road: Can they work together? Center for European Reform, 2017
6. China's 40 Years of Reform and Development: 1978–2018 'The political economy causes of China's economic success' pp. 75-92 (18 pages) <https://www.jstor.org/stable/j.ctv5cgbnk>
7. South Caucasus and Central Asia: The Belt and Road Initiative Armenia Country Case Study <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34120/South-Caucasus-and-Central-Asia-The-Belt-and-Road-Initiative-Armenia-Country-Case-Study.pdf?sequence=4&isAllowed=y>,
8. South Caucasus and Central Asia - The Belt and Road Initiative : Armenia Country Case Study <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34120>
9. The World Bank, (June 2020), South Caucasus and Central Asia Belt and Road Initiative – Azerbaijan Country Case Study, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34329>
10. Համաշխարհային բանկ, (2018), «Լոգիստիկայի արդյունավետության վարկանիշ», <https://lpi.worldbank.org/international/global/2018>
11. "One Belt One Road": A Vision for the Future of China-Middle East Relations (May,2017) <https://studies.aljazeera.net/en/reports/2017/05/belt-road-vision-future-china-middle-east-relations-170509102227548.html>
12. By Current Affairs Correspondent West Asia, (Sept, 2019), China to Invest \$400 bn in Iran's Energy, Transport Sectors, <https://www.beltandroad.news/2019/09/07/china-to-invest-400-bn-in-irans-energy-transport-sectors/>
13. Full text of Joint Statement on Comprehensive Strategic Partnership between I.R. Iran, P.R. China <http://www.president.ir/EN/91435>
14. 2012-ին Ասիական զարգացման բանկի վարկի միջոցով (հետագայում ԵՄ հարևանության ներդրումային ծրագրի (NIF) և EIB-ի օժանդակությամբ) Հայաստանը մեկնարկեց 556 կիլոմետրանոց Հյուսիս-հարավ ճանապարհային միջանցքի նախագիծը, որը կկապի Հայաստան-

- Վրաստան և Հայաստան-Իրան սահմանները՝ նպաստելով ՀՀ-ի տարանցիկ դերի բարձրացմանը:
15. Արմեն Իսրայելյան, (2019), Վրաստանը Իրանի հարավկովկասյան քաղաքականության տիրույթում <https://orbeli.am/hy/post>
 16. Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագիր, https://www.mfa.am/filemanager/eu/CEPA_ARM_1.pdf
 17. Iran's railway ambitions go beyond Afghanistan <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/iran-railway-ambitions-go-beyond-afghanistan/>
 18. Bipul Chatterjee and Surender Singh, (May, 2015), An Opportunity for India in Central Asia, The Diplomat, <http://thediplomat.com/2015/05/an-opportunity-for-india-in-central-asia/>
 19. Yuan Jiang, (January, 2020), Russia's Strategy in Central Asia: Inviting India to Balance China, The Diplomat, <https://thediplomat.com/2020/01/russias-strategy-in-central-asia-inviting-india-to-balance-china/>
 20. Աթոյան Վ. (2019), Ուղեղային կենտրոններ. ռազմավարական գաղափարների դարբնոցները, «Չանգակ» հրատ., Եր, 216 էջ, ինչպես նաև՝ Աթոյան Վ. (2019), Հայաստանի Երկրորդ շավիղի դիվանագիտության խնդիրների շուրջ, <https://asue.am/amberd/publications/analytics/diplomacy-issues-of-armenia-second-trace>
 21. ՀՀ ԲՏԱ նախարարություն, Հյուսիս-հարավ ճանապարհային միջանցքի ներդրումային ծրագիր, https://hti.am/main.php?lang=1&page_id=664
 22. Silk Road Cities Alliance, <http://www.chinagoabroad.com/en/contributor/silk-road-cities-alliance>
- Տժնա/Հանձնվել է՝ 29.01.2021*
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 16.02.2021
Принята/Ընդունվել է՝ 22.02.2021

Հայաստանում խաղողագործության հիմնական բնութագիրը և առանձնահատկությունները

Թորոսյան Ա. Ա.

ՀՊՏՀ ՏԿ և ՄՏՀ ֆակուլտետի մագիստրանտ (Երևան, Հայաստան)
aliktorosyan1999@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ Խաղողագործություն, հողակլիմայական պայմաններ, բերքավորություն, խաղողի այգիներ, գյուղատնտեսական գոտիներ, քարտեզներ

Основные характеристики и особенности виноградарства в Армении

Торосян А. А.

АГЭУ РЭ и МЭО факульт, магистрант (Ереван, Армения)
aliktorosyan1999@gmail.com

Аннотация: В статье исследуется история и развитие виноградарства в Армении. Затем одна из новейших геоинформационных технологий, программа ArcGIS, проанализировала текущее состояние виноградарства в регионах Армении, и расположение виноградников. Затем с помощью картирования было изучено экономическое значение Вединского водохранилища, одной из важнейших программ развития сельского хозяйства, осуществляемой Правительством Республики Армения, а также земель, которые орошались через него.

Ключевые слова: виноградарство, почвенно-климатические условия, урожайность, виноградные сады, сельскохозяйственные участки, карты.

The main characteristics and features of viticulture in Armenia

Torosyan A. A.

ASUE RE and IER Faculty Master Student (Yerevan, Armenia)
aliktorosyan1999@gmail.com

Abstract. The article examines the history and development of viticulture in Armenia. Using one of the latest geographic information technologies, ArcGIS, analyzed the current state of viticulture in the regions of Armenia, yields and the location of vineyards were analyzed. Then, through maps, was studied the location of one of the most important programs were studied for the development of agriculture implemented by the Government of the Republic of Armenia, the Vedi Reservoir, and the lands that became irrigated through it.

Keywords: Viticulture, soil-climatic terms, yield, Grape vines, agricultural zones, maps.

Խաղողագործությունը հայոց պատմության ամենահին և եկամտաբեր երկրագործության ճյուղերից է: Խաղողի բարձր շաքարայնությամբ պտուղները, ինչպես նաև նրանից վերամշակված տարբեր մթերքները մարդու համար արժեքավոր սննդանյութեր են պարունակում: Նշված արժեքավոր հատկանիշներով է պայմանավորված խաղողի վազի լայն տարածումը աշխարհում: Ներկայումս արտադրության մեջ տարածված ժողովրդական և գիտական սելեկցիայով ստեղծված բոլոր արժեքավոր սորտերը պատկանում են խաղողագիտության Վիտագե ընտանիքի “Vitis vinifera” տեսակին [1]:

Խաղողի վազը իր քաղցր և հյութալի պտուղներով, առաջին վայրի բույսերից է, որին մարդը ընտրել է և փոխադրել իր բնակատեղի՝ ամբողջապես բարելավելով խաղողի մշակությունն ու սորտային կազմը: Խաղողի վազի բոլոր սորտերը ծագել են տեղական վայրի խաղողից, երկարատև սելեկցիայի անընդհատ ընտրության միջոցով: Հայաստանում աճող սորտերը պատկանում են Արևելյան խմբին, որոնք ձևավորվել

են Հայաստանի, Միջին Ասիայի, Ադրբեջանի, Արևելյան Վրաստանի, Իրանի և Մերձավոր Արևելքի երկրների յուրահատուկ հողակլիմայական պայմաններում:

Հայաստանը խաղողագործության հնագույն օջախներից մեկն է համարվում: Շուրջ 3000 տարի առաջ ուրարտացիները Երևանի հարավ-արևմտյան մասում կառուցել են Թեյշեբիանի քաղաք-ամրոցը, որի շրջակայքում, դեռ այն ժամանակներից խաղողի ոռոգովի այգիներ են մշակվել: Քանի որ Հայաստանում խաղողի վազի վեգետացիայի ժամանակաշրջանում մթնոլորտային տեղումների քանակը քիչ է, առանց ոռոգման հնարավոր չէ խաղողի այգու մշակությունը: Դեռևս հնագույն ժամանակաշրջանում հայերը ստեղծել են ջրատնտեսական յուրօրինակ ցանց, որը աշխարհում եղել է առաջիններից մեկը: Օրինակ Դավմայի ջրանցքը, որով ոռոգվել է Երևանի հարավ-արևմտյան մասում հիմնված խաղողի այգիները:

Դարեր շարունակ Խաղողագործությունը անընդհատ զարգացել է և դարձել Հայաստանի

երկրագործության հիմնական ճյուղը: 1914-1920 թվականներին Առաջին համաշխարհային պատերազմը կործանիչ ազդեցություն ունեցան Հայաստանի գյուղատնտեսության բոլոր ճյուղերի վրա: Եթե 1913 թվականին այժմյան Հայաստանի տարածքում մշակվում էր 9.2 հազար հեկտար խաղողի այգի, ապա 1919 թվականին այն դարձավ 5.1 հազար հեկտար: Սակայն Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Խորհրդային իշխանությունները միջոցներ ձեռնարկեցին Հայաստանի գյուղատնտեսության բոլոր ճյուղերի զարգացման համար: Այդ ջանքերի շնորհիվ 1939 թվականին Հայաստանում մշակվող այգիների տարածությունը հասավ 15.6 հազար հեկտարի, իսկ 1981 թվականին 36 հազար հեկտարի:

Հայաստանի գյուղատնտեսական ինը գոտիներից խաղողագործությունը զարգացել է Արարատյան հարթավայրի, նրա նախալեռնային, Հյուսիս-արևելյան, Վայքի և Չանգեզուրի գոտիներում:

- Արարատյան հարթավայրում և արարատյան հարթավայրի նախալեռնային գոտիներում խաղողագինեգործությունը մասնագիտացված է՝ Ա) Սեղանի խաղողի արտադրություն՝ թարմ օգտագործման, չորացման, արտահանման և երկարատև պահպանման համար. Բ) Սեղանի սպիտակ անապակ, թունդ, կարմիր, թնդեցրած քաղցր, աղանդերային, լիքյորային գինիներ, կոնյակ, գինեկուրթ և խաղողահյութ պատրաստելու համար սորտերի արտադրություն

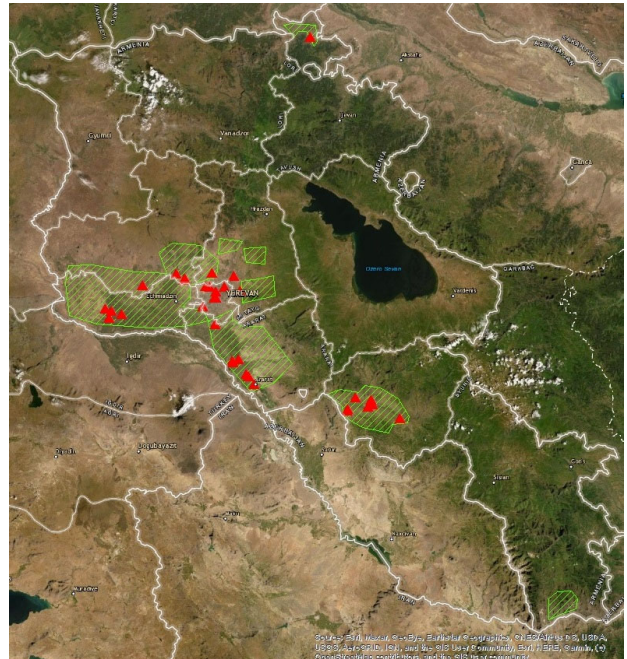
- Հյուսիս-արևելյան գոտում խաղողագինեգործությունը մասնագիտացված է՝ Ա) Սողանի թեթև անապակ, շամպայն գինիների և կոնյակի գինանյութի արտադրությունը. Բ) Սեղանի խաղողի արտադրություն տեղում թարմ սպառման համար:

- Վայքի շրջանում խաղողագինեգործության արտադրությունը մասնագիտացված է՝ Ա) Սողանի կարմիր և կիսաքաղցր գինիների արտադրություն. Բ) Սեղանի խաղողի արտադրություն տեղում թարմ օգտագործման համար:

Չանգեզուրի շրջանում խաղողագինեգործության արտադրությունը մասնագիտացված է՝ Ա) Սեղանի անապակ, կիսաքաղցր, աղանդերային և լիքյորային գինիների արտադրություն. Բ) Սեղանի խաղողի արտադրություն տեղում թարմ սպառման համար [2]:

Նկար 1-ում ներկայացված է ՀՀ-ում խաղողագործության համար առավել բարենպաստ հողակլիմայական պայմաններ ունեցող շրջանները: Նկարից երևում է, որ ամենաբարենպաստ մարզերը խաղողագործությամբ զբաղվելու համար Արարատի, Վայոց Ձորի և Արմավիրի մարզերն են: Խաղողագործության համար բարենպաստ հողակլիմայական պայմաններ

կան նաև Կոտայքի, Տավուշի և Սյունիքի մարզերի որոշ հատվածներում: Քարտեզում ներկայացված է նաև Հայաստանում գինեգործությամբ և կոնյակագործությամբ զբաղվող տնտեսվարող սուբյեկտների տեղակայման վայրերը: Ինչպես երևում է քարտեզից, այդ տնտեսվարող սուբյեկտները հիմնականում տեղակայված են այն վայրերում որտեղ առկա է հողակլիմայական բարենպաստ միջավայր խաղողագործությամբ զբաղվելու համար:

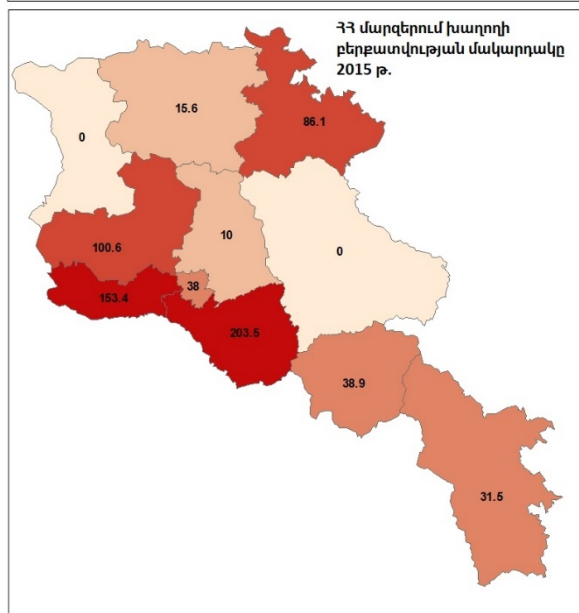
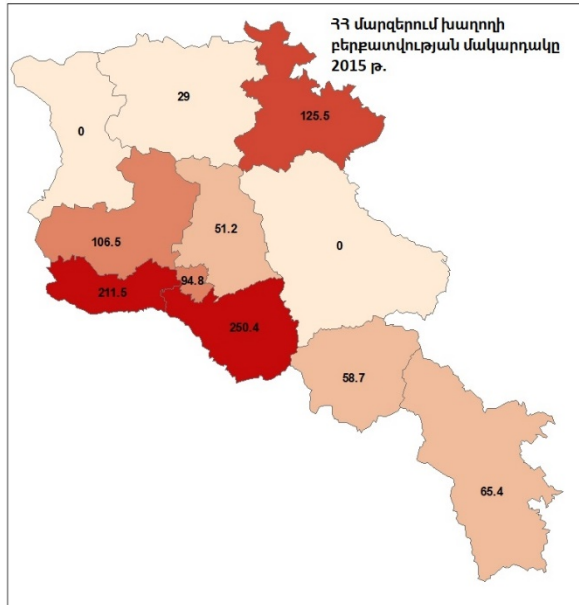

Նկար 1. ՀՀ-ում խաղողագործության առավել բարենպաստ գոտիները

Խաղողագործության տնտեսական նշանակությունը

Խաղողագործությունը ՀՀ գյուղատնտեսության առաջատար ճյուղերից է և մեծ դեր է խաղում ինչպես ամբողջ երկրի, այնպես էլ խաղողագործությամբ զբաղվող գյուղացիական տնտեսությունների համար: Նախ խաղողը լիարժեք հումք է ագրովերամշակման ենթահամալիրի համար և այդ համալիրի ճյուղերի ինտեգրացման համար: 2019 թվականին Հայաստանում արտադրվել է 217.5 հազար տոննա, որի վերամշակման արդյունքում արտադրվել է 43.3 միլիոն լիտր կոնյակ և 12.7 միլիոն լիտր գինի: Վերջին 20 տարիներին խաղողագործության առումով ամենաբերքառատ տարին եղել է 2015 թվականը, երբ արտադրվել է 309.2 հազար տոննա խաղող, սակայն գինիի և կոնյակի արտադրանքը ավելի քիչ է եղել: 2015 թվականին արտադրվել է 6.7 միլիոն լիտր գինի և 16.9 միլիոն լիտր կոնյակ: Հասկանալու համար թե արտադրված խաղողի աշխարհագրական կառուցվածքը ստորև ներկայացված է ՀՀ մարզերում արտադրված խաղողի քանակությունները 2015 և 2019 թվականներին:

ունեցել: Սակայն ինչպես տեսանք նկար 2-ում արտադրված խաղողի քանակությունների միջև 2015 և 2019 թվականների առկա էր էական տարբերություն: Հետևաբար տարբերվում է նաև այս երկու տարիների բերքատվության մակարդակը:

Նկար 4. ՀՀ մարզերում խաղողի բերքատվության մակարդակը 2015 և 2019 թթ. (g/ha) [3]

Նկար 4-ում ներկայացված է ՀՀ մարզերում խաղողի բերքատվության մակարդակները 2015 և 2019 թվականներին: Քարտեզներից պարզ է դառնում, որ խաղողի բերքատվության առումով նույնպես առաջատար են Արարատի և Արմավիրի մարզերը: Ավելի ցածր մակարդակ ունեն Տավուշի, Արագածոտնի և Վայոց Ձորի մարզերը: Վերլուծելով քարտեզների տվյալները՝ պարզ է դառնում, որ Արարատի մարզում խաղողի բերքատվությունը ավելի բարձր է, քան Արմավիրի մարզում: Սակայն ինչպես տեսանք

նկար 3-ում Արմավիրի մարզում ավելի շատ է խաղողի այգիները: Այս հանգամանքը պայմանավորված է Արարատի մարզի հողակլիմայական պայմանների ավելի բարենպաստ լինելով: Արարատի մարզի խաղողագործության կարող է նպաստել նաև Վեդու ջրամբարի կառուցումը, որը նախատեսվում է մոտավորապես 30 միլիոն մ. ջուր ամբարելու համար: Ջրամբարի շինարարության սկսվել է 2017 թվականին և նախատեսվում է ավարտել 2022 թվականին: Ծինարարության արժեքը 90 միլիոն եվրո է, որից 15 միլիոնը կտրամադրի ՀՀ կառավարությունը, մնացածը վարկային միջոցներով: Վեդու ջրամբարով նախատեսվում է ոռոգել ութ համայնքներում 3200 հեկտար հողատարածք, իսկ 2800 հեկտար հողատարածքի ոռոգումը մեխանիկականից կդառնա ինքնահոս [4]:

Նկար 5. Վեդու Ջրամբարը և դրա միջոցով ոռոգվող տարածքները [4]

Նկար 5-ում ներկայացված է Վեդու ջրամբարի տեղադիրքը և դրա միջոցով նախատեսվող ոռոգվող հողատարածքները: Ներկայացված է նաև Վեդի գետը, որից պետք է սնվի ջրամբարը: Ջրամբարի կառուցման արդյունքում հնարավոր կլինի ավելի շատ հողատարածքներ դարձնել ոռոգելի և նվազեցնել Սևանա լճի ոռոգման նպատակով ջրի արտահոսքը:

Եզրակացություն

Այսպիսով ուսումնասիրելով Հայաստանում խաղողագործության զարգացման պատմությունը՝ պարզ դարձավ, որ Հայաստանի ինը գյուղատնտեսական գոտիներից խաղողագործությունը զարգացել չորսում՝ Արարատյան հարթավայրը և նախալեռները, Հյուսիս-արևելյան, Վայքի և Չանգեզուրի գոտիներում: Այս քարտեզների միջոցով վերլուծելով 2015 և 2019 թվականներին Հայաստանի մարզերում արտադրված խաղողի քանակությունները, պարզ է

դառնում, որ խաղողի արտադրությամբ առավել աչքի են ընկնում Արարատի, Արմավիրի, Տավուշի, Վայոց Ձորի և Արագածոտնի մարզերում: Մյուս մարզերում խաղողի համեմատաբար քիչ արտադրությունը պայմանավորված է այդ մարզերում առկա հողակլիմայական ոչ քարենպաստ պայմաններով: Այնուհետև քարտեզների միջոցով վերլուծելով խաղողի այգիների տեղաբաշխումը Հայաստանի մարզերում, որ ամենաշատ խաղողի այգիներ կան Արարատի և Արմավիրի մարզերում, ապա ավելի քիչ քանակությամբ Տավուշի, Արագածոտնի և Վայոց Ձորի մարզերում, իսկ մյուս մարզերում կա՛մ ընդհանրապես չկան, կա՛մ գրեթե չկան: Ապա հասկանալու համար թե, որ մարզերն են ամենաբարենպաստը խաղողագործությամբ զբաղվելու համար՝ քարտեզների միջոցով ուսումնասիրվեց Հայաստանի մարզերի խաղողի արտադրության բերքատվությունը: Այս քարտեզների վերլուծությունն պարզ է դառնում, որ բերքատվության ցուցանիշով նույնպես առաջատար են Արարատի և Արմավիրի մարզերը, նրանց հաջորդում են Տավուշի, Արագածոտնի և Վայոց Ձորի մարզերը: Սակայն խաղողագործության հետագա զարգացման համար ոչ միայն հողակլիմայակն պայմաններ են անհրաժեշտ, այլ նաև պետական քաղաքականություն այս ոլորտը խթանելու ուղղությամբ: Այդ առումով շատ կարևոր քայլ էր Վեդու ջրամբարի շինարարության աշխատանքների կազմակերպումը, որի ավարտից հետո հնարավոր կլինի Արարատի մարզում 3200 հեկտար հողատարածք դարձնել

ոռոգելի, իսկ 2800 հեկտար հողատարածքի ոռոգումը մեխանիկական եղանակից կփոխվի ինքնահոսի: Այս առումով կարևոր է նաև վերջին տարիներին պետական բյուջեից գյուղատնտեսական ենթակառուցվածքների վերականգնմանը և զարգացմանը ուղղված միջոցների մեծացումը: 2019 թվականին այս նպատակով պետական բյուջեից ծախսվել է 2689,6 միլիոն դրամ, 2020 թվականին՝ 4225,2 միլիոն դրամ, իսկ 2021 թվականի բյուջեով նախատեսվում է ծախսել 3930,4 միլիոն դրամ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Այվազյան Պ., Այվազյան Գ., Բարսեղյան Յ., Հայաստանում տարածված խաղողի հիմնական սորտերը, Երևան, 2015
2. Գրիգորյան Վ., Ոսկանյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական աշխարհագրություն, Երևան, 2016
3. ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե, Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևանը թվերով, 2020
4. ՀՀ Ջրային տնտեսության ծրագրերի իրականացման գրասենյակ
5. Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեի մասին ՀՀ օրենք, 2019, 2020, 2021

Շժանա/Հանձնվել է՝ 09.02.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 16.02.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 22.02.2021

P2P վարկավորում. ռիսկեր, հնարավորություններ և կարգավորման հեռանկարներ

Քալանթարյան Հ. Լ.

ՀՊՏՀ, Հաշվապահական հաշվառման և աուդիտի ֆակուլտետ, առկա բակալավրիատ
(Երևան, Հայաստան)

hayk.kalantaryan99@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ P2P վարկավորում, ֆինանսական տեխնոլոգիա, շուկայական կարգավորում, ինֆորմացիոն ասիմետրիա, մասշտաբի էֆֆեկտ, իրացվելիություն, կրեդիտ սքորինգ

P2P-кредитование: риски, возможности и перспективы регулирования

Калантарян А. Л.

Армянский государственный экономический университет (Ереван, Армения)

Студент 4-ого курса факультета бухгалтерского учета и аудита

hayk.kalantaryan99@gmail.com

Аннотация: Беспрецедентный рост финансовых технологий потребовал от финансового мира быстро пересмотреть подходы и идеи, которые формировались на протяжении многих десятилетий. Сегодня банковская система пытается "завязать дружбу" с финтех-компаниями, чтобы продолжить свою деятельность, пострадавшую от финансового кризиса. Венчурные инвесторы стараются воспринимать это технологическое развитие, так как наличие краудфандинга и ICO существенно влияет на спрос на венчурные фонды, а рост блокчейн-технологий заставляет центральные банки задуматься о проведении исследований по выпуску цифровой валюты.

В следующей статье автор выявляет особенности, определяющие развитие P2P-кредитования, риски и возможности, возникающие в результате этих разработок. Основная цель данной статьи-выяснить с какими рисками сталкиваются регуляторы финансового рынка, каковы подходы к управлению этими рисками, есть ли необходимость в регулировании рынка или нет. На основе ответов на вышеприведенные вопросы вносятся соответствующие предложения. В частности, в связи со спецификой рынка, такой как позднее наступление эффекта масштабирования, возникающие монопольные желания, влияние информационной асимметрии, необходимость соответствующих механизмов была обоснована. В то же время обсуждались и преимущества, которые меняют подходы к кредитованию в результате внедрения технологических решений.

Ключевые слова: P2P-кредитование, финансовые технологии, регулирование рынка, информационная асимметрия, эффект масштаба, ликвидность, кредитный скоринг

P2P lending: Risks, opportunities and regulation perspectives

Kalantaryan H. L.

Armenian State University of Economics (Yerevan, Armenia)

4th year BA Degree Student at the Department of Accounting and Auditing

hayk.kalantaryan99@gmail.com

Abstract: The unprecedented growth of financial technologies required the financial world to quickly reconsider the approaches and ideas that have been formed over many decades. Today, the banking system is trying to "forge a friendship" with fintech companies in order to continue its activities that are affected by the financial crisis. Venture investors endeavour to perceive this technological development, as the presence of crowdfunding and ICOs significantly affects the demand for venture capital funds, and the boost in blockchain technologies make central banks consider conducting researches on issuing digital currency.

In the following article, the author identifies the features that determine the development of P2P lending, the risks and opportunities that arise as a result of these developments. The main purpose of this article is to find out what are the risks faced by financial market regulators, what are the approaches to managing those risks, whether there is a need for market regulation or not. Based on the answers to the above questions, appropriate suggestions are introduced. In particular, due to the specifics of the market, such as the late onset of the scaling effect, the resulting monopoly desires, the impact of information asymmetries, the need for appropriate mechanisms has been justified. At the same time, the advantages that change lending approaches as a result of the introduction of technological solutions were also discussed.

Keywords: P2P lending, financial technology, market regulation, information asymmetry, scale effect, liquidity, credit scoring

«THE Millennial Disruption Index»-ի հարցումների [1] համաձայն՝ հարցվածների 73%-ը նշել է, որ ֆինանսական ծառայությունների նոր առաջարկներ ավելի շատ նախընտրում են «Apple»-ից, «Amazon»-ից, «Google»-ից, «Paypal»-ից կամ «Square»-ից, քան իրենց ազգային բանկից, իսկ հարցվածների գրեթե կեսը հույսը դնում է տեխնոլոգիական ստարտափերի վրա, որոնք ի վիճակի կլինեն փոխել բանկային համակարգը: «2020 Edelman Trust Barometer Global Report»-ի համաձայն [2]՝ ֆինանսական ծառայությունների սեկտորը ունի վստահության ամենացածր մակարդակը (57%): Այնուամենայնիվ, համեմատած այլ սեկտորների (տեխնոլոգիա, առողջապահություն, էներգիա և այլն), վստահության աճի տեմպերով այն գրանցել է ամենամեծ ցուցանիշը (2012թ. այն կազմում էր 44%):

Եթե այսօր ֆիլմարտադրող ընկերությունների՝ մասնավորապես «Նեթֆլիքսի» ամենամեծ մրցակիցը հաճախ համարվում է քունը, ապա ֆինանսական ծառայություններ մատուցող ընկերությունների համար ֆինանսական տեխնոլոգիաներն են, որոնք փոխում են մրցակցային միջավայրը և «խանգարում» ավանդական ֆինանսական կառույցներին: Ֆինթեքի սահմանումները բազմաթիվ են, սակայն ամփոփելով կարող ենք ասել, որ այն ներկայացնում է «միջառարկայական սուբյեկտ, որը միավորում է ֆինանսները, տեխնոլոգիաների կառավարումը և նորարարության կառավարումը»: [3] ֆինանսական տեխնոլոգիաները իրենց դռներն են բացել արդեն իսկ ավելի քան 20000 ստարտափերի առաջ [4]:

Երկարաժամկետում կենտրոնական բանկերի հիմնական խնդիրն է լինելու փողի պահանջարկի փոփոխությունը և այն ֆինանսական կառույցների արմատական փոխությունների նպաստմանը, որոնց վրա տնտեսությունների մեծ մասը հիմնված է: Այնուամենայնիվ, հարցի պատասխանը, թե արդյոք բանկերը պետք կզան ապագայում, մասնագետները պատասխանում են, որ բանկերը հնարավոր է պետք չզան, սակայն բանկային գործունեությունը, ծառայությունների մատուցումը անհրաժեշտություն է: Դեռևս շուտ է խոսել բանկային համակարգի անհետացումից, քանի որ սրանք այն կառույցներն են, որոնց վրա հիմնված են տնտեսությունները: Եվ քանի որ ավելի շատ փոփոխություններ ֆինթեքը կստեղծի ոչ թե արդեն իսկ եղած բիզնես մոդելները վերափոխելով, այլ ֆինանսական միջնորդների ստեղծմամբ, ուստի կարգավորող մարմինները առայժմ կարող են խթանել նոր բիզնես մոդելների փորձարկումը, սակայն անհրաժեշտ է նախնական օրենսդրական սցենարներ ունենալ, քանզի նույնիսկ փորձնական շրջանում անուղղակի վերահսկողության դադարեցումը կարող է

հանգեցնել այնպիսի խնդիրների, ինչպիսիք եղան Չինաստանում ICO-ների և P2P վարկավորման օրենսդրական կոշտ մոտեցումների արդյունքում:

P2P վարկավորում

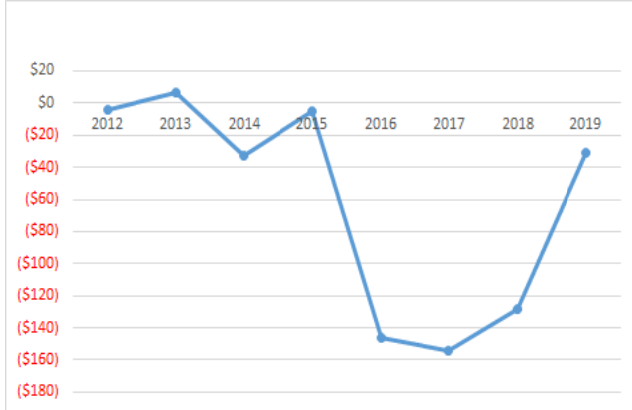
Գլոբալ ֆինանսական ճգնաժամը էականորեն փոխեց բանկային համակարգը և մինչ բանկերը փորձում էին վերականգնել նախկին շահութաբերության մակարդակը, այլընտրանքային P2P (peer to peer) վարկավորումը մի նոր զարկ ստացավ: Սա, թերևս, ֆինանսական ճգնաժամերի դրական կողմերից մեկն է, քանի որ տնտեսական ծանր պայմաններում աշխարհում լուրջ փոփոխություն բերող բիզնես մոդելները սկսում են ակտիվանալ, որի վառ օրինակ է վենչուրային ֆինանսավորում ստացած «Airbnb» ընկերությունը, որը ստեղծվեց այն պատճառով, որ ճգնաժամի ժամանակ մարդկանց լրացուցիչ գումար աշխատելու հնարավորություն էր պետք, իսկ առաջարկվող բիզնես մոդելը շնորհիվ մարդկանց տրվեց այդ հնարավորությունը իրենց իսկ տները զբոսաշրջային նպատակներով օգտագործելու համար:

Ընդհանուր առմամբ, ստանդարտ P2P վարկավորումը բիզնեսի մոդել է, որտեղ վարկառու և վարկատու միմյանց հանդիպում են ինտերնետային պլատֆորմի անմիջական միջամտությամբ: Որոշակի վճարների դիմաց պլատֆորմը իր ձեռքն է վերցնում ռիսկի գնահատումը, պայմանագրի կազմումը, մարումների նկատմամբ վերահսկողության իրականացումը: Այս մոդելի էական խնդիրը պլատֆորմների տեսանկյունից այն է, որ այն միաժամանակ պետք է մարքեթինգային և այլ միջոցների շնորհիվ ներգրավեն թե՛ վարկառուներին և թե՛ վարկատուներին, և այստեղ պլատֆորմի սնանկացման ռիսկի մակարդակը էականորեն կապված է պլատֆորմի շուկայական դիրքից և եկամուտներից, քանի որ վարկատուի ռիսկը փոխանցվում է վարկառուին, իսկ եթե պլատֆորմը չկարողացավ արդյունավետ կերպով ներգրավել գործարքի 2 կողմերին, ապա առաջարկի և պահանջարկի միջև խզումը կհանգեցնի պլատֆորմի սնանկացմանը:

Ռիսկեր

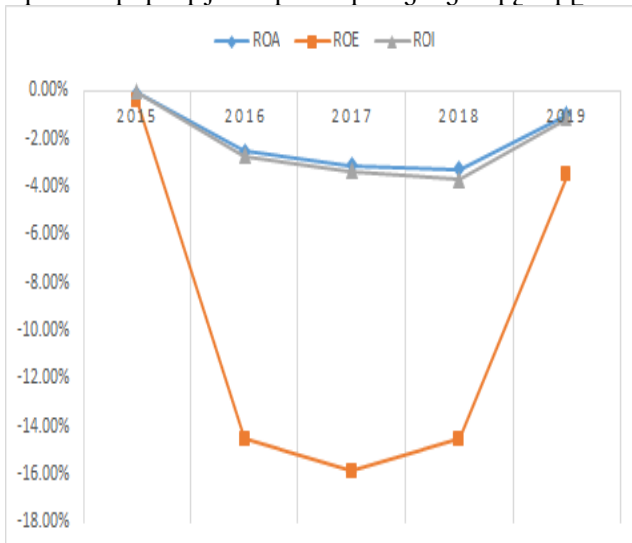
Մասշտաբի էֆեկտի ուշ առաջացում և մոնոպոլիստական դիրքի ցանկություն: P2P վարկավորման շուկայական ռիսկերից մեկը մասշտաբի էֆեկտի ուշ ի հայտ գալն է, որը ստիպում է ոլորտի պլատֆորմներին ձգտել մենաշնորհային դիրք գրավելուն: Այս խնդիրները, թերևս, փորձում են հաղթահարել նոր բիզնես մոդելների ներկայացմամբ կամ սնանկացման ավելի արդյունավետ պլանի մշակմամբ, որով կփորձեն առաջարկի և պահանջարկի

խզումը մեղմացնել: Այնուամենայնիվ, երկար ժամանակ է պահանջվում պլատֆորմներից նույնիսկ շահույթի և շահութաբերության ցանկալի մակարդակ ապահովելու համար: Եթե դիտարկենք LendingClub պլատֆորմը, որը աշխարհում առաջատարներից մեկն է և շուկա է մուտք գործել գրեթե 15 տարի առաջ, մինչ օրս էլ ֆինանսական կայունության մակարդակ չի ցուցաբերել:

Գծապատկեր 1. LendingClub ընկերության զուտ շահույթը 2010-2019 թթ. միլիոն դոլար¹

Դիտարկենք նաև ընկերության եկամտաբերության հիմնական ցուցանիշները.

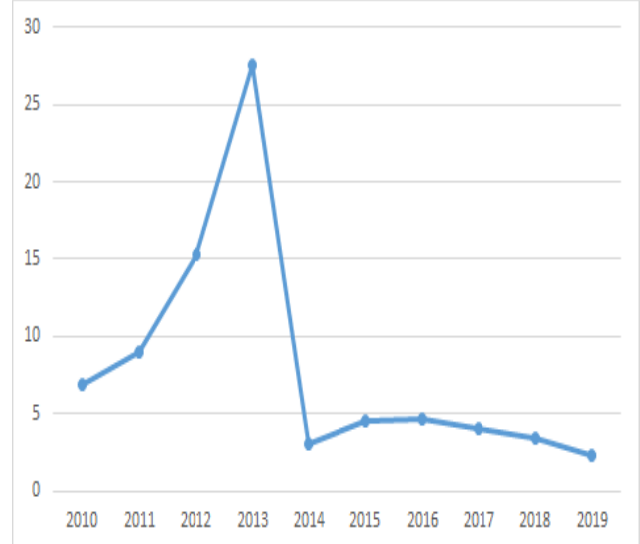

Գծապատկեր 2. LendingClub ընկերության ակտիվների, սեփական կապիտալի և ներդրումների շահութաբերությունը 2015-2019 թթ.²

Չնայած կազմակերպության ընտրված ցուցանիշները 2019-ին որոշակիորեն դրական միտում են սկսում ցուցաբերել, այնուամենայնիվ, դա միայն պայմանավորված չէ զուտ շահույթի աճով (թերևս, զուտ շահույթը շարունակում է

մնալ բացասական), այլ ակտիվների և սեփական կապիտալի նվազմամբ ևս:

Ինչ վերաբերում է ֆինանսական անկախության գործակցին, ապա պլատֆորմների մեծամասնությունը ընթացիկ գործունեությունը շարունակում է ֆինանսավորել պարտքային գործիքներով:

Գծապատկեր 3. LendingClub ընկերության Debt to Equity գործակիցը 2010-2019 թթ.³

Ընկերությունը միայն վերջին տարիներին է որ կարողանում է որոշակիորեն ֆինանսական անկախության մակարդակ ձեռքբերել՝ նվազեցնելով ֆինանսական կախվածության գործակիցը՝ համեմատած հիմնադրման սկզբնական շրջանի: Այնուամենայնիվ, 2018-19-ին էլ պլատֆորմը դեռևս գործունեության ֆինանսավորումը իրականացնում էր երկարաժամկետ պարտավորությունների հաշվին:

Հենց այսպիսի ֆինանսական դրությունն էլ պատճառներից մեկն էր, որ 2021թ. LendingClub-ը դադարեցրեց «մանրածախ ներդրողների» համար վարկավորման հնարավորությունը՝ նշելով, որ հասարակ ներդրողներին սպասարկելը բավականին ծախսատար գործընթաց է, ուստի այսուհետ իրենց բիզնես մոդելը կուղղվի դեպի պրոֆեսիոնալ ներդրողներ:

Հենց այսպիսի ֆինանսական դժվարություններն ու ավանդական ֆինանսական հաստատությունների հետ մրցակցությունն է հանգեցնում նոր, ավելի կատարելագործված բիզնես մոդելների ստեղծմանը: Այսպիսի բիզնես մոդելներից նոր զարգացման տեմպեր ստացողը P2P վարկավորումն է «Loan Originator»-ների միջոցով: Այն իրենից ենթադրում է քառակողմ համակարգ: Այստեղ պլատֆորմները համագործակցում են «Loan originator»-ների հետ: P2P-ում այն

¹ Տվյալները վերցվել են macrotrends կայքից՝ ելնելով LendingClub ընկերության համախմբված ֆինանսական հաշվետվություններից [5]

² Տվյալները վերցվել են macrotrends կայքից՝ ելնելով LendingClub ընկերության համախմբված ֆինանսական հաշվետվություններից [6]

³ Տվյալները վերցվել են macrotrends կայքից՝ ելնելով LendingClub ընկերության համախմբված ֆինանսական հաշվետվություններից [7]

սովորաբար համարվում է ոչ բանկային ավանդական ֆինանսական ինստիտուտ, որը զբաղված է վարկառուներ փնտրելու հարցով և հանդիսանում է վարկ վաճառող՝ օգտագործելով մարքեթինգային միջոցները և տրամադրելով այդ վարկերը պատժորմին: Այստեղ կարևոր հնարավորությունը այն է, որ այս 4-րդ կողմը ապահովում է պահանջարկը, իսկ պատժորմին մնում է աշխատել վարկատուներ ներգրավելու վրա, որը էականորեն նվազեցնում է ծախսերը և որոշակիորեն ազդում է սնանկացման ռիսկի նվազեցման վրա: Կարևոր է այն համազամանքը ևս, որ պատժորմը կարող է հեշտությամբ փոխել այս միջնորդին, հետևաբար պատժորմի հետ աշխատելու արդյունքում ստեղծված մրցակցությունը կստիպի այդ ավելի արդյունավետ իրականացնել վարկերի գնահատումը և այլն: Մակայն պոտենցիալ ռիսկերից կարող ենք նշել այն, որ այս մոդելը իր թափանցիկությամբ զիջում է ավանդականին, ավելի միքսված տարբերակ է, որը հասարակ ֆիզիկական անձի համար կարող է շփոթեցնող լինել:

Այնուամենայնիվ, այս մոդելը ունի մի առանձնահատկություն, որը էականորեն կարող է նվազեցնել գումարները կորցնելու ռիսկը: Խոսքը հետզման երաշխիքի մասին է, որը «վարկատուի և վարկի ստեղծողի միջև կնքված պայմանագիր է, որի նպատակն է պաշտպանել վարկատուներին վարկառուի պարտավորության չմարումից» [8]: Սովորաբար սա լինում է վարկի ժամկետանց դառնալուց 30-90 օրվա ընթացքում և կողմը պարտավորվում է մասամբ (սովորաբար 20-30%) կամ ամբողջական հետ գնել վարկը, եթե ընկերությունում առկա է անհրաժեշտ գումարը: Սա ստեղծում է պատժորմի համար սնանկացման ռիսկի նվազեցում, իսկ վարկատուի համար գումարի մասնակի կամ ամբողջական ապահովագրություն:

Ինֆորմացիոն ասիմետրիաներ: Վերոնշյալ հիմնարար ռիսկերը հանգեցնում են պատժորմների կողմից վարկերի առավելագույն ծավալի ներգրավմանն ուղղված «խորամանկ» քայլերին: Արդյունքում P2P վարկավորման շուկան հատկապես նոր զարգացող տնտեսություններում հաճախ աչքի է ընկնում ինֆորմացիոն ասիմետրիաներով: Ամենահիմնարար ռիսկերից է ինֆորմացիայի ոչ պատշաճ մատուցումը, որը ունի մի քանի դրսևորում՝

- Պատժորմները և վարկառուները օրենքով պարտավորվում են տեղեկացնել ինֆորմացիա, որով պատժորմի համար հնարավոր կլինի գնահատել վարկային ռիսկը և մոնիթորինգ իրականացնել՝ կախված փողերի լվացման դեմ պայքարի և այլ ռիսկերի նկատմամբ: Իսկ պատժորմն էլ այդ ամենի հիման վրա տեղեկացնում է հնարավոր

ռիսկերի մասին ներդրողին: Այնուամենայնիվ, քանի որ պատժորմը գումար է աշխատում վարկերի ծավալից և քանակից, ապա ինքը ևս շահագրգռված է մարքեթինգային կամ այլ ճանապարհով տրամադրելուն այնպիսի ինֆորմացիա, որը էական ինֆորմացիան հետին պլան է մղում: Այս խնդիրը գալիս է նրանից, որ երբեմն չկան օրենսդրորեն սահմանված հստակ ինֆորմացիոն ստանդարտներ, որոնք կապահովեն, որ վարկատուները ունեն հստակ պատկերացում ասոցացված ռիսկերի հետ կոնկրետ պատժորմն օգտագործելիս [9, p. 13]: Օրինակ՝ հնարավոր է նշված լինի, որ պատժորմը պարտավորվում է տրամադրել լինի պարզ և բավարար ինֆորմացիա առանց որևէ պարզաբանման:

- Որքան էլ օրենքով պահանջվում է տրամադրել անհրաժեշտ ինֆորմացիա, ինչպես նաև պարբերաբար վիճակագրական տվյալների թարմացում, այնուամենայնիվ, այնպիսի շուկաներում, որտեղ կան մի քանի պատժորմներ, ներդրողը կարող է միայն ինքնուրույն ռիսկի գնահատում և համեմատում անել տվյալ պատժորմի ներսում: Վիճակագրական տվյալները, մասնավորապես risk-adjusted returns և այլն, յուրաքանչյուր պատժորմ հաշվարկում է իր մեթոդաբանությամբ, որը երբեմն վարկատուին անհայտ է և այլ պատժորմի հետ համեմատելիս կողմնական ինֆորմացիոն դաշտ է ստեղծվում: Նույն խնդիրը առկա է նաև վարկային ռիսկի գնահատման դեպքում, քանի որ յուրաքանչյուր պատժորմ ունի ռիսկի գնահատման իր մոտեցումը, որը կրկին կարող է շփոթեցնել և ոչ պատշաճ կարգով որոշումների դրդել ներդրողին:

Ինֆորմացիոն ռիսկերի մեջ եկամտի և աշխատանքի վերիֆիկացիայի մոտեցումներն էլ են հաճախ շուկայի կարգավորողներին անհանգստության տեղիք տալիս: Մասնավորապես, ուսումնասիրելով Lending Club-ին՝ պարզ է դառնում, որ նրանք *միզուցե նաև* փորձեն ստուգել վարկառուների եկամուտը կամ եկամտի աղբյուրը՝ ելնելով երրորդ կողմի (third party) տրամադրած տվյալներից կամ այլ եղանակներով (գործատուի հետ կապ հաստատելով): Մակայն, ավելի խնդրահարույցն այն է, որ եթե վարկառուն չի կարողանում բավարար տեղեկատվություն տրամադրել ի պատասխան ընկերության կողմից եկամտի ստուգման հարցմանը, կամ եթե այդ տվյալները հնարավոր չէ էլեկտրոնային եղանակով ստուգել, ապա նրանք *միզուցե* մերժեն վարկառուի հայտը կամ էլ հնարավոր է լրացուցիչ տեղեկություններ պահանջեն:

Այս հանգամանքը պարզաբանելիս ընկերության ներկայացուցիչը նշել է, որ նրանք օգտագործում են «մեքենայական ուսուցում և այլ մեթոդներ՝ կատարելագործելու համար այն մոդելները, որոնք հատվածավորում են, թե որ վարկառուների դիմումները ստուգման կարիք ունեն, և որոնք՝ ոչ» [10]: Այնուամենայնիվ, ամբողջությամբ հիմնվել Արհեստական բանակության և մեքենայական ուսուցման վրա, այն էլ մաթեմատիկական վերլուծությունների սահմանափակումների պայմաններում, նպատակահարմար չէ: Բացի այդ, Lending Club-ը նշում է նաև, որ, օրինակ, ցածր ռիսկ ունեցող վարկառուների համար եկամտի վերիֆիկացիա սովորաբար չեն կատարում, քանի որ այդ վարկառուները կարող են ընտրել այլընտրանքային ֆինանսավորման աղբյուրներ՝ լավ գիտակցելով, որ իրենցից որևէ լրացուցիչ փաստաթղթեր չեն պահանջի: Մա քայլ է, որով պատժորմները փորձում են բարձր վարկունակությամբ փոխառուների ներգրավել՝ հանգեցնելով ինֆորմացիոն պատշաճ վերլուծության:

Իրացվելիության ցածր մակարդակ:

Առհասարակ քրաուդֆանդինգային շուկան առանձնահատուկ մոտեցումներ է պահանջում երկրորդային շուկաների քննարկման տեսանկյունից: Բանն այն է, որ սկզբնական շրջանում շուկայի առաջատար երկրները արգելում էին պարտքային կամ բաժնային արժեթղթերի շրջանառումը երկրորդային շուկայում, քանի որ սրանք համարվում են չցուցակագրված արժեթղթեր:

P2P պարքեր իրենց բնույթով երկարաժամկետ մարման վարկեր են, հետևաբար ավելի բարձր է թե՛ վարկի ռիսկը և թե՛ տոկոսադրույքի փոփոխման ռիսկը: Եթե օրենսդրությունը թույլ չի տալիս երկրորդային շուկաների կիրառումը քրաուդֆանդինգի դեպքում կամ թույլտվության դեպքում պատժորմը չունի այդ հնարավորությունը, ապա որքան բարձր է մարման ժամկետը, այնքան ռիսկ կա, հատկապես տնտեսապես ոչ կայուն ժամանակներում, որ շուկայում տոկոսադրույքները կփոփոխվեն, իսկ վարկատուն կկորցնի այդ գումարների այլընտրանքային օգտագործման հնարավորությունը: Իսկ ուսումնասիրելով պատժորմները՝ դժվար չէ նկատել, որ վարկերը սովորաբար ունենում են 1-3 տարվա ժամկետայնություն: Վարկառուների համար մտահոգիչ է, որ հնարավորություն կա վարկի գումարի չհավաքագրման, քանի որ հստակ հնարավոր չէ ասել՝ արդյոք տվյալ տոկոսադրույքի, ռիսկի, երկրորդային շուկաների սահմանափակման պարագայում ներդրողներին այդ առաջարկը կգրավի, թե ոչ: Ուստի վարկի չհավաքագրման դեպքում հնարավոր սցենար է տոկոսադրույքի բարձրացումը՝ մինչև գումարի հավաքագրվելը:

Հնարավորություններ

P2P վարկավորումը հասարակ ներդրողների համար մեծ հնարավորություններ ստեղծող այլընտրանք է ազատ դրամական միջոցների բաշխման և ավելի բարձր եկամուտների ստացման համար, հատկապես երբ խոսքը վերաբերում է տնտեսական կայուն ժամանակներին: «Քանի դեռ տնտեսական պայմանները մնում են նորմալ, բարձր ռիսկի վարկային ներդրումները կարող են ավելի շահավետ լինել, քայց խոր անկման պայմաններում A+, A և B կարգերի վարկատուները, հավանաբար, ավելի քիչ կտուժեն» [11] (յուրաքանչյուր պատժորմը սահմանում է ռիսկի տարբեր մակարդակների համար տարբեր տառային/թվային կրիտերիաներ: Այս դեպքում, A և B կարգի վարկերը ցածր ռիսկով և ցածր տոկոսադրույքով վարկերն են):

«Ֆինթեք. այս անգամն այլ է» վերլուծության մեջ [12, p. 5] հեղիակներն անդրադառնում են P2P պարտքավորմանը՝ նշելով այն 4 գործոնները, որոնք սահմանում են պատժորմի հաջողությունը: Դրանք են՝ հաճախորդի փորձը, ցածր արժեքով միջոցները, հաճախորդների ներգրավման ցածր ծախսը, ինքնության ճշգրիտ նույնականացումը և ռիսկի գնահատումը:

Պատժորմերների ստեղծած հնարավորություններից մեկն էլ ռիսկերի դիվերսիֆիկացումն է: Սովորաբար մեկ պարտքը հավաքվում է բազմաթիվ վարկատուների միջոցների հաշվին և եթե պատժորմի տրված ինֆորմացիան արդյունավետ կերպով ներակայացնում է ամեն ինչ, ապա ներդրողը ռիսկից կարող է ապահովագրվել այս տարբերակով:

Բացի վերոնշյալներից առավել շոշափելի հնարավորություններից են հաճախորդների գոհունակության մակարդակը, պատժորմերի շուրջօրյա հասանելիությունը, ցածր տրանսակցիոն ծախսերը, բյուրոկրատական դժվարությունների մեղմումը, սոցիալական ներառումը՝ հատկապես բարձր ռիսկային վարկառուների համար, ինչպես նաև ավելի պարզ և թափանցիկ կերպով փողի տրամադրման և ստացման գործընթացները:

Սակայն առանձնահատուկ զննում է պահանջում վարկավորման և ռիսկի գնահատման այլընտրանքային մեթոդաբանությունները, որոնք հնարավոր են դարձել ֆինթեքի զարգացմամբ:

Բաց բանկային համակարգ և մեծ տվյալներ: Բաց բանկային համակարգի միջոցով P2P պատժորմները վարկավորման գնահատման ժամանակ օգտագործում են այնպիսի տվյալներ, որոնք չեն ներառվում ավանդական ֆինանսական սթորինգի մոդելներում, ինչպիսին է, օրինակ, FICO մեթոդը: Experian-ը, բաց բանկային համակարգի միջոցով վարկավորում իրականացնող ընկերություններից մեկը,

օգտագործում է այնպիսի տվյալներ, ինչպիսիք են տեսանյութերի և երաժշտության կանոնավոր վճարումները: Նմանատիպ մոտեցումները թույլ են տալիս վարկային միավորների բարձրացում, երբեմն նույնիսկ մինչև 66 միավորով⁴: Ինչ վերաբերում է մեծ տվյալների օգտագործմանը, ապա կարող է հաշվի առնվել նաև, օրինակ, թե միևնույն էլեկտրոնային հասցեն որքան ժամանակ է օգտագործել վարկառուն կամ որոշակի ազդեցությունների օգնությամբ գնահատումներ կատարեն սոցիալական ցանցերի հիման վրա: Այնուամենայնիվ, թերևս, «The information value of online social networks: lessons from p2p lending» աշխատությունում հեղինակները մանրամասն պարզաբանում են, որ կիրառական հետազոտությունները հանգում են նրան, որ սոցիալական մեդիաներից տվյալների արժեքը այնքան էլ արժեքավոր չէ վարկային սքորինգի համար: Հենց սա է պատճառը, որ պլատֆորմները իրենք են ստեղծում իրենց իսկ սոցիալական նեթվորքինգի հարթակները, որոնցով նեթվորքի անդամներին ավելի մեծ գումարով և ավելի ցածր տոկոսադրույքով վարկերի հնարավորություն են ստանում, նեթվորքի կողմից ճնշման գործադրում է իրականացվում վարկերի ժամանակին մարման համար խմբի վարկանիշը բարձր պահելու համար: Սակայն սա ուսումնասիրության առանձին առարկա է:

Արդյունքում, այն ֆինթեք ընկերությունները, որոնց ի վերջո հաջողվում է դառնալ մեծ տեխնոլոգիական ընկերություն, սկսում են տիրապետել մեծ տվյալների բազայի, որն ունի և՛ դրական, և՛ բացասական ասպեկտներ: Մեծ տեխնոլոգիական ընկերությունները կարող են օգտագործել ոչ միայն ԱԲ-ի և մեքենայական ուսուցման ամենաբարդ մեխանիզմները, որպեսզի, օրինակ, գնահատեն վարկառուին և հնարավոր ռիսկերը, այլև կարող են օգտվել իրենց նեթվորքի միջոցով ստացվող տվյալներից, ինչպես նաև սոցիալական մեդիաներից:

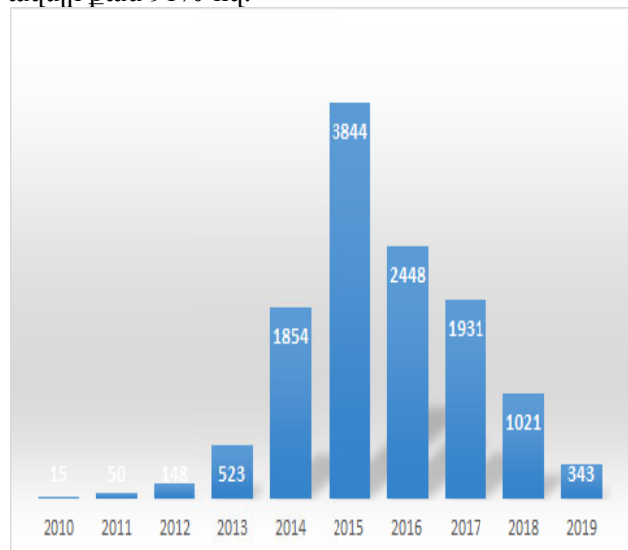
Մեծ ընկերությունների կողմից տվյալների մեծ բազայի հասանելիությունը կարող է հանգեցնել «թվային մոնոպոլիաների» կամ «data-opolie» - ների [13]: Բանն այն է, որ ֆինթեք ընկերությունները տվյալները կօգտագործեն ոչ միայն վարկային վստահությունը վերլուծելու համար, այլև կարող են իրականացնել գնային խտրականություն: P2P վարկավորման այն մոդելներում, որտեղ պլատֆորմն է համապատասխանեցնում ներդրողին և վարկառուին, պլատֆորմը կարող է իդենտիֆիկացնել այն հնարավոր ամենաբարձր տոկոսադրույքը, որը վարկառուն կարող է տալ կամ օրինակ

ապահովագրության դեպքում insuretech ընկերությունները կարող են գնահատել այն հնարավոր ամենամեծ արժեքը, որը կարող է վճարվել հաճախորդի կողմից և այսպիսով առանց լրացուցիչ ծախսի ստանալ ավելի մեծ եկամուտ:

Առաջարկություններ և կարգավորումներ

«The FINTECH Book: The Financial Technology Handbook for Investors, Entrepreneurs and Visionaries» գրքում [14] հեղինակները մանրամասն քննարկում են տեխնոլոգիական չեզոքության անհրաժեշտությանը և դրա արդյունավետությանը: Սրա վառ օրինակ է բոլեյնյան տեխնոլոգիաների նկատմամբ տարբեր երկրների մոտեցումները, ICO-ների արգելման փոխարեն ուղեցույցների միջոցով շուկայական ռիսկերի զսպումը և այլն:

Փորձը, սակայն, ցույց է տալիս, որ քրաուդ-ֆանդինգային շուկաները պահանջում են օրենսդրական միջամտությունները և կարգավորումների հրատապություն: Չինաստանում մինչև 2015 թվականը պլատֆորմների թիվը տարեց-տարի կրկնապատկվում էր, քանի որ չկար օրենսդրական կարգավորում, որպես ֆինանսական միջնորդի հանդես գալու համար պահանջների սահմանում, ինչը այս շուկան դարձնում էր գրավիչ խաբեությունների, Պոնզու սխեմաների, փողերի լվացման համար: Սակայն 2015-ից Չինաստանի կառավարությունը ներկայացրեց նոր օրենսդրական պահանջներ՝ ստեղծելով շուկայական մուտքի և գործունեության մեծ արգելքներ: Արդյունքում՝ 4 տարվա կտրվածքով պլատֆորմների թիվը կրճատվեց ավելի քան 91%-ով:

Գծապատկեր 4. 2010-ից 2019 թվականներին Չինաստանում peer-to-peer (P2P) վարկավորման առցանց հարթակների քանակը⁵

⁴ FICO սքորինգի դեպքում վարկունակությունը գնահատվում է 300-850 միավորով

⁵ Գծապատկերը վերցվել է Statista կայքից [15]

Այսպիսով՝ անհրաժեշտ քայերը, որոնք կապամանավորեն P2P վարկավորման արդյունավետությունը, հետևյալներն են՝

- **Պլատֆորմը՝ որպես բրոկեր /դիլեր:** Թերևս, սա ամենապարզ պահանջն է: Որպես բրոկեր/դիլեր պլատֆորմը պաշտպանում է ներդրողներին և վարկառուներին /թողարկողներին, յուրաքանչյուր վարկառուի/թողարկողի համար ստուգում է կապիտալի պահանջի բավարարումը, իրականացնում է փողերի լվացման ռիսկերի ստուգում, ներդրողների ակրեդիտացիա, ապահովում է ինֆորմացիայով, ստուգում ներդրման «նպատակահարմար» լինելը ներդրողի տեսանկյունից: Եթե առհասարակ խորհուրդ է տրվում ցուցաբերել տեխնոլոգիական չեզոքություն, ապա քրաուդֆանդինգի դեպքում շուկան ավելի արդյունավետ կգործի կարգավորման առկայության դեպքում: Այս ենթադրության հիմքը այն է, որ այն երկրները, որոնք վաղուց կիրառում են օրենսդրական կարգավորումներ, արդեն իսկ շուկայի մասնաբաժնով անհամեմատ մեծ են:
- **Ինֆորմացիոն ասիմետրիաների նվազեցում՝ կոնկրետ ինֆորմացիայի պահանջով և միասնական վարկային ռիսկի գնահատման մոդել սահմանելով:** Ինչ վերաբերում է ինֆորմացիային, որը առկա է ներդրողների համար, ապա ինֆորմացիոն բացահայտումների պահանջը ենթադրում է կոնկրետ դրույթների բացահայտում, որոնք կապահովեն ներդրողի կողմից ռացիոնալ որոշման կայացում: Բացի այդ ինչպես նյութի մեջ արդեն նշվել է, վարկային ռիսկի գնահատման մեթոդները պլատֆորմների մոտ տարբեր են: Չնայած ՀՀ-ում դեռևս չկան բաժնային կամ պարտքային պլատֆորմներ, այնուամենայնիվ, ապագայում անհրաժեշտ է սահմանել credit scoring-ի մոդել՝ օգտագործելով FICO կամ համանման այլ վարկային ռիսկի գնահատման մեթոդների առանձնահատկությունները: Սա ավելի արդյունավետ կկազմակերպվի open banking-ի զարգացման արդյունքում, որը ՀՀ-ում արդեն իսկ զարգացման միտումներ ունի: Այսպիսով՝ ֆինանսական ծառայությունների համակարգում նաև որոշակիորեն տվյալների «համահարթեցում» կիրականանա, իսկ պլատֆորմները ևս կօգտվեն այդ տվյալներից՝ արդյունքում օգտագործելով ռիսկի գնահատման նույն մոդելը, իսկ ներդրողներին ավելի հեշտ կլինի որոշումներ կայացնելիս համեմատականներ անցկացնել պլատֆորմների միջև:
- **Կապիտալի պահանջ և սնանկացման պլան:** Քրաուդֆանդինգի կարգավորման դեպքում կապիտալի պահանջը առաջնային

նշաձողերից է: Անհրաժեշտ է, որ պլատֆորմն ունենա սնանկացման պլան՝ հիմնավորելով, որ հավանական սնանկացումը չի հանգեցնի վարկառու-վարկատու փոխհարաբերության խաթարման, և ներդրողը գումարային կորուստներ չի ունենա: Բաժնային քրաուդֆանդինգի դեպքում, սովորաբար, այս գումարը տատանվում է 50-100 հազար դոլարի սահմաններում, մինչդեռ Անգլիայում P2P-ի դեպքում այն կարող է հասնել մինչև 730 հազար ֆունտի [16, p. 17], քանի որ P2P-ի դեպքում հաճախ սահմանվում է կապիտալի նվազագույն սահմանաչափ+առկա վարկերի ծավալի նկատմամբ հաշվարկված որոշակի տոկոս:

Ջանի որ այս տեխնոլոգիաները աչքի են ընկնում դեֆոլթի բարձր մակարդակով, իսկ վարկերը սովորաբար ապահովված չեն գրավով, իսկ մասշտաբի էֆեկտին հասնելը երկար ժամանակ է պահանջում, ապա սնանկացման պլանը կարևոր գործոններից է, որը կապահովի պլատֆորմի սնանկացման դեպքում գործող վարկային պորտֆելի մարումների համեմատաբար անխափան ընթացքը:

Վերջին տարիներին Մեծ Բրիտանիայում և այնուհետև այլ երկրներում, սկսեցին կիրառել regulatory sandbox-եր: Սա «շուկան կարգավորողների կողմից ստեղծված շրջանակ/միջավայր է, որը թույլ է տալիս FinTech նորաստեղծ ընկերություններին և այլ նորարարներին իրական փորձեր կատարել վերահսկվող միջավայրում շուկան կարգավորողների վերահսկողության ներքո» [17]: Այն մեկուսացված միջավայր է, որտեղ հնարավորություն է տրվում փորձարկել բիզնես մոդելները, հասկանալ ձախողման հնարավոր պատճառները և ամենակարևորը հասկանալ օրենսդրական խոչընդոտները և բիզնես մոդելի համապատասխանությունը գործող օրենքներին: Սա նաև հնարավորություն է տալիս կարգավորողներին անմիջական կապի մեջ լինել ոլորտի ձեռներեցների հետ՝ ապահովելով ավելի արդյունավետ շուկայական կարգավորում: Մենդրոքսերի միջոցով ապահովվում է փորձարկման հիմքեր նոր բիզնես մոդելների համար, որոնց համար չկա գործող կանոնակարգ կամ էլ վերահսկվում են կարգավորող հաստատությունների կողմից՝ միաժամանակ բարելավելով սպառողների պաշտպանությունը: Օրինակ, ռոբո-խորհրդատու ընկերությունները այս մեխանիզմի միջոցով կարող են խորհրդատվություն տալ սահմանափակ թվով հաճախորդների չեզոքացված միջավայրում: Խորհուրդը տրվելուց հետո ֆինանսական խորհրդատու անձը վերանայում է այն և հասկանում, թե որքանով է ալգորիթմը ճիշտ աշխատում, իսկ

ընկերությունը կարող է հասկանալ հաճախորդ-
քիզներն հարաբերությունը:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ սա ծախսատար
և շատ ջանքեր պահանջող աշխատանք է: Սա էլ
պատճառներից մեկն է, որ շուկայի կարգավորող-
ները մեծամասամբ ապավինում են ներքին
աշխատանքային ռեսուրսներին: Սենդրոքսերի
ստեղծումն ու օգտագործումը կարող է տատան-
վել 25,000-ից 1 միլիոն դոլարի սահմաններում:
Մակայն ինչպես աղբյուրն է նշում, սա պայ-
մանավորված է այն հանգամանքով, որ շատ
կարգավորող կառույցներ ներառում են նաև
գործընթացում ներառված աշխատակիցների
աշխատավարձը: Շատերն էլ այս ծախսերը
փորձում են ծածկել սենդրոքսից օգտվելու
անդամավճարների հաշվին:

Հատկանշական է նաև, որ FCA-ն 2018-ին
այս սենդրոքսերից օգտվելու հնարավորություն է
տվել 11 բոլորեյն ընկերությունների [18], իսկ
Bank of Thailand-ի սենդրոքսում այս պահին
փորձարկում է անցնում 3 P2P պլատֆորմ [19]:

Ամփոփելով P2P վարկավորման զարգա-
ման արդյունքում առաջացած ռիսկերը և կարևո-
րելով այն հնարավորությունները, որոնք շրջա-
դարձային են ֆինանսական աշխարհի համար՝
կարծում ենք, որ P2P վարկավորման դեպքում
անհրաժեշտ է իրականացնել օրենսդրական
մեխանիզմների համեմատաբար արագ մշակում
և կիրառում՝ առաջին հերթին կենտրոնանալով
ներդրողի շահերի պաշտպանության վրա: Նպա-
տակահարմար է պարտքային պլատֆորմների
համար սահմանել վարկային ռիսկի գնահատման
ընդհանրական մեթոդ, որը կիրառելի կլինի
բոլորի համար և հասկանալի՝ վարկատուի
կողմից: Վարկային ռիսկի գնահատումը էլ ավելի
ճշգրիտ կդառնա բաց բանկային համակարգի
զարգացման արդյունքում:

Արդյունավետ մեխանիզմների ներդրումը
հնարավոր կլինի նաև կարգավորման սենդ-
րոքսեր օգտագործելով՝ ֆինթեք քիզներն մոդել-
ների ավելի խորքային պատկերացում և առավել
արդյունավետ օրենսդրական կարգավորումների
մշակում ապահովելով:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. <https://www.bbva.com/wp-content/uploads/2015/08/millennials.pdf>
2. <https://cdn2.hubspot.net/hubfs/440941/Trust%20Barometer%202020/2020%20Edelman%20Trust%20Barometer%20Global%20Report-1.pdf>
3. <https://www.glyndwr.ac.uk/en/Undergraduatecourses/FinancialTechnologyManagement/>

4. <https://www.statista.com/statistics/893954/number-fintech-startups-by-region/>
5. <https://www.macrotrends.net/stocks/charts/LC/lendingsclub/income-statement>
6. <https://www.macrotrends.net/stocks/charts/LC/lendingsclub/roa>
7. <https://www.macrotrends.net/stocks/charts/LC/lendingsclub/debt-equity-ratio>
8. <https://p2pmarketdata.com/what-is-buyback-guarantee-p2p-lending/>
9. **Lenz, Rainer** Peer-to-Peer Lending, 2016
10. <https://www.businessinsider.com/prosper-and-lending-club-dont-always-verify-borrower-income-and-employment-2017-6>
11. <http://www.lendingmemo.com/p2p-lending-recession-performance/>
12. **Aaron, Meyer, Rivadeneyra, Francisco, Sohal, Samantha**, Fintech: Is this time different? A framework for assessing risks and opportunities for central banks, 2017
13. **Stucke, Maurice E. Grunes, Allen P.** Data-Opolies, 2017
14. **Chishti, Susanne** The Fintech Book: The Financial Technology Handbook For Investors, Entrepreneurs And Visionaries, 2016
15. <https://www.statista.com/statistics/652720/china-online-p2p-lending-platform-count#:~:text=In%202019%2C%20the%20number%20of,in%202015%2C%20many%20platforms%20closed.>
16. European Bank for reconstruction and development, Regulating investment and lending-based crowdfunding: best practices, 2018
17. <https://www.cgap.org/blog/series/regulatory-sandboxes-what-have-we-learned-so-far#:~:text=A%20regulatory%20sandbox%20is%20a,environment%20under%20a%20regulator's%20supervision>
18. <https://www.cgap.org/blog/running-sandbox-may-cost-over-1m-survey-shows>
19. <https://www.bot.or.th/English/PaymentSystems/FinTech/Pages/P2PLendingSandbox.aspx>
20. **Chishti, S. Barberis, J.** The Fintech Book, 2016
21. European Banking Authority, EBA Opinion on lending based Crowdfunding, 2015
22. **Mones, A.** Regulation of crowdfunding in the European Union, 2018
23. The World Bank Group, Regulating Alternative Finance, 2019
24. **Havrylchyk, O.** Regulatory framework for the loan-based crowdfunding platforms, 2018

Տժմա/Հմնմկ է՝ 11.02.2021
Քեզնրոնրմա/Չրմմկ է՝ 16.02.2021
Քրմմա/Ըմմկ է՝ 22.02.2021

СОЦИОЛОГИЯ И МЕНЕДЖМЕНТ

Առաջնորդման հիմնախնդիրը ժամանակակից մենեջմենթում

Կարախանյան Ա. Ռ.

տնտեսագիտության թեկնածու, ասիստենտ,
ՀՊՏՀ, Կառավարման ամբիոն (Երևան, Հայաստան)
a.karakhanyan@yandex.ru

Վճռորոշ բառեր՝ առաջնորդ, առաջնորդում, մենեջմենթ, ղեկավարում, շարժառիթ, առաջնորդման արդյունավետություն:

Проблема лидерства в современном менеджменте

Караханян А. Р.

к.э.н., ассистент, АГЭУ, кафедра управления, (Ереван, Армения)
a.karakhanyan@yandex.ru

Аннотация. В статье анализируются теоретические и методологические основы лидерства в менеджменте. Обоснована актуальность проблемы лидерства, кратко изложены исторические этапы развития сущностного понимания феномена лидерства в менеджменте. В результате проведенного анализа современных тенденций изучения проблемы лидерства, обоснована необходимость нового подхода к изучению сущности лидерства на основе новых концептуальных изменений в менеджменте.

Ключевые слова: лидер, лидерство, менеджмент, руководство, мотивация, эффективность лидерства.

Leadership issue in modern management

Karakhanyan A. R.

PhD, ASUE, Chair of Management (Yerevan, Armenia)
a.karakhanyan@yandex.ru

Abstract: The article analyzes the theoretical and methodological foundations of leadership in management. The urgency of the leadership problem is substantiated; the historical stages of the development of the essential understanding of the phenomenon of leadership in management are briefly stated.

As a result of the analysis of modern trends in the study of the problem of leadership, the necessity of a new approach to the study of the essence of leadership based on new conceptual changes in management is substantiated.

Key words: leader, leadership, management, leadership, motivation, leadership efficiency.

Մենեջմենթի որպես գիտության ձևավորումը դարակազմիկ իրադարձություն էր: Կարելի է պնդել, որ 20-րդ դարի ընթացքում ոչ մի ինստիտուտ չունեցավ նմանօրինակ զարգացում և տարածվածություն աշխարհով մեկ, ինչպիսին էր մենեջմենթի զարգացումն ու տարածվածությունը: Հասարակական արտադրության արդյունավետության բարձրացման, հասարակության աճող պահանջմունքների բավարարման նպատակով, հիմնախնդիրը մի կողմից, կազմակերպությունների ձևավորումն ու խոշորացումը, կազմակերպությունների միջև սրվող մրցակցությանը դիմանալը՝ մյուս կողմից առաջ բերեցին այդ կազմակերպությունների արդյունավետ և գիտական հենքի վրա դրված կառավարման օբյեկտիվ անհրաժեշտությունը: «Շարունակ առաջադիմող տնտեսական աշխարհում, որտեղ գործարարության ու շահույթի ստեղծման գործընթացն ինքնիրեն չի հեշտանում, հաջողությունն ուղեկցում է այն կազմակերպություններին, որոնք ավելի արդյունավետ են կառավարվում, կիրառում են կառավարման տեսության և պրակտիկայի

նվաճումները [1, էջ 9]: Համոզված ենք, որ առաջիկայում հետաքրքրությունը ոչ միայն չի նվազի, այլև նոր պահանջներ կդրվեն մենեջմենթի նկատմամբ, և այն կշարունակի իր բուռն զարգացումը: Նմանօրինակ համոզմունքի հիմքն է այս գիտաճյուղի ուսումնասիրությունների օբյեկտիվ զարգացումը: Բացի այն, որ ժամանակակից կազմակերպությունները խոշորանում են, վերածվում վերազգային կորպորացիաների, էապես փոխվում է նրանց կառուցվածքը, բարձր տեմպերով փոխվում է արտաքին միջավայրը՝ ինչն էլ պահանջում է նոր որակի և բովանդակության կառավարում: Նաև 20-րդ դարի կեսերից երկրների հասարակությունները վերածվել են ինստիտուցիոնալ հասարակությունների, և մենեջմենթը այլևս միայն գործարարությանը չի վերաբերվում: Հասարակության հուզող ցանկացած հիմնախնդիր, անկախ ոլորտից, իր լուծումն է գտնում խոշոր կազմակերպությունների շրջանակում: «Արդյունքում, ժամանակակից հասարակության գործունեությունը և նրա յուրաքանչյուր անդամի գոյատևումը ավելի ու ավելի շատ են կախված

կազմակերպությունների աշխատանքի արդյունավետությունից» [4, էջ 13]: «Հետևաբար, մենք պետք է ելք փնտրենք՝ հիմնվելով այն սուղ գիտելիքների և տեղեկատվության վրա, որոնք ունենք այսօր: Եվ մենք գիտենք, որ ցանկացած նոր տիպի կազմակերպության հատուկ մարմինը (լինի դա առևտրային ձեռնարկություն, համալսարան, հիվանդանոց, զինված ուժեր, հետազոտական լաբորատորիա կամ պետական հաստատություն) մենեջմենթն է: Որպեսզի այս կամ այն հաստատությունն աշխատի, այն անհրաժեշտ է կառավարել» [4, էջ 16]: Այս ամենը հանգեցրեց նրան, որ մենեջմենթը դուրս եկավ իր սովորական ընկալման տիրույթից, իսկ դրա առանձին տարրերը բարդացան և նոր մեկնաբանման անհրաժեշտություն առաջացավ:

Ժամանակակից աշխարհում կազմակերպությունների հաջող գործունեության և բարձր արդյունավետության գրավականներից է այդ կազմակերպություններում հմուտ առաջնորդումը: Անորոշության, առկա ռիսկերի, պատերազմների և ճգնաժամերի վտանգների, գլոբալացման, բնակչության հասարակական, սոցիալական և քաղաքական ակտիվության աճի պայմաններում առաջնորդման նկատմամբ հետաքրքրությունը կտրուկ աճել է: Հասարակությունը ցանկանում է ունենալ ուժեղ, կամային հատկություններով օժտված, ստեղծագործական և նորարարական մտածելակերպով առաջնորդ, ով իր վճռականությամբ, եռանդով և ստեղծագործական մոտեցումներով պատրաստ կլինի իր վրա վերցնել պատասխանատվություն առկա բարդ հիմնախնդիրների լուծման համար: Առաջնորդման նկատմամբ աճող հետաքրքրությունը պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ սկսած 20-րդ դարի վերջին տասնամյակից կազմակերպության ղեկավարները առերեսվեցին մեկ այլ հիմնախնդրի՝ այն է նյութական խրախուսման ավանդական եղանակները և պատժամիջոցները, այսպես կոչված՝ «մտրակի և բլիթի» քաղաքականությունը, կազմակերպությունների մարդկային ռեսուրսներին այլևս չէին դրդում արդյունավետ աշխատանքի: Կազմակերպությունների ղեկավարները բախվեցին մի հիմնախնդրի ևս, երբ պետք էր ճշգրիտ որոշել, թե որ պայմաններում է աշխատողներին անհրաժեշտ խիստ ընդգրկել աշխատանքներում, իսկ որ պայմաններում է անհրաժեշտ աստիճանաբար ընդգրկել անձնական նպատակների և ընդհանուր գործնական նպատակների համընկման հիման վրա, թե երբ պետք է աշխատողներին ստիպել աշխատել, իսկ երբ՝ շահագրգռել, թե որ դեպքում է անհրաժեշտ օգտագործել հարկադրանքը, իսկ որ դեպքում՝ խրախուսանքը: «Անզկիացի տնտեսագետ Ռ.Լիննը, աշխատելով վիճակագրական տվյալների հետ, հայտնաբերեց, որ գոյություն

ունի բացասական կորելյացիա փողի արժեքայնության և մեկ շնչին ընկնող եկամտի միջև (ինչքան մեծ է եկամուտը, այնքան փոքր է փողի սուբյեկտիվ արժեքայնությունը): Հասարակության բարեկեցության ցածր մակարդակներում բարեկեցության աճի հետ մեկտեղ տնտեսական գործունեության (փողի արժեքայնության) օգտակարության գնահատումը բարձրանում է, ոչ դանդաղ. բարեկեցության միջին մակարդակում նկատվում է թռիչք գործունեության օգտակարության գնահատականում. Այնուհետև-տնտեսական գործունեության օգտակարության աճը դադարում է և փողի արժեքայնությունը աշխատողի աչքերում նվազում է, քանի որ ավելի կարևոր շարժառիթ է դառնում ազատ ժամանակը» [3, էջ 13]: Հետևաբար ժամանակակից պայմաններում կառավարիչներին անհրաժեշտ են նոր գործիքներ, նոր շարժառիթներ, որպեսզի հնարավոր լինի դրդել աշխատողներին առավել արդյունավետ աշխատանքի: Այս շարժառիթների խմբից առավել կարևորներից է համարվում առաջնորդումը:

Առաջնորդման հիմնախնդիրը իր ուրույն տեղն է ունեցել հասարակության զարգացման տարբեր փուլերում: Այն որպես գիտագործնական ուսումնասիրությունների օբյեկտ մշտապես գտնվել է տարբեր գիտաճյուղերի ներկայացուցիչների ուշադրության կենտրոնում: Առաջնորդումը, որպես օբյեկտիվ իրականություն, բնորոշ է մարդկանց բոլոր հանրույթներին և ի հայտ է եկել որպես մարդկանց համատեղ կյանքի կազմակերպման անհրաժեշտություն: Կարելի է փաստել, որ առաջնորդումը որպես երևույթ ձևավորվում է մարդկանց խմբի առկայության պարագայում: Երկու և ավելի մարդկանց համատեղ գործունեության դեպքում կարող է առանձնանալ մեկը (հաճախ առանձնանում է), ով իր վրա է վերցնում խմբի կազմակերպված գործունեության առաքելությունը: Առաջնորդը իր ազդեցությունն է ունենում խմբի անդամների վարքագծի վրա, ուղղորդում խմբի անդամների ջանքերը որոշակի նպատակների իրագործմանը, ակտիվ մասնակցում և իր որոշիչ դերն է ունենում խմբային նորմերի ու արժեքների ձևավորման գործընթացում: Այս պատճառով էլ առաջնորդը և առաջնորդումը մշտապես գտնվել են տարբեր հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում:

Առաջնորդման հիմնախնդրի տարբեր տեսանկյունները ուսումնասիրել են փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի, հոգեբանության, սոցիալական հոգեբանության, կազմակերպական վարքագծի, քաղաքագիտության, կառավարման ներկայացուցիչները՝ ներկայացնելով «առաջնորդ» և «առաջնորդում» եզրույթների տարբեր սահմանումներ: Մակայն այդ եզրույթները հիմնականում ոչ թե հակասում են միմյանց, այլ

փոխարացնում՝ առանձնացնելով տվյալ ոլորտին վերաբերող առաջնորդման երևույթի առավել կարևոր դրսևորումները: Ժամանակակից մենեջմենթում առաջնորդման դերի և նշանակության բացահայտման նպատակով կարևոր է ներկայացնել դրա ընկալման պատմական զարգացումը՝ միաժամանակ առանձնացնելով այն գործոնները, որոնք պայմանավորել են «առաջնորդ» և «առաջնորդում» եզրույթների գիտական մեկնաբանությունը:

Առաջնորդման բնույթի և բովանդակության տարբեր մեկնաբանություններ առկա են դեռևս անտիկ դարաշրջանի փիլիսոփաների աշխատություններում (Սոկրատ, Պլատոն, Արիստոտել), որտեղ մտածողները փորձել են նկարագրել իշխանավորի լավագույն հատկությունները: Առաջնորդների բնութագրմանը անդրադարձել են նաև միջնադարի փիլիսոփայության ներկայացուցիչները: Այն քննարկել են նաև արևելյան փիլիսոփայության ներկայացուցիչները: Առաջնորդման երևույթի բնութագրման նոր մոտեցումներ են առաջ քաշել Ն.Մաքհավելին, Ջ.Լոքը, Շ.Մոնթեսպյոն: Կարելի է նշել բազմաթիվ այլ փիլիսոփաների, ովքեր իրենց աշխատություններում ուսումնասիրել են առաջնորդման հիմնախնդիրը: Նշված բոլոր ուսումնասիրությունները ունեն առնվազն մեկ ընդհանրություն՝ «հնագույն ժամանակներից հետազոտողներին մեկ հարց էր հետաքրքրում այն մասին, թե ինչու է մեկը դառնում առաջնորդ, իսկ մյուսը՝ ոչ, որն է մեկ առաջնորդի տարբերությունը մյուսից և այլն: Սկսած աստվածաշնչյան պատմությունների ստեղծումից մարդիկ փորձում էին նկարագրել «մեծ մարդկանց» անձնային հատկանիշները և առաջարկում արդյունավետ առաջնորդի հատկանիշների հավաքածուն: Այնուամենայնիվ, առաջնորդման գիտական ուսումնասիրության համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին միայն 20-րդ դարում՝ կապված սոցիալական գիտությունների՝ առաջին հերթին հոգեբանության և սոցիոլոգիայի զարգացման հետ: Արդյունաբերության ձևավորումը, և որպես հետևանք մենեջերի մասնագիտության լայն տարածումը, մեծացրեցին հետաքրքրությունը այս հիմնախնդրի նկատմամբ» [6, էջ 4-5]:

Կառավարման տեսությունում առաջնորդման հիմնախնդիրը ի սկզբանե հանդիսացել է ուսումնասիրությունների օբյեկտ և մշտապես գտնվել է տեսաբանների ուշադրության կենտրոնում՝ չկորցնելով իր արդիականությունը, այլ ուղիղ հակառակը. կառավարման տեսության զարգացման հետ մեկտեղ առաջնորդման մեկնաբանման նոր մոտեցումների անհրաժեշտություն է զգացվել: Նշված ուսումնասիրությունների արդյունքում կառավարման տեսությունում ձևավորվեցին երեք խումբ դասական

տեսություններ՝ բացատրելու համար առաջնորդման երևույթը՝ անձնական հատկանիշների տեսանկյունից մոտեցումը, վարքագծային մոտեցումը և իրավիճակային մոտեցումը: «Անձնային գծերի» տեսաբանները փորձում էին պարզել և նկարագրել այն հատկանիշների հավաքածուն, որը բնորոշ է արդյունավետ առաջնորդներին: Սակայն ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզվեց, որ գոյություն չունի այնպիսի հատկանիշների հավաքածու, որը բնորոշ է բոլոր հաջողակ ղեկավարներին: Այնուամենայնիվ, մենք կիսում էնք Վ.Միրզոյանի այն կարծիքը, որ «...«անհատականության գծերի» տեսանկյունից մոտեցումը որոշակի պրագմատիկ արժեքայնություն ունի, քանի որ այն նպաստում է մասնագիտական պիտանելիության տարատեսակ թեստերի ստեղծմանը և բավականին հաջող կիրառմանը. ...Այժմ հրապարակվում են անձնական հատկանիշների տարբեր ցուցակներ, որոնք անհրաժեշտ են արդյունավետ արաջնորդման համար» [9, էջ 6]: Վարքագծային մոտեցման ներկայացուցիչները հիմնական ուշադրությունը սևեռում էին առաջնորդման ոճերի դասակարգման վրա, իսկ իրավիճակային մոտեցման շրջանակում տեսաբանները բնութագրում էին այն իրավիճակները, որոնք պայմանավորում էին առաջնորդման այս կամ այն ոճի արդյունավետությունը: Իհարկե, պայմանավորված մենեջմենթի զարգացմամբ և, մասնավորապես առաջնորդման երևույթի նկատմամբ աճող հետաքրքրությամբ, ձևավորվեցին նոր տեսություններ և նոր մոտեցումներ, սակայն առ այսօր էլ բացակայում է «առաջնորդում» և «առաջնորդ» եզրույթների միասնական, համընդհանուր սահմանումը: Առաջնորդման երևույթը բնութագրվում է բարդությամբ, բազմազանությամբ և ժամանակի ընթացքում փոփոխականությամբ, ուստի այն թույլ չի տալիս որևէ միասնական սահմանում: Ըստ Ռ.Դաֆթի «Կան առաջնորդման ավելի քան 350 սահմանումներ: Այս թեմայով զբաղվող հեղինակներից մեկը պնդում է, որ «առաջնորդումը երկրի վրա ամենասակնհայտ և ամենաքիչ հասկացված երևույթն է»: Սահմանել առաջնորդումը բավականին դժվար է, քանի որ բարդ է նաև այս երևույթի բնույթը: Ումանք նույնիսկ պնդում են, որ առաջնորդումը պարզապես ռոմանտիկ առասպել է, որը սնվում է մարդկանց անիրականանալի այնպիսի հույսերով, որ ինչ-որ մեկը կգա իրենց մոտ և կլուծի իրենց խնդիրները միայն կամքի ուժով: Ապացուցված է, որ առաջնորդների հետ շատ հաճախ անիրատեսական հույսեր են կապվում» [3, էջ 19]:

Ներկայացնենք առաջնորդման եզրույթի որոշ դասական սահմանումներ: Ըստ Յու. Սուվարյանի առաջնորդումը «...անձի կարողությունն է՝ անհատների կամ նրանց խմբերի

վարքի վրա ազդելու՝ հանուն կազմակերպության նպատակների իրականացման» [1, էջ 380]: «Բ.Մ.Բասեն առաջնորդումը համարում է դրական ազդեցություն: Նրա կարծիքով, եթե խմբի անդամի նպատակը, եկեք նրան անվանենք «Ա», «Բ» անդամի վարքագիծը փոխելն է, ապա «Ա» -ի ջանքերը առաջնորդման փորձ են: Եթե «Բ» անդամը իսկապես փոխել է իր վարքը «Ա»-ի ջանքերի արդյունքում, ապա դա հաջող առաջնորդում է: Իսկ եթե «Բ»-ի վարքի փոփոխությունը «Ա» անդամին պատճառել է գոհունակություն, պարզևատրում, նպատակի իրագործում, ապա, ըստ Բ.Մ.Բասի, այն կարելի է անվանել արդյունավետ առաջնորդում» [6, էջ 5]: Ըստ Օ. Վիխանսկիի և Ա. Նաումովի «Առաջնորդումը-կառավարչական փոխգործողության տեսակ է (տվյալ դեպքում առաջնորդի և հետևորդների միջև), որը հիմնված է տվյալ իրավիճակին համապատասխան իշխանության տարբեր արդյունքների առավել արդյունավետ գույակցման վրա և ուղղված է դրդելու մարդկանց ընդհանուր նպատակների նվաճմանը» [2, էջ 368]: Համաձայն Ջ. Տերրի սահմանման «առաջնորդումը՝ մարդկանց խմբերի վրա ներազդեցություն է, որը դրդում է նրանց ընդհանուր նպատակների նվաճմանը» [2, էջ 368]: Յու.Կրասովսկին առաջնորդումը սահմանել է որպես «մասնագիտական խմբում ղեկավարման սոցիալ-հոգեբանական ֆենոմեն, որը կարելի է բնութագրել որպես խմբային շահերի, կարծիքների և տրամադրությունների արտահայտում, որոնք հաշվի է առնում ղեկավարը, ուղղելով ամբողջ աշխատանքը դեպի վերջնական նպատակների նվաճումը» [8, էջ 68]:

Կարելի է ներկայացնել առաջնորդման եզրույթի բազմաթիվ այլ սահմանումներ, սակայն նշենք, որ, անկախ տարաբնույթ մեկնաբանումներից, առանձնանում են որոշ ընդհանուր հատկանիշներ, որոնք բնութագրում են առաջնորդումը: Այդ հատկանիշներից առավել ընդհանրականը ներազդելու կարողությունն է: Սակայն, եթե միայն ներազդելու կարողությունն ընդունենք որպես առանցքային հատկանիշ, ապա խմբերում դժվար կլինի առանձնացնել իրական առաջնորդներին: Այս հետևության հիմքն այն է, որ կառավարման տեսությունում «խումբը մարդկանց հանրույթ է, բաղկացած երկու և ավելի անձանցից, ովքեր փոխազդեցության մեջ են մտնում այնպես, որ նրանցից ամեն մեկը ներգործում է մյուսների վրա և, միաժամանակ, գտնվում է մյուսների ազդեցության տակ» [1, էջ 354]: Հետևաբար, առաջնորդի առանձնացման համար միայն այս հատկանիշով, ըստ ամենայնի, անհրաժեշտ կլինի որոշել, թե խմբի անդամներից ով է առավել շատ ներգործում մյուսների վրա:

Առաջնորդման երևույթի մեկնաբանման նմանօրինակ դժվարությունները կապված են այն փաստի հետ, որ հետազոտողները ուսում-

նասիրել են առաջնորդման տարբեր տեսանկյունները՝ վերաբերելի իրենց գիտաճյուղերին և ուսումնասիրությունների ոլորտին ու հետապնդվող նպատակներին: Արդյունքում, սոցիոլոգիայում առավել ուսումնասիրված և մշակված առաջնորդման տեսությունները միանշանակորեն չեն ընդունվում կառավարման տեսաբանների կողմից: Նշված հիմնախնդրի հետ կապված է նաև այն, որ կառավարման արևմտյան տեսաբանները «առաջնորդում» եզրույթը հիմնականում կիրառում են ի նկատի ունենալով կազմակերպությունների ձևական ղեկավարներին, իսկ մեր իրականությունում այն նաև ուսումնասիրվում է ոչ ձևական առաջնորդման տեսանկյունից: Այս հիմնախնդրի լուծման և կառավարման տեսությունում առաջնորդման ժամանակակից ընկալման համար ռուսական դպրոցի ներկայացուցիչները առաջարկում են կիրառել դուալիստական մոտեցում: Նրանց կարծիքով, «դուալիստական մոտեցումը թույլ է տալիս առաջնորդման ժամանակակից ըմբռնումը սահմանել հետևյալ կերպ.

1) անհատի, սոցիալական խմբի առաջատար դիրք, որը պայմանավորված է առավել արդյունավետ գործունեության արդյունքներով,

2) խմբի, կոլեկտիվի ներքին ինքնակազմակերպման և ինքնակառավարման գործընթացները՝ անդամների անհատական նախաձեռնության շնորհիվ» [7, էջ 87]: Կարծում ենք, որ նման մոտեցումը էլ ավելի կբարդացնի առանց այն էլ խճճված այս հիմնախնդիրը: Կիսում ենք տեսաբանների այն կարծիքը, որ կառավարման բնագավառում՝ հատկապես ժամանակակից պայմաններում, առաջնորդումը պետք է դիտարկվի կազմակերպական առաջնորդման տեսանկյունից, ընդունելով այն իրողությունը, որ այլևս կազմակերպությունների միանձնյա ղեկավարները չեն կարող ապահովել արդյունավետ կառավարումը օգտվելով միայն մենեջմենթի դասական ընթացակարգերից: Ներկա ժամանակաշրջանում ղեկավարները պարտադրված են լինել, նաև, արդյունավետ առաջնորդներ՝ ապահովելու համար կազմակերպությունների բնականոն գործունեությունն ու զարգացումը: Այս իրողությունը հիմնականում ընդգծում են արևմտյան մենեջմենթի ներկայացուցիչները, որը լայն տարածում է գտնում կառավարման տեսությունում: Այսպես, Ռ.Դաֆթը, բացահայտելով առաջնորդման հարացույցի փոփոխությունները և բնութագրելով ժամանակակից պայմաններում արդյունավետ առաջնորդներին՝ այն նույնացնում է կազմակերպությունների ձևական կառավարման հետ, սակայն տարանջատում մենեջերի՝ իր ավանդական ընկալմամբ, և առաջնորդի գործառնություններն ու դերակատարումը [3, էջ 18-35]:

Ըստ Ռ.Դաֆթի «Առաջնորդումը առաջնորդի և խմբի անդամների միջև փոխհարաբերություններ են, որոնք ազդում են միմյանց վրա և համատեղ ձգտում իրական փոփոխությունների ու այնպիսի արդյունքների նվաճմանը, որոնք արտացոլում են ընդհանուր նպատակները» [3, էջ 20]: Նույնաբովանդակ մեկնաբանություն է կատարում նաև Փ.Դրաքերը՝ «Մենք խոսում ենք առաջնորդման և կազմակերպական ոգու մասին: Բայց ղեկավարումն իրականացնում են մենեջերները, և դա կարող է արդյունավետ լինել միայն կառավարման շրջանակներում, իսկ կազմակերպության ոգին ձևավորվում է կառավարչական խմբի շրջանակներում առկա ոգուց: Մենք խոսում ենք ընկերության խնդիրների և աշխատանքի որակի մասին: Բայց ընկերության խնդիրները՝ մենեջերների նպատակներն են, իսկ ձեռնարկության աշխատանքի որակը՝ մենեջերների աշխատանքի որակն է: Եթե ձեռնարկությունը հաջողության չի հասնում, ապա հարկ է փոխել ոչ թե աշխատողներին, այլ ընկերության տնօրենին» [5, էջ 84-85]: Փ.Դրաքերը, բնութագրելով առաջնորդումը, նշում է, որ «այն պարզապես գրավիչ անձնավորություն չէ. հենց այսպիսի ընկալումը հեշտությամբ կարող է վերածվել հասարակ դեմագոգիայի: Խոսքը այստեղ ընկերներին ոգևորելու և շրջապատի վրա ներազդելու կարողության մասին չէ. դա կարելի է անել պարզ շողորդություններով և քծնանքով:

Առաջնորդումը տեսականի բարելավումն է և դրա անցումը նոր մակարդակի, աշխատակցի աշխատանքի արդյունավետության բարձրացումը, անհատի բնական սահմանափակումների հաղթահարումը: Եվ այդպիսի առաջնորդման լավագույն հիմքը կառավարման ոգին է, որը գործնական մեթոդների ամենօրյա կիրառմամբ ամրապնդում է վարքի և պատասխանատվության բարձր սկզբունքները, արդյունավետության բարձր չափանիշները և հարգանքը յուրաքանչյուր կոնկրետ մարդու և նրա աշխատանքի նկատմամբ» [5, էջ 397]:

Ակնհայտ է, որ ներկայումս կառավարման տեսությունում առավել արդիական է կազմակերպական առաջնորդման երևույթը: Կառավարման նոր հարացույցի շրջանակում ձևավորվում է նաև ղեկավարի նոր կերպարը, որը, ըստ էության, առաջնորդ է: Սակայն միայն այսքանով չի սահմանափակվում առաջնորդման նոր էության ըմբռնումը: Համաձայն Ս.Ֆիլոնովիչի բիզնեսի միջավայրի փոփոխության, փոփոխությունների արագության կտրուկ աճի պայմաններում կազմակերպությունների առաջնորդները այլևս չեն կարող միանձնյա ընդունել որակյալ կառավարչական որոշումներ, և որպես հարցի լուծում առաջարկում է լիազորությունների պատվիրակումը, որը ժամանակի հրամայա-

կանը: Շարունակելով միտքը նա նշում է, որ որոշումները պետք է ընդունվեն կառավարման բոլոր մակարդակներում, որոնք չափազանց մոտ են տեղեկատվության աղբյուրներին: Իսկ սա նշանակում է, որ կազմակերպություններում պետք է ավելանան առաջնորդները [10, էջ 397]:

Ժամանակակից պայմաններում արդյունավետ առաջնորդը այն ղեկավարն է, ով ունի համապատասխան կարողություններ և կոմպետենտություն ձևավորելու համախոհների այնպիսի թիմ և այնպիսի սոցիալ-հոգեբանական միջավայր, որտեղ թիմի անդամները ոգևորված, խանդավառությամբ և ամենայն պատասխանատվությամբ կիրականացնեն իրենց պարտականությունները: Ընդ որում, նմանօրինակ թիմի յուրաքանչյուր անդամ իր հերթին և իր մակարդակում հանդես կգա որպես առաջնորդ և ունակ կլինի իր մակարդակում ձևավորելու այսօրինակ թիմ: Միայն այսպիսի մոտեցման պարագայում է կարելի խոսել արդյունավետ առաջնորդման և արդյունավետ կառավարման մասին: Այսպիսով, ժամանակակից մենեջերը նախևառաջ համատեղ գործունեության ընթացքում մարդկային հարաբերությունները կարգավորող մասնագետն է, որը, ըստ էության, առաջնորդման գործընթացն է: Այլ կերպ ասած, առաջնորդը արդյունավետ կառավարումն իրականացնողն է. մենեջմենթի ժամանակակից հարացույցի պայմաններում արդյունավետ կառավարիչը «պարտադրված» է լինել նաև առաջնորդ: Եվ այս միտումը լայն տարածվում է ոչ միայն կազմակերպությունների կառավարման ոլորտում, այլ նաև հասարակական կյանքի կառավարման բոլոր ոլորտներում:

Գրականության ցանկ

1. «Մենեջմենթ» / ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս **Յու. Մ. Սուվարյանի** ընդհանուր խմբագրությամբ.- Չորրորդ՝ լրացված, բարեփոխված հրատ. – Եր.: Տնտեսագետ, 2016. – 672 էջ:
2. **Виханский О. С., Наумов А. И.** Менеджмент: человек, организация, процесс: 2-е издание. Учебник.- М.: “Фирма Гардарики”, 1996. – 416с.
3. **Дафт Р. Л.** Уроки лидерства / Р. Л. Дафт; при участии П.Лейн; [пер. с англ. А. В. Козлова; под.ред.проф. И. В. Андреевой]. – М.: Эксмо, 2006. – 480с.
4. **Друкер, Питер Ф.** Менеджмент: задачи, обязанности, практика. Пер. с англ., – М.: ООО “И.Д.Вильямс”, 2008. – 992с.

Տճանա/Հանձնվել է՝ 26.02.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 08.03.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 15.03.2021

Հյուրանոցային ոլորտում իրացման խթանման միջոցառումների առանձնահատկությունները

Գրիգորյան Հ. Ա.

«Հայաստանում Ֆրանսիական Համալսարան Հիմնադրամի»
բակալավրիատի 4-րդ կուրսի ուսանող (Երևան, Հայաստան)
harutyun.grigoryan99@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ հյուրանոց, մարքեթինգային ուսումնասիրություններ, գովազդ, հասարակության հետ կապեր (PR), իրացման խթանում, անհատական վաճառք, ուղղակի մարքեթինգ:

Особенности стимулирования продаж в отельной сфере

Григорян А. А.

Студент 4 курса бакалавриата Французского университета в Армении (Ереван, Армения)
harutyun.grigoryan99@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается специфика продвижения продаж отелей. Стимулирование сбыта - это не только элемент каждого гостиничного маркетингового комплекса, но и набор инструментов, которые необходимо постоянно развивать, динамически изменять и должны представлять гостиничные услуги, предоставляемые потребителям.

Ключевые слова: гостиница, маркетинговые исследования, реклама, связи с общественностью (PR), стимулирование продаж, личные продажи, прямой маркетинг.

Features of the sale promotion measures in the hotel sphere

Grigoryan H. A.

4th year undergraduate student of the "French University in Armenia" (Yerevan, Armenia)
harutyun.grigoryan99@gmail.com

Abstract. The article addresses the specifics of promoting hotel sales. Sales promotion is not only an element of every hotel marketing complex, but also a set of tools that must be constantly developed, dynamically changed, and should represent the hotel services provided to consumers.

Keywords: hotel, marketing research, advertising, public relations (PR), sales promotion, personal selling, direct marketing.

Հյուրանոցային բիզնեսը համարվում է զբոսաշրջության առանցքային ենթակառուցվածքներից մեկը: Ներկայիս հագեցած հյուրանոցային շուկայում մրցակցիներից տարբերվելը և հյուրերի համար գրավիչ մնալը բավականին բարդ խնդիր է: Միջազգային շուկայում իրացման խթանման բոլոր միջոցառումներին վերաբերվում են իբրև բիզնեսի կազմակերպման կարևորագույն բաղկացուցիչ: Որպեսզի ճիշտ գովազդվի և վաճառվի ապրանքը կամ ծառայությունը, պետք է հստակ տիրապետել արդյունավետ իրացման խթանման, ինչպես նաև գովազդային գործունեություն ծավալելու ձևերին, մեթոդներին ու սկզբունքներին:

Իրացման խթանումը մարքեթինգային հաղորդակցման համալիրի տարրերից մեկն է, և յուրաքանչյուր հաջողակ կազմակերպություն իր մարքեթինգային քաղաքականությունը մշակելիս անպայման մշակում է նաև իրացման խթանման միջոցառումների համակարգ, որը մեծապես ուղղված պետք է լինի կարճաժամկետում ավելացնելու ընկերության ապրանքի կամ

ծառայության վաճառքների ծավալը և շահույթը: Իրացման խթանման նպատակով հյուրանոցներն իրականացնում են ամենաբազմազան միջոցառումները, որոնց մեծ մասը կրում են գովազդային բնույթ: Իրացման խթանումը, սակայն իրացման խթանման ցանկացած միջոցառում արդյունավետ լինելու և ներկայացնելու համար ուղեկցվում է գովազդային ակցիաներով, արշավներով և այլն: Ի տարբերություն գովազդի՝ իրացման խթանումը շուկայի վրա ազդեցություն գործող կարճաժամկետ միջոց է: Այն ընդունակ է կայուն պահանջարկ ապահովել ընկերության ապրանքների նկատմամբ և նոր հաճախորդներ գրավել շարունակական հարաբերություններ դասավորելու համար: Սակայն, իրացման խթանման միջոցառումների արդյունքը ստացվում է զգալիորեն ավելի արագ, քան նպատակային լսարանի վրա ազդեցության այլ միջոցները: Այդ իսկ պատճառով իրացման խթանումը օգտագործվում է գլխավորապես ապրանքի նկատմամբ պահանջարկի բարձրացման համար, առաջարկվող ապրանքների վերա-

բերյալ հաճախորդների տեղեկացվածության բարձրացման համար և նրա համար անհրաժեշտ իմիջի ստեղծման համար:

Իրացման խթանումը մարքեթինգային համալիրի հիմնական բաղկացուցիչներից մեկն է: Այն կարելի է սահմանել հետևյալ կերպ. «Իրացման խթանումը բազմապիսի դրող միջոցների ամբողջություն է (գլխավորապես՝ կարճաժամկետ, որոնք կոչված են արագացնելու կամ մեծացնելու սպառողներին կամ միջնորդներին առանձին ապրանքների (ծառայությունների) վաճառքը» [8]: Իրացման խթանման նպատակը կոնկրետ ժամանակահատվածում վաճառքի ծավալների ավելացումն է, հետևաբար նաև շահույթը: Խթանման միջոցառումները պետք է կրեն հիմնավոր բնույթ և՛ կարճաժամկետ, և՛ երկարաժամկետ հատվածում [6, c. 1051]:

Այժմ ներկայացնենք հյուրանոցային բիզնեսում մարքեթինգային համալիրի տարերը:

Գովազդային ակցիաները ընդունված է անվանել զբոսաշրջային ապրանքի ոչ անհատական վաճառքի և նրա պահանջարկի ձևավորման գործիքը, ինչպես նաև զբոսաշրջային կազմակերպության դրական իմիջի ձևավորումը: Գովազդը կոնկրետ գովազդատուի կողմից կամ հաշվին ներկայացվող միջոց է, և ուղղված կամ հասցեագրված չէ կոնկրետ մարդկանց, ինչն իր հերթին կարող է առաջ բերել փոխազդեցություններ նրանց հետ, որպես այդպիսի փոխազդեցություններ կարող են ներկայացվել մոտիվացիան:

Գովազդային ակցիաները, որոնք վերաբերում են հյուրանոցային ձեռնարկություններին, օգտագործվում են մի շարք տարբեր գովազդային գործառնությունների իրականացման համար, որոնք են.

Տեղեկատվություն: Այս գործառնություն ունի զգալի նշանակություն նոր ապրանքի շուկա դուրս բերման համար, ինչպես նաև շինարարական աշխատանքների վերջին փուլում գտնվելու ժամանակ կամ նոր հյուրանոցային ձեռնարկության գործունեության վարման առաջին օրերին: Այսպիսի միջոցառումների ձեռնարկումը ապրանքը կամ ծառայությունը դարձնում են առավել գրավիչ գնորդներին առանց որևէ լրացուցիչ տեղեկատվության տրամադրման: Տեղեկատվական միջոցառումները անհրաժեշտ է պարբերաբար թարմացնել, որպեսզի նախորդ ակցիաների տպավորությունները մարդկանց մոտ գերիշխող չլինեն:

Շեղում: Այս գործառնություն հանդիսանում է առավել կարևոր նշանակություն ունեցողը, երբ առկա են բացահայտ մրցակիցներ: Տեղեկությամբ կարելի է սահմանափակվել այն ժամանակ, երբ գոյություն ունի միայն մեկ հյուրանոց: Եթե ներկայացված տարածքում գտնվում են մի քանի հյուրանոցներ, ապա

արդեն կարևորվում է այնպիսի միջոցառումների իրականացումը, որը հնարավորություն կտա, կամ որոշ դեպքում նույնիսկ կստիպի հաճախորդին կենտրոնանալ միայն տվյալ ընկերության կողմը: Դա կարելի իրագործել առանձին ծառայությունների հատկությունների մատնանշման միջոցով, որոնցից են՝ ճանապարհները, ամրագրման եղանակները և այլն:

Պոտենցիալ գնորդների հասցեներով նամակների ուղարկում: Ըստ այս գործառնության ճանապարհորդության բյուրո, ձեռնարկություններ, որոնք կապեր են հաստատում զբոսաշրջային շուկաների այլ մասնակիցների հետ, ներկայացվում են հյուրանոցների կոնկրետ ծառայությունների գնային պայմանները, ճանապարհների ուղղությունների վերաբերյալ տվյալներ, որոնք մատնանշում են դեպի հյուրանոց ուղղված բոլոր ճանապարհների գտնվելու վայրը, համացանցի միջոցով համարների ամրագրման հնարավորությունները, օդանավակայում հեռախոսի տրամադրումը, որի միջոցով կարելի է ուղղակի կապ հաստատել ադմինիստրացիայի հետ, ինչպես նաև կազմակերպել դեպի հյուրանոց ուղեկցման աշխատանքները և այլն:

Հիշեցումներ: Հիշեցումը հաճախորդներին կամ գնորդներին հիշեցնում է հյուրանոցների գոյության ունենալու մասին և առաջին հերթին հյուրանոցային ցանցի առկայության մասին: Դրա հիմնական նպատակը կայանում է նրանում, որ ինչ-որ ժամանակ հետո անհրաժեշտության դեպքում հաճախորդները հիշելով տվյալ հյուրանոցային ցանցի մասին, իրենց նպատակահարմար մասնաճյուղում կհանգրվանեն [6, c. 506]:

Ճանապարհային վահանակները, որոնք գովազդում են հյուրանոցային ցանցերի լոգոտիպերը, որտեղ առկա են անվանումը, հեռախոսահամարները, հյուրանոցի մասնակցությունը տարբեր տեսակի խոհարարական մրցույթներին, մշակութային և սպորտային միջոցառումների հովանավորությունը, որոնք տեղեկացնում են նաև տվյալ հյուրանոցային համալիրի ողջ հասարակական գործունեությունը:

Վաճառքի անհատական խթանման ժամանակ տեղի են ունենում զբոսաշրջային ծառայությունների վերաբերյալ բանավոր տեղեկությունների տրամադրում կազմակերպության կառավարչի կողմից պոտենցիալ գնորդներին, որի հիմնական նպատակն է հանդիսանում մատուցվող ծառայությունների վաճառքի ծավալների մեծացումը: Հաճախորդների հետ անհատական վաճառքի հիմնական միջոցներ կարող են հանդիսանալ նաև հեռախոսով տարվող գրույցները:

Հասարակության հետ կապերի (PR) աշխատանքում պետք է մշտապես փոխազդել

սպառողների որոշակի խմբերի, ինչպես նաև ամբողջ հասարակական կարծիքի վրա: Կազմակերպության կողմից նորությունների շարունակական տարածումը նպատակահարմար է ամրապնդել շարունակական PR միջոցառումներով (ցուցահանդեսներ, շուկաներ, առևտրային ցուցադրություններ, պրեզենտացիաներ, կոնֆերանսները, գործարար հանդիպումներ և այլն): Հասարակության հետ կապերի իրականացման ընթացքում օբյեկտիվության կարելի է հասնել ամենից առաջ ճշգրտված և լիարժեք ինֆորմացիայի օգտագործման, ստացված տեղեկատվության ճիշտ վերլուծելու կարողության, կատարված սխալները ընդունելու և շտկելու, ճիշտ դիրքորոշումից չշեղվելու միջոցով: Հասարակության հետ կապերի հաստատման հիմնական և առանձնահատուկ հատկանիշը հանդիսանում է առավել մեծ լսարանների ներգրավումը, որոնք կիրառվում են ավելի մեծ հյուրանոցների և ընդհանրապես կազմակերպությունների կողմից, ինչպես նաև երկարաժամկետ հեռանկարներին կողմնորոշումը, հարաբերականորեն միջին ծախսերի կատարման մակարդակը [1, էջ 492]:

Ուղղակի մարքեթինգն ապրանքի վաճառքի նպատակով մարդկանց որոշակի խմբերի անդամների առանձնահատկությունների իմացության և նրանց վրա ազդելու ընդունակությունների ամբողջությունն է, որի արդյունավետ կիրառումը հանգեցնում է հաճախորդների պահպանման: Ուղղակի մարքեթինգը մարքեթինգի հաղորդակցման գործիքների համադրությունն է, որը կիրառում է տարբեր մեդիա միջոցներ ապրանքների իրացման և սպառողների վրա անմիջականորեն ներազդելու նպատակով [4, c. 75]:

Իրացման խթանումը կարճաժամկետ խթանիչ ազդեցությունների կազմակերպումն է, որոնք հիմնականում ուղղված են ապրանքների և ծառայությունների վաճառքի ծավալների մեծացմանը:

Հյուրանոցային տնտեսությունում ծառայությունների իրացմանը վերաբերող բոլոր միջոցառումները կարող են կողմնորոշված կամ կենտրոնացված լինել տարբեր խմբերով հյուրանոցի հաճախորդների խումբ (գրոսաշրջիկներ, որոնք համարվում են վերջնական սպառողներ), հյուրանոցի կառավարիչների կազմը, և հյուրանոցի ընդհանուր ցանցը:

Հյուրանոցային տնտեսությունների կողմից առաջարկվող գեղչերի և անվճար ծառայությունների շրջանակը բավականին լայն է և բազմաբովանդակ, օրինակ.

- Ակումբային քարտեր մշտական հաճախորդների համար,
- Շաբաթվա կոնկրետ օրերի նկատմամբ սահմանվող գեղչերը,

- Ամբողջ գրոսաշրջության լրացուցիչ ամրագրման նկատմամբ գեղչեր, որոնք երաշխավորում են շատ ընկերություններ,
- Կազմակերպության կայքի հաճախորդների համար սահմանվող գեղչերը,
- Կոնկրետ ամսում ծնված մարդկանց համար սահմանվող գեղչերը,
- Անվճար տոմսերի առաքումը,
- Խմբակային գներով ներկայացվող անհատական տուրեր,
- Կոնկրետ առանձին գրոսաշրջիկների նկատմամբ սահմանվող գեղչեր (նորապսակներ, թոշակառուներ, մշտական հաճախորդներ և այլն) [7, c. 164]:

Ապրանքի իրացման կազմակերպումը կարող է նաև իրացվել ծառայությունների գնման դեպքում պարզևատրումների ձևով: Նման տեսակի պարզևատրումներ կարող են հանդես գալ ֆիրմային նշան ունեցող ապրանքատեսակները (ֆիրմային վերնաշապիկներ, հաշվիչներ և նման տեսակի այլ ապրանքներ), երբեմն դրանք դրսևորվում են գինու կամ բջջային հեռախոսների տեսքով: Ակտիվորեն օգտագործվում են նաև արժեկտրոնային գեղչերը, որի դեպքում հաճախորդը համապատասխան գեղչեր է ստանում (սովորաբար այն կազմում է 5-10%):

Որպես իրացման համար նախատեսվող ելակետեր կարող են ներկայացվել տարբեր անվճար ծառայությունները, որոնցից կարելի է առանձնացնել օրինակ էքսկուրսիաները կամ էլ օրինակ սահմանել մի օր, երբ բոլոր հաճախորդները կամ հյուրերը կունենան անվճար բոլոր ծառայություններից օգտվելու իրավունք, նույնիսկ տվյալ օրը նրանք իրենց հյուրանոցում գիշերելու համար չեն վճարում:

Իրացման կազմակերպումը գրավում է պոտենցիալ հաճախորդներին նրանով, որ իր մեջ ներառում է ակնհայտ արտացոլված գրավիչ փոխգիշումներ և հանդիսանում է հստակ խթան՝ արագ գնում կատարելու տեսանկյունից, այսինքն, ունենում է կոնկրետ նպատակային ուղղվածություն: Զրոսաշրջության և հյուրանոցային բիզնեսի բնագավառում այն առավել կարևորվում է, քանի որ ծառայություններն անհնարին է պահպանել և դրանով իսկ, չմատուցված կամ չվաճառված ծառայությունները անմիջապես տանում են շահույթի համապատասխան տեսակարար կշռի նվազման: Բացի այդ, շարունակական բնույթ կրող գեղչերը կարող են բացասական ազդեցություն ունենալ ստացվող եկամտի վրա, քանի որ դրանք, անկասկած, պահանջում են հսկայական դրամական միջոցներ: Ակնհայտ է, որ իրացման կազմակերպման աշխատանքները բավականին թանկարժեք գործիքներ են կազմակերպությունների համար:

Իրացման խթանման միջոցառումները էականորեն տարբերվում են ապրանքների և ծառայությունների շուկաների համար: Միջոցառումները, որոնք օգտակար կարող են լինել ապրանքների շուկայում, անհնար է կիրառել ծառայությունների ոլորտում, այսպես օրինակ ծառայությունների ոլորտում անհնար է տրամադրել փորձնական նմուշներ, հյուրանոցային ապրանքը և դրա արժեքը կարելի է գնահատել միայն այն սպառելուց հետո, սա իհարկե առաջացնում է մի շարք դժվարություններ իրացման խթանման ծրագրի ժամանակ, քանի որ այն պետք է այնքան անթերի լինի և միաժամանակ փոխկապակցված լինի մարքեթինգային համալիրի մյուս տարրերի հետ, որպեսզի ճիշտ նպատակային լսարանին թիրախավորելով հասնի ցանկալի արդյունքների:

Անդրադառնալով հյուրանոցային բիզնեսում իրացման խթանման միջոցառումներից յուրաքանչյուրին:

Զվերադարձելի տարիֆով զեղչեր: Մրանք զեղչեր են ամրագրման օնլայն համակարգերում: Իրացման խթանման հյուրանոցային ծառայությունների վաճառք ապահովելու համար հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտները սահմանում են տարբեր օնլայն ամրագրման համակարգերում հյուրանոցային համարների համար աննախադեպ ցածր՝ մինչև 20-30% զեղչ հենց այդ օրվա համար օրվա երկրորդ կեսին, ստացվում է՝ եթե հյուրանոցի չի վաճառել հյուրանոցային համարը մինչև այդ պահը, ապա ասանհրաժեշտ է իրացման խթանման փոքր գործողություն իրականացնել, որը գրեթե միշտ ապահովում է հյուրանոցին 5-10% հավելյալ շահույթ [5, c. 96]:

Առավել հաջողված հարթակներ, որի միջոցով իրականացվում է իրացման խթանման նման միջոցառումները հետևյալն են՝

- Booking.com (սովորաբար չվերադարձելի տարիֆով այս հարթակում հյուրանոցները տրամադրում են 15-20% զեղչ): Այս պահին Բուքինգը համարվում է հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտների և հյուրատների ամրագրման առաջատար կայքը ամբողջ աշխարհում:
- Hotels.com:
- Expedia.com (հյուրանոցների ամրագրման համար չվերադարձելի տարիֆով աշխարհում առաջատար կայքը, գրեթե միշտ օնլայն տարբերակով այս կայքից առավել զեղչված գին հնարավոր չէ գտնել):
- Destination of The World և այլն:

Հավատարմության ծրագրեր: Ներկայումս միջազգային բոլոր հյուրանոցային ցանցերը, առանձին բոլոր միջազգային հյուրանոցները ունեն իրենց յուրահատուկ հավատարմության կամ այսպես կոչված

անդամակցության ծրագրերը: Եթե մի ժամանակ հավատարմության ծրագիր ունենալ չուներալու հարցը հյուրանոցը դնում էր իր առջև որպես ծախս, որը պետք էր արդարացնել, ապա այժմ հարցը դրվում է միայն պարզելու, թե որքան կատարյալ է հնարավոր իրականացնել այդպիսի հավատարմության ծրագիր: Առաջին հայացքից պարզ թվացող իրացման խթանման այս գործիքը, իսկապես, իր մեջ մեծ ուժ է պարունակում գրավելու և առավելապես պահելու հավատարիմ հաճախորդներ: Եթե հյուրանոցը կարողանում է կատարյալ հավատարմության ծրագիր ստեղծել, որը իրապես մեծ առավելություններ կտա ապա ցանկացած հաճախորդ, երկրորդ անգամ հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտ ընտրելիս առաջինը կմտածի այն հյուրանոցի մասին, որտեղ իրեն ընդունում են «ինչպես տանը», որտեղ նա հնարավորություն կունենա օգտվել մի շարք ծառայություններից անվճար հիմունքներով, կկարողանա կուտակել միավորներ, ծախսել դրանք և մի շարք այլ անհատական հնարավորություններ:

Խմբային հատուկ զեղչերը հանդիսանում են հյուրանոցային բիզնեսում ևս մեկ ուժեղ իրացման խթանման գործիք: Խմբային առաջարկը ուղղվում է բոլոր անհատներին, կազմակերպություններին, որոնք միաժամանակ պատվիրում են 8-10 հյուրանոցային սենյակ, կամ նվազագույնը 15 անձի համար նախատեսված մեկ այլ իրադարձություն: Այսպիսի զեղչերի առավելագույն արժեքը կազմում է -30%: Իսկ զեղչի տրամադրումը ենթակա է մշտական փոփոխության կախված նախնական պայմանագրի, ինչպես նաև կախված նրանից, թե որքանով է կողմերից յուրաքանչյուրը կատարում իր վրա դրված պարտականությունները: Խմբային հատուկ զեղչերը հիանալի աշխատում են ցածր շրջանի ժամանակ, երբ հյուրանոցը կարիք ունի ծանրաբեռնվածության ցանկալի մակարդակ ապահովել, ահա այստեղ էլ հենց օգտագործվում են խմբային առաջարկները [3, c. 162]:

Միքս առաջարկ լավագույն գնով: Սա վերաբերվում է բոլոր այն դեպքերին, երբ հյուրանոցը նպատակադրվում է խթանել միաժամանակ մեկ կամ մի քանի տեսակի ծառայություն, այսպես հնարավոր կլինի օգտվել լավագույն առաջարկից, միայն այն դեպքում երբ հաճախորդը կօգտվի առնվազն երկու ծառայությունից:

Որպես հաջողված հյուրանոցային միքս առաջարկ ներկայացնենք երկու տարբերակ՝ **Room only + Meal** Հյուրանոցը կարող է զգալի վաճառքի ան ապահովել եթե միքսի սենյակի արժեքը սննդի հետ, օրինակ եթե այս ծառայությունները առանձին-առանձին ձեռք բերելիս դա արժենա 20% ավելի, քան առանց

դրա, ապա հաճախորդների մի մեծ բանակ կնախընտրի օգտվել նաև հյուրանոցային սննդի ծառայություններից:

Room only + ivents - այս տարբերակը հիմնականում օգտագործում. Գրավելու կորպորատիվ հյուրերի և հաճախորդների ուշադրությունը: Իհարկե սա իդեական տարբերակ է, երբ որևէ իրադարձության մասնակիցներ կարողանում են նաև ստանալ տվյալ հյուրանոցում գիշերակացի հնարավորություն: Կախված կորպորատիվ համագործակցությունից, այսպիսի միքսի դեպքում հյուրանոցներից շատերը պատրաստ են մինչև 30% զեղչ տրամադրել ընդհանուր ծառայությունների արժեքից [2, с. 239] :

Այսպիսով, հյուրանոցները ներկայումս մեծ ջանք են գործադրում իրականացնելու իրացման խթանման բազմաթիվ միջոցառումներ, քանի որ միջազգային շուկայում մրցակցության սրման պայմաններում յուրաքանչյուր կազմակերպության անհրաժեշտ է ոչ միայն ներկայացնել իր ծառայությունը, գովազդել այն, այլև գնային և այլ մարքեթինգային գործիքներով տարբերակել մրցակիցներից:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Չարաբյան Ա. Ե.**, Մարքեթինգի հիմունքներ: Ուսումնական ձեռնարկ: - Եր.: Տնտեսագետ, 2013:
2. **Баумгартен Л. В.** Маркетинг гостиничного предприятия. М.: Издательство Юрайт, 2015.
3. **Дурович А. П.**, Маркетинг гостиниц и ресторанов. М.: Новое знание, 2005.
4. **Дубровин И. А.** Маркетинговые коммуникации: Учебник. М.: “Дашков и К”, 2008.
5. **Джанджугазова Е. А.** Маркетинг в индустрии гостеприимства: М.: Издательский центр «Академия», 2003.
6. **Котлер, Ф., Вонг, В., Сондерс, Дж., Армстронг, Г.** Основы маркетинга, Пер.с.англ. М.: ООО “И.Д.Вильямс”, 2008.
7. **Чудновский А. Д.**, Туризм и гостиничное хозяйство. М.: Изд-во ЭКМОС, 2010.
8. **Gupta S. L., Ratra V. V.** Advertising and Sales Promotion Management — <https://www.studymode.com/essays/Advertising-And-Sales-Promotion-198231.html>

Տճանա/Հանձնվել է՝ 21.03.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 24.03.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 29.03.2021

Առողջապահական համակարգը եվ դրա ֆինանսական մեխանիզմների կատարելագործումը

Հակոբյան Գ. Մ.

ՀՊՏՀ բանկային գործի և ապահովագրության ամբիոնի մագիստրոս (Երևան, Հայաստան)
hakobyan.1997@bk.ru

Վճռորոշ բառեր՝ Առողջապահական համակարգ, սոցիալական ապահովում, ֆինանսավորում, Կորոնա վիրուս:

Система здравоохранения и совершенствование ее финансовых механизмов

Акопян Г. М.

Магистр кафедры банковского дела и страхования АГЭУ (Ереван, Армения)

hakobyan.1997@bk.ru

Аннотация: Система здравоохранения рассматривается как одна из ключевых отраслей социальной сферы, имеющим большое жизненно важное значение. Улучшение функционирования системы здравоохранения и повышение ее эффективности в условиях растущего спроса населения является одним из приоритетов Правительства Республики Армения, продиктованным императивом времени и необходимостью предоставления населению высококачественных услуг.

Ключевые слова: Система здравоохранения, социальное обеспечение, финансирование, вирус короны.

Healthcare system and improvement of its financial mechanisms

Hakobyan G. M.

Master of banking and insurance chair of ASUE (Yerewan, Armenia)

hakobyan.1997@bk.ru

Abstract: healthcare system is considered to be one of the key sectors of the social sphere, which is of great vital importance. Improving the functioning of the healthcare system and increasing its efficiency in the face of the growing demand of the population is one of the priorities of the Government of the Republic of Armenia, dictated by the imperative of time and by the need to provide high-quality medical services to the population.

Keywords: Health care system, social security, funding, corona virus.

Առողջապահության ոլորտն էապես նպաստում է երկրում կենսամակարդակի բարձրացմանը և վերջին հաշվով սոցիալական անվտանգության ապահովման բարելավմանը: Սակայն առողջապահության հիմնախնդիրների արդյունավետ լուծումը սերտորեն շաղկապված է նաև հարակից այլ ոլորտների հետ և միայն բուն առողջապահական ոլորտի պարտականությունը չէ: Այսինքն՝ առողջապահության հետ կապված ամեն մի ֆունկցիոնալ խնդիր պետք չէ շաղկապել միայն այս բնագավառի հետ, պետք է կարևորություն տալ նաև տնտեսության այլ հատվածների: Այլ կերպ ասած՝ առողջապահության ոլորտն ունի միջոլորտային բնույթ: Այդպիսին են մասնավորապես՝

- շրջակա միջավայրի վիճակը և հետևողական բնապահպանական քաղաքականության իրականացումը,
- առողջ ապրելակերպի կուլտուրան, պահպանումը և կիրառումը, մասնավորապես ֆիզկուլտուրայի և սպորտի տարածումը,
- քաղաքաշինության քաղաքականությունը, ենթակառուցվածքային նախագծերը,
- ագրոպարենային ծրագրեր և այլն:

Պետական կարգավորման անհրաժեշտությունը առողջապահության ոլորտում պայմանավորված է ազատ շուկայի ինքնակարգավորման գործիքների անարդյունավետությամբ, կամ այսպես կոչված շուկայի «ձախողումներով», որոնք են՝

- 1) Ազատ շուկայի մասնակիցներ են հանդիսանում սպառողները, ովքեր ձևավորում են պահանջարկը, և վաճառողները, ովքեր ձևավորում են առաջարկը: Սակայն առողջապահության ոլորտում սպառողը չի ձևավորում պահանջարկ կոնկրետ ծառայության նկատմամբ, այլ պահանջարկ առողջապահական ծառայությունների նկատմամբ ընդհանրապես:
- 2) Առողջապահական մի շարք ծառայություններ առավել շատ օգուտ են բերում հասարակությանը ամբողջությամբ վերցրած, քան անհատին (պատվաստումները, հակահամաճարակային միջոցառումները): Դրանց հասցրած վնասները չափազանց ծանր են՝ բուժումը յուրաքանչյուր քաղաքացու հայեցողությանը թողնելու համար:
- 3) Հասարակության բոլոր անդամների համար երաշխավորված նվազագույն բուժապասար-

կման ծառայությունների ապահովում: Այստեղ շեշտադրումը կատարվում է բարոյական սկզբունքների վրա, որոնք հանդես են գալիս հակասության մեջ տնտեսական սկզբունքների հետ:

4) Մրցակցության սահմանափակվածությունը:

Պետության միջամտությունն իրականացվում է հետևյալ հիմնական ուղղություններով՝

1. առողջապահության ոլորտի կարգավորում՝ սկսած այդ ոլորտի իրավաօրենսդրության բազայի ստեղծումից մինչև բժշկական ծառայությունների որակի վերահսկողությունը: Վերջինս դիտվում է որպես պետական միջամտության հիմնական նպատակներից մեկը: Այն իրականացնելու առումով կարևոր դեր է խաղում բժշկական կադրերի պատրաստումը: Նույնպիսի խնդիր է բժշկական գործունեության լիցենզավորումը: Պետությունը միջոցառումներ է իրականացնում է դեղերի անվտանգության երաշխավորման համար: Դեղագործական գործունեությունը նույնպես պահանջում է լիցենզավորում:

2. Պետական միջամտություն, որը հիմնված է հարկաբյուջետային քաղաքականության գործիքների կիրառման վրա՝ նկատի ունենալով հարկերը և սուբսիդիաները:

3. Բժշկական ծառայությունների ուղղակի մատուցումը պետական հատվածի կողմից լրիվ կամ մասնակի չափով:

Առողջապահական համալիրը այն բուժական կազմակերպությունների, հաստատությունների ամբողջությունն է, որոնք զբաղվում են բնակչության առողջության պահպանման և ամրապնդման, հիվանդությունների կանխման և բուժման գործընթացով:

ՀՀ առողջապահության համակարգի բուժ-հաստատությունները բաժանվում են հետևյալ խմբերի [1, էջ 395]՝

- բուժական-պրոֆիլակտիկ,
- սանիտարապրոֆիլակտիկ,
- դատաբժշկական հետազոտության
- դեղատնային հաստատություններ:

Այս բոլոր հաստատությունները գտնվում են ՀՀ առողջապահության նախարարության և կառավարման տարածքային մարմինների ենթակայության ներքո: Նախարարությունը վերահսկողություն է իրականացնում բնակչության ստացիոնար բուժումը կազմակերպող հիվանդանոցների շուրջ 96,6%-ի և ամբուլատոր-համաբուժական հիմնարկների 98,2%-ի նկատմամբ [2]: Առողջապահական համակարգի գործունեությունն ուղղված է այնպիսի խնդիրների

լուծմանը, որոնք, վերջին հաշվով, նպաստում են բնակչության բարեկեցության բարձրացմանը: Այդպիսի նշանակության խնդիրներից են՝ առավել առաջավոր և կատարյալ մեթոդներով բնակչության բուժման, առողջության վերականգնման միջոցառումների իրականացումը, ապագա սերնդի առողջության պահպանումը, առողջապահական հաստատությունների նյութատեխնիկական ապահովվածության մեծացումը, բուժանձնակազմի վերաորակավորումը, առողջապահության բնագավառի աշխատողների աշխատանքի վարձատրության գործընթացի կատարելագործումը: Անցումը շուկայական հարաբերություններին այս ոլորտում ևս առաջացրեց բազմաթիվ հիմնահարցեր, որոնք շուտափույթ լուծման կարիք ունեն:

Իր գործունեության ընթացքում ՀՀ առողջապահության նախարարությունն իրականացնում է մի շարք գործառնություններ: Դրանցից են՝

- առողջապահության ոլորտի պետական քաղաքականության մշակումը,
- առողջապահության բնագավառի օրենսդրական ակտերի և օրենքների նախագծերի մշակումը,
- առողջապահության զարգացման գերակայությունների սահմանումը և ծրագրերի մշակումը,
- առողջապահության ոլորտի տեղեկատվական-վերլուծական համակարգի ստեղծումը,
- բժշկական և դեղագործական հիմնարկների, ինչպես նաև կադրերի լիցենզավորումը,
- հիգիենիկ հակահամաճարակային անվտանգության ապահովումը,
- առողջապահության մարզային վարչությունների կազմակերպչական, մեթոդական օգնության իրականացումը:

ՀՀ Առողջապահության նախարարությունը, հավատարիմ մնալով Կառավարության ստանձնած պարտավորություններին, պատասխանատվություն է կրում բժշկական սպասարկման մատչելիության, ֆինանսական ռիսկերի նվազեցման, բնակչության գոհունակության բարձրացման և այլ ոլորտների հետ միջգերատեսչական համագործակցության արդյունքում բնակչության առողջության պահպանման և բարելավման համար՝ հենվելով ԱՀԿ-ի «Առողջություն 2020» համաեվրոպական նոր քաղաքականության վրա: Առողջապահական համակարգի գործունեության գնահատումը (ԱՀԳ) գործիք է, որը հնարավորություն է ընձեռում դիտարկելու և գնահատելու առողջապահական համակարգի կառավարման արդյունավետությունը, բարեփոխումների առաջընթացն ու ազդեցությունը բնակչության առողջության վրա: Համակարգի ճիշտ գնահատումը բարեփոխման

բանալի է և փաստարկ հետագա ներդրումների համար:

Առողջապահության զարգացման ծրագրման նպատակով առանձնացվում է տարբեր տեսակի բժշկական ծառայությունների նկատմամբ բնակչության պահանջարկը, որի հիման վրա էլ հաշվարկվում են ծրագրի մյուս ցուցանիշները: Առողջապահության զարգացման ծրագիրը կարող է ներկայացվել հետևյալ բաժիններով.

- առողջապահական ցանցի զարգացման ու տեղաբաշխման ծրագիր, որը մշակվում է ծրագրվող ժամանակահատվածի բնակչության թվից և բժշկական ծառայություններով նրանց ապահովվածությունից ելնելով,
- առողջապահական հիմնարկներում կատարվող ներդրումների ծրագիր,
- կադրերի վերապատրաստման և առողջապահական հաստատությունները կադրերով ապահովելու ծրագիր,
- առողջապահության ֆինանսական ապահովման ծրագիր,
- կադրերի վերապատրաստման և առողջապահական հաստատությունների կադրերով ապահովելու ծրագիր,
- առողջապահության ֆինանսական ապահովման ծրագիր:

Այս ծրագրերը ներառում են որակական և քանակական տարբեր ցուցանիշներ: Կարևոր քանակական ցուցանիշներ են՝ հիվանդանոցային մահճակալների, դեղատների, բուժանձնակազմի, ամբուլատոր-համաքուժական հիմնարկների թիվը և այլն: Որակական ցուցանիշներ են՝ բնակչության ապահովվածության մակարդակը, 10 հազար բնակչի հաշվով՝ մահճակալների, բժիշկների ընդհանուր թիվը, մեկ մահճակալի հաշվով հիվանդների թիվը, հիվանդանոցային մահճակալների օգտագործումը և այլն:

Հաշվի առնելով վերջին տարիների զարգացումները և առկա վիճակը՝ ՀՀ կառավարությունը շարունակելու է ոլորտում իրականացվող բարեփոխումները՝ նպատակ հետապնդելով բարելավել բնակչության առողջական վիճակի բնութագրիչները՝ առողջապահական ծառայությունների մատչելիության, հասանելիության և որակի բարձրացման ճանապարհով:

Շարունակելով որդեգրած բարեփոխումները՝ ՀՀ կառավարությունը հատուկ շեշտադրելու է հիվանդությունների վաղ ախտորոշմանը, կանխարգելմանն ու բուժմանն ուղղված միջոցառումները, մասնավորապես՝ նպատակ հետապնդելով շրջադարձել ոչ տարափոխիկ հիվանդություններով հիվանդացության և այդ պատճառներով մահացության ձևավորված բացասական միտումները: Այս առումով, բուժօգնության արտահիվանդանոցային և հիվան-

դանոցային ծառայությունների փոխկապակցված զարգացումը դիտվելու է որպես բուժօգնության շարունակականության պատշաճ ապահովման գրավական:

Միջնաժամկետ հատվածում բուժօգնության առաջնային օղակի հետագա բարելավումն ու զարգացումը շարունակելու է մնալ ոլորտում ՀՀ կառավարության միջամտության հիմնական առաջնահերթություններից մեկը: Դա բացատրվում է մի կողմից այդ ծառայությունների ինչպես ֆիզիկական, այնպես էլ տնտեսական առումով համեմատաբար բարձր հասանելիությամբ, մյուս կողմից՝ բուժօգնության այս օղակում միջամտությունների՝ հիվանդությունների բացահայտման ու կանխարգելման հարցում կարևորությամբ: Միևնույն ժամանակ հիվանդանոցային բուժօգնության պարագայում հատուկ շեշտադրվելու են առանցքային ծառայությունների մատչելիության (հատկապես մարզերում), որակի (մասնավորապես՝ համապատասխան կադրային ու նյութատեխնիկական զինվածության), ինչպես նաև, ոչ պակաս կարևորությամբ, ինստիտուցիոնալ շրջանակին և հարաբերություններին վերաբերող հարցերը:

Ծրագրվող ժամանակահատվածում կրկին հատուկ ուշադրության կենտրոնում են լինելու սոցիալապես անապահով և առանձին խմբերում ընդգրկված անձանց հիվանդանոցային մասնագիտացված բուժօգնության ապահովման հարցերը: Այդուհանդերձ, ՀՀ կառավարությունը մտադիր է լրամշակել գործող մոտեցումները՝ նպատակ հետապնդելով մեծացնելու համապատասխան ծրագրերի նպատակայնությունն ու արդյունավետությունը: Շարունակվելու և խորացվելու են վերջին տարիներին մոր և մանկան առողջության պահպանման բարելավման ուղղությամբ իրականացված բարեփոխումները՝ շեշտադրելով առկա բացերի շտկման խնդիրները:

Ոլորտում պետական ծախսերի շարունակական ավելացումը դիտվում է սահմանված գերակայությունների ուղղությամբ միջոցառումների իրականացման առանցքային լծակներից մեկը: Միևնույն ժամանակ, կառավարությունը, հաշվի առնելով միջազգային փորձը, շեշտադրելու է նաև համեմատաբար քիչ ծախսատար, սակայն ժամանակի ընթացքում նշանակալի ազդեցություն ունեցող միջոցառումների իրականացումը (խոսքը, մասնավորապես վերաբերում է արյան շրջանառության համակարգի հիվանդությունների ռիսկի գործոնների նվազմանը վերաբերող միջոցառումներին (օրինակ՝ ծխելու դեմ պայքար, առանցքային դեղորայքի մատչելիության բարձրացում և այլն):

ՀՀ առողջապահության համակարգը ֆինանսավորվում է ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին աղբյուրներից [3]: Ֆինանսավորման

ներքին հիմնական աղբյուրներն են քաղաքացիների անմիջական վճարումները և պետական բյուջեն: Առողջապահության ֆինանսավորման արտաքին աղբյուրներն են մարդասիրական օգնությունը և դոնոր կազմակերպությունների ու երկրների կողմից իրականացվող ծրագրերը:

ՀՀ-ում գոյություն ունեն առողջապահության ոլորտի ֆինանսավորման հետևյալ հիմնական ներքին աղբյուրները.

- ՀՀ պետական բյուջե,
- առողջապահական վճարովի ծառայություններ,
- համավճարներ
- բժշկական ապահովագրություն:

ՀՀ պետական բյուջեի նախագծի համաձայն՝ առողջապահական ծախսերի ձևավորումն ունի երկու հիմնական մոտեցում.

1. առողջապահական գերակայությունների պահպանում,

2. սոցիալական ուղղվածության ապահովում:

Հանրապետության բնակչության մի մասի և հատուկ շերտերի առողջապահական կարիքների բավարարման նպատակով գործում են առանձին գերատեսչական առողջապահական համակարգեր, որոնք նույնպես ֆինանսավորվում են պետական բյուջեից: 2021 թ.պետական բյուջեն հաստատվել է եկամուտների գծով՝ 1,509.4 մլրդ դրամ, ծախսերի գծով՝ 1,850.8 մլրդ դրամ, և դեֆիցիտի գծով՝ 341.4 մլրդ դրամ [4]:

2020 թ. պետական բյուջեն հաստատվել է եկամուտների գծով 1,695.0 մլրդ դրամ, ծախսերի գծով՝ 1,855.6 մլրդ դրամ, և դեֆիցիտի գծով՝ 160.6 մլրդ դրամ: 2019 թվականի պետական բյուջեն հաստատվել է եկամուտների գծով 1,496.4 մլրդ դրամ, ծախսերի գծով՝ 1,648.0 մլրդ դրամ, և դեֆիցիտի գծով՝ 151.6 մլրդ դրամ [4]:

2021 թ. պետական բյուջեի ընդհանուր ծախսերի 6.2 տոկոսը կամ 114.4 մլրդ դրամ ծրագրվել է ուղղել առողջապահության ոլորտի ծախսերի ֆինանսավորմանը, որը նախորդ տարվա ցուցանիշի նկատմամբ ավելացել է 5.1 մլրդ դրամով կամ 4.7 տոկոսով [4 և սեփական հաշվարկներ]:

Ոլորտը, չնայած COVID 19-ի հետևանքով ավելացող ֆինանսավորման ծավալների, շարունակում է ընդգծված գերակայություն չստանալ: Պետական ֆինանսավորման ծավալներով առողջապահությունը զիջում է այնպիսի ոլորտների, ինչպիսիք են՝ կրթությունը, հասարակական կարգ, անվտանգություն և դատական գործունեությունը, ընդհանուր բնույթի հանրային ծառայությունները և այլ բյուջետային խմբեր:

Առողջապահությունը հանդիսանում է Հայաստանի Հանրապետության պետական քաղաքականության գերակա ուղղություններից մեկը, որի հիմնական նպատակներն են՝ հիվանդությունների վաղ հայտնաբերումը, կանխարգելումը, ախտորոշումը և բուժումը, բուժօգնության մատչելիության բարձրացումը և որակի ապահովումը [5]:

Աղյուսակ 1. Առողջության ոլորտի ֆինանսավորումը 2015-2021 թվականներին [6]

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Առողջապահության բյուջեի աճը, %	12.4	2.9	-3.0	-6.8	11.7	22.1	4.7
Առողջապահության բյուջեն ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %	1.7	1.7	1.5	1.3	1.4	1.7	-
Առողջապահության բյուջեի կշիռը պետական բյուջեում, %	6.3	6.8	6.3	5.5	5.4	5.8	6.2
Առողջապահության բյուջեն ընթացիկ գներով, մլրդ դրամ	86.1	88.6	85.9	80.1	89.5	109.3	114.5
Պետական բյուջեի աճ, %	10.5	-5.2	4.2	7.7	12.4	12.5	-0.2
Պետական բյուջեն ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %	27.3	25.8	24.4	24.3	25	30	-

Առողջապահության ոլորտի պետական ֆինանսավորման ծավալներն, ընդհանուր առմամբ աճող են: 2020թ-ին 2015թ-ի համեմատ առողջապահական ծախսերի կշիռը ՀՆԱ-ում և պետական բյուջեում էական փոփոխություններ են կրել պետական բյուջեում այն նվազել է 0.5 տոկոսային կետով՝ կազմելով 5.8 տոկոս, իսկ ՀՆԱ-ում, կարելի է ասել, մնացել է նույնը՝ պահպանելով 1.7 տոկոս: Ոչ համաչափ փոփոխությունների պատճառն այն է, որ պետական ծախսերն ողջ ընթացումն ունեցել են աճի

միտում, չնայած նրան, որ ՀՆԱ-ն ունեցել է փոփոխուն դինամիկա՝ և աճել է, և նվազել:

Դիտարկվող ժամանակահատվածում պետական առողջապահական ծախսերի ամենաբարձր աճը՝ 22.1 տոկոս, գրանցվել է 2020-ին: 2021թ-ին և վս ավելացվել է նախատեսվող ֆինանսավորման ծավալները սակայն ավելի համեստ աչի տեմպով՝ 4.7 տոկոս:

Առողջապահության ոլորտի ֆինանսավորումը ՀՀ պետական բյուջեում ներկայացված է 5 ծախսային խմբերով՝

- Դեղորայքի տրամադրում ամբուլատոր-պոլիկլինիկական, հիվանդանոցային բուժօգնություն ստացողներին և հատուկ խմբերում ընդգրկված ֆիզիկական անձանց
- Արտահիվանդանոցային ծառայություններ
- Հիվանդանոցային ծառայություններ
- Հանրային առողջապահական ծառայություններ
- Առողջապահական հարակից ծառայություններ և ծրագրեր

«Դեղորայքի տրամադրում» ամբուլատոր-պոլիկլինիկական, հիվանդանոցային բուժօգնություն ստացողներին և հատուկ խմբերում ընդգրկված ֆիզիկական անձանց ծրագիրը, որի գծով նախատեսվել է 4,818.9 մլն դրամ 2020թ. 4,016.7 մլն դրամի դիմաց կամ 802.2 մլն դրամով ավելի:

«Արտահիվանդանոցային ծառայություններ» խմբի գծով նախատեսվել է 30,404.9 մլն դրամ 2020թ. 27,564.8 մլն դրամի դիմաց կամ 2,840.1 մլն դրամով ավելի:

2021 թ. արտահիվանդանոցային բուժօգնության շրջանակներում նախատեսվում է յոթ ծրագրերի իրականացում (2020թ. նախատեսվող տասնչորս ծրագրերի փոխարեն): Որոնցից են՝

- «Ամբուլատոր-պոլիկլինիկական բժշկական օգնության ծառայություններ» ծրագիրը. Ծրագրի գծով նախատեսվել է 18,441.9 մլն դրամ: 2020թ. նկատմամբ ծախսերը ավելացել են 1,560.3 մլն դրամով:

- Ամբուլատոր-պոլիկլինիկական օդակում ըստ բժշկական ցուցումների լաբորատոր-գործիքային ախտորոշիչ հետազոտությունների իրականացման նպատակով նախատեսվել է 2,513.0 մլն դրամ:

- «Արտահիվանդանոցային մասնագիտացված բժշկական օգնության ծառայություններ» ծրագրի գծով նախատեսվել է 844.9 մլն դրամ: 2020թ. նկատմամբ ծախսերը ավելացել են 59.2 մլն դրամով, որը պայմանավորված է դեպքերի և հետազոտությունների թվաքանակների պակասեցմամբ:

- «Հեմոդիալիզի և պերիտոնիալ դիալիզի անցկացման ծառայություններ» ծրագիրը ներառում է հեմոդիալիզի կարիք ունեցող հիվանդների բժշկական օգնության համալիր միջոցառումների իրականացումը հիվանդանոցների միջոցով: Ծրագրի գծով նախատեսվել է 854 հիվանդի բուժում 2,364.8 մլն դրամ գումարով՝ 2020թ. 751 հիվանդի և 2,080.1 մլն դրամի դիմաց կամ 103 հիվանդով և 284.7 մլն դրամով ավելի:

- «Շտապ բժշկական օգնության ծառայություններ» ծրագիրը ներառում է հանրապետության տարածքում ամբողջ բնակչության համար անհետաձգելի բժշկական օգնության ապա-

հովումը շտապ բժշկական օգնության կանչերի միջոցով: Ծրագրի գծով նախատեսվել է 3,473.3 մլն դրամ՝ 2020թ. 3,292.3 մլն դրամի դիմաց կամ 181.0 մլն դրամով ավելի, որը պայմանավորված է շտապ բժշկական օգնության կանչերի միջին արժեքի բարձրացմամբ:

«Հիվանդանոցային ծառայություններ» խմբի գծով նախատեսվել է 41,139.7 մլն դրամ 2020 թ. 39,267.3 մլն դրամի դիմաց կամ 1,872.4 մլն դրամով ավելի, որն ամբողջությամբ պայմանավորված է պետական բյուջեից Կորոնավիրուսով հիվանդներին հիվանդանոցային բժշկական ծառայությունների ապահովման անհրաժեշտությամբ:

2021 թ. հիվանդանոցային բուժօգնության շրջանակներում նախատեսվում է 21 ծրագրերի իրականացում՝ 2020 թ. նախատեսվող 20 ծրագրերի փոխարեն: Ավելացող ծրագիրը դա Հայաստանի Հանրապետությունում կորոնավիրուսային վարակի (COVID) կանխարգելմանն ուղղված՝ պատվաստանյութի ձեռքբերման միջոցառումներն են 3 030.2 մլն դրամի չափով:

Ծրագրերի ցանկում են նաև՝

- «Սոցիալապես անապահով և հատուկ խմբերում ընդգրկվածներին բժշկական օգնության ծառայություններ» ծրագրին միավորվել են «Սեռական ճանապարհով փոխանցվող հիվանդությունների բժշկական օգնության ծառայություններ», «Վերականգնողական բժշկական օգնության ծառայություններ» և «Չորակոչային և նախագորակոչային տարիքի անձանց հիվանդանոցային բժշկական օգնություն և փորձաքննություն» ծրագրերը: «Առողջապահական հարակից ծառայություններ և ծրագրեր» դասից սույն ծրագիր է տեղափոխվել 514.5 մլն դրամ, իսկ «Սրտի վիրահատության ծառայություններ» ծրագրից՝ 140.3 մլն դրամ:

- «Անհետաձգելի բժշկական օգնության ծառայություններ» ծրագրի գծով նախատեսվել է 18,616 դեպքի բուժում 2,729.0 մլն դրամով՝ 2020թ. 18,400 դեպքի և 1,852.7 մլն դրամի դիմաց կամ 216 դեպքով և 876.3 մլն դրամով ավելի: «Սրտի վիրահատության ծառայություններ» ծրագրից սույն ծրագիր է տեղափոխվել 998.2 մլն դրամ:

- «Չինժառայողներին, ինչպես նաև փրկարար ծառայողներին և նրանց ընտանիքի անդամներին բժշկական օգնության ծառայություններ» ծրագրի գծով սոցիալական փաթեթի շրջանակներում նախատեսվել է 15,239 դեպքի բուժում 2,932.5 մլն դրամով 2020թ. 14,967 դեպքի և 2,200.2 մլն դրամի դիմաց կամ 272 դեպքով և 732.3 մլն դրամով ավելի: «Սրտի վիրահատության ծառայություններ» ծրագրից սույն ծրագիր է տեղափոխվել 877.0 մլն դրամ:

- «Պետական հիմնարկների և կազմակերպությունների աշխատողների բժշկական օգնության և սպասարկման ծառայություններ» ծրագրի գծով սոցիալական փաթեթի 100,000 շահառուների համար նախատեսվել է 3,826.3 մլն դրամ:

- «Տուբերկուլյոզի բժշկական օգնության ծառայություններ» ծրագրով նախատեսվել է տուբերկուլյոզի 3,700 հիվանդանոցային դեպքի բուժում 1,321.2 մլն դրամ գումարով՝ 2020թ. 5,098 դեպքի և 1,414.2 մլն դրամի դիմաց կամ 1,398 դեպքով և 93.0 մլն դրամով պակաս:

- «Աղիքային և այլ ինֆեկցիոն հիվանդությունների բժշկական օգնության ծառայություններ» ծրագրի շրջանակներում նախատեսվել է 9,915 հիվանդանոցային դեպքի բուժում 1,259.8 մլն դրամ գումարով՝ 2020թ. 9,542 դեպքի և 1,220.0 մլն դրամի դիմաց կամ 373 դեպքով և 39.8 մլն դրամով ավելի:

- «Հոգեկան և նարկոլոգիական հիվանդների բժշկական օգնության ծառայություններ» ծրագրի շրջանակներում նախատեսվել է 6,391 հիվանդանոցային դեպքի բուժում 2,315.3 մլն դրամ գումարով՝ 2020թ. նույնքան դեպքի և 2,815.4 մլն դրամի դիմաց կամ 500.1 մլն դրամով պակաս, որը պայմանավորված է հոգեբուժական ծառայություն մատուցող հաստատությունների օպտիմալացմամբ:

- «Ուռուցքաբանական և արյունաբանական հիվանդությունների բժշկական օգնության ծառայություններ» ծրագրի շրջանակներում նախատեսվել է հիվանդանոցային 10,195 դեպքի բուժում 1,044.1 մլն դրամ գումարով՝ 2020թ. 10,912 դեպքի և 1,117.5 մլն դրամի դիմաց կամ 717 դեպքով և 73.4 մլն դրամով պակաս:

- «Մանկաբարձական բժշկական օգնության ծառայություններ» ծրագրի շրջանակներում նախատեսվել է 47,427 դեպքի բուժում 6,253.8 մլն դրամ գումարով՝ 2020թ. 53,094 դեպքի և 6,693.9 մլն դրամի դիմաց կամ 5,667 դեպքով և 440.1 մլն դրամով պակաս:

- «Երեխաներին բժշկական օգնության ծառայություններ» ծրագրի շրջանակներում նախատեսվել է 56,092 հիվանդանոցային դեպքի բուժում 8,190.8 մլն դրամ գումարով՝ 2017 թ. 55,330 դեպքի և 8,039.4 մլն դրամի դիմաց կամ 769 դեպքով և 151.4 մլն դրամով ավելի: «Սրտի վիրահատության ծառայություններ» ծրագրից սույն ծրագիր է տեղափոխվել 280.0 մլն դրամ:

«Հանրային առողջապահական ծառայություններ» խմբի գծով նախատեսվել է 8 626.5 մլն դրամ 2020թ. 5 772,8 մլն դրամի դիմաց կամ

2 853.7 մլն դրամով ավելի: Հանրային առողջապահական ծառայությունների շրջանակներում նախատեսվում է չորս ծրագրերի իրականացում (2017 թ. հինգ ծրագրերի փոխարեն): Որոնցից են՝

- «Բնակչության սանիտարահամաճարակային անվտանգության ապահովման և հանրային առողջապահության ծառայություններ» ծրագիրը, որի գծով նախատեսվել է 3 300,0 մլն դրամ՝ 2020թ. 2 021,2 մլն դրամի դիմաց:

- Իմունականիսարգելման ազգային ծրագիրը, որի գծով նախատեսվել է 3 500,0 մլն դրամ:

- «Արյան հավաքագրման ծառայություններ» ծրագիրը, որի գծով նախատեսվել է 308,3 մլն դրամ:

«Առողջապահական հարակից ծառայություններ և ծրագրեր» դասի գծով նախատեսվել է 6,547.4 մլն դրամ 2020թ. 8,038.5 մլն դրամի դիմաց կամ 1,491.1 մլն դրամով պակաս (այդ թվում կապիտալ շինարարության գծով՝ 1,312.0 մլն դրամով):

Առողջապահական հարակից ծառայությունների և ծրագրերի շրջանակներում նախատեսվում է 14 ծրագրերի (այդ թվում 4 վարկային և դրամաշնորհային ծրագրերի) իրականացում: Որոնցից են՝

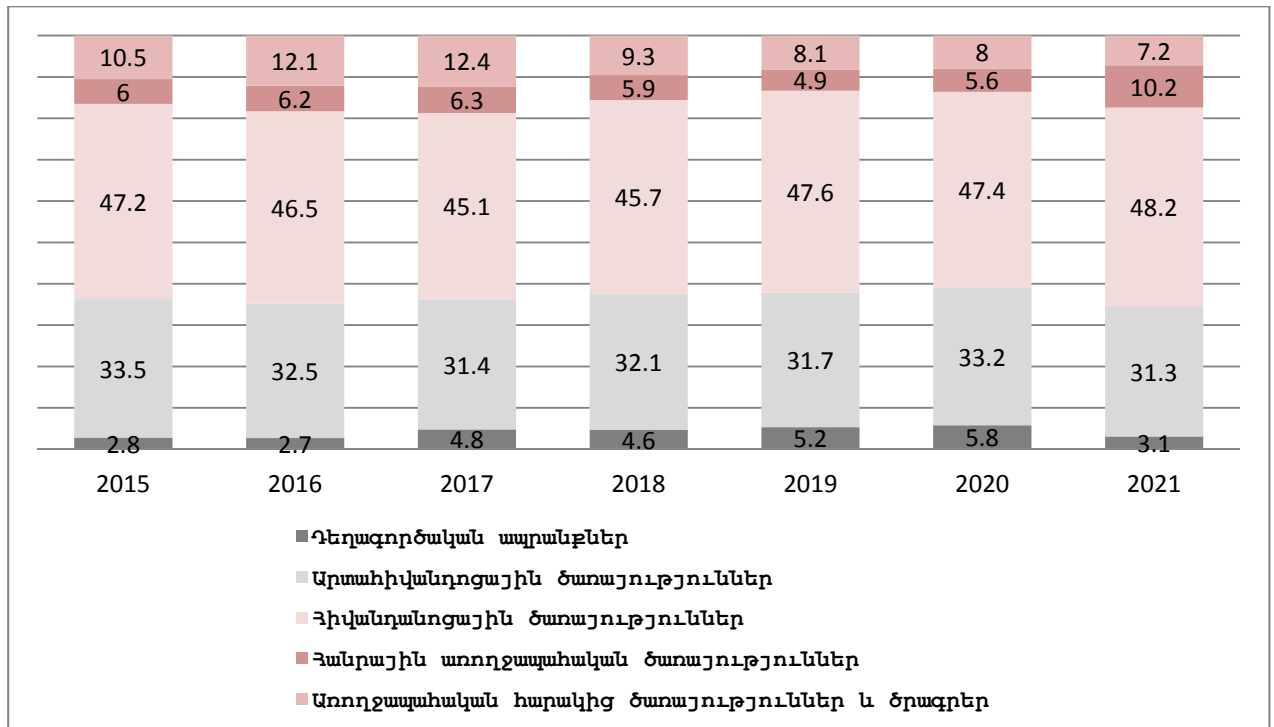
- «Դատաբժշկական և գենետիկ ծառայություններ» ծրագիրը, որի գծով նախատեսվել է 464.5 մլն դրամ 2020 թ. 389.5 մլն դրամի դիմաց:

- «Բժշկական օգնության մասնագիտական, խորհրդատվական և կազմակերպամեթոդական աջակցության ծառայություններ» ծրագիրը, որի գծով նախատեսվել է 300.2 մլն դրամ՝ 2020 թ. 231.1 մլն դրամի դիմաց:

Միաժամանակ, 2021 թ. առողջապահության ոլորտում նախատեսվում են շարունակել և իրականացնել արտաքին աղբյուրներից ստացվող նպատակային վարկային և դրամաշնորհային միջոցներով ծրագրեր, որոնցից են՝

- ՀԲ աջակցությամբ իրականացվող Ոչ վարակիչ հիվանդությունների կանխարգելման և վերահսկման ծրագիր. նախատեսված է 2,736.3 մլն. դրամ, այդ թվում վարկային միջոցներ՝ 2,301.9 մլն. դրամ, ՀՀ համաֆինանսավորում՝ 434.4 մլն. դրամ:

- ՀԲ աջակցությամբ իրականացվող Ոչ վարակիչ հիվանդությունների կանխարգելման և վերահսկման դրամաշնորհային ծրագիր. Ծրագրի շրջանակներում նախատեսվում է 1,833.5 մլն. դրամ, այդ թվում դրամաշնորհային միջոցներ՝ 1,639.9 մլն. դրամ, ՀՀ համաֆինանսավորում՝ 193.6 մլն. Դրամ [7]:

Փծապատկեր 1. Առողջապահության բյուջեի կառուցվածքը 2014-2018 թվականներին, տոկոս [8]

Այսօր Հայաստանի Հանրապետության առջև ծառացել են հանգուցալուծում պահանջող բազմաթիվ սոցիալական խնդիրներ, այդ թվում՝ COVID 19 համաճարակի հետևանքների հաղթահարում հետագա տարածումների կանխարգելում, կարիքավորների և գործազուրկների (որոնք կազմում են բնակչության զգալի մասը) պաշտպանություն, բնակչության առողջության պահպանման անբավարարություն: Սոցիալական ոլորտի նշանակությունը մեծ է ոչ միայն տնտեսության վրա նրա ահռելի ազդեցության շնորհիվ, այլև հասարակության բոլոր խավերի շահերի և նախասիրությունների ներդաշնակ համակցման, անհատի բազմակողմանի զարգացման, հոգևոր և նյութական պահանջմունքների բավարարման առումով:

Հասարակության մեջ վերջին տարիներին տեղի ունեցած քաղաքական, տնտեսական և բարոյահոգեբանական տեղաշարժերը հանգեցրել են առողջապահության ոլորտում արժեքների (արդյունքների) ընկալման, գնահատման ու վերլուծության զգալի փոփոխությունների: Բանն այն է, որ մատուցված բժշկական օգնության և սպասարկման ծառայությունը՝ հիվանդների բուժումը, նպաստում են հասարակության աշխատունակության բարձրացմանը, սոցիալ-ժողովրդագրական ցուցանիշների բարելավմանը, բնակչության սոցիալական, ֆիզիկական և բարոյական պահանջների բավարարմանը, հետևաբար, ակնհայտ է բժշկական ծառայությունները որպես «արտադրություն» և առողջու-

թյունը որպես «սոցիալական ապրանք» դիտարկելու անհրաժեշտությունը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Ղուշյան Հ. Բ.** «Մակրոկարգավորում», Երևան, 2005թ.
2. <https://www.moh.am/#1/1446>
3. Առողջապահության Ազգային Ինստիտուտ՝ «Հայաստանի առողջապահության ազգային հաշիվներ», Երևան, 2018թ.
4. ՀՀ Կառավարության պաշտոնական կայքէջ՝ <https://www.gov.am/am/budget/>
5. Տնտեսական զարգացման և հետազոտությունների կենտրոն՝ www.EDRC.am
6. ՀՀ 2015-2020թթ. Պետական բյուջեի կատարման հաշվետվություններ, ՀՀ 2021թ. բյուջետային ուղերձ, ՀՀ ՎԿ պաշտոնական տվյալներ՝ <https://www.armstat.am/am/>
7. Հայաստանի Հանրապետության 2021 թվականի պետական բյուջեի նախագծի ամփոփ նկարագիր, www.parliament.am
8. Համաշխարհային բանկի կողմից իրականացված՝ «Հանրային Ֆինանսների Կառավարման Բարեփոխումներ՝ Հանուն Առողջապահական Ծառայությունների Մատուցման Բարելավման», 2020:

Տճանա/Հանձնվել է՝ 22.03.2021
 Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 24.03.2021
 Принята/Ընդունվել է՝ 29.03.2021

Կրթական համակարգի կատարելագործումը որպես աղքատության հաղթահարման հիմնական գործոն

Գրիգորյան Հ. Ա.

«Հայաստանում Ֆրանսիական Համալսարան Հիմնադրամի»
բակալավրիատի 4-րդ կուրսի ուսանող (Երևան, Հայաստան)
harutyun.grigoryan99@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ աղքատության հաղթահարում, կրթություն, կրթական համակարգ, ուսուցման գործընթաց.

Улучшение системы образования как ключевой фактор преодоления бедности

Григорян А. А.

Студент 4 курса бакалавриата Французского университета в Армении (Ереван, Армения)
harutyun.grigoryan99@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы совершенствования системы образования и подтверждается позиция о том, что совершенствование системы образования является ключевым фактором преодоления бедности. Провал образования в будущем приводит к увеличению бедности, что, в свою очередь, приводит к гораздо более высоким социальным и финансовым затратам для государства.

Ключевые слова: борьба с бедностью, образование, система образования, учебный процесс.

Improving the education system as a key factor in overcoming poverty

Grigoryan H. A.

4th year undergraduate student of the "French University in Armenia" (Yerewan, Armenia)
harutyun.grigoryan99@gmail.com

Abstract. The article addresses the issues of improving the education system and confirms the position that improving the education system is a key factor in overcoming poverty. The failure of education in the future leads to increased poverty, and consequently much higher social and financial costs for the state.

Keywords: managerial thinking, public administration, governance principles, state, manager-subordinate relations.

Աղքատությունը երևույթը այսօր համաշխարհային հանրության առջև ծառացած մի կարևորագույն հիմնախնդիր է, որը հղի է կործանարար հետևանքներով, և իր անդառնալի ազդեցությունը կարող է ունենալ յուրաքանչյուր երկրի տնտեսության, մշակույթի, սոցիալական հարաբերությունների, քաղաքականության ու այլ ոլորտների վրա: Աղքատությունը մարտահրավեր է, որի հաղթահարման նպատակով պայքարում են ինչպես բազմաթիվ պետություններ, այնպես էլ համաշխարհային կազմակերպություններ, ինչպիսիք են Միավորված ազգերի կազմակերպությունը (այսուհետ՝ ՄԱԿ), Համաշխարհային բանկը, ՅՈՒՆԻՍԵՖ-ը (UNICEF), Չայլդ Ֆանդը (Child Fund) և այլ համաշխարհային կազմակերպություններ: Հենց այս կազմակերպությունների կողմից էլ մշակվում և իրականացվում են մի շարք ռազմավարական ծրագրեր, որոնք ուղղված են աղքատության կրճատմանը:

Աղքատությունն ավելին է, քան կայուն կենսամիջոցներ ապահովելու համար անհրաժեշտ եկամտի և ռեսուրսների պակասը: Աղքատությունը հանգեցնում է ոչ միայն սոցիալական խտրականության ու մեկուսացման, այլ

սահմանափակում է այնպիսի կարևոր ծառայությունների հասանելիությունը, ինչպիսիք են կրթությունը, առողջապահությունը և այլ հիմնական ծառայությունները:

Կարևոր է նախ անդրադառնալ «աղքատություն» հասկացության բնորոշմանը: Տեսական գրականությունում չկա «աղքատություն» հասկացության հստակ սահմանում: Գիտնականները բազմաթիվ սահմանումներ են առաջ քաշել: Աղքատության խնդրին անդրադարձել են դեռևս այնպիսի մտածողներ, ինչպիսիք են Պլատոնը և Արիստոտելը: Պլատոնը գտնում էր, որ ցանկացած հասարակություն բաժանվում է հարուստների և աղքատների: Նա մեկ պետության մեջ տեսնում էր երկու պետությունների գոյություն՝ հարուստների պետություն և աղքատների պետություն: Արիստոտելը կիսում էր Պլատոնի կարծիքն ու գտնում, որ աղքատությունը հղի է ծանր հետևանքներով: Նա հասարակությունը բաժանում էր հարուստների, միջին խավի և աղքատների: Նրանք երկուսն էլ գտնում էին, որ պետությունը պետք է հոգ տանի աղքատների մասին, քանի որ աղքատությունը իր հերթին հանգեցնում է ապստամբությունների և հանցագործությունների [5, p. 9]:

20-րդ դարի սկզբին ուսումնասիրելով աղքատությունը որպես սոցիալ-տնտեսական երևույթ, Ս.Ռոուստրին նշել է. «Աղքատությունը մարդու հիմնական կարիքների, պահանջմունքների՝ սննդի, հագուստի, բնակարանի, բավարարման հնարավորությունների պակասն է» [4, c. 494]: «Աղքատությունն առաջանում է այն ժամանակ, երբ մարդը իր կենսական կարիքները բավարարել չի կարողանում կամ էլ տվյալ հասարակության մեջ բացակայում են հիմնական ապրելակերպի անհրաժեշտ միջոցները [3, c. 75]:

Մեր մոտեցմամբ աղքատությունը ունի բազում ասպեկտներ, այն ընդգրկում է աչմիայն սոցիալական, այլ նաև քաղաքական, հոգևոր-մշակութային ոլորտները: Աղքատությունը կենսաբանական, սոցիալական, հոգևոր-մշակութային նվազագույն պահանջմունքները բավարարելու անհնարինությունն է:

Աղքատության պատճառները տարբեր են, դրանք կարելի է դասակարգել երեք խմբի՝ անհատական, կառուցվածքային և ֆատալիստական:

Առաջինի դեպքում աղքատության ձևավորման պատճառը հենց անհատի մեջ է: Աղքատությունը անհատի ծուլության, բնավորության թուլության, սխալ ընտրության և մարդկային բնավորության բացասական գծերի արդյունք է:

Ըստ կառուցվածքային մոտեցման՝ այն բացատրվում է գոյություն ունեցող տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական ոչ կատարյալ համակարգի առկայությամբ: Այս դեպքում աղքատության պատասխանատվությունը դրվում է ոչ թե անհատի, այլ պետության վրա, քանի որ տնտեսական համակարգը չի ապահովում համապատասխան աշխատատեղերով: «Շատ հաճախ երկրները հայտնվում են աղքատության մեջ, որովհետև նրանց ղեկավարները չգիտեն, թե որ քաղաքականությունը բարեկեցիկ կդարձնի իրենց քաղաքացիներին» [1, 71-107 էջեր]:

Աղքատության ֆատալիստական պատճառները կապված չեն սուբյեկտի հետ, առաջանում են նրա կամքից և գիտակցությունից անկախ (ֆորս-մաժորային իրավիճակներ, տնտեսական ճգնաժամ, արտակարգ դրություն):

Կրթությունը աղքատության հաղթահարման ամենաարդյունավետ միջոցներից է: Վիճակագրության տվյալների վերլուծությունը վկայում է, որ ուղղակի կապ կա բնակչության կրթության մակարդակի և աղքատության միջև: Կրթության ձախողումը ապագայում առաջ է բերում աղքատության ավելացման և հետևաբար սոցիալական և ֆինանսական շատ ավելի մեծ ծախսեր պետության համար:

Կրթությունը հոգևոր մշակույթի ամենակազմակերպված ոլորտն է, համակարգ, որն ուղղակի կամ անուղղակի ձևով իր ազդեցությունը, պահանջներն ու ստեղծագործական ազդակներն է տարածում անհատի ձևավորման, երկրի տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, հոգևոր և այլ ոլորտների կազմակերպման ու զարգացման վրա:

Բոլոր ժամանակներում մարդու գլխավոր հարստությունը համարվել է կրթությունը: Նշենք, որ կրթության դերն էապես արժևորվել է դեռևս մեր թվարկությունից առաջ, երբ Պլատոնը հիմնադրեց Աթենքի ակադեմիան, որը Եվրոպայում բարձրագույն կրթություն ստանալու առաջին ինստիտուտն է համարվում [6]:

«Կրթության մասին» ՀՀ օրենքի 3-րդ հոդվածի 1-ին կետով կրթությունը բնորոշվում է որպես անձի, հասարակության, պետության շահերից ելնող ուսուցման և դաստիարակության գործընթաց, որը նպատակամղված է գիտելիքները պահպանելուն ու նոր սերունդներին փոխանցելուն»:

Ներկայումս մարդկային զարգացման քաղաքականության հիմնական գերակայություններից են կրթության որակի, մատչելիության, արդյունավետության ապահովումը, քանի որ հենց կրթության միջոցով է հնարավոր լուծել պետության ռազմավարական այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են կայուն տնտեսական զարգացումը, աղքատության հաղթահարումը, ազգային անվտանգությունը, ժողովրդավարական հասարակության ստեղծումը, և գիտելիքահեն հասարակության կայացումը:

Կրթության իրավունքն ամրագրված է Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ: Մասնավորապես ՀՀ Սահմանադրության 38-րդ հոդվածը սահմանում է. 1. Յուրաքանչյուր ոք ունի կրթության իրավունք: Պարտադիր կրթության ծրագրերը և տևողությունը սահմանվում են օրենքով: Պետական ուսումնական հաստատություններում միջնակարգ կրթությունն անվճար է: Յուրաքանչյուր ոք օրենքով սահմանված դեպքերում և կարգով ունի մրցութային հիմունքներով պետական բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթական հաստատություններում անվճար կրթություն ստանալու իրավունք»:

Բոլոր պետություններում էլ կրթությունը հետապնդում է միևնույն նպատակները, որոնք անկասկած համադրում են քաղաքակրթության համամարդկային արժեքները ազգայինի հետ: Այդ կապակցությամբ միջազգային կազմակերպությունների կողմից ընդունվել են մի շարք հռչակագրեր, որոնց համաձայն մարդասիրական կրթության վերջնական նպատակը պետք է դառնա յուրաքանչյուր անհատի մոտ համամարդկային արժեքների ընկալումն ու դրանց

համապատասխան վարքագծի ձևավորումը, որի վրա հիմնված է մարդկության մշակույթը:

«Կրթության» մասին ՀՀ օրենքը սահմանվում է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը հռչակում և երաշխավորում է կրթության բնագավառի առաջանցիկ զարգացումը՝ որպես պետականության ամրապնդման կարևորագույն գործոն, ինչպես նաև ամրագրում՝ «Կրթության բնագավառում պետական քաղաքականության հենքն ազգային դպրոցն է, որի գլխավոր նպատակը մասնագիտական պատշաճ պատրաստվածություն ունեցող և համակողմանիորեն զարգացած, հայրենասիրության, պետականության և մարդասիրության ոգով դաստիարակված անձի ձևավորումն է: Հայաստանի Հանրապետության կրթական համակարգը նպատակաուղղված է հայ ժողովրդի հոգևոր և մտավոր ներուժի ամրապնդմանը, ազգային և համամարդկային արժեքների պահպանմանն ու զարգացմանը» (հոդված 4):

Կրթական ոլորտում պետական քաղաքականության արդյունավետությունը էական նշանակություն ունի հասարակության ու պետության առաջընթացի համար կայուն հիմքեր ստեղծելու, ինչպես նաև մարդու կենսական կարևոր շահերի ապահովման համար: Այդ իսկ պատճառով շատ կարևոր է բացահայտել, թե ինչն է կազմում կրթության բովանդականությունը:

Կրթության մասին ՀՀ օրենքի 11-րդ հոդվածում ամրագրված է. «Կրթության բովանդակությունը հասարակության հոգևոր, տնտեսական և սոցիալական առաջընթացի հիմնական գործոններից մեկն է և նպատակաուղղված է երիտասարդ սերնդի դաստիարակմանը, պատշաճ վարքի և վարվելակերպի ձևավորմանը, անձի համակողմանի և ներդաշնակ զարգացման, նրանց ինքնորոշման և ինքնադրսևորման համար անհրաժեշտ պայմանների ստեղծմանը, քաղաքացիական հասարակության կայացմանը և զարգացմանը, իրավական պետության ստեղծմանն ու կատարելագործմանը:

Կրթության բովանդակությունն ապահովում է՝

1) սովորողների աշխարհաճանաչման ձևավորումը գիտելիքների և կրթական ծրագրերի ժամանակակից մակարդակին (աստիճանին) համապատասխան:

2) սովորողների կողմից ազգային և համամարդկային մշակութային արժեքների յուրացումը:

3) հասարակության կատարելագործումը և ազգի զարգացման նոր մակարդակ ապահովող ժամանակակից անհատի ու քաղաքացու ձևավորումը:

4) հասարակության մտավոր ներուժի և աշխատուժի վերարտադրությունն ու զարգացումը»:

Այսօր շատ կարևոր է կրթության ոլորտում հավասար հնարավորությունների ստեղծումը,

որպեսզի կրթությունը կապվի մարդու ընդունակությունների, այլ ոչ թե նյութական վիճակի հետ: «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքի համաձայն՝ «Հայաստանի Հանրապետությունն ապահովում է կրթության իրավունք՝ անկախ ազգությունից, ռասայից, սեռից, լեզվից, դավանանքից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, սոցիալական ծագումից, գույքային դրությունից կամ այլ հանգամանքներից: Մասնագիտական կրթության իրավունքի սահմանափակումները նախատեսվում են օրենքով: Ղեկությունը կրթության իրավունքն ապահովում է կրթության համակարգի բնականոն գործառնությամբ և կրթություն ստանալու համար սոցիալ-տնտեսական պայմանների ստեղծմամբ...» (հոդված 6):

Չնայած անկախությունից ի վեր կրթության ոլորտում իրականացվել են մի շարք բարեփոխումներ, այնուամենայնիվ կրթության համակարգը դեռևս հեռու է իր առաքելության լիարժեք և ամբողջական իրականացումից: Այսօր առաջ են եկել նոր մարտահրավերներ, որոնց հաղթահարմամբ է պայմանավորված կրթության ապագան:

Մասնավորապես՝ կորոնավիրուսի (Covid-19) համավարակով պայմանավորված, Հայաստանի Հանրապետությունում արտակարգ դրություն հայտարարելու մասին 2020 թ. մարտի 16-ի N 298-Ն Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության որոշման ընդունումից հետո դպրոցները անցում կատարեցին հեռավար ուսուցման, որի պարագայում լրջագույն խնդիր էր կրթության մատչելիության և հավասար հնարավորությունների ապահովումը սոցիալական բոլոր խավերի համար:

Վիճակագրությունը ցույց տվեց, որ հիմնականում տուժեցին սոցիալապես խոցելի ընտանիքների երեխաները՝ հնարավորությունների հասանելիության պատճառով (տեխնիկական միջոցների բացակայություն, ինտերնետ կապ):

Ուսումնասիրելով կրթական համակարգում առկա բացերը, կրթական համակարգի հեռանկարներն ու մարտահրավերները, ակներև է, որ մեր հանրապետությունում կրթության որակի բարելավման ուղղությամբ աշխատանքները պետք է լինեն շարունակական և ավելացվեն այն ֆինանսական միջոցները, որոնք ուղղվում են ուսումնական գործընթացի կազմակերպմանը:

Ներկայումս կրթական համակարգի արդյունավետության բարձրացման համար Կառավարությունն իր առջև դրել է մի շարք ծրագրային նպատակներ, մասնավորապես՝

1. Հանրակրթության ոլորտում Կառավարության ծրագրային նպատակներն են՝

➤ բարձրացնել նախադպրոցական կրթության մատչելիության և հասանելիության աստիճանը բոլոր համայնքներում՝ մինչև

2023 թվականը 3 տարեկանից բարձր երեխաների ընդգրկվածությունը հասցնելով 70 տոկոսի.

- ներդնել դպրոցական կառավարման բարելավված համակարգ.
- ներդնել փոքրաթիվ աշակերտական համակարգում ունեցող դպրոցների կրթության կազմակերպման արդյունավետ մոդելներ.
- ապահովել բոլոր մարզերի հանրակրթական դպրոցների տարրական դասարանների աշակերտներին կայուն դպրոցական սննդով.
- անցնել համընդհանուր ներառական հանրակրթությանը հանրապետության բոլոր մարզերում և Երևան քաղաքում մինչև 2023 թվականը.
- նոր բովանդակություն հաղորդել 12-ամյա կրթությանը՝ վերանայել չափորոշիչները, ուսումնական պլանը և առարկայական ծրագրերը՝ խթանելով քննական մտածողությունը, նորարարությունը և վերլուծական ու ստեղծագործական հմտությունները՝ առանձնակի ուշադրություն դարձնելով քաղաքացիական, ֆինանսական և ձեռնարկատիրական կրթությանը:

2. Մասնագիտական կրթության ոլորտի բարեփոխումները միաված են լինելու՝

- կրթական ծրագրերի արդիականացմանը՝ ուղղված տնտեսության և աշխատաշուկայի փոփոխվող պահանջներին.
- նախնական և միջին մասնագիտական կրթական հաստատություններում կրթության և ուսուցման որակը բարձրացնելու համար գործատուների ակտիվ ներգրավմամբ ներդնել և ընդլայնել դուստլ կրթական համակարգը՝ հաշվի առնելով տարածքային զարգացման գերակայությունները:

3. Բարձրագույն կրթության ոլորտի բարեփոխումները միաված են լինելու՝

- բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ինքնավարության և ակադեմիական ազատությունների ընդլայնմանը, արդյունավետ կառավարման, հավասարակշռված հաշվետվողականության և թափանցիկության մեխանիզմների ինստիտուցիոնալ հենքի ստեղծմանը.
- բարձրագույն կրթության որակի շարունակական բարելավմանը, բարձրագույն կրթության մեջ հետազոտական բաղադրիչի շարունակական մեծացմանը.
- կրթական ծրագրերի բովանդակության և կառուցվածքի վերանայմանը՝ ուղղելով դեպի ուսումնառության վերջնարդյունքները՝ որակավորումների ազգային շրջանակի (ՈԱԾ) պահանջներին համապատասխան.

- ուսանողի անհատական կրթական հետագծի ապահովմանը՝ կրթական ծրագրերի ճկուն կառուցվածքի ներմուծմամբ.
- բարձրագույն կրթության միջազգայնացմանը, շարժունության հնարավորությունների ընդլայնմանը. եվրոպական բարձրագույն կրթական տարածքի ուղղությունների և սկզբունքների իրականացմանը.
- բարձրագույն կրթության ֆինանսավորման աստիճանական ավելացմանը, ֆինանսավորման ծավալների ընդլայնմանը՝ զուգընթաց վերանայելով ուսումնական հաստատություններին տրամադրվող ֆինանսական միջոցների սկզբունքները, ֆինանսական աջակցության հասցեականությունը, նպատակայնությունը, ուսումնական հաստատության գործունեության արդյունավետության ցուցանիշները:

4. Գիտության ոլորտում անհրաժեշտ է՝

- բարձրացնել գիտության ֆինանսավորման արդյունավետությունը, տրամադրվող միջոցներն ուղղել երկրի տնտեսության կարիքներից բխող և գիտական հետազոտությունների արդի պահանջներին համապատասխանող ուղղություններին.
- Հայաստանում ապրելու և ստեղծագործելու ժամանակակից պայմաններ ստեղծել երիտասարդ գիտնականների համար, Հայաստանի զարգացման ծրագրերում ներգրավել արտասահմանում գտնվող հայ գիտնականներին: Հայաստանի գիտության ոլորտը պետք է լինի միջազգայնորեն մրցունակ, միջազգային գիտական նվաճումների միտված, երկրի տնտեսության մրցունակությանը և անվտանգությանն ամիջականորեն նպաստող.
- ստեղծել գիտական, գիտակրթական և գիտատեխնոլոգիական գերազանցության կենտրոններ՝ բեկումնային զարգացում ապահովող որոշ տեխնոլոգիաների ոլորտում.
- սերտացնել կրթություն-գիտություն կապը՝ նպաստելով բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների և գիտական կազմակերպությունների ցանցերի ձևավորմանը՝ ըստ գիտական գործունեության բնագավառների և ապահովելով 34 ուսանողների տեղաշարժը ցանցի մաս կազմող բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում և գիտական կազմակերպություններում.
- գիտության ոլորտում ներդնել արդյունավետության վրա հիմնված ֆինանսավորման մեխանիզմներ.
- ստեղծել անհրաժեշտ պայմաններ հայերենի՝ իբրև ժամանակակից գիտության լեզվի գործառության ու զարգացման համար:

Կառավարության կողմից նշված նպատակներին հասնելու համար կարևոր են կրթական և գիտական ծրագրերի շարունակականության ապահովումը, կրթական և գիտական ծառայությունների բովանդակության և ծրագրերի՝ շուկայի, հասարակության և պետության պահանջարկին համաժամանակեցումը [2]:

Այսպիսով, կրթական համակարգի բարեփոխումների առաջնային խնդիրներն են՝ կրթական համակարգի բոլոր մակարդակներում կրթության որակի և արդյունավետության բարձրացումը, դրանց համապատասխանեցումը միջազգային ստանդարտներին, մատչելի/հասանելի կրթության ապահովումը բնակչության բոլոր խավերի համար:

Հաշվի առնելով 21-րդ դարի մարտահրավերները, կրթության կազմակերպման գործընթացները պետք է հնարավորինս ճկուն լինեն և ապահովեն կրթության մատչելիությունը և հասանելիությունը:

Կրթական համակարգի կատարելագործումը աղքատության հաղթահարման հիմնական գործոն է: Որակյալ կրթությունը բարելավում է մարդկանց կյանքն ու բերում կայուն զարգացման: Կրթությունը բանալի է, որը հնարավորություն է տալիս մարդկությանը ճեղքել

աղքատության շղթան ու հասնել բարեկեցության:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Աճեմօղլու Տ., Ռոքինսոն Ջ. Ա.,** «Ինչու՞ են ձախողվում պետությունները», Երևան, «Անտարես», 2018թ.:
2. «ՀՀ կառավարության ծրագիր»՝ հաստատված ՀՀ կառավարության 08.02.201թ. №65-Ա որոշմամբ
3. **Ишмуратова В. Г.,** Содержание категории «бедность» в новейшей истории России. «Проблемы современной экономики». Санкт-Петербург, 2010.
<http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3341>
4. **Медведев Д.,** Черчилль. Биография. Оратор. Историк. Публицист. Амбициозное начало 1874-1929, Москва 2016.
5. **Vaughan, Sharon K.** Poverty, Justice, and Western Political Thought, Lexington Books, 2009.
6. <https://www.britannica.com/biography/Plato>

Տժնա/Հանձնվել է՝ 17.03.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 20.03.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 25.03.2021

Содержание**ПОЛИТИКА**

Оганесян Г. О.	
Зависимость хода и исхода вооруженной борьбы от политических целей войны	5
Давтян Г. М.	
Парламентские выборы в условиях давления оппозиции в Азербайджане	9

ПРАВО

Гевондян Р. В., Одабашян Ш. Г.	
Юридические неопределенности и визовые модернизации системы парламентского управления РА	15
Петросян В. А.	
Разрушительное воздействие COVID-19 на услуги в области репродуктивного здоровья: международно-правовой анализ	24
Саркисян А. О.	
Значение доказательств и особенности доказательного процесса в административных реформах	28
Вирибян Г. М.	
К вопросу о методологии разработки концепции общей теории правовых презумпций	33
Сукиасян В. О.	
Уголовно-процессуальные средства защиты охраняемой законом тайны	43

КУЛЬТУРА И РЕЛИГИЯ

Панибратцев А. В.	
Влияние СМИ на формирование и сохранение культурной идентичности: достоинства и недостатки	55

ИСТОРИЯ

Погосян /Хахбакян/ Г. Г.	
Памятники армянской архитектуры и топонимики в Канаде	60
Погосян /Хахбакян/ Г. Г.	
Памятники армянской архитектуры и топонимики в Мексике	77
Арутюнян М. Г.	
Рукописное наследие села Гулистан Арцаха второй половине XVII века	79
Саргсян С. Т.	
Реалистичный деятель и отважный боец	84

ЭКОНОМИКА

Григорян Г. В., Арустамян Т. Т.	
Искусственный интеллект и цифровые сервисы в банковской системе	93
Габриелян А. А.	
Анализ подходов к измерению эффективности принятия решений	99
Гишян К. М.	
Оценка бедности Армянских домохозяйств с помощью эконометрических методов и машинного обучения	104
Багдасарян Л. Л., Караханян С. А.	
Влияние интеграции в ЕАЭС на развитие внешнеторгового оборота Армении	111
Хачатрян М. Г.	
Оценка эффективности дистанционной организации процесса высшего образования (по материалам РА)	117
Симонян А. А.	
Эффективное управление изменениями как залог противостояния организаций в условиях современной конкуренции	123
Овсепян М. О., Арустамян Т. Т., Петросян Н. Б.	
Необходимость и возможности развития армяно-китайской экономической повестки в рамках китайской инициативы «Один пояс, один путь»	128
Торосян А. А.	
Основные характеристики и особенности виноградарства в Армении	136
Калантарян А. Л.	
P2P-кредитование: риски, возможности и перспективы регулирования	141

СОЦИОЛОГИЯ И МЕНЕДЖМЕНТ

Караханян А. Р.	
Проблема лидерства в современном менеджменте	149
Григорян А. А.	
Особенности стимулирования продаж в отельной сфере	154
Акопян Г. М.	
Система здравоохранения и совершенствование ее финансовых механизмов	159

ОБРАЗОВАНИЕ

Григорян А. А.	
Улучшение системы образования как ключевой фактор преодоления бедности	166

Հովհաննիսյան Հ. Հ.	
Զինված պայքարի ընթացքի և ելքի կախվածությունը պատերազմի քաղաքական նպատակներից	5
Դավթյան Գ. Մ.	
Ադրբեջանի խորհրդարանական ընտրությունները ընդդմության ճնշման համատեքստում	9

ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Ղեկնողյան Ռ. Վ., Հոդաբաշյան Շ. Գ.	
ՀՀ խորհրդարանական կառավարման համակարգի իրավական անորոշություններն ու արդիականացման մարտահրավերները	15
Պետրոսյան Վ. Ա.	
COVID-19-ի կործանարար ազդեցությունը վերարտադրողական առողջության ծառայությունների վրա. միջազգային իրավական վերլուծություն	24
Սարգսյան Ա. Հ.	
Ապացույցների նշանակությունը և ապացուցման առանձնահատկությունները վարչարարության բարեփոխումներում	28
Վիրաբյան Գ. Մ.	
Իրավական կանխավարկածների ընդհանուր տեսության հայեցակարգի մշակման մեթոդաբանության շուրջ	33
Սուքիասյան Վ. Հ.	
Օրենքով պահպանվող գաղտնիքի քրեադատավարական պաշտպանության միջոցները	43

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԿՐՈՆ

Պանիբրատցեկ Ա. Վ.	
Լրատվամիջոցների ազդեցությունը մշակութային ինքնության ձևավորման և պահպանման վրա. Առավելություններն ու թերությունները	55

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Պողոսյան (Խաղբակյան) Գ. Հ.	
Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Կանադայում	60
Պողոսյան (Խաղբակյան) Գ. Հ.	
Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Մեքսիկայում	77
Հարությունյան Մ. Գ.	
Արցախի Գյուլիստան գյուղի ձեռագրական ժառանգությունը XVII դ. երկրորդ կեսին	79
Սարգսյան Ս. Թ.	
Իրատես գործիչն ու քաջարի մարտիկը	84

ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Գրիգորյան Գ. Վ., Առուստամյան Տ. Տ.	
Արհեստական բանականությունն ու թվային ծառայությունները բանկային համակարգում	93
Գաբրիելյան Ա. Հ.	
Որոշումների կայացման արդյունավետության չափման մոտեցումների վերլուծությունը	99
Գիշյան Կ. Մ.	
Հայ տնային տնտեսությունների աղքատության գնահատումը Էկոնոմետրիկ և մեքենայական ուսուցման մեթոդների միջոցով	104
Բաղդասարյան Լ. Լ., Կարախանյան Ս. Ա.	
ԵԱՏՄ անդամակցության ազդեցությունը ՀՀ արտաքին առևտրաշրջանառության զարգացման վրա	111
Խաչատրյան Մ. Գ.	
«Բարձրագույն կրթության գործընթացի հեռավար կազմակերպման արդյունավետության նահատումը (ՀՀ նյութերով)»	117
Սիմոնյան Ա. Հ.	
Փոփոխությունների արդյունավետ կառավարումը՝ որպես արդի մրցակցային պայմաններում կազմակերպությունների դիմակայելու գրավական	123
Հովսեփյան Մ. Հ., Առուստամյան Տ. Տ., Պետրոսյան Ն. Բ.	
Զինական «Մեկ գոտի, մեկ ճանապարհ» նախաձեռնության շրջանակներում հայ-չինական տնտեսական օրակարգի զարգացման անհրաժեշտությունը և հնարավորությունները	128
Թորոսյան Ա. Ա.	
Հայաստանում խաղողագործության հիմնական բնութագիրը և առանձնահատկությունները	136
Քալանթարյան Հ. Լ.	
P2P վարկավորում. ռիսկեր, հնարավորություններ և կարգավորման հեռանկարներ	141

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ ԵՎ ՄԵՆԵՋՄԵՆՏ

Կարախանյան Ա. Ռ.	
Առաջնորդման հիմնախնդիրը ժամանակակից մենեջմենթում	149
Գրիգորյան Հ. Ա.	
Հյուրանոցային ոլորտում իրացման խթանման միջոցառումների առանձնահատկությունները	154
Հակոբյան Գ. Մ.	
Առողջապահական համակարգը եվ դրա ֆինանսական մեխանիզմների կատարելագործումը	159

ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ

Գրիգորյան Հ. Ա.	
Կրթական համակարգի կատարելագործումը որպես աղքատության հաղթահարման հիմնական գործոն	166

Content**POLICY****Hovhannisyan H. H.**

Dependence of the armed struggle process and state on the political goals of war 5

Davtyan G. M.

Azerbaijani parliamentary elections in the context of opposition pressure 9

LAW**Ghevondyan R. V., Hodabashyan S. G.**

Legal uncertainty and challenge of modernization of the parliamentary governance system of RA 15

Petrosyan V. A.

The destructive impact of COVID-19 on reproductive health services: an international legal analysis 24

Sargsyan A. H.

The value of evidence and features of the evidence process in administrative reforms 28

Virabyan G. M.

On the question of the methodology for developing the concept of the general theory of legal presumptions 33

Sukiasyan V. H.

Criminal procedural measures of protecting secret protected by law 43

CULTURE AND RELIGION**Panibrattsev A. V.**

The influence of mass media on the formation and preservation of cultural identity: advantages and disadvantages 55

HISTORY**Poghosyan (Khaghbakyan) G. H.**

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in Canada 60

Poghosyan (Khaghbakyan) G. H.

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in Mexico 77

Harutyunyan M. G.Manuscript Heritage of the village of Gulistan of Artsakh in the second half of the 17th century 79**Sargsyan S. T.**

A realistic actor and a brave fighter 84

ECONOMY**Grigoryan G. V., Arustamyan T. T.**

Artificial intelligence and digital services in the banking system 93

Gabrielyan A. H.

Analysis of approaches to measuring the effectiveness of decision making 99

Gishyan K. M.

Estimating Armenian household poverty with Econometric and Machine Learning techniques 104

Baghdasaryan L. L., Karakhanyan S. A.

The impact of integration to the Eurasian Economic Union (EAEU) on the development of foreign trade turnover of Armenia 111

Khachatryan M. G.

Evaluation of the efficiency of remote organization of higher education process (with RA materials) 117

Simonyan A. H.

Effective management of changes as a guarantee of organizations' sustainability in today's competitive circumstances 123

Hovsepyan M. H., Arustamyan T. T., Petrosyan N. B.

Necessity and opportunities for the development of the Armenian-Chinese economic agenda within the framework of the Chinese "One Belt, One Road" initiative 128

Torosyan A. A.

The main characteristics and features of viticulture in Armenia 136

Kalantaryan H. L.

P2P lending: Risks, opportunities and regulation perspectives 141

SOCIOLOGY AND MANAGEMENT**Karakhanyan A. R.**

Leadership issue in modern management 149

Grigoryan H. A.

Features of the sale promotion measures in the hotel sphere 154

Hakobyan G. M.

Healthcare system and improvement of its financial mechanisms 159

EDUCATION**Grigoryan H. A.**

Improving the education system as a key factor in overcoming poverty 166

Научно-аналитический журнал

РЕГИОН И МИР

2021, том XII, № 2

(Регистрационный номер 211.200.00757)

Учредитель: «Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона» ОО

Регистрационный номер 211.200.00757 от 16.02.2011 г.

Адрес редакции: Ереван, 3-ий пр. Тиграна Меца, д. 9

Website: geopolitika.am; E-mail: blacksea-caspian@mail.ru

Тел: + (374 10) 23-71-95, + (374 93) 944-440, + (374 93) 868-797

Ответственный за номер: *Г. Погосян /Хахбакян/*

Редактор: *Л. Андриасян*

Дизайн и макетировка: *Ш. Погосян*

Ответственный за сайт: *А. Меликсетян*

Подписано к печати 01.04.2021

Бумага офсетная, формат А4

Усл.п.листов 10.875

Шрифты: Times New Roman

Тираж 200 экз.

Издательство: Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона

Отпечатано в типографии "Time to print"